ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

વર્ષ પાંચમું

સને ૧૯૩૪

પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક : ૫ :

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
ના
ગ્રંથપરિચય સાથે

સને ૧૯૩૪

તૈયાર કરનાર,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ૦ સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

કિમ્મત એક રૂપિયો

સંવત્ ૧૯૯૦ ઇ. સ. ૧૯૩૪
આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રકાશક :
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

ગ્રંથ પરિચય.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું પાંચમું પુસ્તક ગુર્જર વાચક સમક્ષ સાદર કરતાં આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકમાળાની યોજના એકે અવાજે વખણાઈ છે જે જાણી કાર્યકર્તાને મહેનતને પૂરેપૂરે બદલે મળી ગયે છે. આ ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાવાળું પુસ્તક વિદ્વદ્વર્ગ તેમ જ સાધારણ ભણેલાં સર્વની પ્રશંસા પામ્યું છે એ જ તેનાં આંતર મહત્ત્વનું સૂચક છે. પ્રતિવર્ષ આવો એક ગ્રંથ બહાર પાડવાની યોજના હમેશને માટે જરૂરની રહેશે એમ લાગે છે. હજી તો ઘણા ગ્રંથકારો બાકી છે અને નવા નવા ગ્રંથકારો નીકળતા જાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં સરેરાશ બસો અઢીસો પુસ્તકો બહાર દરવર્ષે પડે તેમાં વીસ પચીસ નવા ગ્રંથકારો હોવાનો પૂરો સંભવ છે. પાછળના રહેલા અને આવા નવા મળી લેખકોની સંખ્યા વાર્ષિક પ્રકાશન માટે પૂરતી થવાનો સંભવ છે. વધારે જાણીતા અને ઓછા પરિચિત એવા પુસ્તકકારોની હકીકતની ફુલગુંથણી પ્રત્યેક પુસ્તકમાં કરવામાં આવે છે જેથી વાંચનારને રસની ક્ષતિ ન થાય. આવી 'રેફરન્સ' માટે અતિ મહત્ત્વની ગ્રંથમાળા વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે એથી સંસ્થાને સંતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ માળાનાં પ્રત્યેક પુસ્તક પેઠે આ પુસ્તકમાં પણ ખાસ આકર્ષણો છે. ગુર્જર-સાહિત્યનું સિંહાવલોકન, છેલ્લાં વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યકૃતિઓ તેમ જ માસિકોના મહત્ત્વના લેખોની સૂચી એ હમેશ મુજબની વાનગીઓ છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથોની સાલવારી એ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિપર નવીન પ્રકાશ પાડનાર લેખ ગણાય. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ–પરિપૂર્ણ કોષ–તે હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી; એ કાર્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ પાર પાડવાનું માથે લીધેલું છે પણ અનેક મુશ્કેલીઓને લઇને તે કામ આગળ વધી શક્યું નથી. નાણાંની સવડ તેમ જ કામ પાર પાડવાની ખંત છતાં એ કામ ઉત્તમ રીતે થાય એ અપેક્ષાએ જેમ તેમ કરાવી લેવા મન થતું નથી. આ કામને લગતો લેખ શ્રીયુત વિઠ્ઠલરાય ગૌ. વ્યાસે લખ્યો છે જે આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા છે. માત્ર ગ્રંથકારોની હકીકત અને તેમનાં પુસ્તકોની વિગત ઉપરાંત સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની સામગ્રીઓ સંગ્રહી રાખવા જેવી હોય તે પ્રતિવર્ષ આ પુસ્તકમાં મુકવાની પ્રથા પાડી છે જેને અંગે એની લોકપ્રિયતામાં વધારો થવાની આશા રહે છે.

માત્ર નાણાં ખર્ચવાની શક્તિ અને કામ કરવાની ઇચ્છાવડે આ ગ્રંથ સરખાં પુસ્તકોની સફળતા સિદ્ધ થતી નથી. ગ્રંથકારો અગર તેમના સંબંધીઓનો સંપૂર્ણ સહકાર મળે તો જ એ પ્રયોજન યથાયોગ્ય થાય. તે માટે ગુજરાતી ભાષા તેમ જ સાહિત્યના શુભેચ્છકોને બનતી સહાયતા આપવા નમ્ર વિનંતિ છે. નાના મોટા સર્વ ગ્રંથકારોને અહીં સ્થાન મળે અને કોઈ લાયક લેખક અંધારામાં ન રહી જાય એ સંચાલકોની તીવ્ર ઇચ્છા છે અને એ ફળીભૂત થવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે એ વાંચનાર જોઈ શકશે.

અમદાવાદ,
તા. ૪-૧૦-૩૪ } વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષાના કોશો વિષે બને તેટલી સંપૂર્ણ હકીકત એકઠી કરી એક વિસ્તૃત લેખ, એ કાર્યમાં, જેમનું જીવન ઘણુંખરૂં વ્યતીત થયલું છે, તે, ઈંગ્રેજી ગુજરાતી સ્ટાન્ડર્ડ ડિક્ષનેરીના પ્રયોજક શ્રીયુત વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધન-પ્રસાદ વ્યાસે, લખી આપ્યો છે તે માટે તેમનો હું અત્યંત આભારી છું.

મારા ઉદ્દેશ તો ગુજરાતી કોશનું સંપાદન કાર્ય કેમ થવું ઘટે, તેની રચનામાં આવશ્યક સાધનો કયાં કયાં છે? તેમાં શી શી અડચણો નડે છે, તે માટે કેવી તૈયારી હોવી જોઇએ? અગાઉ જુના કાળમાં કોશ લખાતા તેનું ધોરણ શું હતું? અર્વાચીન કોશ જુની પદ્ધતિથી કયાં જુદો પડે છે? અને એક આદર્શ કોશ કેવો હોય, એ સઘળા મુદ્દાઓ ચર્ચતો લેખ તૈયાર કરાવવાનો હતો અને એક મિત્રને તે કાર્ય સોંપ્યું પણ હતું.

તેની ભૂમિકા તરીકે પ્રસ્તુત લેખ ઘણો ઉપયોગી થશે.

છેલ્લાં સો સવાસો વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષામાં હજારો પુસ્તકો પ્રગટ થયલાં છે, તેમાંથી જે મહત્વનાં અને કિંમતી લાગ્યાં તેની સાલવારી આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ સાલવારી સાહિત્યના અભ્યાસીને કેટલીક રીતે ઉપકારક થઈ પડશે.

શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત તો "ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર" કુમાર કાર્યાલયનું એક પ્રકાશન હોય એવી મમતાથી તેમાં હમેશાં સહાયતા આપતા રહ્યા છે; તેમજ તે માટે જે લેખ હર વખતે લખી આપે છે, તે થોડો મૂલ્યવાન હોતો નથી.

શ્રીયુત દેશળજી પરમાર નવા કવિઓમાં આગળ પડતા છે; અને એમની કાવ્યમીમાંસા હમેશ ગંભીર અને મનનીય માલુમ પડે છે. વર્ષની ઉત્તમ કવિતાની એમની પસંદગી, એટલી જ કાળજીથી અને વિવેકપૂર્વક થયલી જોવામાં આવશે.

લેડી વિદ્યાબહેન, આ પ્રકાશનમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યાં છે, એ એમના દરેક ગ્રંથના પરિચયના લેખ પરથી લક્ષમાં આવશે.

હું ઇચ્છું છું કે આવા સહૃદયી સહાયકોનો સહકાર આ ગ્રંથના સંપાદનમાં મને વધુને વધુ મળતો રહે!

ગુ. વ. સોસાઇટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૧-૯-૧૯૩૪

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
સંપાદક

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ ગ્રંથ પરિચય	૩ થી ૪
૨ પ્રસ્તાવના	૫
૩ સન ૧૯૩૩નો સાહિત્ય પ્રવાહ	૧ થી ૪૦
૪ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી સન ૧૯૩૩	૧ થી ૧૫
૫ સન ૧૯૩૩માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૬ થી ૩૪
૬ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયલા કેટલાક મહત્વના ગ્રંથોની સાલવારી	૩૫ થી ૬૪
૭ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષ શ્રીયુત વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ	૬૫ થી ૧૦૯
૮ ૧૯૩૩ની કવિતા સંપાદક શ્રીયુત દેશળજી પરમાર	૧૧૦ થી ૧૪૮
૯ ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી [વિદ્યમાન]	૧૫૦ થી ૧૯૦
૧ ઇમામખાન કયસરખાન	૧૫૦
૨ કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર	૧૫૧
૩ કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી–"ગાર્ગ્ય"	૧૫૩
૪ ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	૧૫૫
૫ ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન	૧૫૬
૬ ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઇ એન્જીનીયર	૧૫૮
૭ જટાશંકર જયચંદભાઇ આદીલશાહ	૧૫૯
૮ મુનિશ્રી જિનવિજયજી	૧૬૦
૯ જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	૧૬૨
૧૦ રૂસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર	૧૬૩
૧૧ નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ	૧૬૬
૧૨ ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૧૬૮
૧૩ ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	૧૬૯

૧૪ માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી ૧૭૦

૧૫ મુનિશ્રી મંગલવિજયજી ૧૭૧

૧૬ ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૧૭૪

૧૭ રમણલાલ પી. સોની ૧૭૬

૧૮ રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ ૧૭૮

૧૯ આચાર્ય વિજયેન્દ્ર સૂરિ ૧૭૯

૨૦ શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ ૧૮૧

૨૧ સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા ૧૮૨

૨૨ સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી ૧૮૪

૨૩ સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઇ ૧૮૫

૨૪ હામીદમીયાં ડોસામીયાં સૈયદ ૧૮૬

૨૫ હરિશંકર ઓધડભાઇ ઠાકર ૧૮૭

૨૬ મુનિશ્રી હેમાંશુવિજયજી (અનેકાન્તી) ૧૮૮

૧૦ ગ્રંથકાર ચરિત્રાવલી [અર્વાચીન વિદેહી] ૧૯૩થી

૧ કરસનદાસ મૂળજી ૧૯૩
શ્રીયુત કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ

૨ નર્મદ જીવનની રૂપરેખા ૨૧૩
શ્રીયુત શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

૩ નંદશંકર અને તેમનો જમાનો ૨૧૯
શ્રીયુત મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

૧૧ શાસ્ત્રોચાર પરિશુદ્ધ જોડણી ૨૪૬
શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

૧૨ પુરા ગ્રંથસંગ્રહ [સચિત્ર] ૨૪૯
શ્રીયુત બચુભાઇ પોપટભાઇ રાવત

સન ૧૯૩૩ નો સાહિત્ય પ્રવાહ

સારાં સારાં પુસ્તકોની દૃષ્ટિએ તેમજ સાહિત્ય સૃષ્ટિમાંના મ્હોટા બનાવોને લઈને સન ૧૯૩૩ નું વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. એ વર્ષનાં પ્રકાશનો અવલોકતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં આપણા જાણીતા અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકોમાંના ઘણાખરાએ, ન્હાનામોટા સૌએ કિમતી અને મહત્વનો ફાળો આપેલો છે, અને તે પુસ્તકો જેમ નવીન તેમ વિચારણીય માલુમ પડે છે.

વળી શતાબ્દી ઉત્સવો, પોણી શતાબ્દી નિમિત્ત અભિનંદનો, અગીઆરમી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક લાઠીમાં અને સાતમી પૌર્વાત્ય કોન્ફરન્સનું અધિવેશન વડોદરામાં એ સર્વ પ્રસંગો અને બનાવો વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી જનતાનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા હતા, અને તે ચાલુ સાહિત્ય પ્રવાહમાં ભરતી કરનારાં તત્ત્વો હતાં એમ આપણે કહી શકીએ.

આપણો અર્વાચીન સાહિત્યયુગ વાસ્તવિક રીતે કવિ દલપતરામથી શરૂ થાય છે, પણ તેને નવું દૈવત અને ઓજસ, પ્રેરક ભાવવાહિતા અને લાગણીનો તલસાટ, વિષયની નવીનતા અને વિવિધતા અર્પવાનો યશ કવિ નર્મદાશંકર જ ખાટી જાય છે; એટલું જ નહિ પણ એક પ્રભાવશાળી કવિ અને પ્રતાપી ગદ્ય લેખક, આદિ કોશકાર અને કુશળ ઇતિહાસ નવીશ તરીકે કવિ નર્મદાશંકરનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉંચું અને અનોખું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે એમને જે તમન્ના હતી અને તેની સિદ્ધિ પાછળ ફકીરી ધરી હતી તે, તેમજ એમની એ સાહિત્ય સેવા વૃત્તિ અપ્રતિમ અને અનુકરણીય હોઈને એમના સારૂ આપણામાં અત્યંત માનની લાગણી ઉદ્‌ભવે છે. કવિ નર્મદાશંકર આપણે ઇંગ્રેજી સાહિત્યના ઓગસ્ટન યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ સાક્ષર ડૉ. જોનસનનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એમને બોસ્વેલ જેવો સાથી અને અનુયાયી મળ્યો હોત અને એમનું જીવનવૃત્તાંત આલેખ્યું હોત તો તે કાંઈક નવીન પ્રકાશ, એ સમયના સાહિત્ય જીવન પર પાડત; નર્મદ જયંતિ પ્રસંગે બોલવા ઉભા થતા એક વખતે સ્વર્ગસ્થ રા. સા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીએ કવિને મકાને સાહિત્ય રસિકો અને વિદ્વા-

નોનો ડાયરો જામી રસાકસીભરી સાહિત્ય ચર્ચા થતી તેના ઉદાહરણરૂપ લાગણી શબ્દ કેવી રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યો તેનો વૃત્તાંત આપ્યો હતો. કવિએ એમનું આત્મ ચરિત્ર થોડુંક-લખી રાખીને એ ઉણપ કંઈક અંશે પૂરી પાડેલી છે; અને આ શતાબ્દીના વર્ષમાં એ આત્મવૃત્તાંતનું પુસ્તક, સટીક અને ઉપયુક્ત પરિશિષ્ટ સહિત, જાણીતા "ગુજરાતી" સાપ્તાહિકના તંત્રી, નટવરલાલે પ્રસિદ્ધ કરી, એ પત્રે કવિ નર્મદનું ઘણુંખરૂં લખાણ પૂર્વે ઉપલબ્ધ કરી આપ્યું છે, તેમાં અપૂર્વ ઉમેરો કર્યો છે, એમ કહેવું પડશે.

સન ૧૯૩૩માં કવિ નર્મદનો જન્મ થયે સો વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં; અને આપણા એ યુગનિર્માતાની શતાબ્દી ગુજરાતી પ્રજાએ યોગ્ય રીતે અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉજવવી જોઈએ, એવો સંકલ્પ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપ-પ્રમુખ અને આપણા એક પ્રતિભાશાળી અને આગેવાન લેખક શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ જેલમાં રહે રહે કરી, તે સારૂ એક સુંદર કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો; શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો સંકલ્પ એટલે રા. ચંદ્રશંકરના શબ્દોમાં કહીએ તો કાર્ય સિદ્ધિ, અને જે પ્રમાણે એ ઉત્સવ ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે ઉજવાયો તે જોઇને આપણે કહી શકીએ કે તે એના પ્રયોજકની કાર્યકુશળતાની સાક્ષીરૂપ છે. એ નિમિત્તે જે સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે, તે પણ એ પ્રસંગને શોભતું, વિધવિધ દૃષ્ટિવાળું અને માહિતીપૂર્ણ જણાયું છે. નર્મદ શતાબ્દી સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલ નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ અને નર્મદ ચિત્રાવળી, અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ, શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ પાસે લખાવેલું 'વીર નર્મદ'નું પુસ્તક, કવિ જીવનપર સારો પ્રકાશ પાડે છે અને કવિની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરતાં એ પ્રકાશનો એ મહાન પુરુષને ઉચિત અને ભાવભરી અંજલિ અર્પે છે.

એ અવસર સારૂ શ્રીયુત મુનશીએ એક લેખ લખવા માંડયો પણ એમની મનની સ્થિતિ એટલી ઉત્કટ લાગણીવાળી, કવિના વિચારોમાં તલ્લીન બની રહી હતી, કે એ લાગણીના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ, એમાંથી અનાયાસ એક પુસ્તક તૈયાર થઇ ગયું; અને એ પુસ્તકમાંથી થોડીક વાનગી આપણને પ્રાપ્ત થયલી છે. સદરહુ પુસ્તક બહાર પડે કવિ નર્મદ અને નર્મદ યુગ વિષે તે મનનીય થઇ પડશે, એ વિષે અમને શંકા નથી.

કરસનદાસ મૂળજી જાતના કપોળ વણિક હતા; ન્હાનપણમાં અનાથ થઈ પડયા હતા; પણ સ્વાશ્રયથી આગળ વધી સારી પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂ

મેળવ્યા હતા. એક સાહિત્યકાર તરીકે એમની સેવા પ્રશસ્ય છે; પણ એમની નામના એક પત્રકાર તરીકે અને તેથી વિશેષ જબરજસ્ત અને સાહસિક સુધારક તરીકે પ્રસરેલી છે.

વિધવાવિવાહનો કાયદો તા. ૨૫ મી જુલાઇના રોજ અમલમાં આવ્યો તેની ઉજવણી સાથે કરસનદાસની જન્મતિથિ પણ અગાઉ વર્ષો વર્ષ સભાઓ ભરીને ઉજવાતી, અને તે સભાઓમાં એમનાં સુધારાનાં કાર્યોની, એમનો જાહેર જુસ્સો અને હિંમત, સાહસ અને વીરતા જીવનમાં કેટોકટીના પ્રસંગોએ એમણે બતાવી હતી, તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા થતી. મહીપતરામ પછી સમુદ્ર પ્રયાણ કરનાર ગુજરાતીઓમાં એ બીજા બહાદુર નર હતા. એમણે તે પ્રવાસનું એક પુસ્તક લખેલું છે તે અને એમનું અન્ય લખાણ માહિતીવાળું અને પ્રબોધક માલુમ પડશે. મુંબાઈએ, જ્યાં એમની પ્રવૃત્તિ, વિશેષ કરીને હતી, એમની શતાબ્દી ઉજવવાની પહેલ કરી તે યોગ્ય થયું હતું અને એમાં ગૌરવભર્યું એ હતું કે એ શતાબ્દી સમિતિ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજા સયાજી રાવને, જેમણે સમાજ સુધારા પ્રત્યે બહુ સ્તુત્ય કાર્યો આરંભેલા છે;–પ્રમુખ તરીકે મેળવી શકી હતી.

ઘણાં વર્ષો ઉપર કરસનદાસનાં લખાણોના પુનરોદ્ધાર કરવાનો પ્રયાસ સ્ત્રીબોધના તંત્રી શ્રીયુત કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇએ કર્યો હતો અને જ્ઞાનવર્ધકમાળાના સંયોજક અને સંપાદક શ્રીયુત જીવણલાલ મહેતાનો સહકાર મેળવી એમનું "નીતિવચન" નામનું પુસ્તક ફરી પ્રગટ કર્યું હતું. તેમાં શ્રીયુત કેશવપ્રસાદે કરસનદાસનો પરિચય કરાવતો એક ચરિત્ર લેખ, તેની પ્રસ્તાવનારૂપે, લખ્યો હતો, તે ઉપયોગી હોઇ અન્યત્ર; ચારે ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળીના 'વિદેહી વિભાગ'માં આપ્યો છે.

સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમાં કરસનદાસના જમાના પછી આપણો સમાજ ખૂબ આગળ વધેલો છે, એટલે એમનાં કાર્યો આજની પ્રજાને સામાન્ય અને પરિચિત લાગશે; પણ તે કાળે એ સુધારાનાં કાર્યો ઉપાડી લેવામાં એમણે જે વિટંબણાઓ વેઠી હતી, જે કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં, અને તેની પાછળ કોઈ પણ જોખમે અને ચિવટપણે વળગી રહીને એમણે એમનું ખમીર બતાવ્યું હતું, તે કોઈપણ સ્થળે અને કોઇપણ સમયે પ્રજાના આદરપાત્ર થાય.

સ્વર્ગસ્થ એફ. એસ. પી. લેલીએ કરસનદાસ મૂળજી વિષે ગુજરાત

કૉલેજની લિટરરી કલબ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતા એમને વીરપુરુષ તરીકે સંબોધ્યા હતા એ અક્ષરસઃ સાચું હતું.

પૂર્વજોને અંજલિ અર્પવાની પ્રથા આપણે અહિં પુરાતન કાળથી પ્રચલિત છે અને તે યોગ્ય છે. વર્ષના એક દિવસ એમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પૂજ્ય ભાવથી સ્મરણ કરીએ એ એમના વંશજો અને વારસોનું, અમે માનીએ છીએ, કે, પરમ કર્તવ્ય છે.

વળી ગુરૂ પૂર્ણિમા ઉજવવાનો વિધિ સામાન્યતઃ જોવામાં આવે છે; અને ન્હાનપણથી આપણા બાળકોને શિખડાવવામાં આવે છે કે તારા માતપિતાને અને વડિલને માન આપ; તેમની પૂજા કર. આમ વડિલો અને ગુરુ પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ અને કૃતજ્ઞતાની લાગણી દાખવવાની આજ્ઞા આપણા ધર્મગ્રંથોએ પરાપૂર્વથી કરેલી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એમના અગ્રેસર પુરુષો અને વિદ્વાનોનું સન્માન અને કદરસનાશી વિધવિધ રીતે કરવામાં આવે છે; તેની વિગતોમાં આપણે નહિ જઈએ, પણ ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત અધ્યાપકોનું સન્માન એમનું શિષ્ય મંડળ, મિત્રો અને પ્રશંસકો યોગ્ય સમયે પ્રેમાંજલીરૂપે એક ભેટ પુસ્તક યોજીને કરે છે; એમાં ગુણપૂજન અને ગુણગ્રાહકતાની સાથે સાહિત્યસેવાનો હેતુ પણ રહેલો હોય છે.

આપણા ઈલાકામાં એ પ્રકારનું સન્માન સન ૧૯૨૧માં ડો. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરનું કરવામાં આવ્યું હતું; એટલુંજ નહિ પણ એમને પ્રિય એવી સંશોધન વૃત્તિ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસને ઉત્તેજન મળે એ ઉદ્દેશથી, એવું એક સંશોધન મંદિર અને અભ્યાસગૃહ એમનું નામ તેની સાથે જોડીને, સ્થાપ્યું હતું, તે સંસ્થા એમનું જીવન કાર્ય આજે બહુ સારી રીતે આગળ વધારી રહી છે.

તે પછી આપણે અહિં એવા બીજા સમારંભો થયા છે, જેવા કે, વસન્ત રજત મહોત્સવ, કવિ ન્હાનાલાલ સુવર્ણ મહોત્સવ, શ્રીયુત ખબરદાર કનકોત્સવ; પણ એ સૌમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવ અને દી. બા. કેશવલાલ ભાઇ, એમના પોણોસોમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા એ બંનેને અભિનંદન આપવાના પ્રસંગો યોજાયા હતા તે વિશિષ્ટ પ્રકારના છે; તેઓ પોણોસોમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે એ બિના જાહેર થતાં, આનંદ અને ઉત્સાહભર્યા,

અભિનંદનના ઉદ્ગારો, ચારે તરફથી સ્વયંભૂ પ્રકટી ઉઠયા હતા, તે એ એ વિદ્વાનો પ્રત્યે ગુજરાતી જનતાના અગાધ માન અને આભારની લાગણીના સૂચક હતા. લગભગ પચાસ વર્ષ થયાં તેઓ એકનિષ્ઠાથી સાહિત્ય સેવા કરતા રહ્યા છે, અને તે સેવા જેમ અપૂર્વ તેમ કિંમતી છે. પંચોતેરમે વર્ષે પણ તેઓ આપણને એમની ઉત્તમ કૃતિઓ, એમના પરિપકવ વિચાર અને બહોળા જ્ઞાનનો નિષ્કર્ષ, આપવાનું ચૂકયા નથી.

પંદરેક વર્ષપર શ્રીયુત નરસિંહરાવને મુંબાઇ યુનિવરસિટિએ વિલ્સન ફાઈલોલોજીકલ લેકચર્સ આપવાને નિમંત્રણ કર્યું હતું. એ એક અસાધારણ માન હતું. અને વ્યાખ્યાતાએ પોતાના વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપ્યો છે એમ કોઈપણ તે વ્યાખ્યાનનું પુસ્તક જોનાર કહેશે. એ વ્યાખ્યાનનો એક ભાગ સન ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, અને અધુરો રહેલો બીજો ભાગ આ વર્ષે બહાર પડયો હતો. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને લગતાં પુસ્તકોમાં એ એક સંગીન અને ઉત્તમ પુસ્તક છે એમ કહેવામાં અમે અતિશયોક્તિ કરતા નથી. એમના ભાષાશાસ્ત્ર વિષેના વિચારો વિષે અમે કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકીએ એમ નથી પણ એમણે ૬ઠ્ઠા વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન વિદ્વતાભર્યું કરેલું છે; તે મનનીય માલુમ પડશે; પણ એમાંના કેટલાક અભિપ્રાયો વિષે અમને ભીતિ છે કે તેના અભ્યાસીઓમાં મતભેદ રહેવાનો.

પ્રાકૃત ભાષાના વિકાસ અને ઉત્ક્રાંતિ વિષે ડો. સર રામકૃષ્ણનાં વિલ્સન ફાઈલોલોજીકલ વ્યાખ્યાનો જેમ સર્વમાન્ય અને અભ્યાસ યોગ્ય નિવડયાં છે તેમ શ્રીયુત નરસિંહરાવનાં ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય વિષેનાં વ્યાખ્યાનો—એ પુસ્તકમાં—એ વિષયના અભ્યાસીને અવશ્ય માર્ગદર્શક અને મદદગાર થઇ પડશે; તે સંબંધમાં એક ન્હાની પણ નોંધવા જેવી બીના એ છે કે શ્રીયુત નરસિંહરાવે સદરહુ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક એમના ગુરૂ ડો. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને અર્પણ કર્યું છે. એ ગુરુદક્ષિણા પાછળ રહેલો શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ ખાસ આદરણીય છે. એવા કૃતજ્ઞી શિષ્યને કોણ ન પ્રશંસે?

સન ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયલું એમનું બીજુ પુસ્તક 'વિવર્ત લીલા' એ નવીન કૃતિ નથી; પણ 'વસન્ત'માં અગાઉ "જ્ઞાનબાળ"ની સંજ્ઞાથી એમણે ૧૯ લેખો લખ્યા હતા તે પુસ્તકાકારે એમાં સંકલિત કર્યાં છે.

એ લેખો પ્રકટ થવા માંડયા ત્યારથી તેની નિરૂપણ શૈલીની નવીનતા અને એની વિચારસરણીની વિવિધતા અને સચોટતાને લઈને ઘણાનું ધ્યાન એ લેખો પ્રતિ ખેંચાયું હતું.

એ લેખન શૈલી નિબંધના સ્વરૂપને અનુરૂપ નહોતી; તેમ તે અસંબધ છૂટાછવાયા વેરાયલા પડેલા એકલા વિચાર પુષ્પો પણ નહોતા. એ વિચારોની પાછળ કાંઇક આંતરિક સંકલના દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તે હેતુ પુરઃસરની નહિ. હેતુરહિત બહાર મોજની ખાતર ફરવાને નિકળી પડીએ, અને મજલ દરમિયાન આસપાસના દૃશ્યો, પ્રાકૃતિક અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં અવલોકી કાંઈ કાંઇ વિચારો સ્ફુરી આવે અને એક વિચારમાંથી બીજા વિચારમાં ઉતરી પડીએ, તેમાં સળંગતા ન જણાય, છતાં છેવટે કોઈ પ્રકારના વિચાર કે ભાવનાના સૂત્રથી સંકળાયલા તે માલુમ પડે છે; લેખકે, કલમ સાથે રમતા ન હોય એમ-જેમ કવિવર ટાગોરે કલમ સાથે રમત રમતા અંતરના ભાવોને વ્યક્ત કરતા સુંદર ચિત્રો ઉપજાવ્યા—એકાદ વિચાર સ્ફૂરી આવતાં અન્ય વિષયોમાંથી તેને અનુરૂપ અને પોષક વિચારોની ફુલગુંથણી કરી આ લેખો ઉપજાવ્યા છે. અને તે વિચારોત્તેજક તેમ સુરેખ માલુમ પડે છે. ઉપર કહ્યું તેમ એ વિચાર શૈલી રસળતી (rambling) પણ વૈવિધ્યવાળી, ચિંતન ભરી પણ કઠિન નહિ; અને તે વાચકને જરૂર આકર્ષશે. તેનો ખ્યાલ આવવા નમુનારૂપે એમાંથી એક ફકરો ઉતારીશું:—

"પણ અભિનયની મૂક શક્તિ કરતાં પણ વિશેષ, શતગુણ, સહસ્ત્રગુણ, મૂકશક્તિ સંગીતની નિર્વિવાદ સ્વીકારાશે. અર્થયુક્ત વાણીમાં પૂરાયલું સંગીત નહિં, પ્રયોજિત સંગીત નહિં, પણ અલિપ્ત સંગીત, નાદના વિલક્ષણ સ્વરૂપ વડે જ સમર્થ અસર કરે છે; તે શક્તિનો અર્થયુક્ત વાણી જોડે સંબન્ધ કશો નથી, અર્થવિયુક્ત નાદ તે જ હેની સામગ્રી છે. માટે જ એ વિશિષ્ટ અર્થમાં જ, હું એ શક્તિને મૂકશક્તિ અહિં કહું છું. (ભાષામાં શબ્દશક્તિ જોડે આમ રમત રમવી એ દોષ ગણાય તો ઉપાય નથી; માનવ વાણીનું અસામર્થ્ય મ્હને આમ પ્રવૃત્ત કરે છે.)

મ્હને સંગીતની આ અલૌકિક શક્તિ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા છે. મલિન સંસારના રાગદ્વેષ, હર્ષશોક,

કલહો કપટો જનમંડળનાં,
વળી દુષ્ટ વિકાર અમંગલતા,
અહિં પાર્થિવ જીવનને વળગ્યાં,
સહુ દુઃખદ જે ન રહે અળગાં;

ત્હેનો અતિ કર્કશ નાદ વિલુપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય એ સંગીતશક્તિમાં છે. શાથી છે તે હું જાણતો નથી, જાણવાને ઇચ્છતો નથી; એ સંગીત આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે છતાં પરજીવનનાં દીપ્તિભર્યાં દર્શન કરાવવાને સમર્થ છે, તેથી લાગે છે કે હેનું સ્થૂલ શરીર ભૌતિક છે, પણ સૂક્ષ્મ શરીર કોઇ દિવ્ય પદાર્થનું જ બનેલું હશે. આ માનવજીવનમાં અમંગલ અંશોને લુપ્ત કરવાની સંગીતની શક્તિ એક સામાન્ય અંગ્રેજી બાલગીતની ધ્રુવપંક્તિમાં સરસ રીતે સૂચવાઈ છેઃ

Singing sweetens every life and has no thought of wrong.

" સહુ જનનાં જીવનને મધુર બનાવે મનોજ્ઞ સંગીત,
જે'માં લવ નવ વસતો અપકારવિચાર કોઈ પણ રીત્ય."

ટેનિસને પણ આ સંગીતશક્તિને પોતાની તરફથી પ્રમાણ આપ્યું છેઃ

The woods were filled so full with song,
There seemed no room for sense of wrong.
("The Two Voices").

" વનમાં સંગીત બધે હેવું ભરિયું રહ્યું'તું ભરપૂર,
અપકારભાનને ત્ય્હાં સ્થાન ન દીસે કહિં જ તલપૂર."

આથી પણ વિશેષ સામર્થ્ય સંગીતનું બીજી દિશામાં પ્રવર્તે છે. 'સ્નેહીઓનાં સહજીવન' વિશેના લેખમાં માનવ પ્રાણીની પરસ્પર વિયુક્ત દશા વિશે ચર્ચા થયેલી વાંચી જોઈ; હેમાં એક કલ્પના આમ છેઃ– પ્રત્યેક માનવવ્યક્તિનું હૃદય અમુક મર્યાદાની પાર આત્મનિયન્ત્રિત રહી એક અપ્રાપ્ય દ્વીપરૂપ રહે છે; હૃદય હૃદયની આસપાસ અગમ્યતાનો સાગર વીંટાઇ વળેલો હોય છે; અને એક દ્વીપમાંથી બીજા દ્વીપમાં હૃદયધ્વનિ સામુદ્રધુની ઉપર થઈને પેલી પાર પ્હોંચતા પ્હોંચતામાં ઝાંખા થઇ જાય છે, બદલાઈ જાય છે; અને માત્ર પરસ્પર ગેરસમઝ ઉત્પન્ન થાયછે; કાંઈ નહિ તો પરસ્પર એકતાનતા તો સધાતી નથી જ. હાવા હૃદયદ્વીપોને જોડ-

નાર સેતુનું સ્થાન આ અલિપ્ત સંગીત લેઇ સકે છે. પરસ્પર હૃદયબોધ થવામાં અંતરાયરૂપ અનેક સાગરતરંગો એ સૂક્ષ્મ તત્વથી બંધાયલા સેતુને ભંગ નથી કરી સકતા. સંગીતનો દીવ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો, હેના સ્વરોની અદ્‌ભુત કમાનો રચાઈ, એટલે આપોઆપ હૃદય હૃદય બચ્ચે સંયોગ થઇ જાય છે,—જે અન્ય સાધનથી થતો નથી. પણ આ અદ્‌ભુત પરિણામ બન્ને પક્ષનાં હૃદયની તત્પરતા ઉપર આધાર તો રાખે જ છે; તેમજ સંગીતની અલૌકિકતા ઉપર પણ આધાર છે.

હાલ આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રિય પ્રશ્નોને સંબન્ધે આપણા સ્વદેશબંધુઓમાં જે અસાધ્ય હૃદયભેદ થયો છે તે ભેદ સાંધવાને, હૃદયદ્વીપોને જોડનારો સેતુ બાંધનારું કોઇ અલૌકિક સંગીત પ્રગટ નહિં થાય? હાલના સમયના વિશ્વવ્યાપિ મહાવિગ્રહમાં માનવ પ્રજાઓમાં પ્રચંડ વિચ્છેદ થયો છે, તે મટાડવાને દિવ્ય સંગીતની ઘોષણા સ્વર્ગનાં ઊંચાં દ્વારોમાંથી પ્રગટ નહિં થાય?—મ્હને ઘણીવાર કાંઇક ઘેલી ઉર્મિ થઈ આવે છે કે હું આકાશમાં ચઢું ને હેવી અલૌકિક સંગીતઘોષણા કરી સકું કે સર્વ માનવજાતિ એકાએક શાન્ત, સ્તબ્ધ થઈ જાય, શસ્ત્રો પડી જાય, અન્યોન્ય ઐક્ય થઈ જાય :

"સુણી જે વશવર્તિ બની દરતા

હરણાંસમ અબ્ધિતરંગ બધા." હેવું પરિણામ આવે.×

ઘણાં વર્ષો પૂર્વે સ્વર્ગસ્થ દયારામ ગિદુમલ અમદાવાદ સેસન્સકોર્ટના જડજ હતા ત્યારે તેઓ અમદાવાદ સ્ટુડન્સ્ટ બ્રધરહુડના પાંચ સભ્યોને દર રવિવારે કવિ ટેનિશનનું જાણીતું "ઇન મેમોરિયમ" કાવ્ય શીખવતા. આખા કલાકમાં એક કે બે કડીઓ પૂરી વંચાતી નહિ પણ તે પર એમાંથી એક કેન્દ્રિત (Central વિચારને લઇ, તેના જુદા જુદા શબ્દો, શબ્દ સમૂહો ઉપમા ઉપર પોતાના બહોળા વાંચનમાંથી બંધબેસ્તા ઉદાહરણો આપી એટલી સ્પષ્ટતાથી વિવેચન કરતા કે તેનું તારતમ્ય ઝટ સમજાતું, અને તે વિવરણ આનંદદાયક તેમ વિચારશક્તિને વિકસાવનારૂં થઈ પડતું. જેઓએ એમનું Leaves from the diary of a Hindu devotee નામનું પુસ્તક વાંચ્યું હશે તેમને એ પ્રવચન શૈલીનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. લન્ડનના સનડે ટાઇમ્સમાં ઈ. વી. લ્યુકાશનું પ્રતિ અંકમાં (The wanderer's note

× વિવર્તલીલા પૃ. ૧૪-૧૬.

book) એ મથાળા હેઠળ એક કોલમ ઉપરોક્ત લેખન શૈલીનું, એકાદા વિષયપર લખાણ આવે છે. તે લખાણ પણ બહોળું લોકપ્રિય નીવડયું છે, જો કે શ્રીયુત નરસિંહરાવના લખાણમાં તત્વચિંતન, કળા, અને સાહિત્યનું વિવેચન મુખ્યત્વે હોય છે.

આ પ્રકારની લેખનશૈલી શ્રીયુત નરસિંહરાવે નવીન દાખલ કરેલી છે; એમની વિદ્વત્તા, બહુ શ્રુતતા, રસિકતા અને ધર્મચિંતન સુવિદિત છે, અને તેનો પરિચય આપણને આ 'વિવર્તલીલા' નામક લેખ સંગ્રહમાં થાય છે. તે પુસ્તકના નામનું સમર્થન એમણે પ્રથમ લેખમાં વિદ્વત્તાપૂર્વક કર્યું છે પણ એ શબ્દની સાથે વેદાન્તની પરિભાષાના સંસ્કાર જાગૃત થાય છે; અને તેથી તે નામ કાંઈક ખટકે છે; પણ આપણને નામ સાથે નિસ્બત નથીઃ એમાંની વસ્તુ મહત્વની છે; અને તે પ્રતિ વાચકનું લક્ષ દોરી તેના રસપ્રવાહમાં અવગાહન કરવા વિનવીશું.

દી. બા. કેશવલાલભાઇ તરફથી પણ આ વર્ષમાં એમના વિશિષ્ટ અભ્યાસનાં ફળરૂપ બે પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયલાં છે. (૧) પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના, અને (૨) પ્રેમાનંદના બાર માસ એમાંનું પહેલું પુસ્તક મુંબાઈ યુનિવરસિટીનાં નિમંત્રણથી આપેલાં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે અને બીજું પ્રેમાનંદે બાર માસ રચેલા તેનું તેર પ્રતો પરથી સંશોધન કરી કવિની શુદ્ધ ટેક્ષ્ટ આપવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના એ ચર્ચા આપણા સાહિત્યમાં નવીન ને પ્રથમ છે; અને તેની શરૂઆત એમણે સન ૧૯૦૭ માં બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં "પદ્યરચનાના પ્રકાર" એ વિષય પર નિબંધ લખી મોકલી કરી હતી.

છંદના બંધારણમાં ક્રમે ક્રમે કેમ વિકાસ અને ફેરફાર થતો રહ્યો એ જ્ઞાન સાહિત્યના અભ્યાસીને જે તે કવિનો અભ્યાસ કરવામાં, તેનું સ્થાન નક્કી કરવામાં, તેનો કાળ નિર્ણય કરવામાં કેટલીક વાર ઉપયોગી થઇ પડે છે, તેમ કવિની શક્તિના વિકાસની પરીક્ષા કરવાનું પણ એથી સુગમ થાય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં નવા છંદોની રચના અને પ્રચાર કોણે કોણે કર્યા એ વિષયને શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠકે એમના ગત વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયલાં (સન ૧૯૩૩) "આપણી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા" નામક પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે અવલોકયો છે. આપણા જુના કવિઓએ વૃત્તમાં—છંદમાં લખેલી કવિતા બહુ થોડી મળી આવેલી છે, અને પ્રાચીન

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કેટલીક ત્રુટીઓ છે તેમજ માહિતીનો અભાવ છે, તેનો નિર્ણય કરવામાં આ છંદરચનાની કસોટી સાહિત્યના અભ્યાસીને ખાસ મદદગાર નિવડે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાં દી. બા. કેશવલાલભાઈ છંદરચનાના વિષયને છેક ઋગ્વેદના કાળથી શરૂ કરી, અપભ્રંસ યુગ સુધી આવી પહોંચીને અટકે છે. જો તેઓ એમાં ગુજરાતી છંદ રચનાના પ્રકારને ઉમેરી શક્યા હોત તો ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને તે ભાગ બહુ કિંમતી થઈ પડત; એ વિષયપર એમાંથી ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળત. આ છંદરચનાના બંધારણની કસોટી કવિની ટેક્ષ્ટ નક્કી કરવામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ પડે છે, એનું દૃષ્ટાંત એમનાં એક વ્યાખ્યાનમાંથી આપીશું:

“પદ્યરચનાની ચર્ચાને અહીં જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેનું કારણ એ છે, કે આપણું જૂનું સાહિત્ય લગભગ બધુંએ પદ્યમાં છે. એનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પદ્યરચના ઉપર પરકમ્માવાસીએ અવિચલ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે. ગદ્યના સંશોધનનું કાર્ય સરળ છે. અનેક ઉપલબ્ધ પાઠમાંથી કયો સારો છે, એટલું તેમાં જોવાનું હોય છે. પદ્યના સંશોધનમાં સ્વીકૃત પાઠ પદ્યબંધમાં બેસતો આવે છે કે નહિ, તે પણ વિચારવાનું રહે છે. પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં ‘મક્ષિકા પ્રથમે ગ્રાસે’ જેવૂં બન્યૂં છે. એ આખ્યાનના પહેલા કડવાની ચોથી કડીમાં “પશુપતાકાસ્ત્ર પશુપતિએ આપ્યૂં” એવો મુદ્રિત પાઠ છે. તેમાં બે પ્રકારની અશુદ્ધિ જોવામાં આવે છે. એક તો એ કે પશુપતાકાસ્ત્ર એ નામનૂં કોઇ અસ્ત્ર છે નહિ. બીજી એ કે મુદ્રિત પાઠથી પદ્યનું માપ સચવાતૂં નથી. પદ્યાત્મક કૃતિમાં રચના માપસર હોવી આવશ્યક છે. ઉપયુક્ત દેશી અહીં છ માત્રા જેટલા માપના શબ્દનો પ્રયોગ માગી લે છે. એની ગરજ પશુપત બોલ પૂરેપૂરી રીતે સારે છે, પશુપતિના અસ્ત્રનૂં નામ પાશુપત છે. અર્થાત્ એ બોલ વાપરવો અહિં ઉચિત છે. મહાભારતનાં પાનાં ઉથલાવૂં છૂં તો કૈરાતપર્વમાં પશુપત અસ્ત્રનોજ ઉલ્લેખ કરેલો જોઉં છૂં. તેથી કહૂં છૂં કે ઉપલબ્ધ પાઠ ગમે તે હોય, પણ ગ્રાહ્ય પાઠ તો નિઃસંશય ‘પશુપત’ જ છે. પ્રેમાનંદ જેવો સંસ્કૃતજ્ઞ દેશીકુશળ આખ્યાનકાર ‘પશુપતાકાસ્ત્ર’ પદ અહિં વાપરે એ બને નહિ. ઉક્ત ઉદાહરણમાં એક જ શબ્દ ભ્રષ્ટ છે. કોઇ કોઇ વખત તો ભ્રષ્ટતા પદ્યબંધની રગે રગમાં વ્યાપી ગયેલી જોવામાં આવે છે.”×

+ પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના પૃ. ૫૩

પ્રાચીન કાવ્યોનું સંશોધન કરવામાં દી. બા. કેશવલાલભાઇએ બહોળી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. મૂળ કાવ્યની ટેક્ષ્ટ નક્કી કરવામાં તેઓ છૂટ લે છે; પણ તેમાં મુખ્યત્વે ઉપલબ્ધ પ્રતોમાંના પાઠનો ઉપયોગ કરે છે, અને જરૂર જણાયે અનુમાન કરી મૂળ પ્રતમાં યોગ્ય શબ્દોના ઉમેરા કે ફેરફાર કરે છે. કેટલાકને એ પ્રથા પસંદ પડતી નથી; પણ કેશવલાલભાઇની દલીલના સમર્થનમાં એટલું જણાવવું જોઈએ કે એથી મૂળ ટેક્ષ્ટ સુવાચ્ય અને શુદ્ધ બને છે. એ પાઠની પસંદગીમાં અને નિર્ણય કરવામાં તેઓ એટલી બધી કાળજી, ખંત, ધૈર્ય, દીર્ઘ ઉદ્યોગ, અને ઝીણવટ વાપરે છે કે તેનો ખ્યાલ આવવા એમણે તાજેતરમાં બહાર પાડેલું પ્રેમાનંદકૃત બાર માસનું કાવ્ય જોઇ જવા સૂચવીશું; અને તે પરત્વે એમના જ વિચારો એ કાવ્યમાં પ્રસ્તાવનામાંથી ઉતારવા બંધબેસ્તું થઇ પડશે.

"હાથપ્રતોની પરંપરાગત વાચના વિશે એટલૂં જ કહેવૂં બસ છે કે એકેએક પ્રતના પાઠ ભ્રષ્ટ છે, પદ ઉડી ગયાં છે; પંક્તિઓ રહી ગઈ છે; સંવાદને અર્થને અને પ્રાસને હાનિ પહોંચી છે; અને કર્તાનાં નામ પણ અવળસવળ ગોઠવાયાં છે. શિરોહીની હાથ પ્રતમાં પ્રાંતિક બોલીનો પાસ બેઠો છે અને વડનગરની પ્રતમાં ભટ પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વેનો જૈન રાસાની બોલી એકાએક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચે છે. કંઠેથી પત્રે ચડનારા લોકપ્રિય કાવ્યની બહુધા એજ દશા થાય છે. એના ઉતારનાર પુરુષો લહિયાના વર્ગના નથી હોતા. પ્રાકૃત મનુષ્યો જીભે ચડે અને હાથે ઉતરે એવું લખે છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં આમવર્ગની કેળવણીનૂં ધોરણ ઉતરતૂં જતૂં હતૂં. આ કારણથી લહિયાના હાથે લખાયલી મૃતભાષાના સાહિત્યની હાથપ્રતો બહુ ખામીભરેલી નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. આવા આવા સંજોગમાં ઉતારનાર કરતાં રચનાર તરફ લક્ષ વિશેષ દોરવૂં ઘટે છે."×

વર્ષ આખરે નાતાલના તહેવારોમાં વડોદરા રાજ્યની રાજધાની વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવના આશ્રય હેઠળ સાતમી પૌર્વાત્ય કોન્ફરન્સ સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વિદ શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસવાલના પ્રમુખપદે અને આપણા રાજવી કવિ કલાપીના પુનિત ધામ લાઠીમાં ઠાકોર સાહેબ પ્રહ્લાદસિંહજીની ઉદાર સહાયતાથી અગીઆરમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના નેતૃત્વ નીચે, મળ્યાં હતાં. બંને પ્રવૃત્તિઓના આશય સમાન છે; ફક્ત તેમના કાર્યપ્રદેશની

× પ્રેમાનંદ કૃત બાર માસ, પૃ. ૩

મર્યાદામાં તફાવત પડે છે; એક પ્રાંતીય ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધાર અને અભિવૃદ્ધિ અર્થે પ્રયાસ આદરી રહી છે, ત્યારે ત્યારે બીજીનું ધ્યેય અખિલ ભારતવર્ષ પરત્વે છે; અને અત્યાર સુધીની કાર્યવાહી જોતાં તેનું કામકાજ યશસ્વી જણાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રથમ હતી, પણ તેની પ્રગતિ આપણે ઇચ્છિએ એટલી ત્વરિત અને કાર્યસાધક નિવડી નથી.

સાહિત્ય સંમેલનની બેઠકના દિવસો થોડા આઘાપાછા રખાયા હોત તો ગુજરાતમાંથી બહુ સારી સંખ્યામાં સાહિત્ય રસિકો કાઠિયાવાડના એ તીર્થધામના દર્શને જાત.

એ બંને સંમેલનોના પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનમાં એકજ પ્રધાન સૂર સંભળાયો હતો અને તે એ કે આપણા દેશનો વા પ્રાંતનો, પ્રમાણભૂત અને સવિસ્તર ઇતિહાસ આલેખવાનું કાર્ય તાકીદે હાથ ધરાવું જોઇએ છે.

શ્રી. જયસવાલે 'ભારશૈવ વંશનો ઇતિહાસ' પુનઃ પ્રકાશમાં આણ્યો છે. ડો. સર રામકૃષ્ણના અવસાન પછી હિન્દના ઇતિહાસ વિષે જેમના લેખો જિજ્ઞાસાપૂર્વક વંચાતા હોય અને જેમના અભિપ્રાયનું વજન પડતું હોય તો તે શ્રીયુત જયસવાલ છે. કેટલાક વર્ષો પર હિન્દુ રાજનીતિ (Hindu Polity) વિષે એક કિંમતી પુસ્તક એમણે લખ્યું હતું. તે હિન્દના પ્રાચીન રાજ્યવહિવટ અને રાજબંધારણ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે. હિન્દમાં પૂર્વે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું કાંઈ નહોતું એમ ઘણા વિદેશી વિદ્વાનો ભારપૂર્વક જણાવતા પણ શ્રીયુત જયસવાલે પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથો અને તામ્રપટોમાંથી ઉતારા અને દાખલાઓ આપીને એ ભ્રમનું નિરસન કર્યું છે.

એમના એ ગ્રંથનો ગુજરાતી તરજુમો સન ૧૯૩૩ માં સોસાઈટીએ જુજ કિંમતે બહાર પાડેલો છે અને તે તરજુમો ભાષાંતર કળામાં પ્રવિણ થયલા, મુંબાઈ ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેશન ડિપાર્ટમેન્ટના નિષ્ણાત રા. ચંપકલાલ લાલભાઇએ કરેલો છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં રસ લેતા સૌએ આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ પણ એમનાં વ્યાખ્યાનમાં આપણી ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીની સમાલોચના કરી, એ વિષયને યોગ્ય ન્યાય આપી શકે એવા કેટલાક જાણીતા નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો; પરંતુ શ્રી. જયસવાલની પેઠે ઇતિહાસ આલેખતી કોઈ યોજના તુરત ઉપાડી

લેવાને બદલે ગુજરાતમાં કોઈ ઓઝાજી જેવો વિદ્વાન પાકશે એવી આશા પ્રદર્શિત કરી તે કાર્ય ભાવિપર છોડયું હતું; એ અમને યોગ્ય લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત વર્ષમાં મિરાતે એહેમદી વો. ૨ એ નામના ફારસી ઇતિહાસ ગ્રંથનો દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ કરેલો તરજુમો ગુ. વ. સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડયો છે.

સન. ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭ સુધીનો આપણા પ્રાન્તનો ઇતિહાસ સાવ અંધકારમાં છે. એ આખ્ખું સૈકું અંધાધૂનિ અને લુંટફાટભર્યું હતું. એ સમયનો કોઈ સારો ઇતિહાસ પણ ઉપલબ્ધ નથી. એ વિષે ઉપરોક્ત મિરાતે એહેમદીમાંથી સારી માહિતી મળી આવે છે; એ કાળે મરાઠી સત્તાનું પ્રાબલ્ય વિશેષ હતું; અને એ પેશ્વા સરકારનું દફતર બરોબર તપાસાઈ તેમાંથી મહત્વનો રેકર્ડ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થવા માંડયો છે; અને તેનાં આજસુધીમાં રા. સા. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઇનાં તંત્રીપદ હેઠળ ૪૧ પુસ્તકો બહાર પડયાં છે.* તદુપરાંત ઈંગ્રેજી સાધનો વિપુલ અને વ્યવસ્થિત મળી આવે છે; માત્ર જરૂર છે, તેનો અભ્યાસ થવાની અને તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાની; શ્રી ફોર્બસ સભાના કાર્યકર્તાઓ ઇચ્છે, તો એ કાર્ય સહેલાઇથી ઉપાડી લઈ શકે એમ છે. અને તે કામમાં "ગુજરાતનું પાટનગર" ના લેખક શ્રીયુત રત્નમણિરાવની સેવા મદદગાર થઈ પડે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ મન પર લીધું હોત તો ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનો એક વિભાગ, હિન્દુરાજ્યનો ઇતિહાસ, ચાવડાવંશથી તે વાઘેલા-વંશના અંત સુધીનો રા. બા. ગૌરીશંકર ઓઝાની સહાયતા મેળવી અથવા તેમના સામાન્ય તંત્રીપદ હેઠળ, લખાવવાની યોજના રજુ કરી શકત.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું એ એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે; અને તે માટે સાધનસામગ્રી પુરતી તેમ સમકાલીન સુભાગ્યે મળી આવે છે; અને વધારામાં તે યુગના ઇતિહાસના સારા અભ્યાસીઓ પણ મળી શકે એમ છે.

રા. બા. ગૌરીશંકરે એ યુગના સાધનોનું સારી રીતે અધ્યયન કરેલું છે, એટલુંજ નહિ પણ કુમારપાળના સમય સુધીનો ઇતિહાસ–રેખાત્મક પણ વિશ્વસનીય લખી ચૂકેલા છે; અને દક્ષિણના ચાલુક્યનો ઇતિહાસ એમણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે રચેલો ઇતિહાસરસિકોને સુપરિચિત છે.

* It is not too much to say that no future history of India can be correct or complete unless "it utilised these Marathi documents, which the Bombay Government have now made accessible to the students."—Times of India, 10th Sep. 1934.

એ આખી જવાબદારી ઉપાડી લેવાની અશક્તિ અવસ્થાને લઇને તેઓ કદાચ દર્શાવે પણ એમના તરફથી પૂરી સહાયતા–માર્ગદર્શક તેમ વ્યવહારોપયોગી-જરૂર સાંપડે. તેઓ એક ગુજરાતી જ છે, અને નડિયાદ સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગનું અધ્યક્ષ સ્થાન સ્વીકારી તેને દીપાવ્યું હતું. એટલે એમની પાસે થોડી ઘણી મદદની આપણે આશા રાખી શકીએ.

એવા સમર્થ વિદ્વાન બીજા મુનિશ્રી જિનવિજયજી છે. એમણે "પ્રબંધ ચિંતામણિ"નું સંપાદન કાર્ય નવેસર હાથ ધરેલું છે અને તેનું પહેલું પુસ્તક આપણને પ્રસ્તુત વર્ષમાં મળી ગયું છે. એમાં દર્શાવેલી એમની વિસ્તૃત યોજના લક્ષમાં લેતાં તે સર્વ ભાગો પ્રસિદ્ધ થયે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર બહુ સારો પ્રકાશ પડશે, અને જેમણે એમના વસનજી માધવજી ઠક્કર વ્યાખ્યાનો સન ૧૯૩૩ માં મુંબાઈ યુનિવરસિટી તરફથી આપેલાં સાંભળ્યાં હશે તેઓ કહી શકશે કે સોલંકી અને વાઘેલા રાજ્ય વિષે તેમનું વાચન અને જ્ઞાન બહોળું છે.

એમની સહાયતામાં શ્રીયુત દુર્ગાશંકર કેશવરામ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનની મદદ મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે નહિ.

એ વિદ્વાને સન ૧૯૩૩ માં શ્રી ફાર્બસ સભાને પ્રબંધ ચિંતામણિ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ એ બે સંસ્કૃત પુસ્તકો નવેસર સંપાદન કરી આપ્યાં હતાં; અને તે યુગના ઇતિહાસમાં તેઓ કેટલા ઉંડા ઉતરેલા છે, તેનો ખ્યાલ એમનું "ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ–રાજપુત યુગના ઇતિહાસમાં પ્રબંધાત્મક સાધનો" એ વ્યાખ્યાન વાંચેથી આવશે.

ઇતિહાસ ગ્રંથો અને ઐતિહાસિક સાધનો અભ્યાસીઓને ઉપલબ્ધ થાય એ હેતુથી તેના પુનઃ પ્રકાશન કાર્યનું શ્રી ફાર્બસ સભાએ શરૂ કરેલું છે; પણ તે અમને સંતોષકારક જણાયું નથી મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત પ્રબંધ ચિંતામણિ અને શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરભાઈ સંપાદિત પ્રબંધ ચિંતામણિ તેમ Tawney ટૉની અનુવાદિત અંગ્રેજી ભાષાંતર સટીક, એ પુસ્તકોની સરખામણી કરે તે દરેકનું મૂલ્ય તરત સમજાશે.

એથી વધારે અસંતોષ "ગુજરાતી ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ" ભા. ૧ એ જોઈને થયો છે. તે કાર્ય કાંઈ પણ ઉત્સાહ કે રસ વિના, સાવ યંત્રવત્–mechanical–થયેલું અમને લાગ્યું છે. તેના સંપાદક શ્રીયુત ગિરિજાશંકર આચાર્ય એ વિષયના આરૂઢ અભ્યાસી છે, અને એમનું સમગ્ર જીવન એ વિષયના અભ્યાસમાં અને તે જ કાર્યમાં વ્યતીત થયેલું છે.

સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રણજીતરામે એ કાર્ય આરંભેલું ત્યારે એમના દિલની મુરાદ ગુજરાતના ઈતિહાસનાં સાધનો-શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોનો એકત્ર સંગ્રહ કરી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને તે સુલભ કરી તેનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થાય, એવી વ્યવસ્થા કરવાની હતી; અને એ સંગ્રહમાં માત્ર ગુજરાતમાં મળી આવતા જ નહિ પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા જે કાંઈ લેખો, જ્યાં ત્યાંથી મળી આવે તે સર્વ મેળવવાની અને સંગ્રહવાની હતી; અને તે ગોઠવણ વાસ્તવિક હતી; એકલા ગુજરાત પ્રાંત પુરતો જે કાંઈ સંગ્રહ થાય તે અપૂર્ણ જ રહે અને તે ઇચ્છવાયોગ્ય પણ નથી.

પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહમાં સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામે કરેલું કામ કેટલું હતું અને સંપાદકે કરેલું નવું કેટલું છે, તે જાણવાની એમાં કાંઈ નોંધ કરેલી જોવામાં આવતી નથી. એ લેખ સંગ્રહ શ્રી ફાર્બસ સભાએ ખરીદી લીધો તેથી રણજીતરામની સેવાનું મૂલ્ય ઓછું થતું નથી.

આ લેખોમાં વલ્લભી રાજાઓનાં તામ્રપત્રો મ્હોટી સંખ્યામાં સંગ્રહાયલા છે; ઘણાંખરામાંની હકીકત એકસરખી વા વત્તીઓછી સામાન્ય હોય છે. તેથી એમાંનું એક મહત્વનું તામ્રપત્ર પસંદ કરી તે વિષે વિસ્તારથી વિવેચન ટીપ્પણ સહિત ઉમેર્યું હોત તો સામાન્ય વાચકને તે બહુ સહાયક થઈ પડત, એમ અમારૂં માનવું છે.

મી. ડિસકલકર, જેઓ અગાઉ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં રહી ગયા હતા એમણે સંસ્કૃત લેખોનું એક ન્હાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે; તેમાં વલ્લભી વંશનું એક જ તામ્રપત્ર લીધેલું છે, પણ તે એવી સરસ રીતે એડિટ કર્યું છે કે જેટલી ઉપયોગી માહિતી એ વંશ વિષે તે લેખમાંથી પ્રાપ્ત થઇ શકે, તે વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે; તેની સરખામણીમાં આ સંગ્રહમાંથી તેટલી માહિતી મેળવવા સારૂ બહુ શ્રમ લેવો પડે એમ છે. એ બંને સંગ્રહો જોતા જ, કોઈ પણ, તેની વચ્ચેના કામનો તફાવત પારખી શકશે.

આ પુસ્તકમાંથી દોષ બતાવવા એ અમારો આશય નથી, પણ શ્રી ફાર્બસ સભા એ પાછળ વધુ ખર્ચ ન કરતા તે નાણાંનો વ્યય ઉપર સૂચવ્યું તેમ પ્રાચીન ગુજરાતના હિંદુરાજ્યનો અથવા તો બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપનાના આગલા સૈકાનો ઇતિહાસ લખાવામાં કરે એ મુદ્દાપર ભાર મૂકવાનો છે. સ્વર્ગસ્થ ફાર્બસે ગુજરાતનો ઈતિહાસ લખવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો હતો; અને એમના સ્મરણમાં સ્થપાયલી શ્રી ફાર્બસ સભા એ કાર્ય ફરી ઉપાડી

લે અને આપણને ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવીને આપે તે જેમ સમયાનુસાર, ઉચિત તેમ એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધારનારૂં થઈ પડશે.

પ્રાચીન ઈતિહાસનું સંશોધન કાર્ય કેવી રીતે થવું જોઈએ તેનો ઉષ્કૃષ્ટ નમુનો શ્રીયુત માનશંકર મહેતાનો 'મેવાડાના ગુહિલો' એ પ્રબંધ પૂરો પાડે છે. એક સમય એવો હતો કે નાગરોની લાગણી દુઃખાય એ કારણે અમે સાંભળ્યું છે કે રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદ માટે પ્રો. દેવદત્ત ભાંડારકરે, "મેવાડના ગુહિલો અને નાગરો" એ નામનો લેખ લખી મોકલ્યો હતો એ મુદ્દત બહાર ઠરાવી સ્વીકાર્યો નહતો. સમયની બલિહારી છે કે એજ હકીકતનું એક નાગર વિદ્વાને અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારો રા. બા. ઓઝાનું અને રા. બ. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યની દલીલોનું સપ્રમાણ નિરસન કરી, મેવાડના ગુહિલોનો મૂળ પુરુષ નાગર હતો એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગુર્જર પ્રતિહાર વંશનો મૂળ પુરુષ પણ બ્રાહ્મણ હતો, એમ ઐતિહાસિક લેખો પરથી જાણી શકાય છે; અને હમણાં જ ડો. દેવદત્તે ઇન્ડિયન એન્ટીકવરીમાં એક લેખ લખતાં નાગરો ને કાયસ્થનું સામ્ય બતાવ્યું છે.

કેટલાકને આ અભિપ્રાય નહિ રૂચે; એમ છતાં ઐતિહાસિક સત્ય ખાતર લેખકે એ ચર્ચા બહુ વિવેકથી અને પ્રતિસ્પર્ધી પ્રતિ પુરા માનથી કરેલી છે, અને ઐતિહાસિક અન્વેષણમાં એ રીતિ જ અમને અનુકરણીય લાગે છે.

ઐતિહાસિક વિગતો એકત્ર કરવામાં અને મેળવવામાં કેટલો બધો શ્રમ લેવો પડે છે; અને એ માહિતી ક્યાં ક્યાં છૂટીછવાયી વિખરાયલી પડેલી હોય છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ એ જ લેખકના "કાઠિયાવાડનું વડનગર" એ લેખ પરથી આવશે; એવું બીજું ન્હાનું પુસ્તક "મોડાસા" વિષે શ્રીયુત જોધાણીએ લખેલું જોવા જેવું છે. એ મોડાસાના બત્તડે મુસલમાની સૈન્ય ગુજરાતપર ધસી આવતું અટકાવવા તેની સામી ટક્કર ઝીલી હતી; પૂર્વે મારવાડમાંથી ગુજરાતમાં ઉતરવાનો એ ધોરી માર્ગ હતો. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ 'ગુજરાતનું પાટનગર' અમદાવાદનું પુસ્તક લખાવેલું છે, અને તેજ લેખકે લખેલું 'ખંભાત'નું પુસ્તક ચાલુ વર્ષમાં (સન ૧૯૩૪) બહાર પડવાની વકી છે; એવી રીતે સુરત, ભરૂચ, જુનાગઢ, પાટણ, વડોદરા વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળોના ઇતિહાસ લખાવવામાં આવે તો મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસનું લેખન કાર્ય સરસ થાય તેમ કેટલીક વિશેષ માહિતી પણ મળી આવે.

એ વર્ષમાં "સાહિત્યકાર" મટુભાઇનું અચાનક અને દુઃખદ મૃત્યુ થયું એની નોંધ લેવી ઘટે છે. એમનાં "સાહિત્ય" માસિકે એકવીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં, આપણા એ સમર્થ વિવેચકો શ્રી વિજયરાય અને પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરનાં અભિનંદન તેની યશસ્વી કારકીર્દિ માટે તેઓ મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા એ ઓછું ગૌરવભર્યું નહોતું. એ બંને વિવેચકોની પ્રકૃત્તિ તોળી તોળીને અભિપ્રાય દર્શાવવાની છે અને એ કપરી કસોટીમાંથી મટુભાઈ ઉત્તિર્ણ થયા એમાં એમની સાહિત્યસેવાની સફળતા હતી.

"સાહિત્ય"ના કેટલાંક અંગો એવી સરસ રીતે એમણે ખિલાવ્યાં હતાં કે તેને લઈને ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં તે માસિક લોકપ્રિય થઇ પડયું હતું. પ્રથમ તો એ માસિકનું પુઠું એક જ રંગનું ચાલુ રહે, એવી ચિવટ એમણે રાખી હતી. બાવીસે વર્ષના અંકોનાં પુંઠાં એકસરખા આછા ગુલાબી રંગનાં જોવામાં આવશે; બીજું દર માસની પહેલી તારીખે તે નિયમિત રીતે મળતું હતું. એ ઓછું શ્રમસાધ્ય કાર્ય નહોતું. ત્રીજું, પુસ્તકોનો અવલોકન વિભાગ. એ પત્રમાંની સમાલોચનાથી આખા વર્ષમાં કેટલાં અને કેવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં તેની નોંધ અલ્પ પ્રયાસે જાણી શકાતી; અને એમાં વિશિષ્ટતા એ હતી કે જેવું પુસ્તક બહાર પડે કે તુરત તેની નોંધ તેમાં આવતી, અને જે કાંઈ અભિપ્રાય, કાંઇ પણ ડંશ વિના, પોતાને જે લાગે તેમ, સ્પષ્ટતાથી અને દૃઢતાપૂર્વક, પણ નિખાલસપણે દર્શાવાતો; અને તેમાં એમનું વ્યક્તિત્વ વિશેષ રીતે ખીલી ઉઠતું, અને એમના તે અભિપ્રાયનું વજન પડતું હતું. પાંચમું, પ્રાચીન કાવ્યના સંસ્કાર એમના પિતાશ્રી કાંટાવાળા પાસેથી એમને વારસામાં ઉતર્યાં હતા, અને પ્રાચીન કાવ્યનું પ્રકાશન એ સાહિત્યનું એક સ્થાયી અને મહત્વનું અંગ થઇ પડયું હતું.

મટુભાઇ જતાં ગુજરાતી સાહિત્યે એક સાચો સેવાભાવી "સાહિત્યકાર" ખોયો છે અને કેટલોક સમય સાહિત્ય રસિકોને એમની ઉણપ જરૂર સાલશે.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એવું બીજું દુઃખદ મૃત્યુ 'પિજામ'નું હતું. "જામે જમશેદ" દૈનિકના તંત્રી તરીકે એમની સેવા મહત્વની હતી, પણ ગુજરાતી વાચનારી આલમ એમને એક પ્રભાવશાળી નવલકથાકાર તરીકે પીછાનતી હતી; એમણે એમના પિતા મરઝબાનની સાહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિને વિશેષ ઉજ્જવળ કરી હતી. ગુજરાતી અને ગુજરાતી પારસી લેખકો વચ્ચે સાંધનારી સોનેરી સાંકળ રૂપે તેઓ હતા; તે કારણે તેમની ખોટ આપણને વધુ માલુમ પડશે.

સન ૧૯૩૩ ની મૌલિક અને સરસ કૃતિઓમાં શ્રીયુત મુનશીનાં પુસ્તકો પ્રથમ પદ લે છે. જેલમાં રહીને એમણે નર્મદ શતાબ્દી ઉત્સવ ઉજવવાનો ઉપક્રમ યોજ્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ અમે ઉપર કર્યો છે, અને કવિ નર્મદ વિષે એક ઉત્તમ પુસ્તક આપણને પ્રાપ્ત થનારૂં છે, એની પણ નોંધ કરેલી છે. જેલમાં ફરજિયાત નિવાસ દરમિયાન પુષ્કળ સમય અને શાન્તિ, જેનો ચાલુ વ્યવસાયી જીવનમાં અભાવ હતો, તે મળતાં, એનો સદુપયોગ શ્રીયુત મુનશીએ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહીને કર્યો; જેના પરિણામે આપણને નરસૈંભક્ત હરિનો, થોડાંક રસદર્શનો, લોપામુદ્રા, સ્નેહસંભ્રમ, શિશુ અને સખી વગેરે પુસ્તકો મળ્યાં છે; અને નિર્વિવાદ તે ઉત્તમ કૃતિઓ છે, એટલુંજ નહિ પણ લેખક તેમ ગુજરાતી સાહિત્ય તે સારૂ માન અને મગરૂરી લઇ શકે તેવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

લોકમાન્ય તિલકને માંડલે જેલમાં વસવું પડ્યું ત્યારે એમની તેજસ્વી બુદ્ધિનો ઉપયોગ એમણે " ગીતા રહસ્ય"ની રચનામાં કર્યો હતો; અને એ પુસ્તકથી મરાઠી સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને ગૌરવવંતુ થયું છે, એ વિષે બે મત નથી. સત્યાગ્રહની લડતને લઈને આપણા ઘણા સાહિત્ય સેવકોએ જેલને વધાવી લીધી હતી; અને એમની એ તપશ્ચર્યાનાં ફળ તરીકે આપણને કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય કૃતિઓ મળેલી છે; અને નજદિકમાં બીજી મળવાની આશા રહે છે. અમે સાંભળ્યું છે કે શ્રીયુત મુનશીનું જે લખાણ પ્રકટ થયું છે, એથી વધુ હજી એમની નોટબુકોમાં લખેલું પડયું છે. આપણે ઇચ્છીશું કે તે સત્વર પ્રસિદ્ધ થવા પામે.

શ્રીયુત મુનશીએ સાહિત્ય સંસદ્‌ની સ્થાપનાના દિવસે જે વ્યાખ્યાનો અગાઉ આપ્યાં હતાં, તે સઘળાં 'ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિવચનો' પુસ્તકકારે સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે, તે સંગ્રહ સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ સોઇકર થઇ પડશે. એ લેખોએ, જ્યારે તે પ્રગટ થયા ત્યારે સાહિત્ય જગત્‌માં ખૂબ ખળભળાટ ઉભો કર્યો હતો અને તે વ્યાખ્યાનો વિચારોત્તેજક અને પ્રેરણાત્મક છે, એની કોઇથી ના પાડી શકાશે નહિ.

સ્નેહસંભ્રમ એ " કાકાની શશી "ની ઢબનું પણ વાર્તાનું પુસ્તક છે. હળવા વાચન સાહિત્ય તરીકે તેની કિમત છે અને તે વાચતાં ઠીક આનંદ પડે છે; પ્રોફેસરનાં પત્ની ધનકોરબ્હેનનું પાત્ર સ્વર્ગસ્થ જાગીરદારનાં "ફોઇબા" જેવું સજીવ બન્યું નથી; પણ સ્ત્રી સ્વભાવનો એક નમુનો તે રજુ કરે છે જ.

પરંતુ એમની તેજસ્વી કૃતિ 'શિશુ અને સખી' છે. એમાં એમના

આત્મવૃત્તાંતનો આભાસ થાય છે. એમાં એમની નિરૂપણ શૈલી જુદુંજ વલણ લેતી, કાંઈક રસળતી, કાંઈક ગંભીર, ગતિમાન પણ વેગવંતી, ભૂતકાળનાં દૃશ્યો, પુનઃ ઉભાં કરતી, એવી તાદૃશ્ય અને અસરકારક, વાચકને તેના વિચાર પ્રવાહમાં, ખેંચે જાય છે; અને જેમ કોઈ સુહૃદ આપણને વિશ્વાસમાં લઈ એનું અંતર ખોલે અને જે સાંભળીને આપણું હૃદય સહાનુભૂતિથી દ્રવિ ઉઠે છે, તેમ સખી માટે તલસતા શિશુના આત્માનો તલસાટ અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં જે સુખાનંદ અનુભવે છે, તેનું વર્ણન—રસિક વર્ણન-સચોટ વર્ણન વાચકના મન પર સજ્જડ અસર પેદા કરે છે. જુવો, આ એક નમુનો:

"જેને સરસ્વતીની સુવર્ણમય પ્રતિમારૂપે પૂજ્યો હતો, તે દૂરસ્થને દેદીપ્યમાન દેહની કંઠમાળ બની શિશુ બેઠો; અને સરવર સમા સજલ, ગંભીર નયનોમાં જોઈ રહ્યો. કદી ન થાય ત્યાં મંથન થયું. અને એ સરવર જલમાંથી શરમ, લક્ષ્મીસમી, કોડીલીને સંકોચાતી, ઉતરી આવી. સુવર્ણની પ્રતિમા, પૂજ્ય ને અસ્પર્શ્ય, ધીમે ધીમે નીચું ભાળી, તેના ભુજમાં પીગળી પડી. ભાગ્યાં હૈયાં સાજાં થયાં. અધર રસ ઢળ્યો અધરે, અખંડ ધારે. જીવન ઝરણાં આત્મવિસર્જન અનુભવતાં, ઉલ્લાસ સાગરમાં લુપ્ત થયાં.

પો ફાટયો. અંધકાર ભર્યાં ખંડમાંથી નિશા નાઠી, છાયા વસ્ત્રો સંકેલીને, આનંદની અવધિથી તૃપ્ત."*

રોમાંચક કિસ્સાઓ જે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે, તેમાં સિદ્ધિ પાછળની ફનાગીરીનું આકર્ષણ વિશેષ કરીને રહે છે. આદર્શ સિદ્ધ થતા, એમાંનો આનંદ લુપ્ત થાય છે, તે સામાન્ય થઇ પડે છે. ધ્યેય તો દૂર ને દૂર; આગળ ને આગળ વધતું રહે; એ કાંઇ ન્યારીજ વસ્તુ છે. જ્યારે મિલન થાય ત્યારે અહંભાવ રહેજ નહિ; એ, તન્મય થઈ જાય; તેમનું જુદું વ્યક્તિત્વ સંભવે જ નહિ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ એક અપૂર્વ કૃતિ છે; આ પ્રકારનું આત્મ નિવેદન જરૂર મનોવેધક ને મનોરંજક થાય; ચરિત્રની જેમ આત્મ ચરિત્રનું મહત્વ ઓછું નથી.

'થોડાંક રસદર્શનો'માં એમના બે ઉત્તમ લેખો સંગ્રહેલા છે, પહેલા લેખમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને સાહિત્યનો વિકાસ ક્રમસર વર્ણવ્યો છે

* શિશુ અને સખી, પૃ. ૧૦૬.

અને તેનું પૃથક્કરણ અને વિવેચન, એવું દલીલપૂર્વક અને હુશિયારીથી કર્યું છે કે લેખકનું વક્તવ્ય ઝટ સમજવામાં આવે છે અને તેની મનપર છાપ પણ સચોટ પડે છે.

સાહિત્યનો ઉદ્‌ભવ પ્રથમ કેવા સંજોગમાં થયો તેના દાખલાઓ પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી નોંધી લેખકે કાળબળે તેની અભિવૃદ્ધિ થતાં એ સાહિત્યના બે વિભાગ કેમ પડયા એ બહુ કુશળતાથી દર્શાવ્યું છે, અને અમને લાગે છે, કે, એટલો ભાગ અહિં ઉતાર્યાથી, એ વિષયનો તેમ લેખકની પ્રતાપી કલમનો પરિચય કરાવી શકાશે:—

"લેખનકલા શરુ થતાં સાહિત્યકોના બે પ્રકાર થયા. એક પોતે શું ધારે છે કે કેવે સ્વરૂપે વસ્તુ જુએ છે તે કહેનાર અને બીજો પુરોગામી સાહિત્યકો કહી ગયા છે તે વડે વસ્તુ જોનારને કહેનાર. જેમ પદ્યયુગમાં મંત્રદ્રષ્ટા–સાહિત્ય ઉચ્ચારનાર–નો વર્ગ થયો તેમ લેખન પદ્ધતિએ પંડિત વર્ગ પેદા કર્યો. પંડિતની પ્રેરણા પુસ્તકો છે; તેની શક્તિ પુસ્તકોદ્વારા મેળવેલી છે; તેની મહત્તા પુસ્તકો રચવાની શક્તિમાં છે. મંત્રદ્રષ્ટા આત્મામાં ડુબકી મારે છે. પ્રકૃતિને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિને નીરખે છે અને એ બે ક્રિયાઓથી નીપજેલો અનુભવ વ્યક્ત કરે છે. પંડિત બીજાએ રચેલા સાહિત્યમાં મચ્યો રહે છે; તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન જોઈજ રાચે છે; અને આ પ્રકારની મહેનતથી કરેલા જ્ઞાનસંચયને વ્યક્ત કરવા તે મથે છે. દ્રષ્ટાને નિયમ માત્ર પોતાનાજ ને પોતાની રસદૃષ્ટિના; પંડિતના નિયમો ભેગા કરેલા જ્ઞાનમાંની નીતરતા સિદ્ધાન્તો જેમ જ્ઞાનનો સંચય થતો ગયો તેમ વિદ્વત્તાના આદર્શો પ્રગટયા, અને દ્રષ્ટાએ વિદ્વત્તાને એક માત્ર સાધનરૂપ બનાવી; પંડિતે તેને પ્રયત્નનું મૂળ ને લક્ષ્ય બંને લેખ્યાં. જેમ સાગરમાં દેખાતા પર્વતશૃંગનું પ્રતિબિંબ ખરા પર્વતથી પણ સરસ અને મનોહર હોય છે તેમ દ્રષ્ટાના કથનમાં માત્ર કહેલી વસ્તુ સરસ નથી હોતી, પણ કહેનારનું વ્યક્તિત્વ ને દૃષ્ટિબિંદુ વધારે સરસ હોય છે. આથી દ્રષ્ટાના કથનમાં માનવતા વધારે દેખાય છે અને તેથી તે ચિરંજીવ થાય છે. પંડિતના કથનમાં માનવતા કરતાં મહેનત વધારે હોય છે અને તે મહેનતની મદદથી થનાર પંડિત વધારે સમૃદ્ધિના ભાર નીચે કથન દાબી નાખે છે. આ મૂલભેદે સાહિત્યના વિકાસના દરેક યુગમાં જુદા જુદા તરંગો ઉપજાવ્યા છે."*

જાણીતા અંગ્રેજ લેખક ડીક્વીન્સીએ સાહિત્યના બે વિભાગ પાડયા છે,

* થોડાંક રસદર્શનો પૃ. ૭-૮.

knowledge of power પ્રતિભાશાળી સાહિત્ય અને knowledge of Information જ્ઞાનબોધ સાહિત્ય, જે ઉપર જણાવેલા શ્રીયુત મુનશીના લાક્ષણિક ભેદને લગભગ અનુસરતા છે, અને વાચક એ નમુના પરથી જોઈ શકશે કે એમનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે સમજાવામાં લેખક કેટલા બધા વિજયી નિવડયા છે.

શ્રીયુત મુનશી એક બાહોશ એડવોકેટ છે; અને એમની દલીલો એવી મુદ્દાસર અને સચોટ હોય છે કે તેઓ સામા પર ધારી અસર ઉપજાવી શકે છે; કોર્ટના કેસમાં એક પછી એક દલીલ ક્રમસર રજુ કરી, છેવટ ઉપસંહારમાં આખા કેસની સમાલોચના કરી, તેનું તારતમ્ય ખેંચે છે, તેમ પ્રસ્તુત વિષયમાં એમની દલીલો અને ઉપસંહાર નીચેના ઉતારામાં નજરે પડશે.

સાહિત્ય લેખનનું ધ્યેય સરસતા ક્રમસર કેમ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું પ્રથક્કરણ સૂક્ષ્મતાથી એમણે નીચે મુજબ કર્યું છેઃ—

(૧) એક વસ્તુના સંસ્કાર માણસપર સચોટ રીતે પડે છે;
(૨) એ સંસ્કારમાંથી કલ્પનાચિત્ર પ્રગટે છે;
(૩) રસવૃત્તિ એ ચિત્રમાં અપૂર્વતાની ઝાંખી કરવા મથે છે; અને એમ કરવા જતાં એમાં સરસતાનું આરોપણ કરે છે;
(૪) રસિકતા આ સરસતા જોઇ આનંદ પામે છે;
(૫) માણસ આ સરસ કલ્પના ચિત્ર વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે.
(૬) એ માણસમાં સર્જક શક્તિ હોય તો એ ચિત્રને એ સચોટ ને સરસ રીતે વ્યક્ત કરે છે;-કલાત્મક કૃતિ સરજે છે;
(૭) એ કલાત્મક કૃતિની સચોટતા સામા માણસ પર ઉંડી છાપ પાડે છે; અને
(૮) તેમાં રહેલી સરસતા સામાની રસિકતા પોષી તેને આનંદ પમાડે છે.

અને તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ શેલીની કેટલીક પંક્તિઓ આપી કલાત્મક કૃતિની સરસતા વિષે જે ધોરણ તેઓ સ્થાપે છે, તેનું વિવરણ નીચેના એમના લખાણમાં મળી આવે છે;

“ દૃષ્ટાંત રૂપે એ શેલી જેવા કવિની વ્યક્ત કરવાની રીત લઇએ. એનાજ શબ્દોમાંઃ—

“ગંભીર દર્શન અને ચમકતાં સ્વપ્નાંઓએ તેની કલ્પના પોષી. વિશાલ પૃથ્વીનાં અને સર્વવ્યાપી આકાશનાં દરેક દૃશ્ય અને નાદે તેના

હૃદયમાં સર્વોત્તમ તરંગો મોકલતાં. દૈવી તત્વજ્ઞાનનાં ઝરણાં તેના તરસ્યા હોઠ પર પડતાં. અને પૂજ્ય ભૂતકાળે ઇતિહાસ કે કથામાં જે જે મહત્તા, સુજનતા કે સૌંદર્ય અમર કર્યાં હતાં તે એ સમજતો અને જાણતો.

શેલીની કાવ્ય રચવાની અદ્‌ભુત શક્તિ દરેક વસ્તુને અપૂર્વતા અર્પી રહે છે, દરેક વસ્તુને જુદા અને મોહક રૂપમાં, મોહક સંબંધમાં તે નીરખ્યા જ કરે છે. તેના મગજમાં આખી સૃષ્ટિનું ભાવનાત્મક સ્વરૂપ તરવર્યાં કર્યા કરે છે. અદ્‌ભુત સરસતાની ભાવના તેની દરેક મનોદશાને પ્રેરી રહી છે. જેવી એની રસવૃત્તિ છે તેવીજ એની સર્જક શક્તિ છે. શબ્દો, વાક્યો, ટુંકો, શબ્દચિત્રો, અલંકારો, ભાવો, અને ભાવનાઓ—અપ્રતિમ, ઉચિત, અને સરસ—એની કૃતિઓમાં, અખંડ ધોધે વહ્યા કરે છે. એ જન્મથી 'કથનકાર' છે. એનો શબ્દ સૃષ્ટિને અપૂર્વતા અર્પે છે. એણે રચેલી સૃષ્ટિ ખરી સૃષ્ટિથી સરસ અને સજીવ, સમગ્ર માનવ જીવનને સમૃદ્ધ અને ભાવનાશીલ કરી રહે છે.

માત્ર આવી સૃષ્ટિ સરજવામાં મનુષ્યને પરમાત્માનું દર્શન સંભવે છે એમ કેટલાક તત્વવેત્તાઓ માને છે. એક અગ્રણી જર્મન તત્વવેત્તા કહે છેઃ 'સૃષ્ટિમાં રહેલી, અસ્મિતાને હેતુપૂર્ણ વ્યવસ્થા, અને તે વિનાની વ્યવસ્થાનો વિરોધ નિરંતર ચાલી આવ્યો જણાય છે; અને આખરે કલાત્મક કૃતિના સહેતુક સંવાદમાં વિરામ પામે છે. એમાં બુદ્ધિ આખરે સંપૂર્ણ આત્મદર્શનની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે. સાથે અમર્યાદિત આનંદ પણ રહેલો હોય છે. બધો વિરોધ નાશ પામે છે, ને બધાં રહસ્યો સમજાય છે. દશ્ય અને દૃષ્ટાની અસ્મિતાપૂર્ણ ક્રિયા વચ્ચે અણધારેલો સંયોગ કોઇ અજ્ઞેય તત્વ રચી દે છે. એ સંયોગમાં રહેલું સંપૂર્ણ ને નિશ્ચલ તાદાત્મ્ય દર્શનમય સૃષ્ટિ સરજે છે.

આ તાદાત્મ્ય સામાન્ય સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનારની દૃષ્ટિથી છુપાયેલું છે. છુપાવનાર પડદો કલાકારની દૃષ્ટિ આગળથી ખસી જાય છે. અને કૃતિઓ રચવાની એને સ્વયંભૂ પ્રેરણા થાય છે. કલા, એક ને શાશ્વત એવું દર્શન બની જાય છે. પરમ તત્ત્વ, જે કદી દર્શનનો વિષય થતું નથી, અને છતાં જે દર્શનનો વિષય થઇ શકે એવી સૃષ્ટિનો હેતુ છે તેના અસ્તિત્વની ખાત્રી આ ચમત્કારથી થાય છે, અને તેથી કલા તત્વજ્ઞાનથી ચઢે છે.

કલાત્મક કૃતિમાંજ દર્શન એ પરમ તત્ત્વને સ્પર્શે છે. તત્વજ્ઞાની કલાને સર્વોત્તમ લેખે છે. 'સહેતુક ક્રિયા' અને 'અહેતુક આવિર્ભાવ' પ્રકૃતિ અને

ઇતિહાસમાં કદી સાથે રહેલાં જોઈ શકાતાં નથી, તે જીવન, કર્તવ્ય અને વિચારમાં સદાય વિરોધી બની રહે છે, 'શાશ્વત અને મૌલિક ઐક્યના જે મંદિરમાં, તે બંને એક જ્વાલા બની ગયાં હોય એમ મળે છે, તેનું ગર્ભદ્વાર તો માત્ર કલાજ ઉઘાડે છે.'

આ વિચાર ખરો હોય કે નહીં પણ એટલું તો નિર્વિવાદ કે કલાત્મક કૃતિની સરસતા સરજવામાં જ મનુષ્યનું પરમ સાફલ્ય છે. તેથી આવા સ્રષ્ટા, આવા કલાકારો જનતાની પૂજાને પાત્ર થાય છે, અને એમણે પ્રવર્તાવેલો કલાધર્મ, બધા ધર્મથી શ્રેષ્ઠ, સમગ્રજીવનને અનંતકાલ પ્રેરી રહે છે."+

એ પુસ્તકના બીજા લેખમાં હિન્દમાં ભક્તિ માર્ગનો સંચાર અને ઇતિહાસ લેખકે અવલોકયો છે; એમના પહેલા લેખ જેટલો સફળ આ લેખ થયો નથી; કારણ કે પ્રથમ એ વિષય એટલો જટિલ છે હજારો વર્ષનો છે; અને એના નિર્ણયમાં એટલા બધા મતમતાંતરોનો સમન્વય કરવો રહે છે કે તેને પુરતો ન્યાય આપવાનું એ વિષયના નિષ્ણાત માટે પણ સામાન્યતઃ કઠિન થઇ પડે. શ્રીયુત મુનશીનું એ વાચન એક શોખીન (amateur) અભ્યાસી જેવું છે; અને વિશેષમાં પોતે જે કોઇ નિર્ણય બાંધેલા છે તેનું સમર્થન કરવા તેઓ એનો ઉપયોગ કરવા આતુરતા ધરાવે છે, એમ અમને લાગે છે. તેઓ ભક્તિ અને માનવ પ્રણયભાવ વચ્ચે સામ્ય જુએ છે, પણ તેમાંથી ઇશ્વરી અંશ જ ઉડી જતો અમને ભાસે છે. તદાકારપણું એમાં આવશ્યક છે; પણ તેથી પર, વ્યક્તિત્વનો તદ્દન અલોપ થઈ, મારાપણું-જતું રહેવું, અહંતાનો નાશ થવો અને તેનાપણું-ઇશ્વરનેજ અનુભવવો, તેમાં એકાકાર થવું એ અમને લાગે છે કે ભક્તિ નું અંતિમ ધ્યેય છે.*

+ થોડાંક રસદર્શનો, પૃ. ૪૦-૪૨

* સરખાવો: Plotinus taught that the One, being super essential, can only be apprehended in ecstasy, when thought, which still distinguishes itself from its object, is transcended, and knower and known become one. As Tennyson's Ancient Sage' says:—

"If thou would'st hear the nameless and descend
Into the Temple cave of thine own self,
There, brooding by the central alter, thou
May'st haply learn the nameless hath a voice,

આ વિષય ચર્ચાસ્પદ છે, પણ અમે માનીએ છીએ કે તે બુદ્ધિનો પ્રદેશ નથી. તેનો પાયો શ્રદ્ધા પર અવલંબે છે; અનુભવ તેની સાચી કસોટી છે; વાદ નહિ. એટલે એ વિષે શ્રીયુત મુનશીનું મંતવ્ય સ્વીકારાય એમ અમને લાગતું નથી પણ એમણે તે વિષયને એમની પ્રતિભાથી આકર્ષક અને રસપ્રદ બનાવ્યો છે, એમ અમારે આનંદસહ કહેવું પડશે.

સ્વતંત્ર અને નવીન નાટકો આપણે ત્યાં જુજ લખાય છે; અને તે થોડાં વર્ષોથી લખાવા માંડયાં છે; તેમાં એક અગ્રગણ્ય અને પ્રતિભાશાળી નાટયકાર તરીકે શ્રીયુત મુનશીએ ઉંચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી છે, અને કોઈ પણ ભાષામાંનાં ઉત્તમ નાટક સાથે તે સરખામણીમાં ઉભા રહી શકે એવી ઉંચી કોટિનાં છે.

એ નાટકોમાં, તેમાંના પાત્રોનું માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ થઇ, માનવજીવનની નબળાઇઓ તેમ વિશિષ્ટતાનાં, તેના પ્રેરક બળોનાં અને મનુષ્ય સ્વભાવના તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબો પડતાં, એનું આકર્ષણ અને પ્રભાવ બહુ પ્રબળ નિવડે છે, અને તે આદરપાત્ર થઈ પડે છે.

આપણા પવિત્ર વેદ અને પુરાણ ગ્રંથોમાંથી એ નાટકની વસ્તુની ગૂંથણી કરી, તેની ઘટનામાં, ઋષિમુનિઓ જેમને આપણે પૂજ્ય માનીએ છીએ, તેમનાં નામો લેખક જોડે છે, તે પદ્ધતિ સામે પ્રાચીન સંસ્કૃતિપ્રિય એક પક્ષ તરફથી વાંધો લેવામાં આવે છે; તે સિવાય તેની વિરુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિઓ તરીકે કાંઇ પણ દોષ બતાવવામાં આવ્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી.

શ્રીયુત મુનશી એક સમર્થ સાહિત્ય સર્જક અને રસિક કળાકાર છે; માનસ સ્વભાવના ઉંડા અભ્યાસી છે; અને માનસશાસ્ત્રથી પુરા પરિચિત હોઇ, એમનાં પાત્રોનું લાગણી અને સ્વભાવનું પૃથક્કરણ એટલું સુંદર અને મનોરમ કરી શકે છે કે એમની કૃતિઓ વાંચીને સૌ ધન્યવાદના ઉદ્‌ગારો ઉચ્ચારે છે અને લેખકની બુદ્ધિ ને શક્તિની પ્રશંસા કરે છે; અને તેની

By which thou wilt abide, if thou be wise,
From knowledge is the swallow on the lake,
That sees and stirs the surface-shadow there
But never yet hath dipt into the Abysm"

'Light, Life and Love'-edited Dean Inge.

મૌલિકતા અને અપૂર્વતાને લઇને ગુજરાતી નાટય સાહિત્યમાં શ્રીયુત મુનશીના નાટકોએ ઉંચું અને ગૌરવભર્યું સ્થાન મેળવ્યું છે.

લોપામુદ્રા નાટકમાં શ્રીયુત મુનશીએ ઇતિહાસના આરંભકાળથી પ્રજાઓને મુંઝવી રહેલો વર્ણભેદનો અને તેના સમન્વયનો પ્રશ્ન બાહોશીથી ચર્ચ્યો છે. જર્મનીમાં હિલટરે જ્યુજાતિ પ્રતિ સુગ બતાવી છે; અને જર્મનીમાંથી તેમને હાંકી કાઢ્યા છે, અને આર્ય લોહીની શુદ્ધિ પર ભાર મૂકયો છે, એ જાણીતી બીના છે.

એજ પ્રકારે પૂર્વે વસિષ્ટ ઋષિએ શ્રીયુત મુનશીના કથ્યા પ્રમાણે, આર્યોની શુદ્ધિ સચવાઈ રહે તે માટે, આર્યોની એકહથ્થુ સત્તા, સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપવા, સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આર્યોના વસવાટ દરમિયાન પ્રચંડ કાર્ય આરંભ્યું હતું; અને તે પ્રસ્તુત નાટકનો કેન્દ્રિત વિષય છે.

દસ્યુઓને ફક્ત દાસ તરીકે રાખવાના અને તેમની સાથે બીજો કોઇ પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે કે થઇ શકે નહિ એવા દુરાગ્રહી વિચાર તેઓ ધરાવે છે.

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હિન્દુ સમાજને આજે ખૂબ મુંઝવી રહ્યો છે, અને તેના ઉજ્જવળ ઇતિહાસને તે એક કલંકરૂપ છે; એવી રીતે ગોરા કાળાનો પ્રશ્ન ઓછો કડવાશભર્યો નથી. પરદેશમાં નહિ; પણ આપણા પોતાના વતનમાં યુરોપીય કલબોમાં અને જીમખાનામાં હિન્દીઓને દાખલ કરવામાં આવતા નથી, તે પણ વર્ણભેદને આભારી છે, તેથી આપણું સ્વમાન હણાય છે.

આ કઠિન અને વિષમ પ્રશ્નને લેખકે દક્ષતાથી અને સફળતાપૂર્વક નિરૂપ્યો છે; અને વિશ્વરથ પાસે જે નિર્ણય કરાવ્યો છે તે ન્યાયપુરઃસર અને સાચો છે એમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

આર્ય અને દસ્યુ જાતિઓ એક બીજા પર હુમલા લઈ જાય છે, તે દરમિયાન એક વખતે ભરતજાતિનું નરરત્ન વિશ્વરથ દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઇ જઇ પડે છે. અહિં દસ્યુ રાજા શમ્બરની પુત્રી ઉગ્રા વિશ્વરથ પર મોહી પડે છે; અને તે આર્ય વીરને વરવા ઇચ્છે છે. પણ વિશ્વરથની રગોમાં આર્ય લોહી ઉછળે છે; આર્યત્વ માટે તેને અભિમાન છે. ઉગ્રાના એને વશ કરવાના અનેક પ્રયાસોને તે તરછોડે છે; પણ આખરે એનું માનવ હૃદય ઉગ્રાની ઉત્કટ પ્રેમ લાગણીને આધીન બને છે; તેમ એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે કે તેનો નિકાલ કરે એમાંથી છૂટકો થાય એમ છે.

દસ્યુ કુમારી વિશ્વરથને પ્રસન્ન કરવા કાંઈ કાંઇ પ્રયત્ન કરે છે, તેને વશ કરવા પોતે કોઇ પણ ભોગ આપવા તૈયાર છે, તેમજ એ બે પાત્રોનું આત્મમંથન કોઈ પણ હૃદયને હચમચાવી મૂકે એવું વેધક છે.

એઓ બંને પ્રેમથી જોડાયા પછીનો એક પ્રસંગ આપીશું; તે પરથી એની સચોટતા ને હૃદયભેદકતા સમજાશેઃ

"આડા પડેલા બેભાન શરીરની પાસે ઘુંટણીએ પડી તે શામ્બરીના માથાપર હાથ ફેરવતો હતો. એનું ગૌર, સુંદર મુખ, ચંદ્ર સમું, તે વ્યોમજેવા ખંડના અંધારામાં ચમકતું હતું. શામ્બરીનાં સુકાએલાં સુકુમાર અંગોમાંથી પણ યૌવનની સુવાસ ઝરતી હતી. શરીરની રેખાઓનું લાલિત્ય, ફીક્કા સુકા ઓઠના મરોડની મોહિની એના મુખપર લખલખતા એકનિષ્ઠાના નિર્મલ તેજને દૈવી બનાવી મુકતાં હતાં.

તેની આંખો ઉઘડી તેના પર ઠરી રહી, ભીની થઈ. તે બબડીઃ "જન્હુ! જન્હુ! સ્વપ્નામાં આવે છે તો જાગતાં શે નથી આવતો?" અવાજમાં હતાશનો ધ્વનિ હતો.

"શામ્બરી! હું આવ્યો છું, આવ્યો છું જીવતો, જાગતો. સ્વપ્ન નથી."

આંખોમાં વિજળીના ચમકાર સમું જળહળતું ક્ષણિક તેજ આવ્યું. "જન્હુ! જન્હુ!" તેણે ગદગદ કંઠે ઉચ્ચાર્યું અને તેના નિર્બલ હાથ વિશ્વરથના ગળાને વીંટાઇ વળ્યા.

વિશ્વરથ, ત્રુટતે હૈયે, એની બાથમાં માથું છુપાવી રડી પડયો. એ ભરતકુલ શિરોમણિ, કુશિક જેવા રાજર્ષિનો પૌત્ર, અગત્સ્યનો શિષ્ય, મંત્રદ્રષ્ટા થવાને ઉત્સુક—આખરે, આખરે–દસ્યુકન્યાનો પ્રિયતમ; તેના મૂક સમર્પણથી સ્વેચ્છાએ વેચાયેલો દાસ; અને તે વિષમ પળે, અધમતાથી પણ અધમ ગતિ તેણે પ્રાપ્ત કરી. આંખમાંથી ગૌરવભંગનાં લોહીભર્યાં આંસુ ખરતાં હતાં. પૂર્વજો, પિતાને ગુરુ એને શાપ આપે એવી દશામાં હતો.

તે સમયે તેની દષ્ટિએ નવું તેજ પડયું. સ્વમાન, સ્વજાતિ, ગૌરવ, સંસ્કાર શુદ્ધિ, સઘળાંની દયાની વેદિપર આપેલી આહૂતિથી, જ્વાલા નીસરતી હતી, અને તેમાં એને સત્ય નજરે પડયું. વિશુદ્ધ હૈયાના ગગનગામી ભાગોમાં ભેદ ને દ્વેષથી પર એવું શાશ્વત ઋત હતું. એણે ગર્વ વિનાસ્યો

હતો, શમ્બરી જીવે માટે અને એ વિનાશમાં વિજયથી વધારે નિર્મલ ઉલ્લાસ વસતો હતો.

" જન્હુ ! મને છોડી નહીં જતો. હું તું કહેશે તેમ કરીશ. હું તારી સ્ત્રીઓ જેવી થઈ રહીશ. તારા દેવોને પૂજીશ. મને જોઇએ તો મારજે, કાપી નાંખજે, પણ દેવ ! મને કાઢી નહીં મુકતો. "

" રડ નહી, રડ નહી, શામ્બરી ! હું નહી જાઉં. તું આક્રંદ નહી કર. તું થાકી જશે તો પછી બેભાન થઈ જશે. "

" કહે કે તું મને નહી છોડી જાય. "

" નહીં છોડી જાઉં. થયું ? તું હવે સુઈ જા. મારુ માન. "

" માનીશ ! માનીશ. પણ આવોને આવે રહેજે. "×

તે પછી પ્રેમખાતર, પતિને બચાવવા આર્યોને શામ્બરી કિલ્લાનો માર્ગ બતાવી દે છે, અને એ રીતે તેના પિતાના અને દસ્યુ જાતિના નિકંદનનું તે નિમિત્ત થઇ પડે છે.

એ આત્મ સમર્પણ જેવું તેવું ન હતું. આત્મ સમર્પણથી દેવો પણ રીઝે છે, તો પછી મનુષ્ય કોણ માત્ર ? અને વિશ્વરથ પણ એ પ્રેમને સાચો નિવડે છે, એટલું જ પણ એની બુદ્ધિ અને હૃદયને જે માર્ગ ન્યાયી, સાચો અને માનવભર્યો લાગે છે, તે આખી આર્ય જાતિના પ્રચંડ વિરોધ છતાં એકલો અને અટુલો ઉભો રહી નિડરતાથી ઉગ્રાને પત્ની તરીકે સ્વીકારે છે, અને વર્ણભેદનો પ્રશ્ન ઉકેલે છે, તે ભારતના ઇતિહાસમાં એક ઉજ્જવળ દિવસ લેખાવો જોઈએ. તે નિર્ણય જેમ મહત્વનો અને ગંભીર હતો તેમ દુરંદેશીભર્યો અને ડાહ્યો હતો. તે સાચું જ કહે છે, " આર્યત્વ રૂપ ને રંગ વડે નથી. એ તો છે તપ વડે–સત્યમાં, ઋતના અનુસરણથી. "

કર્તાએ નાટકની ભૂમિકા રૂપે વિશ્વરથનો પૂર્વ વૃત્તાંત કથા રૂપે પહેલા ભાગમાં આપ્યો છે; અને તે નાટકનું હાર્દ સમજવામાં મદદગાર થાય છે. પરંતુ જાણીતા નાટકકાર બર્નાર્ડ શોની પેઠે એની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીયુત મુનશીએ આર્ય દસ્યુના વર્ણભેદના પ્રશ્નને ઐતિહાસિક રીતે, સ્વતંત્ર નિબંધ-રૂપે ચર્ચ્યો હોત તો તે વધુ આવકારપાત્ર થઈ પડત, એમ અમારૂં માનવું છે.

પુરાણોમાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બેને વિરોધીઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે; અને હરિશ્ચંદ્રને જે કષ્ટ આપે છે તેથી વિશ્વામિત્ર અકારા થઈ પડે છે; આ નાટકમાં એ દૃશ્ય તદ્દન બદલાઇ જાય છે, અને વિશ્વરથ–વિશ્વામિત્ર

× લોપામુદ્રા ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૦૬, ૧૦૭.

આર્ય અને દસ્યુ જાતિના મિત્ર જ નહિ, પણ વિશ્વના મિત્ર અને ઉદ્ધારક બને છે, એ નવીન દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા જેવું છે.

'નરસૈંભક્ત હરિનો' એ ચરિત્ર ગ્રંથ વિષે અમે બુદ્ધિપ્રકાશમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે, એટલે એ વિષયને અહિં ફરી નહિં ચર્ચીએ પણ એટલું નોંધીશું કે કર્તાએ ભક્ત કવિ નરસૈં મહેતા વિષે ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વાંચીને તેમના મનપર જે સંસ્કાર છાપ પડેલી તેનું પ્રતિબિંબ ઉપ-રોક્ત પુસ્તકમાં ઉતાર્યું છે; પણ તેથી એમ નથી ઠરતું કે એમાં વર્ણવેલી સર્વ વિગતો સાચી અને ઐતિહાસિક છે.

કવિ ન્હાનાલાલનું 'દલપતરામ ચરિત્ર,' શ્રીયુત વિશ્વનાથ ભટ્ટનું 'વીર નર્મદ,' શ્રીયુત માનશંકરભાઈનું રાજાબાહાદુર છબીલારામ, શ્રીયુત બાપાલાલ વૈદ્યકૃત જયકૃષ્ણનું ચરિત્ર, પાર્વતીબાઈ આથવલેનું આત્મવૃત્તાંત, અને સંત ફ્રાન્સિસ, શ્રીયુત મહાદેવભાઇ લિખિત, એ પુસ્તકો કોઇને કોઇ દૃષ્ટિએ અમને મહત્વનાં અને મનનીય માલુમ પડયાં છે.

સને ૧૯૧૧માં શ્રીયુત ન્હાનાલાલે ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું, તે પુસ્તક એમણે કવીશ્વર દલપતરામને અર્પણ કર્યું હતું; એ સુપુત્રે સ્વર્ગસ્થ પિતાને અર્પેલી અંજલિ અમને ખાસ પસંદ પડી હતી અને તેથી તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એ વખતે અમે ફરી છાપી હતી. તે સમયે અમને સ્ફુરેલું કે કવીશ્વરનું જીવનચરિત્ર એ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી કલમ બાહાદુરના હસ્તે લખાય તો તે એક સુંદર કૃતિ થઇ પડે; અને વચમાં અમે મિત્રો પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે એવું એક પુસ્તક લખવાનો કવિ ન્હાના-લાલનો વિચાર છે, અને તે સારૂ માહિતી પણ સંગ્રહી રહ્યા છે.

સોસાયટીએ કવીશ્વરનું ચરિત્ર લખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને એ વિષયનો યોગ્ય ન્યાય આપી શકે એવા એમના સંસર્ગમાં આવેલા એક બે વિદ્વાનોને તે ચરિત્ર લખી આપવાનું સૂચવ્યું હતું, પણ તે માટે હજુ કેટ-લોક સમય વિતવો જોઇએ, અને બીજી પણ કેટલીક તૈયારી હોવી જોઇએ, તે કારણ આગળ ધરી, તેઓએ અનીચ્છા દર્શાવી હતી.

તે અરસામાં કે તેની આસપાસના વર્ષોમાં કવીશ્વરના એક પ્રિય શિષ્ય અને એમના વિશેષ સમાગમમાં આવેલા કાશીશંકર મૂળશંકરે શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળામાં કવિ દલપતરામનું ચરિત્ર લખી આપ્યું હતું; કવીશ્વરનાં સ્મરણો એમણે તે અગાઉ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપ્યાં હતાં. આમ

એ વિષયમાં અમને ખૂબ રસ હતો, અને કવીશ્વરનું જીવનચરિત્ર લખાય તે સારૂ બહુ ઉત્સુક હતા; તેથી કવિ ન્હાનાલાલનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલી તકે જ તે મેળવી અમે સાદ્યંત વાંચી ગયા હતા, અને કહેવાની જરૂર નથી કે તે અમને પ્રિય થઈ પડ્યું હતું. એવું ઉત્તમ પુસ્તક અમે પૂર્વે નંદશંકરનું ચરિત્ર વાંચ્યું હતું. એ બંનેની નિરૂપણ શૈલીમાં કેટલુંક સામ્ય માલુમ પડશે : એકમાં સુરતનો તાદૃશ્ય વૃત્તાંત આવે છે, ત્યારે બીજામાં આપણે તે સમયના કાઠિયાવાડના સમાજ જીવનથી, પરિચિત થઇએ છીએ. બંને લેખકોની વિશિષ્ટતા એ છે કે મધ્યસ્થ ચિત્રની આસપાસ સામાજિક પરિસ્થિતિની ભૂમિકા ઉભી કરી, એવું ઐતિહાસિક વાતાવરણ ઉપજાવે છે કે આપણે સમકાલિન દૃશ્યો અવલોકતા ન હોઇએ એવો આભાસ થાય છે; અને તે દૃષ્ટિએ, અન્ય ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે, એ પુસ્તકોનું મૂલ્ય થોડું નથી. બંને સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી લેખકો છે એટલે એમણે દોરેલાં સમાજ ચિત્રો પણ વિવિધ રંગોથી સારી રીતે ચિતરેલા અને સુરેખ છે, અને તેની છાપ મનોગમ નિવડે છે.

કવીશ્વરનાં ચરિત્રનો હજી એક ભાગ બહાર પડેલો છે; બીજા બે ભાગો લખાઈ રહ્યા છે; તે મળે, આખું ચરિત્ર અવલોકવું વધુ સવડભર્યું થઈ પડશે એમ અમે માનીએ છીએ.

એજ વર્ષમાં કવિશ્રી તરફથી બીજી બે ચોપડીઓ મળી હતી, (૧) 'ઓજ અને અગર' અને (૨) 'સરસ્વતીચંદ્રનું જગતની કાદંબરીઓમાં સ્થાન.' પહેલું પુસ્તક એમના આરંભકાળનો પ્રયાસ છે, અને એમનો કાવ્ય-વિકાસ તપાસવા માટે એ ઉપયોગી છે. સરસ્વતીચંદ્રની સમાલોચનાનું પુસ્તક એ નવલકથા પ્રકટ થઈ તે સમયે લખાયલું હોત તો તે વધુ આકર્ષક થાત અને તેની કાંઇક વિશેષ અસર થવા પામત. તે પછી જમાનો વહી ગયો છે; એ જીવનસૃષ્ટિજ બદલાઈ ગઈ છે; સામાજિક નવલકથા તરીકે આજે સરસ્વતીચંદ્રની ઝાઝી અસર માલુમ નહિ પડે, એમાંના રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચાએ નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે; માત્ર એમાંનો તત્વચિંતનનો ભાગ એ વિષયના રસિયાને રસપ્રદ થઇ પડે; પરંતુ એક નવલકથા તરીકે એમાં ઉપરોક્ત વિષયોની લાંબી ચર્ચાઓથી, ઉત્તમ કથાઓમાં તેની ગણના કરવામાં કેટલાક વિવેચકો વાંધો ઉઠાવે છે, અને તે ખોટો નથી. ગમે તેમ હો, ગયા જમાનામાં એના જેવું સરસ અને લોકપ્રિય બીજું કોઈ પુસ્તક નહોતું, અને ગુજરાતી સાહિત્ય એથી ઉજ્જવળ બન્યું હતું; તે

લખીને ગોવર્ધનરામે ગુજરાતની અને ગુજરાતી સાહિત્યની અપ્રતિમ સેવા કરેલી છે અને તે માટે પ્રજા એમની અત્યંત ઋણી છે, અને એમની પચીસમી સંવત્સરી નિમિત્ત જે સમારંભ થયો તે પ્રસંગે પ્રસ્તુત શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીને કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ખરેખર એક પ્રશસ્ય કાર્ય કર્યું હતું.

કૌમુદીકારે સાહિત્ય સેવક ગણની યોજના ઘડી, તેને અમલમાં આણી તેમાંના સાહિત્ય સેવકોએ સાહિત્ય કાર્યની વહેંચણી કરી તેમાં નર્મદ દલપત-યુગનો ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય શ્રીયુત વિશ્વનાથ ભટ્ટે ઉપાડી લીધું હતું; જેઓએ એમણે યોજેલો પારિભાષિક કોષ અવલોકયો હશે તેઓ જાણે છે કે અર્વાચીન ગદ્ય સાહિત્યનું એમનું વાંચન વ્યાપક તેમ ઝીણું છે. એમણે એ નર્મદ દલપતયુગનું સાહિત્ય વાંચીને અસંતોષ માન્યો નથી; પણ સમ-કાલીન માસિકોની પુરાણી ફાઈલો બને તેટલી ઉથલાવી ગયા છે; અને એ અભ્યાસ ને વાચનના પરિણામે એમનું "વીરનર્મદ"નું પુસ્તક એક ઉત્તમ પુસ્તક નિવડયું છે. એવાં બહુ થોડાં પુસ્તકો, વિવેચનાત્મક, ગુજરાતીમાં મળી આવશે. એ પુસ્તક બહાર પડયું તે પૂર્વે લોરન્સ બિન્યનનું અકબર ચરિત્રનું પુસ્તક અમારા વાંચવામાં આવ્યું હતું, અકબર વિષે મ્હોટા અને વિસ્તૃત ચરિત્રો લખાયાં છે, અને તે સારૂ સાધન સામગ્રી પણ વિપુલ છે, પરંતુ એક કુશળ ચિત્રકાર આવશ્યક વિગતોનો ઉપયોગ કરી એક ઉત્તમ અને લાક્ષણિક તૈલચિત્ર ઉપજાવી કાઢે છે, અને તે જોનારને મૂળપુરુષનો તાદૃશ્ય ખ્યાલ આપે છે, એ પ્રતિનું પુસ્તક હતું; અને એવી સબળ છાપ 'વીર નર્મદનું' ચરિત્ર વાંચતાં અમારા મનપર પડી હતી. કેટલીક મર્યાદાઓને લઈને લેખકને એ વિષયને ટુંકાવવો પડયો હતો; તે ચિત્ર સંપૂર્ણ મેળવી શકયા હોત તો એનો આનંદ કંઇક ઓર જામત. પ્રસ્તુત લખાણ વાંચીને કવિ નર્મદ વિષે વધુ અને વધુ જાણવાને આપણી ઇંતેજારી વધે છે; લેખક એ વિષય ફરી હાથમાં લે અને કવિ નર્મદનું ફુલ સાઈઝ તૈલચિત્ર ચિતરે, તો અમને શ્રદ્ધા છે કે, એક જ્વલંત કૃતિ થઈ પડશે.

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં નાગરોએ વીરતાભર્યો ભાગ ભજવેલો છે; અને એમની કલમની જેમ એમની બરછી પણ એટલી મશહૂર છે. અમરજી દિવાન, રણછોડજી દિવાન, ત્રિકમદાસ અને એમના વંશજો, રાજા બહાદુર દયાબહાદુર અને રાજા છબીલારામનાં પરાક્રમો, એમની હિંમત, મુસદ્દીગીરી અને સાહસિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે; અને આપણે સંતોષ પામવા જેવું એ છે કે એ વીર પુરુષોમાંના કેટલાકનાં ચરિત્ર ગુજરાતીમાં લખાયાં છે, તેમાં

છબીલારામના ચરિત્રપુસ્તકથી સંગીન ઉમેરો થયો છે. તેના લેખક શ્રીયુત માનશંકરભાઈએ નાગરોનો ઇતિહાસ સંશોધવામાં આખી જીંદગી ગાળેલી છે, અને આપણને કેટલુંક વિચારણીય સાહિત્ય પૂરૂં પાડેલું છે. થોડા સમયથી એમની આંખ નબળી પડી ગયલી છે, તેમ છતાં ઉપલબ્ધ હકીકતનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી રાજા છબીલારામ વિષે એક વાંચવા જેવું પુસ્તક એમણે આપ્યું છે; અને તે ઇતિહાસ રસિકોને પ્રિયકર થઈ પડશે.

એમાંની એક બીના પ્રતિ સાહિત્ય રસિક બંધુનું અમે ધ્યાન દોરીશું કે રાજા છબીલારામના જીવનના સંબંધમાં મળેલી કેટલીક સાલો, શંકાસ્પદ, ભુલભરેલી તેમ પરસ્પર વિરોધી મળી આવે છે; એઓ બસેં વર્ષ પર થઇ ગયા હતા; તો પછી નરસૈં મહેતા વિષે એમના વંશજો જે સાલવારી રજુ કરે છે, તે કેટલે અંશે આધારભૂત માની લેવી એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે; અને એવી મુશ્કેલીઓને લઇને ઇતિહાસના કાળ નિર્ણયમાં સાહિત્યના પ્રમાણને તદ્દન ગૌણ સ્થાન અપાય છે.

શ્રીયુત બાપાલાલ વૈદ્ય, એક વૈદ્ય તરીકે હુશિયાર છે, અને લેખન કાર્યમાં પણ સારી પ્રીતિ ધરાવે છે; તેને લઈને કેટલુંક ઉપયોગી સાહિત્ય આપણને તેમના તરફથી મળેલું છે. તે વૈદ્યોએ તેમ એ વિષયમાં રસ લેનારાઓને જોવા જેવું છે, પરંતુ અમને તો એમનું જયકૃષ્ણભાઇનું જીવનચરિત્ર ખાસ ગમ્યું છે; એમના ગુરૂભાવથી અમે મુગ્ધ થયા છીએ, ગુજરાતીઓમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના નિષ્ણાત તરીકે કોઇની ખ્યાતિ બંધાઇ હોય તો તે જયકૃષ્ણભાઈ હતા, અને ગુજરાત અને કચ્છ પ્રદેશની વનસ્પતિ વિષે એમણે જે બે પુસ્તકો લખ્યાં છે, તે ખરેખર અપૂર્વ છે. એક વિદ્વાન તરીકે આપણને એમના માટે માન છે જ; પણ એમની ખાનગી જીવનની હકીકત પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે એ મહાન પુરુષના ચરણે આપણું મસ્તક ઢળી પડે છે.

આપણા સમાજમાં વિધવાની શી સ્થિતિ છે, તે સમજાવવાની જરૂર પડે એમ નથી; પણ તેના પર સારા સંસ્કાર પડતાં અને કેળવણી પ્રાપ્ત કરતાં તે કેટલી હદ સુધી પહોંચી શકે છે, તેનું સુંદર દષ્ટાંત પ્રાર્વતીબાઇ આથવલેની જીવન કહાણી પુરૂં પાડે છે, અને એ પુસ્તકને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને પરીક્ષા માટે પસંદ કર્યું હતું તે જોઇને અમને બહુ આનંદ થયો હતો. આવાં પુસ્તકોનું વાચન જીવન ઘડતરમાં પ્રેરણારૂપ અને માર્ગદર્શક થઈ પડે છે.

સંત ફ્રાન્સિસ નામે એક મહાન સંત યુરોપમાં થઇ ગયા છે; તેમનું જીવનપરિવર્તન એક અદ્દભુત કથા છે; અને એમનું સેવાકાર્ય એથી પણ વિશેષ મહત્વનું અને લોકોપકારી નિવડયું છે. ઇંગ્રેજીમાં એ સંત પુરુષ વિષે પુષ્કળ સાહિત્ય રચાયલું છે; ગયા વર્ષે "કુમાર" માસિકમાં શ્રીયુત રંગીલદાસ કાપડીઆએ સંત ફ્રાન્સિસ પર એક મનનીય લેખ લખ્યો હતો, તે પૂર્વે શ્રીયુત મહાદેવભાઈએ "નવજીવન"માં એ સંતપુરુષ વિષે એક લેખમાળા લખી હતી તે પુસ્તકકારે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે; સંત ફ્રાન્સિસ જેવો ચરિત્રનાયક અને શ્રીયુત મહાદેવભાઈ જેવા મર્મગ્રાહી વિવેચક એટલે એ કૃતિની ઉત્તમતા વિષે વધુ કાંઈ કહેવા જેવું હોય જ નહિ.

આજકાલ નવલકથાનાં પુસ્તકોમાં શ્રીયુત રમણલાલ અને શ્રીયુત મુનશીનાં પુસ્તકોની માગણી વધુ હોય છે; અને તેઓ કોઇને કોઇ વાર્તા પુસ્તક ચાલુ આપતા રહે છે; એ થોડું સંતોષકારક નથી. શ્રીયુત મુનશીની "સ્નેહ સંભ્રમ"માં આધુનિક સમાજજીવનમાં જે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, તેનો પરિચય કરાવતાં કેટલાંક સામાજિક ચિત્રો તેમણે દોર્યાં છે; તે રમુજી છે પણ કોઇ પ્રેરક ભાવના કે આદર્શ એમાં માલુમ પડશે નહિ; કોઈ કહેશે કે નવલ કથાનો એ આશય પણ નથી. તેની પડખે "ગ્રામ્ય લક્ષ્મી"નું પુસ્તક જુદી ભાત પાડે છે. ગામડાંઓની પુનર્ રચનાનો પ્રશ્ન થોડોક સમયથી ખૂબ વિચારાઈ અને ચર્ચાઇ રહ્યો છે; તેમાં આ પુસ્તકનું પ્રકાશન વખતસરનું છે; લેખકે ગ્રામ્યસુધારણાના કેટલાક પ્રશ્નોનું વિવેચન કર્યું છે, તે માર્ગદર્શક થશે; શ્રીયુત રમણલાલની સમર્થ લેખિની એ વિષયને એક જીવન પ્રશ્ન બનાવી મૂકે છે, અને તેનું વાંચન આનંદપ્રદ થઈ પડે છે. આ વર્ષની સરસ નવલકથાઓમાંની તે એક છે; આપણને એક ભાગ મળેલો છે, બીજા ભાગ માટે વાચક આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો છે.

શ્રીયુત અંબાલાલ પુરાણીએ "દર્પણના ટુકડા" એ નામક ન્હાની વાર્તામાં એમનાં કોલેજ જીવનનાં સંસ્મરણો ગ્રંથીને એક સુંદર પુસ્તક રચ્યું છે; તેમાં રૂખી ભીખારણનું પાત્ર ખેંચાણકારક થઇ પડે છે. પણ એમનું જીવનકાર્ય તો અરવિંદ બાબુના ઉત્તમ ગ્રંથોનો ગુજરાતી જનતાને પરિચય કરાવવો એ થઇ પડેલું છે; એમની એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે અને આ વર્ષે આપણને એમના તરફથી "ભક્તિયોગ" નામનું પુસ્તક મળ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની તેમની એ સેવા ઓછી પ્રશંસનીય નથી; પોન્ડીચેરી આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો તે

પહેલા ગુજરાતમાં એમણે વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી; અને એવો એક ભાવનાશાળી શિષ્યસમૂહ પોતાના આત્મબળના પ્રભાવથી ઉભો કર્યો હતો કે તેઓ એ કર્તવ્યક્ષેત્રમાંથી દૂર ખસી ગયા છે, તેમ છતાં એ કાર્ય તેઓ પ્રેમપૂર્વક ચલાવી રહ્યા છે, એ જોઈને કોઇ પણ વ્યક્તિ મગરૂરી લઇ શકે.

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયે ગુજરાતને એક મેઘાણી આપીને રાણપુરની એ સંસ્થાને અમર કરી છે, એમનાં પગલે અનુસરી શ્રીયુત ગુણવંતરાય આચાર્ય પણ સૌરાષ્ટ્રનો ભૂતકાળ સજીવ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને એમની કૃતિઓ 'ભૂતકાળના પડછાયા' અને 'સાગર સંધ્યા' લોકપ્રિય નિવડી છે, તે બતાવે છે કે એમની કલમ પણ કસાયલી તેમ તેજદાર છે.

થોડીક મુદ્દતથી શ્રીયુત મેઘાણીની કલમ શાન્ત પડેલી છે; આપણે ઇચ્છીશું કે તેઓ લેખન પ્રવૃત્તિ પાછી હાથ ધરે; એમની "સાગરના તીરે તીરે" એ ચોપડી સૌ કોઈને ગમશે; એમની નિરૂપણ શૈલીમાં કાંઇક અજબ આકર્ષણ રહેલું છે.

શ્રીયુત "ધુમકેતુ" નવલિકાકાર તરીકે અજોડ છે; 'પ્રદીપ' અને 'ભીલકુમાર એકલવ્ય અને બીજાં નાટકો' એ બે પુસ્તકો વર્ષ દરમિયાન એમણે બહાર પાડયાં છે; તેમાં એમની શક્તિનું દર્શન થાય છે જ, પણ વાચકનું મન તો વધુ 'તણખા' મેળવવાને ઇંતેજાર રહે છે.

ઘણાખરા વાચકો પ્રો. બલવન્તરાયને, એક સમર્થ સાહિત્ય વિવેચક, ઇતિહાસના અધ્યાપક, રાજકારણના અભ્યાસી, ટુંકી વાર્તાના લેખક અને કવિ તરીકે ઓળખે છે; પણ તેઓ તે સાથે એક સારા સંસ્કૃતજ્ઞ પણ છે; અને એક પંડિતની પેઠે તેનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો છે.

સન ૧૯૦૫માં એમણે કાલિદાસકૃત "શાકુન્તલ" નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હતો; તે પછી પૂણામાં મળેલી પહેલી પૌર્વાત્ય કોન્ફરન્સમાં 'શાકુન્તલ'ના પાઠો વિષે એક નિબંધ રજુ કર્યો હતો, તે વાંચ્યાથી એમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવશે.

પ્રસ્તુત વર્ષમાં પ્રો. બલવન્તરાય એ જ કવિનું નાટક 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'નો ગુજરાતીમાં તરજુમો છપાવ્યો છે. સામાન્ય વાચકને તેની ભાષા વખતે કઠિન લાગે; પણ એ અક્ષરસઃ તરજુમો, એ નાટકનો અભ્યાસ કરનારને જરૂર મદદગાર થઈ પડશે અને કવિના સમય પરત્વે એમણે ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે, તે, અને તેમાંનો 'મનનિકા' વિભાગ પુસ્તકનું વિશિષ્ટ અંગ

લેખી શકાય; એજ નાટકનો બીજો તરજુમો જે એક અભ્યાસી ભાઈએ કરેલો છે, તેઓ પ્રો. ઠાકોરના આ અનુવાદ વિષે નીચે મુજબ અભિપ્રાય આપે છેઃ

"ગુજરાતી ભાષામાં 'મહાકવિની' કૃતિનો અનુવાદ અને તે પણ મહાકવિ કાલિદાસના હૃદયને સ્પર્શ કરતો, તે જમાનાના આદર્શોને આબાદ સ્વરૂપે રજુ કરતો, છતાં વાચકને હાથમાં લીધા પછી પૂરો વાંચ્યા વિના છોડવો ન ગમતો અનુવાદ–અર્પી શ્રીયુત ઠાકોરે ગુજરાતી સાહિત્ય રસિક જનતા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે."*

નવી કવિતા સત્ત્વશાળી અને આશાસ્પદ, દિન પ્રતિ દિન ખીલતી જાય છે; અને ઉગતા કવિઓની સંખ્યા વધે છે, એ પણ આપણા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનું સુચિહ્ન છે. અત્યાર સુધી એ નવજુવાન કવિઓની કૃતિઓ સામાન્યતઃ જુદાં જુદાં માસિકોમાં છૂટક છૂટક વાચવાને મળતી; તેમનો કોઇ કાવ્ય સંગ્રહ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયો નહતો; પણ ચાલુ વર્ષમાં એવાં પાંચ સાત પુસ્તકો બહાર પડયાં છે, જેવાં કે, શ્રીયુત ચંદ્રવદનકૃત ઇલા કાવ્યો, શ્રીયુત ઇન્દુલાલ ગાંધીનાં 'તેજરેખા' અને 'જીવનનાં જળ', શ્રીયુત મનસુખલાલ ઝવેરીનું ફુલદોલ, શ્રીયુત બેટાઇનું 'જ્યોતિરેખા' અને શ્રીયુત સુંદરમ્‌નાં, કોયા ભગતની વાણી અને કાવ્યમંગલા, તે જોઇને આપણને આનંદ થાય છે. એ સર્વ કાવ્યપુસ્તકો નવી કવિતાના સુંદર નમુનાઓ રજુ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં આપણે નવયુવકોનું માનસ પારખી શકીએ છીએ, એમના અભિલાષ અને આદર્શ, એમના મંથન અને મનોવ્યથા એ સઘળું આપણને આકર્ષે છે અને એ ચિત્રોમાં તેઓ જે સંસ્કાર છાપ એમના મનપર પડી હોય છે, તેને મૂર્તિમંત કરવા પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવે છે; તેમાં અનુકરણનો પાસ કવચિત નજરે પડે છે; અને જે કાંઇ તેઓ કવે છે, તે વાચન, નિરીક્ષણ, અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું, સ્વવિચાર ને લાગણીને વ્યક્ત કરતું અને જીવનને સ્પર્શતું હોય છે. પહેલાંની જેમ ઇંગ્રેજી કવિતાના સાવ તરજુમા થોડાકજ મળી આવે છે. આ પ્રમાણે આ કાવ્ય સંગ્રહો નવશિક્ષિત માનસને રૂચે, આનંદ આપે, ઉન્નત સંસ્કાર બક્ષે, એમનામાં ભાવના પ્રેરે, પ્રેરક બળ આપે, એવા વિવિધ પ્રકારના અને આનંદદાયક માલુમ પડશે. સુન્દરમ્ કૃત 'કાવ્યમંગલા'ના પાનાં ફેરવતા એક કાવ્ય "જન્મગાંઠ"; હાથ ચઢયું તે એક વાનગી તરીકે રજુ કરીશું:—

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૯૩૩, પૃ. ૩૮૫.

જન્મગાંઠ

: ગુલબંકી :

જન્મગાંઠ:
કાળના અનંત સૂત્ર પે પડંતી
જિન્દગીતણા અનેક આમળાની એક ગાંઠ,
રાત્રિ ને અહર્તણાં મહાન ઝૂડ બાંધનાર
વર્ષકેરી આવતી વળી વળી જ એક ગાંઠ,
જન્મગાંઠ,
જીવના પ્રવાસમાં પડેલ એક માનવીની
જિન્દગીની એક એ પ્રચંડ ગાંઠ,
ત્યાં પડી પ્રભાતમાં,
દિને દિને વધી વધી જડંતી અંગ,
ચંડ બંધ બાંધનાર જન્મગાંઠ,
જન્મગાંઠ, જન્મગાંઠ,
ગાંઠ, ગાંઠ, બંધ, બંધ,
રાચતો મનુષ્ય શું હશે જ જાણી જન્મગાંઠ ?
જન્મવેંત બાંધી ગાંઠ,
સૃષ્ટિકેરી બાંધી ગાંઠ,
ક્લિષ્ટ ગાંઠ માનવીસમાજકેરી,
સભ્યતાની શિષ્ટ ગાંઠ,
સંસ્કૃતિની પુષ્ટ ગાંઠ,
જ્ઞાનકેરી શુષ્ક ગાંઠ,
માત, તાત, પત્ની, પુત્ર, મિત્રતાની મિષ્ટ ગાંઠ,
અંતરે અનંત ગાંઠ,
એક પે અનેક ગાંઠ,
છોડતો ન, બાંધતો, છુટી જનારી બાંધતો,
તુટી જનારી સાંધતો, નવી નવી ઉમેરતો;
સળંગ સૂત્ર,
સ્નિગ્ધ પૂત્ર,
તેજથી પ્રદીપ્ત સૂત્ર,

રેશમી સુંવાળું સૂત્ર,
આત્મનું અખંડ સૂત્ર,
ઈશનું અભેદ્ય સૂત્ર,
આમળી જ આમળી,
અભેદ્ય ગાંઠ પાડતો,
પ્રફુલ્લતા, પ્રદીપ્તતા, અખંડતા, અભેદ્યતા
મિચી દગો ઉખેડતો,
મનુષ્ય કેમ હર્ષ તો સુણી જ શબ્દ 'જન્મગાંઠ' ?
માહરી ય જન્મગાંઠ:
ક્યાહરે પડી જ ગાંઠ
ન સ્મરું, હું વિસ્મરું, કદા હિ મારી જન્મગાંઠ.
દિને દિને પડે જ ગાંઠ,
નિત્ય નિત્ય જન્મગાંઠ,
કોકની ય જન્મગાંઠ છે ઉજાવવાની ગાંઠ;
સર્વની,
અનંત બદ્ધ લોકની
ઉજાવું આજ જન્મગાંઠ,
છોડવા મથું જ ગાંઠ,
બાંધશો મને ન ગાંઠ,
યાદ આપશો ન ગાંઠ
માહરી પરે પડેલ જિન્દગીની જન્મગાંઠ.
હું મથું, તમે મથો,
મથું મટાડવા હું ગાંઠ,
સળંગ હીરદોર પે પડેલ હું ઉકેલું ગાંઠ,
ગાંઠ ગાંઠ છોડું હું,
અખંડ સૂત્ર અંતવંત દીસતું જ ગાંઠમાં,
ઉકેલી એ બધી જ ગાંઠ,
ઇચ્છું હું નિહાળવા,
મથું હું સિદ્ધિ પામવા,
અનાદિમાં પડેલ એક છેડલો જ દોરનો,

અનંતમાં પડેલ અન્ય છેડલો જ દોરનો,
સમગ્ર તે નિહાળવા,
સળંગ સ્નિગ્ધ સ્પર્શવા
ચહું, મથું, પડું, ઊઠું,
ભલે વલે જ થાય જે થવાની હોય.
જિન્દગી અનંત સૂત્ર,
ખંડ ના જ, ગાંઠના નિહાળવા મને દિયો,
દિને દિને જ જન્મગાંઠ
માહરી ઊજાવું હું, ઉકેલું હું,
ન બાંધવી વિશેષ ગાંઠ.
ધન્યવાદ નાપશો યદા પડેલ જન્મગાંઠ,
ધન્યવાદ આપજો છુટે યદા પ્રચણ્ડ ગાંઠ,
જ્ઞાનથી, પ્રકાશથી,
છુટે ન કે કપાઇ જાય
મોતની છરી થકી ભલે કપાઈ જાય ગાંઠ.
શોચજો, વિચારજો, ઉજાવજો,
ભલે પડે જ અન્ય ગાંઠ, અન્ય જિન્દગાનીની,
તમે ન તે નિહાળશો,
ગણી તુટેલ એક ગાંઠ,
એક જીવ છૂટિયો,
પ્રચણ્ડ ગાંઠ જિન્દગીની તોડી જે વછૂટિયો,
ગણી જ ખૂબ રાચજો,
ખુશી થઈ જ નાચજો;
પરંતુ ના, કદી ય ના,
કરી શકાય એટલું કદીક નહિ,
કદા નહીં, કદી નહીં,
ન ગાંઠ માહરી પરે પડેલ જિન્દગીતણી,
જન્મગાંઠ ધન્યવાદશો નહીં.

નવા કવિઓમાં અમને લાગે છે કે સુન્દરમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય નિવડી, પુષ્કળ વંચાશે.

પ્રાચીન કાવ્યનાં પ્રકાશનમાં ત્રણ પુસ્તકો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, બે શ્રી ફોર્બસ સભાએ પ્રકટ કરેલાં અને એક સોસાયટીએ છપાવેલું, 'રસિક વલ્લભ', પ્રો. જેઠાલાલ શાહ સંપાદિત.

કવિ કેશવરામકૃત કૃષ્ણલીલા ચરિત્ર સં. ૧૫૨૬માં રચાયું હતું; એટલાં જુનાં ગુજરાતી કાવ્યો બહુ થોડાં મળી આવેલાં છે; એ રીતે તેનું કેટલુંક મહત્ત્વ છે, તેની સાથે ગુજરાતમાં ભક્તિસંપ્રદાયનો પ્રચાર ક્યારે થયો હતો અને કેવો જામ્યો હતો તેનો નિર્ણય કરવામાં પણ તે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. એ પ્રશ્નને પ્રસ્તુત કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીયુત નટવરલાલે વિદ્વત્તાપૂર્વક ચર્ચ્યો છે. અને તે લેખ જેમ અભ્યાસપૂર્ણ તેમ મનનીય માલુમ પડશે. તેના અનુસંધાનમાં "ગુજરાતી"ના શ્રી કૃષ્ણાંકમાં બિલ્વમંગળ ઉર્ફે લીલાશુક વિષે એમણે લખેલો લેખ પણ વાંચવા જેવો છે. સદરહુ કાવ્યનું સંપાદન કાર્ય એ વિષયમાં સિદ્ધહસ્ત જાણીતા સાક્ષર શ્રીયુત અંબાલાલ જાનીએ કર્યું છે. એ નામ માત્ર તેનાં સંપાદન કામની સરસતા માટે બસ છે.

આપણા મહાન કાવ્યગ્રંથો મહાભારત અને રામાયણના દેશી ભાષામાં અનુવાદ સર્વ પ્રાંતોમાં સોળમા સત્તરમા સૈકામાં તૈયાર થયલા જોવામાં આવે છે.

એ પુસ્તકોનું વાંચન અને અધ્યયન હાલમાં કમી થયલું છે તો પણ પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસ સારૂ અને તેનો વિકાસ ક્રમ સમજવાને જુના કવિઓનાં એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામે એ આવશ્યક છે.

આખું મહાભારત એકજ કવિએ રચેલું હજુ મળેલું નથી, તેથી ભિન્ન ભિન્ન લેખકોએ રચેલાં જુદા જુદા પર્વોને સંકલિત કરી, એ પુસ્તક સમગ્ર ઉપજાવી કાઢવું રહ્યું. શ્રી ફોર્બસ સભાએ મહાભારતનું પ્રકાશન કાર્ય ઉપાડી લીધું છે, એ ખુશી થવા જેવું છે; અને તેમને એ કામને યોગ્ય સંપાદક, મળ્યા છે, એમ પહેલું પુસ્તક મહાભારતનું 'આદિપર્વ અને સભાપર્વનું સંપાદન કામ જોતાં કોઈપણ સાહિત્ય અભ્યાસી કહી શકશે. સંસ્કૃતના તેઓ સારા જ્ઞાતા છે તેમ જુના ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન અને અભ્યાસ પણ તેમનો બહોળો છે.

પહેલા ગ્રંથમાં હરિદાસકૃત આદિપર્વ અને વિષ્ણુદાસ વિરચિત સભા-પર્વ, એ બે પર્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું સંશોધન જુદી જુદી મળી આવેલી પ્રતો પરથી શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રીએ કાળજીપૂર્વક અને

ઝીણવટથી કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ કવિનો સમય નિર્ણિત કરતો એક અભ્યાસપૂર્ણ ઉપોદ્દ્ઘાત લખ્યો છે, તે એ વિષયના જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી થશે.

સાહિત્ય ગ્રંથોમાંના કેટલાક અગત્યના ગ્રંથોનો ઉપર ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. તેમાં શ્રીયુત વિજયરાયનું "ખુશ્કી અને તરી" ખાસ વાંચવા જેવું પુસ્તક છે. એ પ્રવાસ નોંધ છે, પણ એમાં એકલું વર્ણન જ નથી; તે નોંધપોથી છે, તેમ છતાં તે નીરસ વિગતોથી ભરી નથી. પરંતુ પ્રવાસ દરમિયાન અને જે તે સ્થળે એમણે મુકામ કર્યો ત્યાં એક સંસ્કારી મગજપર જુદા જુદા વાતાવરણમાં અને પ્રસંગોમાં મૂકાતા જે લાગણી અનુભવેલી, તેનું રસિક બ્યાન, વચમાં વચમાં મર્માળા વાક્યો અને મનનીય વિચારની છાંટવાળું કર્યું છે તે આપણને આનંદદાયક થઈ પડે છે, અને તે વાંચતાં તૃપ્તિ થતી નથી.

વર્ષના એક ઉત્તમ પુસ્તક તરીકે ગણી શકાય એવું શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ રચિત "જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" છે.

જૈન કવિઓની સૂચી બે ભાગમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ ઉઠાવીને એમણે યોજેલી છે, તેના પ્રવેશક તરીકે આ પુસ્તક લખાયું છે; અને ઉપરોક્ત સૂચીના જેવું તે દળદાર પુસ્તક છે; અને તેમાંની માહિતી જેમ વિસ્તૃત તેમ સંગીન માલુમ પડશે.

એ પુસ્તકની સમાલોચના, એક જુદા લેખ રૂપે લેવાવી ઘટે છે; તે કાર્ય અમે અવકાશે હાથ ધરીશું, પણ હાલ તુરત વાચકબંધુનું તે પ્રતિ ધ્યાન દોરીને સંતોષ માનીએ છીએ; અને શ્રીયુત મોહનલાલભાઈએ આવી કિંમતી સાહિત્યસેવા કરવા માટે મુબારકબાદી આપીએ છીએ.

સરિતાનો પ્રવાહ બે કાંઠે રેલાતો અને વેગવંત, આહ્લાદક અને સ્ફૂર્તિદાયક નિવડે છે, તેમ સન ૧૯૩૩નો સાહિત્ય પ્રવાહ ઉપર જે મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્ય બનાવો અને વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયલી જાણવા જેવી સાહિત્યની ચોપડીઓનું અવલોકન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાશે કે, એ સાહિત્ય પ્રવાહ પણ વિસ્તાર પામતો, પ્રાણવંત, સમૃદ્ધ થતો અને બલિષ્ટ છે.

પુસ્તક પ્રકાશનની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ એ વર્ષ ઉતરતું નથી; અને વધારે સંતોષકારક તો એ છે કે લેખકોની કલમ જોર પકડતી અને સંસ્કારી બને છે અને લેખકોની સંખ્યા પણ વધે જાય છે.

દુનિયાભરમાં નવી નવી ભાવનાઓ અને વિચારથી પ્રોત્સાહિત થઈને નવયુવકો નવીન ચેતન અનુભવી રહ્યા છે; નવાં સર્જનનાં મનોરથો સેવે છે; અને તે પાછળ પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી નાખવાને તત્પર બનેલા છે.

આપણે અહિં પણ એ જ પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે. મહાસભામાં નવો સામ્યવાદી પક્ષ ઉભો થયો છે, તેના હિમાયતી યુવકો જ છે. સંસારમાં પણ તેઓ ક્રાંતિ ઇચ્છી રહ્યા છે, જુના બંધનોને ઠોકરે મારે છે; અને ઇચ્છિત અને સાનુકૂળ સંજોગો ઉભા કરવા મથે છે.

તેઓ સાહિત્યને પણ પાશ્ચાત્ય નામાંકિત લેખકોના ગ્રંથોના તરજુમા કે રૂપાંતર કરીને, સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ સાહિત્ય એક જીવંત પ્રેરક બળ થઇ પડે એ જોવાની એમને હોંસ છે.

એમના એ પ્રયાસમાં મોટેરાઓની સહાનુભૂતિ જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેઓ માર્ગદર્શક અને સહાયક થઈ પડે એ ઇચ્છનીય છે.

જેમ નદીનો પ્રવાહ વરસાદના પાણીથી ઉભરાઈ જાય છે, તેનો નહેર વાટે ઉપયોગ થાય છે, અથવા તો મ્હોટા બંધ બાંધીને એ પાણીના ધોધમાંથી વિદ્યુત પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેમ આ યુવકોની શક્તિનું નિયમન થવું ઘટે છે; તેમનો ઉપયોગ લેવાવો જોઇએ છે.

બેકારી તો સૌને મુંઝવી રહી છે, એમાંથી આપણો શિક્ષિતવર્ગ બાતલ નથી. અનેક પદવિધરો, નામના વેતને, સાહિત્ય કે શિક્ષણનું કાર્ય કરવાને ઉત્સુક છે.

મહારાષ્ટ્રે કોશનાં અને વિશ્વકોશનાં કાર્યો મર્યાદિત જવાબદારીવાળાં મંડળો સ્થાપીને ઉકેલ્યાં છે, અને એ રીતે સંખ્યાબંધ વિદ્વાનોનાં જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાનો લાભ મેળવ્યો છે; આપણે અહિં પણ એવી યોજના સહેલાઇથી અમલમાં મૂકી શકાય, તેમ થયે આપણે એ કાર્યો સિદ્ધ કરી શકીશું, તેની સાથે અનેક અભ્યાસીઓને સહાયકર્તા થઇ શકીશું.

તેની તૈયારી માટે અમને લાગે છે કે પ્રથમ સ્વાધ્યાય મંડળો (study groups) જુદા જુદા વિષયનાં નિકળવાં જોઇએ; જેઓ ઉપરોક્ત કાર્યમાં સહાયક અંગો બની શકશે, અસ્તુ.

અમદાવાદ. **હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ**

તા. ૨૦-૯-૧૯૩૩.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૩)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ.	લેખક વા પ્રકાશક.	કિમ્મત.
અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો	ચીમનલાલ મ. ડોકટર	૧—૮—૦
ઇતિહાસના ઓજસમાં	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦—૧૪—૦
કાઠીઆવાડનું વડનગર	માનશંકર પી. મહેતા	૦—૪—૦
કાઠીઆવાડમાં સાર્વભૌમ સત્તા અને ગાયકવાડ મજમુંદાર	નયનસુખલાલ વિ. મજમુંદાર	૨—૦—૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧લો	ગિરજાશંકર આચાર્ય	૪—૮—૦
ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ	દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવિશ્વર	૦—૧૨—૦
ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ રજપુત યુગના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો	દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી	...
જ્યારે તેઓ ઉપકાર કરે છે!	‘સાદીક’	૧—૦—૦
મધ્યકાલીન ભારતી સંસ્કૃતિ	અનુ. જયંતિલાલ આચાર્ય	૧—૦—૦
મિરાતે એહેમદી (વૉલ્યુ. ૨ ખં. ૧)	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૧—૦—૦
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પી. મહેતા	૦—૮—૦
મોડાસા	મનુભાઈ જોધાણી	૦—૪—૦
વલ્લભાચાર્યના કનકાભિષેકની ઐતિહાસિકતા વિષે ચર્ચા	એલ. રંગીલદાસ	૦—૪—૦
સોરઠને તીરે તીરે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૮—૦
હિન્દુ રાજ્યવ્યવસ્થા	ચંપકલાલ લા. મહેતા	૧—૦—૦
હિન્દના ઇતિહાસમાં હિન્દુમુસ્લીમ એકતા	ઇમામુદ્દિન એસ. દરગાવાળા	૦—૮—૦
કેનેડાનું જવાબદારી રાજ્યતંત્ર	ચીમનલાલ મ. ઠાકોર	૧—૮—૦

રાજકારણ

આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	મહાત્મા ગાંધીજી	૦–૧૨–૦
ગાંધીજીના સહવાસમાં	ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક	૧—૮–૦
સ્વાધનતાના પથ	' યજુર્વેદી '	૦–૧૪–૦

જીવનચરિત્ર

ઔદિચ્ય રત્નમાળા ભાગ ૩જો	પ્ર. ઔદિચ્યપ્રકાશ કાર્યાલય	૧—૦–૦
કવીશ્વર દલપતરામ	ન્હાનાલાલ દ. કવિ	૨—૪–૦
ગિરૂ હીરક ગ્રન્થાવલી	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	૧—૦–૦
જયકૃષ્ણભાઈ	બાપાલાલ ગ. શાહ	૧—૮–૦
દ્વારકાંદાસ ત્રિભુવનદાસ જીવનરેખા	કેશવલાલ ભીમભાઈ મણિયાર	...
નરસૈ ભક્ત હરિનો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	૧—૪–૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	વિજય. મુ. વાસુ	૦—૮–૦
બિમ્બિસાર	સુશીલ	૦–૧૪–૦
મસ્તફકીર મહાત્મા વસાલી	શો. મ. દેસાઈ	૦—૮–૦
મ્હારી કહાણી	અનુ. ગોમતિબ્હેન મશરૂવાળા	૦—૮–૦
મુસોલોની	ભારદ્વાજ	૦–૧૨–૦
મુલુન્દની હિન્દુ વીર મહિલા	નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર	૨—૦–૦
રમાબાઈ રાનડે	શ્રી. માલતિબ્હેન ઇશ્વિરપ્રસાદ પંડિત	૦—૬–૦
રાજા છબીલારામ બહાદુર	માનશંકર પીતાંબરદાસ મ્હેતા	૧–૧૪–૦
વિજયધર્મસૂરિ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૧–૧૪–૦
વીર નર્મદ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧–૧૪–૦
વૃદ્ધિચંદ્રજીનું જીવનચરિત્ર	પ્ર. શ્રી. જૈ. પ્ર. સભા ભાવનગર	...
સંત ફ્રાન્સિસ	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૦—૩–૦
હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ	કૃષ્ણલાલ વર્મા	...

કવિતા

ઓજ અને અગર	ન્હનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૪—૦
ઇલાકાવ્યો	ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મ્હેતા	૨—૦—૦
ઉત્સર્ગ	ગોર્ધનદાસ એન્જીનિયર	૧—૪—૦
કડવી વાણી	'સુન્દરમ્'	૦—૮—૦
કાવ્યમંગલા	'સુન્દરમ્'	૧—૮—૦
કાવ્યકુંજ પુષ્પ ૪–૫	પ્ર. મ. ગુ સા. મંડળ-રાંદેર	૦—૪—૦
„ પુષ્પ ૬	„ „ „	૦—૪—૦
કોઇનો લાડકવાઓ અને બીજાં ગીતો (બીજી આવૃત્તિ)	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦—૮—૦
કેશવરામકૃત કૃષ્ણલીલા કાવ્ય	અંબાલાલ બુલાખીદાસ જાની	૧—૮—૦
જરથોસ્તનામું	મહેરબાનુ બેહરામગોર અંકલેશ્વરીઆ	...
જીવનનાં જળ	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૦—૫—૦
ઝાકળનાં મોતી	રતિલાલ છાયા	...
તરંગમાળા	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડયા	૦—૮—૦
તેજરેખા	ઇન્દુલાલ ગાંધી	૦—૩—૦
નરનારી સંબોધ	અઃ—લાલચંદ ભ. ગાંધી	...
પીડિતોનાં ગીતો	કકલભાઈ કોઠારી	૦—૮—૦
પ્રેમાનંદકૃત ૧૨ માસ	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	...
ફુલદોલ	મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી	૧—૦—૦
ભજનામૃત પુ. ૧ (બીજી આવૃત્તિ)	કાલીદાસ ભગવાનદાસ ભાટીયા	૦–૧૪–૦
મહાભારત આદિપર્વ ગ્રંથ ૧લો	કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧—૪—૦
રસિયણના રાસ	રેણુમિત્ર ગો. પટેલ	૧—૦—૦
રસિકવલ્લભ	જેઠાલાલ ગો. શાહ	૧—૦—૦
રાસ રજની	શ્રી મધુરિકા મહેતા	૧—૮—૦
વડનગરાનાગર ગરબાવળી	પ્રઃ—ચન્દ્રવિદ્યાનંદ પંડયા	૧—૦—૦
શંકરવિલાસ	શ્રી શંકરમહારાજ	૨—૦—૦

નવલકથા

અમર બલીદાન	મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી	૧—૦—૦
અબળાઓની આત્મકથાઓ (૨ જી આવૃત્તિ)	ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	૩—૦—૦
અંધારી દુનીઆ	સુદર્શન	૦—૪—૦
અંગાર	રમણિકલાલ જ. દલાલ	૧—૪—૦
ઇન્સાનની આહ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૦—૮—૦
ઉગતો ઉઠાઉગીર	ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	૨—૮—૦
કલ્પનાની મૂર્તિઓ	શાન્તિલાલ ગુ. તોલાટ	૧—૮—૦
કલ્પનાનાં ચિત્રો	બિહારીલાલ ઇચ્છાલાલ	૧—૦—૦
કિલ્લેદારની કન્યા	'પુસ્કિન'	૧—૦—૦
કોકીલા	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨—૮—૦
ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી (ઉત્તરાર્ધ)	અનુ. 'પિયુષ'	૧—૮—૦
ગ્રામ્યલક્ષ્મી ભા. ૧	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૨—૮—૦
ચંદ્રનાથ	નગીનદાસ ના. પારેખ	૦—૧૪—૦
છબી	ગોપાલદાસ જી. પટેલ	૧—૦—૦
જીવનનાં પ્રતિબિંબ	શાન્તિલાલ ગુ. તોલાટ	૧—૮—૦
જ્યોત્સ્ના	ભોગીન્દ્રરાવ ૨. દીવેટીઆ	૧—૮—૦
ઝંઝાવાત અને બીજી વાતો	રમણલાલ પ્રે. ભટ્ટ	૦—૬—૦
તરંગાવતી અને તરંગલોલા	પાદલિપ્તાચાર્ય	૦—૧૦—૦
ત્રણ વાર્તાઓ	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૦—૧૨—૦
દર્પણના ટુકડા	અંબાલાલ બા. પુરાણી	૧—૦—૦
ધુપદીપ	હીરાલાલ લલ્લુભાઈ દવે	૦—૧૨—૦
નયનનાં નીર	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	૧—૦—૦
નગ્નસત્ય	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૩—૮—૦
નારી હૃદય	કલાપી	૧—૪—૦
પતંગીયું	'મસ્ત ફકીર'	૧—૦—૦
પતનના પંથે અને બીજી વાતો	રમણીક કીશનલાલ મ્હેતા	૦—૪—૦
પલ્લીસમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૧—૪—૦
પતિની પસંદગી	પ્ર. ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર	૦—૪—૦
પાટણનો પુનરૂદ્ધાર	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	૧—૪—૦
પીડિતોની કથાઓ	રજનિકાંત મહેતા	૧—૪—૦
પૂજાનાં ફૂલ	દુર્ગેશ શુકલ	૧—૪—૦
પ્રતિભા	ચિનુ હ. શુકલ	૦—૯—૦
પ્રદીપ	ધૂમકેતુ	૧—૮—૦
પ્રેમળજ્યોતિ	માણેકલાલ ગો. જોશી	...

બંસરી	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨— ૮—૦
ભવાટવી	નટવરલાલ વિમાવાળા	૦—૪—૦
મહાવીર અને શ્રેણીક	મણિલાલ ન્યાલચંદ	૧—૮—૦
મૃદુલા	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટીઆ	૧—૪—૦
યૌવનના ઉલ્લાસ	ઈશ્વરલાલ અમૃતલાલ મલ્લ	૦—૧૨—૦
લીલીની આત્મકથા	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૦
વીરની વાતો	રસિક જોશી	૦—૬—૦
વજ્રસ્વામિ અને જાવડશાહ	મણિલાલ ન્યાલચંદ	૧—૮—૦
વિરાજ વહુ (૨જી આવૃત્તિ)	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૦—૧૦—૦
સાગર સામ્રાટ	મૂળશંકર મોહનલાલ ભટ્ટ	૦—૧૦—૦
સિતારનો શોખ (૨જી આવૃત્તિ)	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટીઆ	૧—૪—૦
સીમંતિની	' યજુર્વેદી '	૧—૦—૦
સોરઠી વિભૂતિઓ	મનુભાઈ જોધાણી	૦—૧૨—૦
સોરઠની સંધ્યા	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૪—૦
સોરઠની સાગર કથાઓ	ગુણવંત આચાર્ય	૦—૪—૦
સંસાર	ભાનુ. પ્ર. દવે	૧—૮—૦
સંસારની વાતો	લક્ષ્મીબ્હેન ડોસાણી	૨—૮—૦
સ્નેહ સંભ્રમ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૪—૦
સ્નેહયજ્ઞ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૨—૮—૦
શૂરવીરની વાતો	મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૧—૮—૦
શસ્ત્રહિન શુરવીર	બળવંત ગૌ. સંઘવી	૦—૬—૦
ષોડશી	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	૧—૦—૦
હાસ્ય કલાપ	પ્ર. ગાંડીવ—સાહિત્યમંદિર	૧—૮—૦
હાસ્ય ઝરણાં	,,	૧—૮—૦
હું બંડખોર કેમ બની ?	નારાયણ ગો. ડોસાણી	૨—૮—૦
હૃદયનાથ	રમણલાલ વ. દેસાઇ	૨—૮—૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

કાનમાં કહું ?	રમુ પરમાનંદ ઠક્કર	૦—૪—૦
ગોરક્ષ કલ્પતરુ	વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૦—૪—૬
ગૃહલક્ષ્મી કેવી હોવી જોઈએ ?	શ્રી. દીવાળીબ્હેન વાલજી ભટ્ટ	૦—૨—૦
જયાના પત્રો અને કસોટીમય લગ્ન	હિંમતલાલ મણિલાલ શાહ	૦—૬—૦
જીવનપરાગ	કકલભાઈ કોઠારી	૦—૮—૦
જીવન જ્યોતિ	નોશાકર પીલાં	૧—૦—૦
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૭—૦
નવનીત પુ. ૧ લું	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	૩—૦—૦
નંદનવનને આંગણે	હરિલાલ દ્વારકાંદાસ સંઘવી	૦—૧૨—૦
નીતિનાશને માર્ગે	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૪—૦
પરલોક પ્રકાશ	હીરાલાલ ત્રંબકલાલ દોશી	...
બાળલગ્નનો બળાપો	કાળિદાસ રણછોડદાસ વૈદ્ય	૦—૨—૦
ભીમસેન નૃપ તથા કંડૂરાજાની કથા	પ્ર. શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા	...
માનસનાં મોતી	વલ્લભજી ભાણજી મહેતા	૦—૪—૦
મંગળ પ્રભાત	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૧—૦
લગ્ન દીલનાં કે દેહનાં ?	ધીરજલાલ પરીખ	...
વતનનો સાદ	કકલભાઈ કોઠારી	૦—૮—૦
વિજયનું રહસ્ય	માવજી દામજી શાહ	૦—૨—૦
વિજયધર્મ સૂરિનાં વચનકુસુમ	...	...
વેણુધર	‘ પરાગ ’	૦—૨—૦
સર્વાર્થ સિદ્ધિ	કવિ દુર્લભજી શ્યામજી ધ્રુવ	૨—૦—૦
સદાચાર સ્તોત્ર	શંકરમહારાજ	૦—૨—૦
સત્પુરુષ પ્રકાશ	જીવરામ મહારાજ	...
સામાજીક ક્રાન્તિ	બાવચંદ માવજી વડેરા	૧—૮—૦
સુમિત્ર ચરિત્ર ભાષાંતર	પ્ર. જૈ. ધ. પ્ર. સભા ભાવનગર	...
સુમનાવલી	મનહરલાલ છોટાલાલ મહેતા	...
શુભસંગ્રહ ભાગ ૮મો	પ્ર. ભિક્ષુ અખંડાનંદ	૧—૮—૦
વિજયમંત્ર યાને ફતેહની ચાવી	ન્હાનાલાલ નાથાલાલ શાહ	૨—૪—૦

પ્રવાસ

તીર્થયાત્રા દિગ્દર્શન ભા. ૧ લો	લલ્લુભાઈ કાળીદાસ પંડયા	૦—૮—૦
યુરોપનો પ્રવાસ	નાનજી કાળીદાસ મહેતા	૨—૦—૦
પ્રવાસનાં સંસ્મરણો	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧—૦—૦
માઉન્ટ આબુ	અશોક મ. કાંટાવાળા	૦—૬—૦

ઔષધિ તથા વૈદક

ઘરગથ્થુ વૈદક	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨—૦—૦
તક્રકલ્પ અથવા છાશસેવન વિધિ	હરિપ્રસાદ ચુનીલાલ ભટ્ટ	૦—૧૩—૦
તુળસી ચમત્કાર ૩૭ પ્રયોગો	છગનલાલ લલ્લુભાઇ શાહ	૦—૨—૦
તંદુરસ્તી અને લાંબી જીંદગી	સોલોમન	...
દાંતના દાક્તર	કેખશરૂ સોરાબજી	...
દીર્ઘાયુ કેમ થવાય ?	ડો. પ્રભાકર ત્રી. કોઠારી	૨—૦—૦
પ્રસૂતિ	ડો. રતિલાલ ગી. ભટ્ટ	૨—૦—૦
શાલીહોત્ર શાસ્ત્ર યાને અશ્વવિદ્યા	મગનલાલ ગુલાબભાઇ દેસાઇ	૧—૦—૦
ક્ષયરોગ ચિકિત્સા પદ્ધતિ	નારાયણશંકર દેવશંકર વૈદ્ય	૨—૦—૦

કેળવણી

આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિઓની ઐતિહાસિક સમીક્ષા	નટવરલાલ શંકરલાલ પરિખ	૦—૭—૦
ગૃહશિક્ષા	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૧—૪—૦
નિબંધાવલી	રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	૧—૦—૦
પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક	ગિજુભાઇ	૦—૧૦—૦
પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ	ગિજુભાઈ	૦—૮—૦
બાળઅભ્યાસ	મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકશી	૧—૪—૦
મહાન વિગ્રહ પછીની જર્મનીમાં કેળવણીની પ્રણાલી	ગજાનન ઉ. ભટ્ટ	૦—૧૨—૦
મૂઝવતું બાળક	હરભાઈ	૧—૦—૦
મોન્ટેસોરી શિક્ષણપ્રચારમાળા	ગિજુભાઈ અને તારાબ્હેન	૦—૧૦—૦
રખડુ ટોળી ખંડ ૨	ગિજુભાઈ	૦—૮—૦
વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શન	છોટાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૦—૪—૦
શિક્ષણપદ્ધતિ	મૂળજીભાઈ હી. ચોકશી	૧—૮—૦
શિક્ષણનું રહસ્ય	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૦—૩—૦
કેળવણી—તેના પાયા અને સિદ્ધાન્તો	સુરેન્દ્ર પાઠકજી	૧—૮—૦

વિજ્ઞાન

આરોગ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર	અંબુ. ક. વશી	૦—૧૨—૦
કુદરતનું અવલોકન	માર્તંડ શિવભદ્ર પંડયા	૧—૦—૦
પદાર્થ પ્રવેશિકા	જયદત્ત શાસ્ત્રી	૧—૪—૦
બૃહદ શિલ્પશાસ્ત્ર	...	...
ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર	પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ	૦—૪—૦
મનુષ્ય ભ્રમણ	મધુકુમાર શિવરાય દેસાઇ	૦—૧૨—૦
સાબુની બનાવટ	શમ્પ	૨—૦—૦
સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ ભાગ ૩જો	દીનકર વિનાયક શેન્ડે	૦—૧૧—૦

સાહિત્ય

અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૦—૬—૦
ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને આદિવચનો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	૨—૮—૦
ખુશ્કી અને તરી	વિજયરાય કલ્યાણરાય	૧—૦—૦
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઇતિહાસ વિ. ૨જો	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય પુ. ૨જું	મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦—૧૪—૦
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર ૪થું વર્ષ	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ	...
થોડાંક રસદર્શનો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી	૨—૮—૦
નર્મદશતાબ્દી–ચિત્રાવલી	ગુ. સા. પરિષદઃ- મુંબાઇ	૨—૦—૦
નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ	સં. વિજયરાય ક. વૈદ્ય અને બીજા	૩—૦—૦
નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો ઉકેલ	નટવરલાલ ઈ. દેસાઇ	...
નવસારી પહેલા દસ્તુર મહેરજી રાણા લાયબ્રેરી મધેનો એરવદો જામાસજી સોરાબજી દસ્તુર મહેરજી રાણાએ તૈયાર કરેલો અસલ દસ્તાવેજોની નકલોનો હસ્તલેખ	પ્રઃ–મું. પા. પં. ફંડ તથા મિલ્કતોના ટ્રસ્ટીસાહેબો	...
નાગરિક ગદ્યાવલી	ચન્દ્રશંકર બુચ	૦—૧૨—૦
પદ્ય રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના	દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	...
બત્રીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય	વિજયરાય કલ્યાણરાય	...
રસ–દર્શન	...	૦—૪—૦
વસુંધરા (વાર્ષિક)	ચતુર્ભુજ નાગરદાસ આચાર્ય	૧—૦—૦
વિવર્તલીલા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ	૧—૮—૦
સર્જન	બાપુભાઈ વી. ગામી	૦—૧૦—૦
સાહિત્યરત્ન ભાગ ૧લો	ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ	૦—૧૦—૦
સંસ્કૃત નાટક ભાગ ૧ લો	પ્રો. નર્મદાશંકર ભો. પુરોહિત	૧—૦—૦
શિશુ અને સખી	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૮—૦

ધર્મ

અનાસક્તિ યોગ	ગાંધીજી	૦—૨—૦
અનુભૂતિ પ્રકાશ (પ્રથમ ભાગ)	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	૨—૦—૦
ઇશ્વિરને ઇનકાર	નરસિંહભાઇ ઇશ્વિરભાઇ પટેલ	૧—૦—૦
એકાધ્યાયી ગીતા	જાદવરાય ઝવેરીલાલ ઠાકર	૦—૨—૬
કબીરસાહેબનું બીજક	પ્રાણુલાલ પ્ર. બક્ષી	૧—૧૨—૦
કર્મમાર્ગ	હરિલાલ બાપુલાલ કાપડીઆ	૦—૯—૦
ગીતાદોહન	રામદાસ	૦—૬—૦
જૈનદર્શન	મુનિ ન્યાયવિજયજી	...
તત્વબોધ	'શંકર' મહારાજ	...
દીક્ષાધિકાર દ્વાત્રિંશિકા	મુનીશ્રી ન્યાયવિજય	...
દૈવીપુષ્પ રત્નમાળા (પાંચમી)	માણેકલાલ જમનાદાસ મ્હેલારજી	૧—૦—૦
પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા (ભા. ૧લો)	ચીમનલાલ હરિશંકર	૦—૮—૦
,, (ભા. ૩જો)	,,	૦—૧૨—૦
પ્રમાણસાગર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૨—૪—૦
પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	રાવશંકર અંજારીઆ	૨—૦—૦
પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર	નાથાલાલ ડાહ્યાભાઇ શાહ	૦—૧૦—૦
ભક્તિયોગ	શ્રી અરવિંદ ઘોષ	...
યજુર્વેદીય પુરુષસૂક્ત મૂળસહિત	હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	૦—૪—૦
યજ્ઞોપવિત મીમાંસા	મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી	...
રૂતંભરા યાને અબાધ આત્મદર્શન	ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ	૨—૪—૦
શિક્ષાપત્રી—અર્થદિપીકા	અનુ. માધવલાલ દ. કોઠારી	૩—૦—૦
સદ્ઉપદેશશ્રેણી ઉપદેશ નં ૭૦	શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગ	...
		૦—૧૦—૦
સામવેદી સંહિતા	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	૧—૧૨—૦
હિંદુધર્મની આખ્યાયિકાઓ	નાનાભાઈ કા. ભટ્ટ	૦—૮—૦

નાટક

ઢેઢનું કોઇ ધણી નથી !	" મશાલચી "	૦—૩—૦
નારાયણી	શશિવદન મહેતા	૦—૮—૦
પૂજારિણી	નગીનદાસ પારેખ	૦—૧૨—૦
પીળાં પલાશ	કૃષ્ણલાલ. શ્રીધરાણી	૦—૧૨—૦
પૌરાણિક નાટકો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૧૨—૦
ભુલાએલાં ભાંડુ	" મશાલચી "	૦—૩—૦
માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક	બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૧—૮—૦
ભીલકુમાર એકલવ્ય અને બીજાં નાટકો	ધૂમકેતુ	૦—૫—૦
		૧—૦—૦
રાજરાજેશ્વરી	છોટુભાઇ જોશી	
લોપામુદ્રા (પ્રથમ ખંડ)	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧—૦—૦
સંત જોઅન	અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી	...
હરીન્દ્રનાં બે નાટકો (૨)	અનુઃ—છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર	૦—૭—૦
હર્ષદિગ્વિજય (૨)	મૂ. મા. યાજ્ઞિક	૧—૦—૦

રેફરન્સ

અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો	વિજયરાય ક. વૈદ્ય	૨—૦—૦
ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી ભાગ ૨જો	પ્રઃ—દેવીદાસ હ. શાહ	૫—૦—૦
પેટલાદ મહાલ સર્વસંગ્રહનો સાર	મોતીભાઈ ન. અમીન	...

બાળસાહિત્ય

અભિમન્યુ	રમણલાલ નાથાલાલ શાહ	૦—૬—૦
આપણે પાપે	ગિજુભાઈ	૦—૨—૬
આપણા મહારાજ	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
કળજુગ	રમણલાલ દેવશંકર ભટ્ટ	૦—૩—૦
કિલકિલાટ	મગનલાલ વ્યાસ	...
ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
કુમાર વીરસેન	ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	૦—૬—૦
ક્યારે સમજીશું ?	ગિજુભાઇ	૦—૩—૦
ગણિત ગમ્મત	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૨—૬
ગામડાંનુ ગૌરવ	મનુભાઈ જોધાણી	૦—૬—૦
ગોળીબારની મુસાફરી	હંસા મ્હેતા	૧—૪—૦
ચતુર કરોળીયો	ચન્દ્રશંકર મ. ભટ્ટ	...
ચબુતરો	રમણલાલ સોની	૦—૧૦—૦
ચબુતરો	નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
જીવજંતુ	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
જોયું અને આંખ ઠરી	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
ટેક	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
ટોલસ્ટોયની નીતિ કથાઓ	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
ઠેકઠેકા	તારાબ્હેન	૦—૧—૬
તારાબ્હેનના પાઠો	તારાબ્હેન	૦—૧—૬
ત્રેવીશમું પુષ્પ	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
દક્ષિણામૂર્તિ સાહિત્યમાળાનો પરિચય	પ્ર. દ. મુ. મં. ભાવનગર	...
ધ્રુવ	નાજુકલાલ નંદલાલ	૦—૬—૦
નવયુગ વાચનમાળા પુ. ૧	વ્યાસ અને દવે	...
” ” પુ. ૨	વ્યાસ અને દવે	...
પતંગિયાં	જમુ દાણી	૦—૫—૦
પંચામૃત	ગિજુભાઈ	૦—૨—૦
પાંચ લોકકથાઓ	ગિજુભાઈ	૦—૪—૦
પ્રહ્લાદ	શ્રીમતી બાલા મજમુંદાર	૦—૬—૦
પ્રશ્નપેટી	રમણલાલ ના. શાહ	...
પ્રાણીપુરાણ	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૪—૦
પ્રાથમિક શાળામાં ચિઠ્ઠીવાંચન	ગિજુભાઈ	૦—૫—૦
ફુલડાંની માળ	ચન્દ્રવદન	૦—૨—૦
ફુરસદ	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૪—૦
ફોઈ	અનુ. રંગીલદાસ સુતરીઆ	૦—૪—૦

ફોરમ	શારદાપ્રસાદ વર્મા	૦—૨—૦
બાળપોથી (ભાગ ૧લો)	વ્યાસ અને દેસાઈ	...
,, (ભાગ ૨જો)	વ્યાસ અને દેસાઈ	...
બાળવિનોદ (ભાગ ૧લો)	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	...
,, (ભાગ ૨જો)	,,	...
,, (ભાગ ૩જો)	,,	...
બાળગોપાળ	ધનજી કાનજી ગાંધી	૧—૦—૦
બાલોદ્યાનની વાર્તાઓ	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૮—૦
બાલદર્શન	પ્રેમયોગી	...
બાલવાડી	ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ	૦—૮—૦
બાળકોનું મહાભારત	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૧૨—૦
,, ભા. ૨જો	,,	...
બાળકુમાર	ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	૦—૪—૦
બાળબટુક	કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	૦—૬—૦
બાપુજીની અને બીજી વાતો	કપિલાબ્હેન માસ્તર	૦—૧૦—૦
બાળકોની ધર્મશિક્ષા	પ્ર. પંડિત મોક્ષાકર વિશ્વબંધુ	...
ભાણીયો	નાગરદાસ ઈ પટેલ	૦—૩—૦
ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ	હર્ડીકર	૦—૨—૦
માજીએ કહેલી	મોંઘીબેન	૦—૧—૬
મિથ્યાભિમાન	ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	૦—૬—૦
મેંડિયો	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
રઝળતો રાજહંસ	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
લાડ કાવ્યો	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૪—૦
વરતો ને ઉખાણાં	કેશવલાલ લલ્લુભાઈ શાહ	૦—૨—૦
વીર અભિમન્યુ	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૬—૦
વેરાયલાં ફૂલ	શ્રી. કપીલાબ્હેન માસ્તર	૦—૩—૦
શસ્ત્રહીન શૂરવીર	બળવંત ગૌ. સંઘવી	૦—૬—૦
શૂરવીર સિદ્ધરાજ	જેઠાલાલ છ. ચૌધરી	૦—૩—૦
સટરપટર વાતો	ગિજુભાઇ	૦—૧—૬
સીતા	નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	૦—૬—૦
સૉકેના પરાક્રમો	રમેશભાઈ	૦—૩—૦
સંવાદમાળા (ભાગ ૨જો)	પ્રતાપરાય મો. જોશી	૦—૫—૦
હસતું મોં	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
હેમુભાઇના પાઠો	હેમુભાઈ	૦—૧—૬

સંગીત

સંગીતની એનસાઈકિલોપેડીઆ પુસ્તક નં. ૧ થી ૭	ફીરોઝ ફ્રામજી	૩—૮—૦
સંગીતની એનસાઈકિલોપેડીઆ પુસ્તક ૨જું	,,	૨—૦—૦
દીવ્યસંગીતામૃત	પંડિત મેઘાવ્રત	૧—૦—૦
ફીરોઝ રાગસીરીઝ નં. ૧	ફીરોઝ ફ્રામજી	૦—૧૨—૦
,, નં. ૨	,,	૦—૧૨—૦
,, નં. ૩	,,	૦—૧૨—૦
,, નં. ૪	,,	૦—૧૨—૦
,, નં. ૫	,,	૦—૧૨—૦
,, નં. ૬	,,	૦—૧૨—૦
સીતાર હોમ ટયુટર	,,	૧—૮—૦
સીતાર ગતતોડે સંગ્રહ	,,	૧—૦—૦
સેલ્ફ હારમોનીયમ ટીચર	અમૃતલાલ જે. દવે	૨—૮—૦
સંગીત લહરી	ફીરોઝ ફ્રામજી	૨—૦—૦
સંગીત માર્ગપ્રવેશ પોથી	ડૅા. ભીમભાઈ કે. મહેતા	૦—૧૨—૦
સંગીત વિદ્યાસાગર ભાગ ૧લો	,,	૩—૦—૦
હિન્દુસ્થાનની સંગીતવિદ્યા ભાગ ૧લો	ફીરોઝ ફ્રામજી	૨—૦—૦
,, ભાગ ૨જો	,,	૨—૮—૦
,, ભાગ ૩જો	,,	૨—૮—૦

ગણિતશાસ્ત્ર

અનડા-ભૂમિતિ ભાગ ૧	રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા	૦—૨—૦
અનડા-ભૂમિતિ ભાગ ૨	,,	૦—૨—૦
અનડા-નામું ભાગ ૧	,,	૦—૩—૦
અનડા-નામું ભાગ ૨	,,	૦—૪—૦
અક્ષર ગણિત પ્રવેશ પુસ્તક	ચંદુલાલ કે. અમીન	૦—૫—૦
ઘરનામું	કાન્તિલાલ અને સોમેશ્વર	૦—૪—૬
નવીન બાળનામું	,,	૦—૩—૦
બાળભૂમિતિ	ડા. તુ. ભોજાણી	૦—૨—૦

વ્યાયામ

વ્યાયામ મંદિર	પ્રો. મણિકયરાવ	૦—૭—૦
સ્કાઉટની પહેલી ચોપડી	નરહરિ કુરણારામ દેસાઈ	૦—૪—૦
હિન્દી બાળવીર વિદ્યા	,,	૧—૮—૦

પાકશાસ્ત્ર

રસમય વાનીઓ	શ્રી. તારામતીબ્હેન	૧—૦—૦
શાકાહારી પારસી વાનીઓ	શ્રી. પરીન એદલજી મીસ્ત્રી	૦—૬—૦

ખેતીવાડી

ગુજરાતનો ફળબાગ	મગનલાલ ગુલાબભાઇ દેસાઈ	૧—૮—૦
ગુજરાતનો ફૂલબાગ	,,	૦—૮—૦
દ્રાક્ષ અને તેનું વાવેતર	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૧૦—૦
વડોદરારાજ્યનું સંવત ૧૯૯૦ સન૧૯૩૩–૩૪ નું ખેડુત પંચાંગ	પ્રઃ-ખેતીવાડીખાતું વડોદરારાજ્ય	૦—૨—૦

અર્થશાસ્ત્ર

પગાર, મજુરી અને મૂડી	ગૌરીશંકર મહેતા	૦—૪—૦

ભાષાશાસ્ત્ર

અલંકાર પ્રવેશિકા	ડોલરરાય રંગીલદાસ	૦—૮—૦
ગુજરાતી લઘુ પિંગળ	ગણેશ છગન વરતિયા	...
તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર	પ્રીતમલાલ નૃસિંહલાલ કચ્છી	૧—૨—૦

સને ૧૯૩૩ માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચી

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અનુસ્વાર અને અનુનાસિક	રા. કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી	વસન્ત	કાર્તિક—માર્ગશિષ
કહેવતો	રા. નટવરલાલ મગનલાલ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર
છંદોનો કોશ	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર
જૂના ગુજરાતી દુહા	રા. મધુસૂદન ચી. મોદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી, એપ્રિલ
दश्‌-पश्य 'To-See'	રા. પિનાકિન ત્રિવેદી	કૌમુદી	ઓગષ્ટ—સપ્ટેમ્બર
નવા શબ્દો	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	મે
નર્મકોશની મુખમુદ્રા	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર	કૌમુદી	સપ્ટે—ઓકટોબર
નરસિંહરાવના ભાષાદોષ	રા. ભરતરામ ભા. મહેતા	શારદા	ભેટ અંક—૧૯૩૩
મદુરાના સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણની ભાષા	રા. કૃષ્ણલાલ સૂ. વકીલ	ગુ. શા. પત્ર	જાન્યુઆરી
વાયુશાસ્ત્રની પરિભાષા	રા. હરિલાલ રં. માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ

સાહિત્ય

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અનુષ્ટુપ પ્રકરણ. આર્યા અને અનુષ્ટુપ	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ–જુલાઈ
અખાભગતના અક્ષરદેહનો સાદો પરિચય	રા. સુંદરજી ગો. બેટાઈ	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
અખો અને તેનું તત્વજ્ઞાન	રા. મ. દરબાર	સાહિત્ય	ડિસેંબર
આદર્શ સમાલોચક	રા. ગુલાબશંકર ધોળકીયા	શારદા	જાન્યુઆરી
આપણા ત્રણ સાક્ષરોનો પંચોતેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ	રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	વસન્ત	કાર્તક
એકવીસમી સાલગીરી મુબારક	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
રૂશિયાનું બાલસાહિત્ય	રા. નર્મદાશંકર દ્વિવેદી	શારદા	ફેબ્રુઆરી
રૂશિયાનું સાહિત્ય સર્જન	રા. પ્રવાસી	નવયુગ	જાન્યુઆરી
ઉદયશંકરના નૃત્ય[illegible]	રા. ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ-ભાદ્ર
ઉર્દૂના હિન્દુ શા[illegible]	રા. એ. સી. ચિસ્તી	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
કવિતા અને સ્ત્રી[illegible]	શ્રી સુભદ્રાકુમારી	ગુણસુંદરી	મે
કવિ નર્મદને અંજ[illegible]	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
કવિ નર્મદ શતા[illegible] ઉત્સવ (નડીઆદ)	રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	વસન્ત	આસો
કાનડી સાહિત્યનો [illegible]રિચય	રા. શંકર ગોવિંદ સાખરપેકર	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
કાલીદાસનો સમ[illegible]	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કેટલાંક હિન્દી લો[illegible]ગીતો	રા. રમણિકલાલ મહેતા	નવચેતન	એપ્રિલ
ગુજરાતમાં લોકગી[illegible]	શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી	કૌમુદી	માર્ચ
ગુજરાતના બે હાસ્ય કથાકારો	રા. ઈશ્વરલાલ	કૌમુદી	મે
ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ અપૂર્વ[illegible]ન	રા. જેહાલાલ જોશી	પ્રસ્થાન	અશાડ
ગોવર્ધનરામનું સંસ્કૃતિદર્શન	પ્રો. કે. હિ. કામદાર	કૌમુદી	સપ્ટે., ઓકટો.
ગોવર્ધનરામ અને [illegible]ધ્યકાલ	”	કૌમુદી	ડીસેંબર

ગોલ્સવર્ધીનાં ચાર નાટકો	શ્રી. ઇન્દુમતિ દીવાન	પ્રસ્થાન	ફાગણ
છાપાવળું લખાણ–બે નમુનાનું પ્રથક્કરણ	પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
જાવા બેટમાં રામાયણ	રા. રમણિકલાલ સોની	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
જોર્જ બર્નાર્ડ શૉ	રા. નિશાચર	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
દેશ્ય અને શિષ્ટ નૃત્ય વિષે	રા. પાઠક	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ–ભાદ્ર
દેશળજી પરમારની જીવનભાવના		ઊર્મિ	કાર્તિક-માગશિર્ષ
નરસિંહ મહેતાનો કોયડો	રા. કનૈયાલાલ મુનશી	કૌમુદી	એપ્રિલ–મે
નર્મદની ત્રણ પદ્ય વાર્તાઓ	રા. મંજુલાલ મજમુંદાર	,,	નવેંબર
નવલકાર મુનશી	રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
નર્મદ–એની મહત્તા	રા. ધુમકેતુ	ઊર્મિ	જેઠ
નર્મદાશંકર–એક અપૂર્વ દૃષ્ટિ	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	,,	જેષ્ઠ
નર્મગદ્યનાં નાટય તત્વો	રા. ઇચ્છાશંકર વૈદ્ય	,,	જેષ્ઠ
નર્મદ કવિ	શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	વસન્ત	આસો
નર્મદાશંકર	રા. સુરેશ દીક્ષિત	સાહિત્ય	જાન્યુઆરી
નર્મદાશંકરનો ડાંડીઓ	રા. મટુભાઈ હ. કાંટાવાળા	,,	ઓકટોબર
નર્મદ કવિ	રા. રમણલાલ વ. દેસાઇ	,,	,,
નર્મદાશંકર	રા. દ્રુમન ત્રિવેદી	,,	નવેંબર
નર્મદ શતાબ્દી	રા. રણજીતભાઇ દેરાસરી	ગુ. શા. પત્ર	ઓગસ્ટ–નવેંબર
ટૂંકી વાર્તા–સમીક્ષા	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	ઊર્મિ	કાર્તિક–માર્ગશિર્ષ
ડાંડીઆનું પત્રકારિત્વ	રા. જનમેજય	,,	જેષ્ઠ
ડાંડીઆની પ્રસ્તાવના	કવિ. નર્મદાશંકર	,,	,,
પ્રતિમાનું લુપ્ત અંગ	દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો	રા. ભોગીલાલ સાંડેસરા	પ્રસ્થાન	આસો
પ્રો. ઠાકોરની સાહિત્ય સેવા	રા. કિશનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	ઓગસ્ટ–સપ્ટેમ્બર
બંગાળના બાઉળ	રા. આચાર્ય	પ્રસ્થાન	ફાગણ

ભક્ત કવિ મીરાંબાઈ	રા. ગ્રંથપ્રિય	સાહિત્ય	માર્ચ
ભજન સાહિત્યપર દૃષ્ટિપાત	શ્રી. સુંદરજી ગો. બેટાઇ	ગુણસુંદરી	ઓકટોમ્બર
મહાવિગ્રહ પછીનો સાહિત્ય યુગ	રા. મંજુલાલ મજમુદાર	શારદા	ભેટ–અંક
મટુભાઈ	રા. અ. ફ. ખબરદાર	સાહિત્ય	ડીસેંબર
મરાઠી સાહિત્યના 'અસ્પૃશ્ય' વરેરકર	રા. પિયુષ	નવચેતન	એપ્રિલ
મહાકવિ કાલીદાસ અને તેનું વિક્રમોર્વશીય	રા. મ. દરબાર	સાહિત્ય	જુલાઈ–ઓગસ્ટ
મારવાડનું દુહાસાહિત્ય	રા. રમણિક મહેતા	નવચેતન	મે
લોકસાહિત્યમાં કળા	રા. બાવચંદ માવજી વડેરા	શારદા	જુલાઇ
વજેસંગ અને ચાંદબા	રા. મંજુલાલ મજમુદાર	ઊર્મિ	જ્યેષ્ઠ
વહાલ કરતી કવિતા	પ્રો. વિષ્નુપ્રસાદ ત્રિવેદી	કૌમુદી	જુલાઈ
વનરાજી વર્ણન	રા. મધુસૂદન ચી. મોદી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જુલાઈ
વીર કવિ નર્મદ	સૌ. જયમનબ્હેન પાઠકજી	ગુણસુંદરી	ઓગષ્ટ
શતાબ્દી શા માટે ?	રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ	કૌમુદી	સપ્ટેંબર
સરસ્વતીચંદ્રનું રાજકારણ	પ્રો. કે. હિ. કામદાર	,,	ઓગ-સપ્ટેમ્બર
સાહિત્ય દર્શન	રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય	,,	જાન્યુઆરી–ફેબ્રુ-આરી–માર્ચ–મે
સાહિત્ય અને રાજકારણ	પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર	,,	મે–જુન
સાહિત્યકાર મટુભાઈ	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	,,	ઓકટોબર
સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ	રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડયા	શારદા	,,
સાહિત્યકલ્પિત સ્ત્રી	રા. સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	મે–એપ્રિલ
સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	સૌ. જયમન બ્હેન પાઠકજી	,,	ફેબ્રુઆરી
હિન્દી લોક ગીતો	રા. રમણિકલાલ ક. મહેતા.	કૌમુદી	નવેંબર

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
પ્રસ્તાવિક જૂની કવિતા	રા. છગનલાલ વિ. રાવળ	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
પ્રબોધમંજરી નરહરિ કૃત	સં. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	સાહિત્ય	માર્ચ
બ્રહ્મગીતા	શ્રીનાથભવાન	,,	જાન્યુઆરી
સિંહાસન બત્રીસી	સં. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા	,,	મે–એપ્રિલ ચાલુ

સમાલોચના

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસમાં
ઈન્સાન મિટા દુંગા	રા. ત્રિભુવનદાસ લુહાર	કૌમુદી	માર્ચ
ઉઘડતા કિરણો	રા. ડોલરરાય રં. માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
કાવ્યરજનીમાં મંદાકિની	રા. વિનુ બ. દેસાઈ	સાહિત્ય	મે
ગુજરાતી લેંગવેજ એન્ડ લીટરેચર	રા. ડોલરરાય રં. માંકડ	કૌમુદી	જુલાઈ
ગોલ્સવર્ધીનું ધી મેન ઓફ પ્રોપર્ટી	રા. ત્રિભુવનદાસ લુહાર	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર	રા. "સુરેશ પંડયા"	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર
જાલંધર આખ્યાન	પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોર	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી

જીવનમાંથી જડેલી	રા. રમણલાલ વ. દેસાઈ	કૌમુદી	જુલાઈ
ત્રૈમાસિક "ગ્રામ્ય જીવન"	પ્રો. કે. હી. કામદાર	શારદા	જાન્યુઆરી
થોડાંક રસદર્શનો	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	ભાદ્રપદ
દીપોત્સવી અંકો—એક પત્ર	શ્રી " ય "	ગુણસુંદરી	નવેંબર
નર્મદ રંગલીલા	શ્રી. યજ્ઞેશ શુકલ	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
નલિની પરાગ—એક સિંહાવલોકન	રા. પ્રહલ્લાદ ચં. દિવાનજી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	ભાદ્રપદ
નિબંધ જેવું નાટક—ઉત્તરતંત્ર	રા. ચ. ઉ. પ.	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
પુરણભક્ત	રા. આર. વી. મહેતા	નવયુગ	માર્ચ
પ્રાણાયામ	દી. બા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા	કૌમુદી	સપ્ટે-ઓકટોબર
બત્રીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય	રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	મે-એપ્રિલ
ભૂતના ભડકા	રા. રામચંદ્ર દા. શુકલ	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
૨૧ માલવિકાગ્નિમિત્રનો નવો અનુવાદ	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	નવેંબર
માલવિકાગ્નિમિત્ર	રા. કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર
મીસ ૧૯૩૩	રા. રસિકલાલ પરિખ	પ્રસ્થાન	અષાડ
રંગતરંગ	રા. આર. વી. મહેતા	નવયુગ	સપ્ટેમ્બર
રસમય વાનીયો	રા. વિશ્નુપ્રસાદ ર. દ્વિવેદી	કૌમુદી	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર
રાસરજની	રા. કેશવ હ. શેઠ	સાહિત્ય	મે
લગ્નચિત્રોના સંપૂટ	શ્રી. જ્યોત્સ્ના શુકલ	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
વીર નર્મદ	રા. બચુભાઇ રાવત	કૌમુદી	એપ્રિલ
વીરપસલી	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	ડીસેમ્બર
શાકત સંપ્રદાય	શ્રી " ય "	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી
"સંત જોઅન" પર ત્રણ દૃષ્ટિ	રા. ડોલરરાય રં. માંકડ	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, રા. રવિશંકર જોશી, રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય	કૌમુદી	મે

સરસ્વતીચંદ્રનું રાજકારણ	પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
સં. ૧૯૮૮ નું બાલ સાહિત્ય	રા. છોટાલાલ મા. કામદાર	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરી
સાહિત્ય અને પ્રતિભા	રા. જનાર્દન ન્હા. પ્રભાસ્કર	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
સોસાઈટીનો ઈતિહાસ	રા. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
૧૯૩૨ના ગુજરાતનું નાટય સાહિત્ય	રા. કિરિટ	નવચેતન	જુલાઈ

નિબંધ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસમાં
આર્ય અને અનાર્ય	રા. મગનલાલ મીસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
ઉર્વશી અને પુરૂરવા	રા. શાન્તિલાલ ઠાકર	બુ. પ્ર.	ઓકટોબર
કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની સૂરરચના	રા. જેઠાલાલ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	માહ
ક્રિકેટરનું કવિતા સાહિત્ય	રા. સુરેશ ગાંધી	નવચેતન	જુન
ગુજરાતના વર્તમાનપત્રો	રા. નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા	શારદા	જાન્યુઆરી
ગુજરાતનું સ્ત્રીજીવન	શ્રી. શાન્તાબ્હેન ચોધ	ગુણસુંદરી	નવેંબર
ગુજરાતનાં સંસ્કાર અવશેષ	રા. સુરેશ દીક્ષિત	ગુણસુંદરી	ડીસેંબર
જીવનમંત્રની શોધમાં	રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ઝીણા મોર ટહુકે છે લીલી નાઘરમાં	રા. હસમુખલાલ મ. કાજી	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
ધર્મદર્શન	કવિ નર્મદાશંકર	કૌમુદી	ઓગસ્ટ–સપ્ટેમ્બર
પ્રણય–જીવો અને જીવો	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી

બંડખોર બનો	રા. કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈ	ગુણસુંદરી	ઓકટોબર
ભારતીય મહિલાઓના કૂટ પ્રશ્નો	લેડી વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ	ગુણસુંદરી	ફેબ્રુઆરી
ભારતીય સ્ત્રી શિક્ષણ અને સ્ત્રીઓનો ભાવિ કાર્ય પ્રદેશ	શ્રી. કે. રાધાબાઈ	ગુણસુંદરી	જુલાઈ
મહાભારત અને કાલબળ	રા. શાન્તિલાલ ઠાકર	કૌમુદી	એપ્રિલ
મજુર સ્ત્રીઓની હાલત	લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ	ગુણસુંદરી	ઓકટોબર
યુગમાનસ	પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોર	કૌમુદી	માર્ચ
લગ્ન અને કુટુમ્બ ભાવનામાં વિચાર પરિવર્તન	રા. કંચનલાલ ત્રિ. મર્ચન્ટ	ગુણસુંદરી	ઓકટોબર
વાર્તાલાપ એક કળા	રા. મસ્તફકીર	નવયુગ	જુલાઈ
સંશોધન વૃત્તિ	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	કૌમુદી	ડીસેંબર
સૂક્ષ્મદર્શન	કવિ નર્મદાશંકર	કૌમુદી	જુલાઇ
સુધારાનો વીર નર્મદ	રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સુવર્ણ યુગની સ્ત્રીઓ	રા. જનાર્દન નાનાભાઇ	ગુણસુંદરી	મે
સ્ત્રીઓ અવકાશનો સદુપયોગ શી રીતે કરી શકે?	રા. તારાચંદ અડાલજા	ગુણસુંદરી	મે
સ્ત્રીઓનો મતાધિકાર	રા. રમણિકલાલ જે દલાલ	ગુણસુંદરી	સપ્ટેમ્બર
સ્વૈર વિહાર	રા. "સ્વૈરવિહારી"	પ્રસ્થાન	માહ
હિન્દી નારીજીવન	રા. રમણિકલાલ જે. દલાલ	ગુણસુંદરી	જુલાઇ

નાટકો

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસમાં
અનીતિને અભિનંદન	રા. પી. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	એપ્રિલ
અંતરનાદ	રા. દુર્ગેશ	નવચેતન	જાન્યુઆરી
એક ચિત્ર	શ્રી લીલાવતી મુનશી	કૌમુદી	જુલાઈ
ઉઘડતાં ફૂલ જેવી	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	વૈશાખ
કડવાં ફળ	રા. ઉમિયાશંકર જોશી	કૌમુદી	ફાગણ
કુલાંગાર	રા. દ્વિરેફ	પ્રસ્થાન	પોશ
કેળવાએલો કારીગર	રા. પી. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	મે
ખેતરને ખોળે	રા. ઉમિયાશંકર જોશી	કૌમુદી	મે
ગમે તેવો તોએ	શ્રી. લીલાવતી મુનશી	,,	માર્ચ
ગુલામી	રા. સીતારામ જે. શર્મા	નવયુગ	જુન
ગ્રાન્ડ રીહર્સલ	,,	,,	માર્ચ
જાગતી જ્યોત	શ્રી. ભા. વિ. વરેરકર	ગુણસુન્દરી	ડીસેમ્બર
જેવું તકદીર	મી. અહમદ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
"તે"	જોન ગોલ્સવર્ધી	પ્રસ્થાન	માહ
દંભી (એકાંકી)	રા. સીતારામ જે. શર્મા	નવયુગ	જુન
દેવી સ્વરૂપ કમળા	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	શ્રાવણ
ધારાસભા	રા. ચંદ્રવદન ચી. મહેતા	કૌમુદી	નવેમ્બર
ન્યાયમંદિર કે શયતાનનો રંગમહેલ	રા. લલિતમોહન ગાંધી	નવચેતન	ઓકટોમ્બર
ઢેડના ઢેડ ભંગી	રા. ઉમાશંકર જોશી	કુમાર	આસો
પરાજય	રા. ભાસ્કર વહોરા	ઊર્મિ	આસો
પરાજય	રા. યશવંત પંડ્યા	કુમાર	માહ

પગરખાનો પાળિયો	રા. છબીલદાસ નરોતમ	ઊર્મિ	ભાદરવો
પ્રજ્ઞા	રા. “ એકજણ ”	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
પ્રકાશની પગદંડીએ	રા. સુરેશ ગાંધી	ગુણસુંદરી	નવેંબર
૪ પ્રભુના પ્રતિનિધિ	રા. યશવંત પંડયા	કૌમુદી	ઓગસ્ટ—સપ્ટેમ્બર
બહારનો અવાજ	રા. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	,,	સપ્ટેમ્બર-ઓકટો.
ભાન વિના ભૂલકણા	રા. શંકરજતી ગોસાંઇ	નવચેતન	ઓગસ્ટ
મીઠું (એકાંકી)	રા. ૨. વિ મહેતા	નવયુગ	જુલાઇ
રશેરરશી	રા. ગોવિંદભાઈ અમીન	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
રેડીયમ	રા. ગોવિંદભાઈ અમીન	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
વત્સલાહરણ, કલ્પનામુખી	રા. સુરેશ ગાંધી	નવચેતન	માર્ચ
શાંત જ્વાલા	રા. શશિવદન મહેતા	ઊર્મિ	ચૈત્ર
સાદ	રા. પ્રહ્લાદ મહેતા	કુમાર	ભાદરવો
૨૫ સાપના ભારા	રા. ઉમાશંકર જોશી	પ્રસ્થાન	માહ
સીવીલ હોસ્પીટલ	રા. ચીનુભાઈ ડોકટર	નવયુગ	ડીસેંબર

ઇતિહાસ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અનુધાપુર	રા. માણેક જ. પટેલ	શારદા	ફેબ્રુઆરી
આર્ય સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન	રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર-ઓકટોબર નવેંબર
આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું ?	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	,,	ઓકટોબર

કચ્છ કાઠીઆવાડના બંદરો	રા. જયરામદાસ જેઠાભાઈ	શારદા	ફેબ્રુઆરી
ખોવાએલી નદી	રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	પ્રસ્થાન	આસો
ગુગલી બ્રાહ્મણની પ્રાચીનતા	રા. કલ્યાણરાય ન. જોશી	કૌમુદી	જુલાઈ
ગુજરાતી પ્રજાની ઇતિહાસ શ્રેણી	રા. "અભ્યાસી"	વસન્ત	આસો
ગુજરાતનો સુબો આજમખાન	રા. રણજીતભાઈ દેરાસરી	ગુ. શા. પત્ર	ઓકટોબર
ચાંચની ખાડીમાં	રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી	પ્રસ્થાન	પોષ
ચુંવાળનો ચોક અને વિજયસિંહ સોલંકી	રા. મનઃસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	જાન્યુઆરી
જગદેવ પરમાર	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જુન
જાતક કથાઓનું સામાજિક જીવન	રા. રતિલાલ ન. મહેતા	"	ઓકટોબર
જ્યારે તેઓ ઉપકાર કરે છે !	રા. સાદીક	નવયુગ	જુન-જુલાઇ-ઓગસ્ટ
ત્રણસો વર્ષ પૂર્વેનું સુરત	રા. મનઃસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	ઓકટોબર
પશ્ચિમ ભારતનો શકરાજ—નહપાણ	રા. ધનપ્રસાદ ચં. મુનશી	કૌમુદી	જુલાઈ
બુદ્ધ સમયનું ભારત	રા. રેવાશંકર ભટ્ટ	ગુ. શા. પત્ર	જાન્યુઆરી
ભોજરાજાની ધારાનગરી	મુનિશ્રી હિમાંશુવિજય	શારદા	જુન
ભંકોડાના ભૂપતસિંહ	રા. મનઃસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	ઓગસ્ટ
મોઢનું મોઢેરા	રા. મગનલાલ ખખ્ખર	કૌમુદી	એપ્રીલ
મોહન જો ડેરો	રા. હસમુખલાલ	પ્રસ્થાન	જેઠ—અશાડ
સરસ્વતી પુરાણમાં ગુજરાતના ઐતિહાસિક તત્વો	રા. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે	કૌમુદી	એપ્રિલ

ચરિત્ર

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસમાં
એન્ટની ચેહોફ	રા. ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી	કૌમુદી	એપ્રિલ
એક સંસ્કાર દર્શન	,, ,,	,,	જુન
કવિ નર્મદાશંકર	શ્રી. એસ. જી. ખાપર્ડે	,,	નવેંબર
દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈ	રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા	શારદા	ડીસેંબર
ગોવર્ધનરામભાઈ (તત્વચિંતક)	રા. શાન્તિલાલ સો. ઠાકર	કૌમુદી	નવેમ્બર
જીવન સંભારણા	શ્રી શારદાબ્હેન મહેતા	શારદા	એપ્રીલ-મે (ચાલુ)
ટેકરાના મુનશીઓ	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	જુલાઇ-ઓકટોબર-ડીસેમ્બર
તુર્કીનો તારણહાર	રા. રમણીકલાલ જે. દલાલ	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરી
પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈ દેસાઈ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	પ્રસ્થાન	આસો
રમણલાલ વ. દેસાઈ	રા. ભાઇલાલ પ્ર. કોઠારી	કૌમુદી	મે
રાજા રામમોહનરાય	રા. રંગીલદાસ કાપડીઆ	શારદા	ડીસેમ્બર
વાડીલાલ શાહનું આત્મવૃત્તાંત	રા. ત્રિભુવન વી. હેમાણી	પ્રસ્થાન	ફાગણ
વિદ્યાપતિ બિલ્હણ	રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
વિશ્વકવિ ટાગોર	રા. દિનેશ ન. ત્રિવેદી	બુ. પ્ર.	જુલાઈ
વિદ્યાવિજયજી મહારાજ	રા. પરિવ્રાજક	શારદા	સપ્ટેમ્બર
સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ	...	નવયુગ	નવેમ્બર
લેડી વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી
,, ,,	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પરિખ	,,	જાન્યુઆરી
સંત ફ્રાન્સિસ	રા. રંગીલદાસ કાપડીઆ	કુમાર	શ્રાવણ-ભાદ્રપદ

વિજ્ઞાન

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ખારાઘોડાના અગર	રા. મનસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	સપ્ટેમ્બર
પરમાણુ પ્રદેશની નવી શોધ	મી. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
પરમાણુઓ	રા. યશવંત ગુલાબભાઇ	પ્રસ્થાન	જેઠ
પૃથ્વીનું વય	,,	,,	આસો
બનાવટી હાથીદાંત અને કચકડા જેવા ઉપયોગી પદાર્થો	પ્રો. હરિલાલ	નવચેતન	ઓકટોબર
મધમાખીની જીવનસીમા	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	જુન
રબ્બર	પ્રો. હરિલાલ	નવચેતન	એપ્રિલ
વખત એટલે ગતિ	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	જેઠ
વિજ્ઞાન અને ચેતન	રા. મૂળજીભાઇ હી. ચોકશી	વસન્ત	શ્રાવણ-ભાદ્રપદ
વિંછીની એક જીવનકથા	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
હિંદુ પંચાંગની ઘટના	રા. મોહનલાલ હ. પંચોળી	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ

વૈદક

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
દીનચર્યા	રા. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	પ્રસ્થાન	ફાગણ, વૈશાખ, જેઠ અ. શ્રાવણ, આસો
પાદરની વનસ્પતિઓ	રા. મોહનલાલ વૈદ્યશાસ્ત્રી	શારદા	મે–જુન–ઓગસ્ટ
વૈદકની દૃષ્ટિએ ગૃહશિક્ષણ	ડો. અમૃતલાલ હ. પટેલ	ગુણસુંદરી	માર્ચ ચાલુ

કેળવણી

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસમાં
કાગળ અને કાતર	રા. ગીજુભાઈ	દક્ષિણામૂર્તિ	નવેમ્બર
કેવી રીતે વાંચવું	...	ગુ. શા. પત્ર	જાન્યુઆરી
ગુજરાતના મુસલમાનોમાં ભાષાનો પ્રશ્ન	રા. વિશેષણ	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે શારદાપીઠ	રા. મનહરરામ હરિહરરામ	શારદા	મે
ગુજરાતમાં મોન્ટેસોરી	રા. ગિજુભાઈ	દક્ષિણામૂર્તિ	મે
ડેન્માર્કની લોકશાળાઓ	રા. "અભ્યાસી"	વસન્ત	શ્રાવણ
નવીન દૃષ્ટિએ શાળાઓ	રા. જેષ્ટારામ ઉપાધ્યાય	દક્ષિણામૂર્તિ	ફેબ્રુઆરી
નવીન કેળવણીના ચાર તત્વો	રા. હરભાઈ ત્રિવેદી	દક્ષિણામૂર્તિ	ઓગસ્ટ
પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	રા. ગોપાળરાવ ભાગવત	દક્ષિણામૂર્તિ	ફેબ્રુઆરી
પ્રાચીન આર્ય કેળવણી	...	ગુ. શા. પત્ર	જાન્યુઆરી
ભાષામાં બાળકની ખીલવણી	રા. વિઠ્ઠલરાય	દક્ષિણામૂર્તિ	નવેંબર
મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ–એક નવીન પદ્ધતિ	રા. ચંદુલાલ ભટ્ટ	દક્ષિણામૂર્તિ	નવેંબર
રમત મીમાંસા	રા. મૂળજીભાઈ હી. ચોકસી	વસન્ત	શ્રાવણ
લોક સાહિત્યના પ્રદેશમાં	રા. ધુમકેતુ	શારદા	જુલાઇ
રૂશિયાનો બાલ વિકાસ	રા. ડુંગરસિંહ ધર્મસિંહ	"	ભેટ એક
વાઘરીઓમાં અક્ષર જ્ઞાન	રા. ભગવાનજી ત્રી. શાહ	દક્ષિણામૂર્તિ	ફેબ્રુઆરી
શાળામાં જાતીય જ્ઞાનનું શિક્ષણ	રા. હરભાઇ ત્રિવેદી	દક્ષિણામૂર્તિ	ઓગસ્ટ
શારીરિક શિક્ષણનો વિચાર	પ્રો. માણિકરાવ	શારદા	ભેટ અંક
શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	બાબુ ક્ષિતિમોહન સેન	પ્રસ્થાન	માહ
શિક્ષણશાસ્ત્રના ત્રણ પ્રાથમિક સિદ્ધાન્તો	રા. ચુનીલાલ ના. શાહ	દક્ષિણામૂર્તિ	નવેંબર
હાથકામનું કેળવણીમાં સ્થાન	રા. દલપતરામ કોઠારી	દક્ષિણામૂર્તિ	ફેબ્રુઆરી

તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા માસિમાં
અદિતિ, દિતિ અને શુનઃ શેપ	રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
અઘમર્ષણ	રા. દત્તાત્રય બા. કાલેલકર	કૌમુદી	જુલાઈ
અત્યંજોની અસ્પૃશ્યતા	રા. જયન્ત કૃષ્ણ દવે	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
વાડીલાલ શાહનો ઈશ્વરવાદ	રા. ત્રિ. વી. હેમાણી	કૌમુદી	જુલાઈ
વિજ્ઞાન તત્વ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઇ	બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ
વૈષ્ણવધર્મની દષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા	પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
શાસ્ત્રદષ્ટિએ “હરિજનનો પ્રશ્ન”	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	”	”
સોરઠના ભજનિક સંતો	રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી	”	એપ્રિલ
સ્પૃશ્યાસ્પશ્યાદિત મીમાંસા	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ	પ્રસ્થાન	પોશ
શ્રીમદ્ ભગવદગીતા	ડૉ. મણિલાલ પટેલ	”	શ્રાવણ–ભાદ્રપદ

પ્રવાસ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમેરિકાના પંથે	રા. છોટાલાલ કામદાર	શારદા	સપ્ટેમ્બર
કલકત્તા તથા બનારસનાં થોડાં સ્મરણો	લેડી વિદ્યાબ્હેન	પ્રસ્થત	ચૈત્ર
કલાપીનું લાઠી	રા. પરિવ્રાજક	શારદા	ઓગસ્ટ
કાશ્મીરના કુંજોમાં	રા. સપ્તરંગી	નવચેતન	ડીસેંબર
કાશ્મીરનો પ્રવાસ	ડો. મટુભાઈ ધ્રુવ	વસન્ત	કાર્તિક–માર્ગશિર્ષ
ખાનદેશ વિષે કાંઈક	રા. મનઃસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	મે–જુન
ગિરનારની પ્રદક્ષિણા	રા. દેવશંકર શુકલ	ગુ. શા. પત્ર	ફેબ્રુઆરી
ઘેલા સોમનાથની યાત્રાએ	રા. જયદેવ દવે	નવચેતન	જુન
ચુંવાળ વિષે કાંઇક	...	ગુ. શા. પત્ર	ફેબ્રુઆરી
પાર્વતીના પ્રવાસે	રા. કમલનયન બક્ષી	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
માથેરાન	રા. પિનાક	નવચેતન	જાન્યુઆરી
ભોંયણી	રા. મનઃસુખરામ મ. દ્વિવેદી	ગુ. શા. પત્ર	મે–જુન
યુરોપનો અનુભવ	ડો. માર્કંડરાય દેસાઈ	ગુ. શા. પત્ર	માર્ચ
રૂશિયાની સફર	રા. ચંદ્રવદન મહેતા	કુમાર	માહ
સફરે હજ	ડો. લતીફ	નવચેતન	મે
હિમાલયનો મુકુરખાંણ એવરેસ્ટ	રા. ચંદ્રવદન મહેતા	કુમાર	પોશ–માહ

પુસ્તકાલય—વર્તમાન પત્ર

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ઉંઝા પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ	રા. મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ	પુસ્તકાલય	એપ્રિલ
કલકત્તા પુસ્તકાલય પરિષદ	રા. ના. નં. ચોકશી	પુસ્તકાલય	ઓકટોબર
કોસંબા પુસ્તકાલય પરિષદ	રા. બાપુભાઈ ઘેલાભાઈ	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
ગામડામાં જ્ઞાનપ્રચાર	રા. મણિભાઈ દ્વિવેદી	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
ગુજરાતમાં પુસ્તકોનું વેચાણ	રા. નટવરલાલ વીમાવાળા	પુસ્તકાલક	ફેબ્રુઆરી
ગ્રામ પુસ્તકાલયો માટે વર્ગીકરણની સરળ પદ્ધતિ	રા. મોતીભાઈ ન. અમિન	પુસ્તકાલય	માર્ચ
જાહેર પુસ્તકાલયો માટે પુસ્તક પસંદગી	રા. નાનાલાલ કે. પટેલ	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરી
પુસ્તકોની દુનિયામાં સ્વૈર વિહાર	રા. ચંદ્રશંકર ગૌ. ભટ્ટ	પુસ્તકાલય	મે
બેઝવાડા પુસ્તકાલય પરિષદનાં પ્રમુખનું ભાષણ	ડૉ. વિ. શિવરામ	પુસ્તકાલય	જુન

પ્રકીર્ણ

વિષય	લેખક	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અસ્પૃશ્યતા	રા. મંજુલાલ મજમુંદાર	કૌમુદી	માર્ચ
એબ્રાહમ લિંકન અને મહાત્મા ગાંધીજી	રા. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ	સાહિત્ય	જુન
ઉદયશંકર	રા. રમણિક ત્રિવદી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ઉદયશંકર	રા. ચંદ્રવદન ચી. મહેતા	,,	ડીસેમ્બર
કચ્છનો પત્ર	રા. ડુંગરશી ધરમશી	શારદા	,,
કાંટાવાળા ઈનામ	રા. મટુભાઈ કાંટાવાળા	સાહિત્ય	એપ્રિલ
ગુજરાતા હિન્દ સ્ત્રીમંડળના બે હિતચિંતકો	રા. હિમ્મતલાલ અંજારીઆ	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી
ગુજરાત નાટયકળા મંદિરનો પરિચય	રા. જામન	શારદા	એપ્રિલ
ગોંડ સેવાશ્રમ	રા. નટવરલાલ પંડિત	પ્રસ્થાન	આસો
પંચમહાલના ભીલો	રા. રાંમચંદ્ર દા. શુકલ	શારદા	ઓગસ્ટ
પહેલાં પગલાં—કળાને પંથે	રા. એક નિરીક્ષક	,,	ઓકટોબર
પરિષદ યુગ	રા. એકાર	,,	જાન્યુઆરી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભા	રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય	કૌમુદી	ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર
ભરત અને સારંગદેવ	રા. વાડીલાલ શિ. પંડિત	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
ભીલ સેવામંડળ અને ભીલોની ઉન્નતિ	રા. અમૃતલાલ વી. ઠક્કર	,,	માહ
રાગ અને રાગિણીઓ	રા. હરિવદન જાની	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
રાંધણવિદ્યા અને કળા	ડૉ. ઈન્દુલાલ સે. દવે	ગુણસુંદરી	જાન્યુઆરી (ચાલુ)
લકનૌના સંસ્મરણો	લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ	,,	ફેબ્રુઆરી
વેપારીઓની સંજ્ઞાઓ	રા. છોટાલાલ કામદાર	પ્રસ્થાન	આષાડ
વીસરાએલી વાતો—સ્વ. હરગોવિંદદાસ	શ્રી મટુભાઈ કાંટાવાળા	સાહિત્ય	ફેબ્રુઆરી

શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા અને વ્યાખ્યાનની રૂપરેખા	રાજ્યરત્ન પ્રો. માણિકરાવ	શારદા	એપ્રિલ
સાહિત્યના નોબલ પુરસ્કારના વિજેતા	...	કુમાર	પોષ
સિંહસ્થના મેળામાં ગએલા બાવા સાધુઓ	રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સુપા ગુરૂકુળ	...	શારદા	જાન્યુઆરી
સોનીઓની સંજ્ઞાઓ	રા. છોટાલાલ કામદાર	પ્રસ્થાન	જેઠ
સંગીત અને નૃત્ય	રા. ચંદ્રવદન મહેતા	ઊર્મિ	કાર્તિક
સ્વદેશી વૃત	પ્રિન્સિપાલ આણંદશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	માર્ચ
હિન્દુ નૃત્યનું સ્થાન	રા. ડી. સી. શાહ	નવયુગ	જુન
હિન્દુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હક્કો	રા. રા. વિ. મહેતા	,,	નવેંબર (ચાલુ)
હું શિક્ષક કેવી રીતે થયો	રા. ગિજુભાઈ	દક્ષિણામૂર્તિ	ફેબ્રુઆરી

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક મહત્વના અને જોવાજાણવા જેવા ગ્રંથોની સાલવારી

નવી કેળવણી પૂર્વેનું વાચન સાહિત્ય

૧૮૫૨	અખાજીના છપ્પા	પ્ર. પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળ
	નરસૈંના પ્રભાતિયા	
	ઉદ્ધવ ગીતા	
	દયારામકૃત કવિતા	
૧૮૫૫	વિવેક સાગર	પ્રઃ—રામપ્રસાદ લક્ષ્મીપ્રસાદ
૧૮૬૭	કીર્તનાવલી	પ્રઃ—ઉમેદ હરગોવિંદદાસ
૧૮૪૭	શંશાર વેવારની ચોપડી	પ્રઃ—રણછોડદાસ અમીચંદ
૧૮૪૭	ગુલબંકાવલી	પ્રઃ—બાપુ હરશેઠ દેવલેકર
૧૮૫૪	જાંહાંદરશાહા બાદશાની વારતા	પ્રઃ—રૂસ્તમજી ભીખાજી
૧૮૫૫	મદનમોહનાની વાર્તા	પ્રઃ—બાપુ હરશેઠ દેવલેકર
૧૮૫૫	કાષ્ટના ઘોડાની વાર્તા	
૧૮૫૭	ઉદમ કરમ સંવાદ	પ્રઃ—બાપુ સદાશીવ શેઠ
	ગજરામારૂની વાર્તા	
૧૮૫૮	સદેવંત સાવલીંગાની વાર્તા	પ્રઃ—લલ્લુભાઈ કરમચંદ
૧૮૫૭	ભદ્રાભાંમનીની વારતા	
૧૮૫૮	કામધેનુની વારતા	પ્રઃ—લલ્લુભાઈ અમીચંદ
૧૮૭૨	વૈતાળ પચ્ચીશી	પ્રઃ—હરજીવન ઉ. મહેતા
૧૮૭૬	બત્રીસ પુતળીની વાર્તાનો સંગ્રહ	
,,	શુડા બહોતેરી ભા. ૧ લો	પ્રઃ—નારણદાસ

તા. ૭મી મે સન. ૧૯૩૪ને સોમવારના દિવસે પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ સર મનુભાઈ મહેતાના પ્રમુખપદે મળી હતી તેના અંગે ગુજરાતી પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું અને તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરના હસ્તે થઈ હતી, તે પ્રસંગ માટે પ્રસ્તુત સુચી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. વધુ માહિતી માટે જુઓ "પુસ્તકાલય" માસિકનો જુન અંક, **સંપાદક.**

નવી કેળવણીની શરૂઆતનું વાચન સાહિત્ય

૧૮૨૪	પંચોપાખ્યાન	મુંબાઈ સમાચાર
૧૮૨૬	ગણિત	જગન્નાથ શાસ્ત્રી
૧૮૨૬	બોધવચન	હિંદી નિશાળ પુસ્તકમંડળી
૧૮૨૮	ઈસપની નીતિકથાઓ	બાપુ શાસ્ત્રી પંડયા
૧૮૨૮	ગણિત વ્હેવારની ચોપડી	જગન્નાથ શાસ્ત્રી
૧૮૨૮	શિક્ષામાલા	કેપ્ટન જ્યોર્જ જર્વિસ સાહેબ
૧૮૩૩	ગુજરાતી બાલમિત્ર ભા. ૧	શિક્ષામંડળી–મુંબાઈ
૧૮૩૭	મેવરની સ્પેલિંગની ચોપડી	મુંબાઈ સમાચાર ઑફીસ
૧૮૩૮	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	ગંગાધર શાસ્ત્રી
૧૮૪૦	પંચોપાખ્યાન	એ. વીએગાસ
૧૮૪૨	ઈસપની નીતિ કથાઓ	બાપુ શાસ્ત્રી પંડયા
૧૮૪૫	ડાડસ્લીની વાતોનું ભાષાંતર	નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટી
૧૮૪૭	નીતિ દર્પણ	અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી
૧૮૪૭	મકખમની ફર્સ્ટ રીડીંગનો તરજુમો	મગનલાલ વખતચંદ
૧૮૪૮	બોધકથા	ઉમેદરામ ઇચ્છારામ
૧૮૫૧	ગુજરાતી બાલમિત્ર ભા ૧	એલ્ફીસ્ટન ઇન્સ્ટીટયુશન
૧૮૫૧	વિદુરની નીતિ	અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી
,,	કેટલીએક ડાડ્સ્લીની વાતો	લલ્લુભાઈ કરમચંદ
૧૮૫૪	ઈસપની નીતિ કથાઓ	રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ
૧૮૫૪	નીતિબોધ કથા	રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ

ગુજરાતી વાચનમાળા

૧૮૫૮	હોપ વાચનમાળા	હોપ કમિટી
૧૯૦૪	કન્યાવાચનમાળા	હ. દ્વા. કાંટાવાળા
૧૯૦૮	નવી વાચનમાળા (સરકારી)	કોવરટન કમિટિ
૧૯૧૬	સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્નમાળા	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૯૧૮	નીતિવાચનમાળા	ડાહ્યાલાલ પંડિત
૧૯૨૧	ત્રિવેદી વાચનમાળા	રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર

૧૯૨૨	રાષ્ટ્રીય વાંચનમાળા (ત્રણ ચોપડી)	સુરત રાષ્ટ્રીય સભા
૧૯૨૩	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વાંચનમાળા (ચાર ચોપડી)	છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી
૧૯૩૦	દક્ષિણામૂર્તિ જ્ઞાનમાળા	શ્રી. ગિજુભાઈ
૧૯૩૧	ગોંડળ વાંચનમાળા	ગોંડળ વિદ્યાધિકારી સાહેબ
૧૯૩૩	નવયુગ વાંચનમાળા	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ

કોશ

૧૮૦૭	ગુજરાતી મરાઠી અંગ્રેજીનું વ્યાકરણ અને વોકેબ્યુલરી	ડ્રમંડ
૧૮૨૨	ગુજરાતી અંગ્રેજી વોકેબ્યુલરી	અરદેશર
૧૮૪૬	ગુજરાતી અંગ્રેજી ડિક્ષનેરી	મીરઝા મહંમદ કાસીમ
૧૮૫૬	ગ્લોસરી (જોડણીકોશ)*	હોપ સાહેબ
૧૮૫૭	અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	નાનાભાઈ રાણીના
૧૮૬૧	નર્મકોશ–અંક ૧	કવિ નર્મદાશંકર
૧૮૬૫	કોશાવળી	કવિ નર્મદાશંકર
૧૮૭૦	નર્મકથા કોશ	કવિ નર્મદાશંકર
૧૮૭૭	અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	અંબાલાલ સાકરલાલ
૧૮૭૯	ગુજરાતી મૂલદર્શક કોશ	છોટાલાલ સેવકરામ
૧૮૯૧	શબ્દાર્થ ભેદ	લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ
૧૮૯૪	અંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	વ્યાસ અને પટેલ
૧૮૯૫	ગુજરાતી અંગ્રેજી ડીક્ષનેરી	મલ્હાર ભીખાજી બેલસરે
૧૮૯૭	રૂઢિ પ્રયોગ કોશ	ભોગીલાલ ભીખાભાઈ
૧૮૯૮	ગુજરાતી શબ્દ સંગ્રહ	ગુ. વ. સોસાઇટી
૧૮૯૯	ઔષધિ કોશ	ચમનલાલ શિવશંકર
૧૯૦૦	શબ્દ ચિંતામણિ	સવાઈલાલ છોટાલાલ
૧૯૦૧	ગુજરાતી જ્ઞાનચક્ર	રતનજી ફરામજી શેઠના
૧૯૦૪	સંજ્ઞાદર્શક કોશ	રતનજી ફરામજી શેઠના
૧૯૦૭	સુખશાન્તિ કોશ	રૂસ્તમજી મીસ્તરી
૧૯૦૯	ગુજરાતી શબ્દ કોશ	લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ
૧૯૧૨	ગુજરાતી કોશ સ્વર વિભાગ	ગુ. વ. સોસાઈટી

૧૯૧૨	ઉર્દુ ગુજરાતી કોશ	સૈયદ નિઝામુદીન
૧૯૨૦	સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ	ભાષાન્તર ખાતુ–વડોદરા રાજ્ય
૧૯૨૩	ગુજરાતી કોશ (સંપૂર્ણ)	ગુ. વ. સોસાઈટી
૧૯૨૫	ગુજરાતી અંગ્રેજી કોશ	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ
૧૯૨૬	ગુજરાતી ફારસી અરબ્બી કોશ	હમદુમીયાં ફારૂકી
	* હાથપ્રત	
૧૯૨૬	જૈનાગમ શબ્દ સંગ્રહ (૪ ભાગમાં)	રત્નચન્દ્ર સુરિ
૧૯૨૯	ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ પુ. ૧ લું	જી. વી. કેતકર
૧૯૨૯	જોડણી કોશ	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
૧૯૩૦	સંસ્કૃત ગુજરાતી કોશ	ગિરજાશંકર મયાશંકર
૧૯૩૧	પૌરાણિક કથાકોશ–સંપૂર્ણ	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી
૧૯૩૧	શયાજી શાસન શબ્દકલ્પતરૂ	ભાષાંતર ખાતુ, વડોદરા રાજ્ય
૧૯૩૨	પારિભાષિક કોશ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
(?)	રાજકાર્ય શબ્દાર્ણવ	

વ્યાકરણ, પિંગળ, કહેવત સંગ્રહો વગેરે

૧૮૪૦	ગુજરાતી વ્યાકરણ	ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે
૧૮૪૫	Grammer of Gujarati Language	રૂસ્તમજી સોરાબજી
૧૮૪૭	,, ,, ,,	વિલિઅમ કલાર્કસન
૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૫૮	રસપ્રવેશ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૫૯	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	હોપ સાહેબ
૧૮૫૯	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	રૂસ્તમજી રતનજી ભરૂચા
૧૮૦૧	ગુજરાતી પિંગળ	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૬૧	કથન સપ્તશતી	મગનલાલ વખતચંદ
૧૮૬૩	અલંકાર પ્રવેશ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૬૫	પિંગળાદર્શ	હીરાચંદ કહાનજી
૧૮૬૭	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	રેવ. જોસફ વાન ટેલર
૧૮૬૯	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	હ. દા. કાંટાવાળા અને લાલશંકર ઉમિયાશંકર

૧૮૭૦	ઉત્સર્ગ માળા	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ
૧૮૭૦	ધાતુ સંગ્રહ	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ
૧૮૮૮	જોડણી વિષે ચર્ચા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૮૮૮	રસશાસ્ત્ર	છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ
૧૮૯૦	નાટયશાસ્ત્ર	રણછોડભાઇ ઉદયરામ
૧૮૯૩	ભગવત પિંગળ	જીવરામ અજરામ ગોર
૧૮૯૩	ગુજરાતી કહેવતો	દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૯૩	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ-અંગ્રેજી	રેવ. જ્યૉર્જ પી. ટેલર
૧૯૦૨	રણપિંગળ	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૧૯૦૩	કહેવતમાળા	જમશેદજી ન. પીટીટ
૧૯૦૫	જોડણી નિબંધ	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૧૦	અલંકાર ચંદ્રિકા (૨ જી આવૃત્તિ)	સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ
૧૯૧૧	નાટયશાસ્ત્ર	કવિ નથુરામ સુંદરજી
૧૯૧૧	ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ	આશારામ દલીચંદ
૧૯૧૯	કાવ્યશાસ્ત્ર	કવિ નથુરામ સુંદરજી
૧૯૧૯	બૃહદ્ વ્યાકરણ	રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી
૧૯૨૧	કાવ્ય પ્રકાશ	રામનારાયણ વિ. પાઠક
૧૯૩૩	પદ્ય રચનાની ઐતિહાસીક આલોચના	દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.

ઇતિહાસ.

૧૮૫૦	ગુજરાતનો ઇતિહાસ	એદલજી ડોસાભાઈ
૧૮૫૧	અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ
૧૮૫૨	હિન્દુસ્તાન માહેલા ઈંગ્લીશ રાજ્યનો ઇતિહાસ	રણછોડલાલ ગીરધરભાઈ
૧૮૫૫	કીશશે શણજાન	" પારસી "
૧૮૫૫	મેદી અને પારસી લોકોનું,	રણછોડલાલ ગીરધરભાઈ
	મિસ્ત્રી લોકોનું, આસુરી	,, ,,
	અને બાબેલી લોકોનું	,, ,,
	વૃત્તાંત કથન	
૧૮૫૨	હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ	વિશ્વનાથ નારાયણ માંડલિક

૧૮૬૬	સુરતની મુખ્તેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૬૭	મુંબાઈમાં શેર સટ્ટાનો ઇતિહાસ	"એક પારસી"
૧૮૬૮	સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતલાલ
૧૮૬૯	રાસમાળા	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૧૮૬૯	ઉદિચ્ય પ્રકાશ	પ્રાણગોવિંદ રાજારામ
૧૮૭૪	રાજ્યરંગ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૮૫	નગરખંડ	
૧૮૮૭	ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૮૯	પારસી પ્રકાશ પુ. ૧ લું	બમનજી બહેરામજી પટેલ
૧૮૮૯	પ્રબંધ ચિન્તામણિ	રામચન્દ્ર દિનાનાથ
૧૮૯૦	સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	રહેમાનખાં કાલેખાં પટેલ
૧૮૯૭	તવારીખે નવસારી	સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈ
૧૮૯૮	ગુજરાતનો ઇતિહાસ	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
૧૮૯૮	રાજ તરંગિની	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ
૧૯૦૬	વડનગરા કણબીની ઉત્પત્તિ	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ
૧૯૦૬	આઇને અકબરી	રતનજી ફરામજી શેઠના
૧૯૦૮	કીર્તિ કૌમુદી	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય
૧૯૧૨	ટોડ રાજસ્થાન	ભગુભાઈ ફતેચંદ કારભારી
૧૯૧૩	પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	નવાબઝાદા તાલેમહમદખાન
૧૯૧૩	મિરાતે એહેમદી વો. ૧	નિઝામખાં નુરખાં પઠાણ
૧૯૧૩	મૃગશિર્ષ	નારાયણ વસનજી ઠક્કુર
૧૯૧૪	ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણપતરામ હિંમતરામ દેસાઈ
૧૯૧૪	મિરાતે સિકંદરી	આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી
૧૯૧૪	સૌરાષ્ટ્ર ચિન્તામણિ	વલ્લભદાસ પોપટભાઈ
૧૯૧૫	બ્રિટીશ અને હિન્દી વિક્રમ	મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ
૧૯૧૬	ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ	રેવાશંકર જોશી,
૧૯૧૭	વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૧૯૨૦	વડોદરા રાજ્ય ગેઝેટીયર	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
૧૯૨૧	શ્રીમાળીઓનો જ્ઞાતિ ઇતિહાસ	મણિલાલ બકોરભાઈ
૧૯૨૨	નાગરોત્પત્તિ	માનશંકર પીતાંબરદાસ
૧૯૨૩	આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ	કાકા કાલેલકર

૧૯૨૩	પૂર્વરંગ	' ૠગ્વેદી '
૧૯૨૫	વીસનગર	મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ
૧૯૨૭	સોરઠી બહારવટીયા	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૮	ગુજરાતના ઇતિહાસના ઐતિહાસિક સાધનો	નર્મદાશંકર દ્વિવેદી
૧૯૨૯	ભાર્ગવ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ	ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી
૧૯૨૯	ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ
૧૯૨૯	સિહોરની હકીકત	દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ
૧૯૩૦	જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	રામપ્રસાદ કાશીપ્રાદ
૧૯૩૨	હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી
૧૯૩૨	પ્રાચીન જગત	મૂળશંકર સોમનાથ
૧૯૩૨	પુરાણ વિવેચન	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૧૯૩૩	સાગરના તીરે તીરે	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૩૩	ગુજરાતના ઇતિહાસના ઐતિહાસિક પ્રસંગો	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૯૩૩	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો	ગિરજાશંકર આચાર્ય
૧૯૩૩	હિન્દુ રાજનીતિનો ઇતિહાસ	ચંપકલાલ મહેતા
૧૯૩૩	મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ
૧૯૩૩	મિરાતે એહેમદી વૉ ૨ ખં. ૧	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.

જીવન ચરિત્ર

૧૮૫૨	કોલંબસનો વૃત્તાન્ત	પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ
૧૮૬૯	ફૉર્બ્સનું જીવનચરિત્ર	મનઃસુખરામ સૂર્યરામ
૧૮૭૭	મહેતાજી દુર્ગારામનું જીવનચરિત્ર	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૭૯	કરસનદાસ મૂલજીનું જીવનચરિત્ર	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૮૧	પાર્વતીકુંવર આખ્યાન	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૮૮	ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ
૧૮૯૯	ઇશ્વિરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર	કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી
૧૮૮૯	રણછોડલાલ છોટાલાલનું ચરિત્ર	ભગવાનલાલ ર. બાદશાહ
૧૮૯૯	રાજા રામમોહનરાયનું ચરિત્ર	કૃપાશંકર દોલતરામ
૧૯૦૦	હું પોતે	નારાયણ હેમચન્દ્ર

૧૯૦૦	બેન્જામીન ફ્રેન્કલીન	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
૧૦૦૨	ગૌરીશંકર ઓઝા	કૌશિકરામ વી. મહેતા
૧૯૦૩	લીલાવતીની જીવનકળા	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી
૧૯૦૪	કેખુશરૂ કાબરાજી	
૧૯૦૪	નવલરામ લક્ષ્મીરામ	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી
૧૯૦૫	મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે	સૂર્યરામ સોમેશ્વર
૧૯૦૬	શ્રીમદ રાજચન્દ્ર	'એક આત્માર્થી'
૧૯૦૬	પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો	પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર
૧૯૦૮	દયારામનો અક્ષરદેહ	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૧૯૦૮	નરસિંહ મહેતાનું જીવન	જયસુખરાય પુ. જોશીપુરા
૧૯૦૮	કૃષ્ણચરિત્ર	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૯૧૨	મારા અનુભવોની નોંધ	ભાઈશંકર નાનાભાઈ
૧૯૧૨	મોહનદાસનું ચરિત્ર	પ્રાણજીવનદાસ જ. મહેતા
૧૯૧૨	બુદ્ધચરિત્ર	મણિલાલ નથુભાઇ દોશી
૧૯૧૩	શિવાજી છત્રપતિ	ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા
૧૯૧૩	અમારા જીવનમાંની કેટલીક યાદગીરીઓ	મીસીસ ભદ્રા મડગાંવકર
૧૯૧૨	શ્રી ગૌરાંગ ચરિત્ર	જમિયતરામ લ. પંડિત
૧૯૧૩	દયાનંદ સરસ્વતિ	રત્નસિંહ દીપસિંહ
૧૯૧૬	નંદશંકર ચરિત્ર	વિનાયક નંદશંકર મહેતા
૧૯૧૮	રામકૃષ્ણ પરમહંસ	ડાહ્યાભાઈ રામચન્દ્ર
૧૯૧૯	ભાલણ	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
૧૯૨૦	દયારામનું જીવનચરિત્ર	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
૧૯૨૧	વિવેકાનંદ ચરિત્ર	ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર
૧૯૨૩	સહજાનંદ સ્વામી	કીશોરલાલ મશરૂવાળા
૧૯૨૫	રેખાચિત્રો	શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી
૧૯૨૫	આપવીતી	પ્રો. કૌસંબી
૧૯૨૬	મહર્ષિ દયાનંદ	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૬	સ્મરણમુકુર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૨૭	અશોકચરિત્ર	ભરતરામ ભાનુસુખરામ
૧૯૨૮	આત્મકથા	મહાત્માજી

૧૯૨૮	અંબાલાલભાઈ	પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર
૧૯૨૮	સોરઠી સંતો	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૯	કર્વેનું આત્મચરિત્ર	કિસનસિંહ ચાવડા
૧૯૩૦	મહીપતરામ	ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા
૧૯૩૧	જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી	બાપાલાલ વૈદ્ય
૧૯૩૧	મહાભારતનાં પાત્રો	નાનાભાઈ કાળીદાસ ભટ્ટ
૧૯૩૨	સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી	કલ્યાણરાય ન. જોશી
૧૯૩૩	વીર નર્મદ	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
૧૯૩૩	દલપતરામ	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૧૯૩૩	નરસૈયો ભક્ત હરિનો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી

રાજકારણ

૧૮૫૯	રાજનીતિ	ઉત્તમરામજી પુરૂષોત્તમજી
૧૧૬૮	દેશીરાજ્યો	મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી
૧૮૭૦	વૃદ્ધ ચાણક્ય નીતિ	નારાયણ ભાસ્કર
૧૮૮૫	હિન્દ અને બ્રિટાનિયા	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ
૧૮૮૬	સ્થાનિક સ્વરાજ	કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ
૧૯૮૬	સ્થાનિક રાજકિય સ્વસત્તા	મયારામ શંભુનાથ
૧૮૯૭	પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિવેચન	જગજીવનદાસ ભ. કાપડીઆ
૧૮૯૮	સ્વાતંત્ર્ય	મ્હલાર ભીખાજી બેલસરે
૧૯૦૯	બ્રિટિશહિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ	ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી
૧૯૧૧	હિન્દ સામ્રાજ્ય	દુર્લભજી ધરમસી વેદ
૧૯૧૯	કાયદાની આવશ્યકતા અને ફરજ	મહાત્માજી
૧૮૨૧	હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા
૧૯૨૨	ખેડાની લડત	શંકરલાલ દ્વા. પરિખ
૧૯૨૨	આટલું તો જાણજો	નરહરિ દ્વા. પરિખ
૧૯૨૩	અસહકાર	સં. ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક
૧૯૨૩	હિન્દ સ્વરાજ્ય (બીજી આવૃત્તિ)	મહાત્માજી
૧૯૨૪	દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	મહાત્માજી

૧૯૨૯	બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	મહાદેવભાઇ દેસાઈ
૧૯૩૨	તરુણ ભારત	જગજીવન ક. ઘોળકીયા

નાટકો

૧૮૫૦	લક્ષ્મી નાટક	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૬૪	લલિતા દુ:ખદર્શક નાટક	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૧૮૬૭	અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક
૧૮૬૭	મિથ્યાભિમાન નાટક	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૭૮	દ્રૌપદી દુ:ખદર્શન	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
,,	ભવાઈ સંગ્રહ	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૮૦	માલતીમાધવ	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૮૧	ઉત્તરરામ ચરિત્ર	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૮૨	કાન્તા	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૮૩	પ્રતાપ નાટક	ગણપતરામ રાજારામ
૧૮૮૭	મૃચ્છકટિક	બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ
૧૮૮૮	આર્યોત્કર્ષક	હરિલાલ હ. ધ્રુવ.
૧૮૯૧	પાર્વતી પરિણય	ડોલાભાઈ ઘનશ્યામ ભટ્ટ
૧૮૮૯	મુદ્રારાક્ષસ	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.
૧૮૯૬	દેવળદેવી	ભીમરાવ ભોળાનાથ
૧૮૯૮	જુલિયસ સીઝર	“ કાઠિયાવાડી ”
,,	વિક્રમોર્વશીય નાટક	ડોલાભાઈ ઘનશ્યામ ભટ્ટ
૧૮૯૯	ભ્રાન્તિ સંહાર	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ
૧૯૦૨	અમરસત્ર	દોલતરામ કૃપારામ પંડયા
૧૯૦૬	અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	બળવંતરાય ક. ઠાકોર.
૧૯૦૭	પરાક્રમની પ્રસાદી	કેશવલાલ હ.ધ્રુવ.
૧૯૦૯	ઇન્દુકુમાર	ન્હાનાલાલ દ. કવિ.
૧૯૧૪	જયા અને જયન્ત	,, ,,
૧૯૧૪	રાઇનો પર્વત	રમણભાઈ મહીપતરામ
૧૯૧૫	ચિત્રાંગદા	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
૧૯૧૬	સાચું સ્વપ્ન	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.
૧૯૧૭	હેમ્લેટ	નરભેરામ પ્રા. દવે.

૧૯૨૨	મદિરાપ્રતાપ	વામન સિતારામ મુકાદમ
૧૯૨૨	મુક્તધારા	નાનાલાલ નાથાલાલ શાહ
૧૯૨૩	ઉગતી જુવાની	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૨૪	બે નાટકો	મણિશંકર ર. ભટ્ટ
૧૯૨૪	પુરંદર પરાજય	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૨૫	મત્સ્યગંધા	બટુભાઈ લાલભાઈ
,,	ઢીંગલી	પ્રાણજીવન વિ. પાઠક
,,	કોજાગ્રી	વિનાયક નંદશંકર મહેતા
૧૯૨૬	ત્રણ નાટકો	શ્રી. હંસા મહેતા
,,	શકુન્તલાનું સંભારણું	ન્હાનાલાલ દ કવિ
,,	તર્પણ	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
,,	શાહજહાન	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૭	વિલ્યમ ટેલ	નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ
૧૯૨૮	પ્રતિમા	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.
,,	જહાંગીર નુરજહાંન	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
૧૯૨૯	કાકાની શશી	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૩૦	શાહનશાહ અકબર	ન્હાનાલાલ દ. કવિ.
,,	કુમારદેવી	શ્રી. લીલાવતી મુનશી
૧૯૩૧	અ. સૌ. કુમારી	યશવંત પંડ્યા
,,	હાથીના દાંત	પુરુષોત્તમ ત્રિકમલાલ
,,	વડલો	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
૧૯૩૨	નારાયણી	શશિવદન મહેતા
,,	પૌરાણિક નાટકો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૩૩	સેન્ટ જોઅન	અનંતરાય પ્ર. પટ્ટણી
,,	સામાજિક નાટકો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
,,	લોપામુદ્રા	,, ,,
,,	માલવિકાગ્નિમિત્ર	બળવંતરાય ક. ઠાકોર

નીતિ, ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

૧૮૪૦	મેથ્યુનો ઉપદેશ	
૧૮૫૮	જરથોસ્તી લોકોનાં ધર્મ પુસ્તકો	સોરાબજી શાપુરજી
૧૮૬૮	મણિરત્નમાળા	હરજીવન પુરુષોતમ

૧૮૭૪	દીન દર્દ	પેસ્તન દસ્તુર
,,	આગમ અને નિગમ પ્રકાશ	ગોપાળ હરિ દેશમુખ
૧૮૭૮	પંચીકરણ	જયકૃષ્ણ
૧૮૮૭	યોગવાસિષ્ટ	વેદધર્મ સભા–મુંબઈ
૧૮૮૪	શ્રીમદ્ ભાગવત	,, ,,
૧૮૮૫	ધર્મ વિચાર	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૮૯	પદબંધ ભાગવત	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ
૧૮૮૮	વિષ્ણુપુરાણ	ર. ગ.
૧૮૯૩	શ્રી. વાલ્મિકી રામાયણ	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ
૧૮૯૪	પાતંજલ યોગદર્શન	પ્રો. જે. જે.
,,	માર્કંડેય પુરાણ	રણછોડ ગલુરામ
૧૮૯૫	દાસબોધનું ભાષાંતર	પેસ્તનજી ફ્રામજી કામા
,,	ભક્તમાળ	ડાહ્યાભાઈ દેવચંદ
૧૮૯૪	ભગવદ્‌ગીતા	મણિલાલ નભુભાઇ
૧૮૯૬	સર્વદર્શન સંગ્રહ	મણિશંકર હરગોવિંદ ભટ્ટ
૧૮૯૯	સિદ્ધાન્તસાર	મણિલાલ ન. દ્વિવેદી
,,	ચન્દ્રકાન્ત	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ
,,	સિદ્ધાન્તસાર	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૯૦૦	પંચદશી	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ
,,	ધર્મસિંધુ	કાનજી વાલજી
૧૯૦૨	સિદ્ધાન્ત સિંધુ	શ્રી.નૃસિંહચાર્ય
૧૯૦૩	મનના શ્લોક	ગોવિંદ બળવંત આણેરાવ
૧૯૦૪	મહાભારત	ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઇ
૧૯૦૬	સત્યાર્થપ્રકાશ	દયાનંદ સરસ્વતી
૧૯૦૬	શ્રી શાંકરભાષ્ય	કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી
૧૯૦૯	ભગવદ્‌ગીતા શાંકરભાષ્ય સહિત	વિશ્વનાથ સ. પાઠક
૧૯૧૧	નીતિ શિક્ષણ	પ્રિન્સિપાલ આણંદશંકર બાપુભાઈ
,,	જ્ઞાનેશ્વરી	" ગુજરાતી પ્રેસ "
૧૯૧૩	ધર્મવર્ણન	પ્રિન્સિપાલ આણંદશંકર બાપુભાઇ
,,	શ્રી ભાષ્ય	,, ,, ,,
૧૯૧૫	ક્રાઇસ્ટનું અનુકરણ	છગનલાલ હરિલાલ પંડયા

૧૯૧૭	ગીતા રહસ્ય	લોકમાન્ય તિલક
૧૯૧૮	જૈન દર્શન	શ્રી ન્યાયવિજયજી
,,	હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી	આણંદશંકર બા. ધ્રુવ
૧૯૧૮	હિન્દુ વેદ ધર્મ	પ્રિન્સિપાલ આણંદશંકર બા. ધ્રુવ.
,,	મહાભારતની નીતિ કથાઓ	મગનલાલ હરિકૃષ્ણ
૧૯૨૨	ગીતા નિષ્કર્ષ	અંબાલાલ બા. પુરાણી.
,,	પૂર્ણયોગ	અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી
૧૯૨૩	બુદ્ધલીલા સાર સંગ્રહ	પ્રો. ધર્માનંદ કૌસાંબી.
,,	હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	દી. બા નર્મદાશંકર દેવશંકર
૧૯૨૪	જપજી	સૌ. ભાનુમતિ
,,	ધમ્મપદ	પ્રો. કૌસાંબી.
૧૯૨૫	શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય	માધવલાલ દલસુખરામ
,,	કુરાનનું ભાષાન્તર	મીર મોહમંદ યાકુબ
૧૯૨૭	અણુભાષ્ય	પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ
૧૯૨૮	ઇસ્લામનો પરિચય	કરીમ મહમદ માસ્તર
૧૯૨૯	જીવનશોધન	કિશોરલાલ મશરૂવાળા
,,	બ્રાહ્મધર્મ	ગટુલાલ ગો. ધ્રુવ.
૧૯૩૦	તત્ત્વાર્થ સુત્ર	પંડિત સુખલાલજી
,,	જૈન ધર્મ	નરસિંહભાઈ ઇશ્વિરભાઈ
૧૯૩૧	શિક્ષાપત્રી	ન્હાનાલાલ દ. કવિ
૧૯૩૨	કબીર સાહેબનું બીજક	પ્રાણુલાલ પ્રભાશંકર બક્ષી
,,	ઉપનિષદ્ વિચારણા	દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર
,,	ધર્મ અને સમાજ	રમણભાઈ મહીપતરામ

કવિતા સંગ્રહ (Authology)

૧૮૬૨	ગુ. કાવ્યદોહન	સં. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૬૨	નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ	સં. સૌ. બાળાબ્હેન
૧૮૮૪	પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક	સં. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ
૧૮૮૫	અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિતા પુસ્તક	,, શંકરભાઈ પટેલ
૧૮૮૬	બૃહત્કાવ્ય દોહન	ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

૧૮૯૦	પ્રાચીન કાવ્યમાળા	હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
૧૯૦૩	કાવ્ય માધુર્ય	હિંમતલાલ ગ. અંજારિયા
૧૯૦૫	દેશભક્તિનાં કાવ્યો	ગુજરાત સાહિત્ય સભા
૧૯૦૬	ગીતમાળા ભા. ૧ લો	સુંદરી સુબોધ મંદિર–અમદાવાદ
૧૯૧૨	જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા	મોહનલાલ દલીચંદ
૧૯૧૩	જૈન કાવ્ય દોહન	મનસુખલાલ રવજીભાઈ
૧૯૧૩	ગુજરાતી ગઝલીસ્તાન	" સાગર "
૧૯૧૪	ગોપ કાવ્યો	કલ્યાણજી વિ. મહેતા.
૧૯૧૪	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ	જીવણલાલ સાકરચંદ
૧૯૧૭	ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ	મુનિ જિનવિજયજી
૧૯૧૯	પ્રભુ ભક્તિનાં કાવ્યો	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
૧૯૨૧	પદ્ય સંગ્રહ	હિંમતલાલ ગ. અંજારિયા
૧૯૨૨	પ્રાચીન કાવ્યસુધા	છગનલાલ વિ. રાવળ
૧૯૨૨	લોક ગીત સંગ્રહ	રણજીતરામ વાવાભાઈ
૧૯૨૨	આશ્રમ ભજનાવલી	નારાયણ મો. ખરે.
૧૯૨૩	રાષ્ટ્રગીત	ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક
૧૯૧૪	Selection from Classical Gujarati Literature	એરચ તારાપોરવાળા
૧૯૨૪	લોક સંગીત	નારાયણ મો. ખરે.
૧૯૨૫	રઢિયાળી રાત	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૬	જૈન ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ	મુનિ જિનવિજયજી
૧૯૨૭	પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો ૧૫મા સૈકાનાં	દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ.
૧૯૨૮	ચુંદડી	ઝવેરચંદ મેઘાણી.
,,	રાસ કુંજ	સૌ. શાન્તાબ્હેન બરફીવાળા
૧૯૩૧	આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૩૧	" ગુણસુન્દરી "ના રાસ	શ્રીમતી જયમન બ્હેન પાઠકજી
૧૯૩૩	રાસરજની	શ્રીમતી મધુરિકા મહેતા.

કવિતા

૧૮૫૧	હુન્નરખાનની ચઢાઈ, સંપલક્ષ્મી,	
,,	જાદવાસ્થળી,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં જોવા જાણવા જેવા ગ્રંથોની સાલવારી.

૧૮૬૦	દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૬૮૬૩	નર્મ કવિતા	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૬૩	કાવ્ય સુધા	રણછોડ ગલુરામ
૧૮૬૭	પાણીપત	હ. દ્રા. કાંટાવાળા
૧૮૬૮	ચાવડા ચરિત્ર	હરજીવન કુબેરજી
૧૮૭૦	કવિતા વિલાસ	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૭૨	પ્રેમાનંદકૃત દશમ સ્કંધ	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૭૨	ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા	ભોળાનાથ સારાભાઈ
૧૮૭૫	નીતિ વિનોદ	બહેરામજી મે. મલબારી
૧૮૭૫	બાળલગ્ન બત્રીસી	નવલરામ લક્ષ્મીરામ
૧૮૭૬	તુલસીકૃત રામાયણ	શિવલાલ ધનેશ્વર
૧૮૭૭	વેન ચરિત્ર	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૭૭	બાલ ગરબાવળી	નવલરામ લક્ષ્મીરામ
૧૮૭૯	દલપત કાવ્ય	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૭૯	મેઘદુત	ભીમરાવ ભોળાનાથ
૧૮૮૨	સુબોધ ચિંતામણિ	વલ્લભદાસ પોપટ
૧૮૮૩	કચ્છ ગરબાવળી	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ
૧૮૮૭	કુસુમમાળા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૮૮૯	સ્નેહમુદ્રા	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૧૮૯૦	પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર	ગણપતરામ રાજારામ
૧૮૯૦	બુલબુલ	ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી
૧૮૯૧	ગીતગોવિંદ	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ
૧૮૯૨	અમરુશતક	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ
૧૮૯૪	વિભાવરી સ્વપ્ન	ત્રિભુવન પ્રેમશંકર
૧૮૯૫	કુંજ વિહાર	હરિલાલ હ. ધ્રુવ
૧૮૯૫	આત્મનિમજ્જન	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૯૬	હૃદય વીણા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૮૯૬	શાન્તિ સુધા	છોટાલાલ ન. ભટ્ટ
૧૮૯૬	લઘુ ભારત	ગણપતરામ રાજારામ કવિ
૧૮૯૭	પૃથ્વીરાજ રાસો	ભીમરાવ ભોળાનાથ
૧૮૯૮	સંસારિકા	બ. મે. મલબારી

૧૯૦૩	કલાપીનો કેકારવ	ઠાકોર સુરસિંહજી–'કલાપી'
૧૯૦૫	વસન્તોત્સવ	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૧૯૦૫	વિલાસિકા	અ. ફ. ખબરદાર
૧૯૦૬	વિધવા	"વસન્ત વિનોદી" (ડો. ચંદુલાલ)
૧૯૦૭	શિવાજી ઝેબુન્નિસા	હરગોવિંદ પ્રેમશંકર
૧૯૦૭	હરિપ્રેમ પંચદશી	બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ
૧૯૦૯	કેશવકૃતિ	કેશવરામ હરિરામ
૧૯૧૨	લલિતનાં કાવ્યો	જન્મશંકર મહાશંકર બુચ
૧૯૧૩	નરસૈં કાવ્ય સંગ્રહ	"ગુજરાતી પ્રેસ"
૧૯૧૩	મેઘદુત	કિલાભાઈ ઘનશ્યામ ભટ્ટ
૧૯૧૩	ઇન્દ્રજીત વધ કાવ્ય	દોલતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા
૧૯૧૩	કહાન્ડદે પ્રબંધ	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી
૧૯૧૩	હમીરજી ગોહેલ	"કલાપી"
૧૯૧૪	નુપૂર ઝંકાર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૧૪	વડોદરાના વડલે	જન્મશંકર મહાશંકર લલિત
૧૯૧૪	વિમળ પ્રબંધ	મણિલાલ બકોરભાઈ
૧૯૧૫	હૃદય ઝરણાં	"સ્વ. સુમતિ"
૧૯૧૫	સ્મરણ સંહિતા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૧૫	દશમસ્કંધ–ભાલણ	હ. દ્વા. કાંટાવાળા
૧૯૧૬	દીવાને સાગર	"સાગર"
૧૯૧૬	કાદંબરી–ભાલણ	કેશવલાલ હ. ધ્રુવ
૧૯૧૬	બાલકાંડ	મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
૧૯૧૭	મણિકાન્ત માળા	"મણિકાન્ત"
૧૯૧૭	ભણકાર	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૧૭	મલબારીનો કાવ્ય સંગ્રહ	અ. ફ. ખબરદાર
૧૯૧૮	સ્રોતસ્વિની	દામોદરદાસ ખુ. બોટાદકર
૧૯૧૯	ગીતાંજલી	મહારાણી નંદકુંવરબા
૧૯૧૯	ગુજરાતનો તપસ્વી	ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૧૯૨૦	પ્રભાતનો તપસ્વી	"મોટાલાલ"
૧૯૨૨	રાસ	કેશવ. હ. શેઠ
૧૯૨૩	પૂર્વાલાપ	મણિશંકર ર. ભટ્ટ

૧૯૨૫	નવાં ગીતો	ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ
૧૯૨૫	શૈવલિની	દામોદરદાસ બોટાદકર
૧૯૨૬	કલિકા	અ. ફ. ખબરદાર
૧૯૨૭	ઉમ્મર ખય્યામની રૂબ્બયત	ભૂદરદાસ ગણેશજી
૧૯૨૮	વેણીનાં ફૂલ	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૮	ભજનિકા	અ. ફ. ખબરદાર
૧૯૨૯	કિલ્લોલ	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૨૯	કુરૂક્ષેત્ર	ન્હાનાલાલ કવિ
૧૯૩૦	કેસરીયાં	કેશવ. હ. શેઠ
૧૯૩૦	સિંધુડો	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૩૧	દર્શનિકા	અ. ફ. ખબરદાર
૧૯૩૧	કોઇનો લાડકવાયો	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૩૧	રાસબત્રીશી	સૌ. દિપકબા
૧૯૩૧	અખાકૃત કાવ્યો ભા. ૧	નર્મદાશંકર દે. મહેતા
૧૯૩૨	લલિતનાં કાવ્યો ભા. ૨	"લલિત"
૧૯૩૨	વિશ્વ શાન્તિ	ઉમાશંકર જોશી
૧૯૩૩	ઇલા કાવ્યો	ચંદ્રવદન મહેતા
૧૯૩૩	કાવ્યમંગળા	સુંદરમ્
,,	કડવી વાણી	,,
૧૯૩૪	જ્યોતિરેખા	સુંદરજી બેટાઈ

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

૧૮૮૮	જાત મહેનત	ગણપતરામ અનુપરામ
૧૮૮૯	વિવાહવિધિ	રમણભાઈ મહીપતરામ
૧૮૯૧	સ્ત્રી ધર્મ	પંડિતા જમનાબાઇ
૧૮૯૩	સ્ત્રી શૃંગાર	બાઇ એસ્તર
૧૮૯૫	કર્તવ્ય	કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
૧૮૯૫	સ્ત્રીનીતિધર્મ	વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ
૧૮૯૬	નારીપ્રતિષ્ટા	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૯૬	ગૃહિણી કર્તવ્ય દિપીકા	કૃપાશંકર દોલતરામ

૧૮૯૭	મોહસીનીનાં નીતિવચનો	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૮૯૭	જીંદગીનું સાફલ્ય	ગોવિંદભાઇ હાથીભાઈ
૧૮૯૯	જીંદગીનો ઉપયોગ	છગનલાલ ઠાકોરદાસ
૧૮૯૯	વિદ્યાર્થીનો સાચો મિત્ર	છોટાલાલ જીવનલાલ
૧૯૦૧	સંસાર સુધારો	હ. દ્વા. કાંટાવાળા
૧૯૦૩	સ્વર્ગનો ખજાનો	અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર
૧૯૦૬	સંસારમાં સ્વર્ગ	અમૃતલાલ પઢીયાર
૧૯૦૬	સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ
૧૯૦૭	જીવનનો આદર્શ	જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ
૧૯૦૭	સ્ત્રી પોકાર	પંડિતા જમનાબાઇ
૧૯૦૮	સ્ત્રીઓની પરાધીનતા	જીવાભાઇ રેવાભાઈ
૧૯૧૧	વિવેકાનંદ વિચાર માળા	નારાયણ વસનજી ઠક્કર
૧૯૧૧	હિન્દુસ્તાનમાં સામજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન.	શ્રીમતી વિદ્યાબ્હેન અને શ્રી શારદાબ્હેન મહેતા
૧૯૧૨	સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઇ
૧૯૧૬	રામકૃષ્ણ કથામૃત	નર્મદાશંકર બાલાશંકર
૧૯૧૬	સંસાર સુખ	ડૉ. હરિપ્રસાદ. વ્ર. દેસાઈ
૧૯૧૬	સુખ અને શાન્તિ	જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ
૧૯૧૬	કર્તવ્ય કૌમુદી	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
૧૯૧૬	સાદી શીખામણ	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ
૧૯૧૭	સ્ત્રીઓને સંદેશ	ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ
૧૯૧૮	સ્ત્રીઓની રંગભૂમિ	મણિલાલ છબારામ
૧૯૨૨	દુઃખીને દિલાસો	સો. મં. દેસાઇ
૧૯૨૨	સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય	છોટાલાલ પારેખ
૧૯૨૪	સંસાર મંથન	ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૧૯૨૭	સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ	શ્રીમતી સરોજિની મ્હેતા

નવલકથા

૧૮૬૦	ડાડસ્લીની વાતોનું ભાષાંતર	એલ્ફીસ્ટર નેટીવ ઇન્ટીટયુશન
૧૮૬૫	બર્થોલ્ડની વાતો	રણછોડભાઇ ઉદયરામ
૧૮૬૬	કરણઘેલો	નંદશંકર તૂળજાશંકર

૧૮૬૬	સાસુ વહુની લડાઈ	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૭૦	તાર્કીક બોધ	કવિ દલપરામ ડાહ્યાભાઈ
૧૮૮૦	વનરાજ ચાવડો	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૭૫	ગુજરાત કાઠીઆવાડની વાતો	ફ. બ.
૧૮૭૫	છેલની વાતો	ફકીરભાઈ કાસીદાસ
૧૮૭૮	મેરુતુલ અરૂસ	મોલવી મહોમદ નજીર એહમદજી
૧૮૭૮	શેકસપિયર કથા સમાજ	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૧૮૭૯	મુરખો	મંછારામ ઘેલાભાઈ
૧૮૮૦	સધરાજ જેસંગ	મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
૧૮૮૧	રત્નલક્ષ્મી	જહાંગીરશાહ અરદેસર તાલીઅરખાન
૧૮૮૧	કવેન્ટીન ડર્વાર્ડ	કરમઅલ્લી રહીમઅલ્લી
૧૮૮૧	રોબિન્સન ક્રૂઝો	ચુનીલાલ બાપુજી
૧૮૮૧	સોરઠી સોમનાથ	ભવાનીશંકર નરસિંહરામ
૧૮૮૩	બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા	કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ
૧૮૮૪	બાગોબહાર	પ્ર. જહાંગીર બેજનજી કરાણી
૧૮૮૪	મુદ્રા અને કુલીન	જહાંગીરશાહ તાલીઅરખાન
૧૮૮૪	કાદંબરી–બાણ	છગનલાલ હ. પંડ્યા
૧૮૮૫	ટુંકી કહાણીઓ	સૌ. શૃંગાર
૧૮૮૬	રાસેલાસની કથા	પ્ર. "ગુજરાતી પ્રેસ"
૧૮૮૬	મૂલત્વી રાખવાનાં માઠાં ફળ	વિઠ્ઠલરાય. ગો. વ્યાસ.
૧૮૮૬	દશકુમાર ચરિત્ર	ભાનુશંકર શુકલ
૧૮૮૭	હાજીબાબાનાં સાહસ કર્મો	રૂપસિંગ મથુરાદાસ લવજી
૧૮૮૭	સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી
૧૮૮૮	ગુલીવરની મુસાફરીઓ	ફરદુનજી બેહેરામજી મર્ઝબાન
૧૮૮૯	કુસુમાવલી	દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા
૧૮૮૯	લાલન વેરાગણ	ગિરિજાશંકર કાશીરામ
૧૮૯૦	હોસનઆરા	મોલવી મહમદ નજુફ
૧૮૯૦	સીતા	મનમોહનદાસ દયાળદાસ
૧૮૯૨	દરિયાપારના દેશોની વાતો	ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી

૧૮૯૨	બે બેનો	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા
૧૮૯૨	સુંદર અને વિદ્યાનંદ	"કાઠીઆવાડી"
૧૮૯૨	કથાસરિત્સાગર	શ્યામજી. વી. વાલજી
૧૮૯૩	વાર્તાવિનોદ	જીવરામ અજરામર ગોર
૧૮૯૩	વિધવા લીરૂજ	લક્ષ્મીદાસ ઘોળકીયા.
૧૮૯૩	અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા
૧૮૯૩	ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ
૧૮૯૪	ચાંદબીબી	પેસ્તનજી જમસેદજી
૧૮૯૪	ઉત્તર રાસેલાસ	અર્જુન નાનજી
૧૮૯૪	પંચોપાખ્યાન	મણિશંકર ઉમિયાશંકર ભટ્ટ
૧૮૯૫	મુકુલમર્દન	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ
૧૮૯૫	ગુલાબસિંહ	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૮૯૫	બદિયલ જમાલ પરીની વારતા	ફકીરભાઈ કાસીદાસ
૧૮૯૬	પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ	આત્મારામ કે. દ્વીવેદી
૧૮૯૭	સતી સુવર્ણા	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી
૧૮૯૭	ઝાંસીની રાણી	મણિલાલ છ. ભટ્ટ
૧૮૯૭	દિલ્લીપર હલ્લો	ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈ
૧૮૯૮	કૃષ્ણલાલનું વિલ	જયશંકર વ. વ્યાસ.
૧૮૯૯	ગંગા	ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈ
૧૮૯૯	ભોલો દોલો	કેખશરો કાબરાજી
૧૮૯૯	મણિ અને મોહન	વનમાળી લાધાભાઈ મોદી
૧૮૯૯	રાણકદેવી	અનંતપ્રસાદ વૈષ્ણવ,
૧૮૯૯	હેસ્ટીંગસૂની સોટી	શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર
૧૯૦૦	લાલ અને લક્ષ્મી	વનમાળી લાધાભાઈ મોદી.
૧૯૦૦	ભદ્રંભદ્ર	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૧૯૦૧	મૃણાલિની	નારાયણ હેમચન્દ્ર
૧૯૦૧	માધવી કંકણ	નારાયણ વિસનજી ઠક્કુર
૧૯૦૧	સુબોધક નીતિકથા	ખરશેદજી ફરામરોજ
૧૯૦૧	ચાળીસ હજારનો ચાનજી	કેખશરૂ નવરોજજી કાબરાજી
૧૯૦૩	ભીખો ભરભરીયો	કેખશરૂ નવરોજજી કાબરાજી
૧૯૦૪	કૌતકમાળા	ગણેશજી જેઠાભાઇ

૧૯૦૪	રૂપનગરની રાજકુંવરી	નારાયણ હેમચંદ્ર
૧૯૦૪	સુરસાગરની સુંદરી	પુ. વિ. માવજી
૧૯૦૪	ઇરાવતી	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૯૦૪	યોગિની	"સુમન્ત"
૧૯૦૪	અરેબિયન નાઇટસ	ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઇ
૧૯૦૬	શ્રી ભામિનીભૂષણ	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી
૧૯૦૬	બાલબોધક વાર્તાસંગ્રહ	શ્રીમતી શારદાબ્હેન મહેતા
૧૯૦૮	ભોજ અને કાલિદાસ	એચ. જી. મર્ચન્ટ
૧૯૦૮	બાદશાહ અને બીરબલ	સુ. દ.
૧૯૦૮	એલેકઝાન્ડરના સમયનું હિંદ	ગણપતરામ હિ. દેસાઈ
૧૯૦૮	સુંદર સોદાગર	મગનલાલ દ. ખખ્ખર
૧૯૦૮	એમ. એ. બનાકે કયું મેરી મીટ્ટી ખરાબ કી ?	અમૃત કે નાયક
૧૯૦૯	મહાકાળીની મૂર્તિ અને તેનો ભોગ	એચ. જી. મર્ચન્ટ
૧૯૦૯	મહારાષ્ટ્ર જીવન-પ્રભાત	નરસિંહભાઇ ઈ. પટેલ
૧૯૦૯	રાજપુત જીવન સંધ્યા	નરસિંહભાઇ ઈ. પટેલ
૧૯૦૯	સેન્ડફર્ડ અને મર્ટન્	સૌ. કંકુબાઈ
૧૯૧૦	ઉષઃકાલ	શ્રી. પ્રસન્નગવરી મહેતા
૧૯૧૦	શાન્તિદા	સૌ. સુમતિ
૧૯૧૧	નવયુગની વાતો	અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર
૧૯૧૧	લતા અને લલિતા	ચુનીલાલ વ. શાહ
૧૯૧૧	ઉષાકાન્ત	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટીઆ.
૧૯૧૨	રાજયોગી	લલ્લુભાઇ ભીમભાઇ
૧૯૧૨	વેકફીલ્ડનો પાદરી	મુરારજી વેલજી મહેતા.
૧૯૧૨	માલા અને મુદ્રિકા	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
૧૯૧૨	૨૫૦૦-વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્થાન	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર
૧૯૧૩	બાલા	રામમોહનરાય જસવંતરાય
૧૯૧૩	દુઃખી દાદીબા	દાદી એદલજી તારાપોરવાળા
૧૯૧૪	ભારત લોક કથા	પ્ર. "ગુજરાતી" પ્રેસ
૧૯૧૪	સુધાહાસિની	લેડી વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ
૧૯૧૪	ઉષાનન્દિની	સ્વ. ઉર્મિલા બ્હેન

૧૯૧૪	અલક્ષ્ય જ્યોતિ	શિવુભાઇ બાપુભાઇ
૧૯૧૫	રજની	મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા
૧૯૧૫	યોગિની કુમારી	છોટાલાલ જીવનલાલ
૧૯૧૫	મોહિની	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટીઆ
૧૯૧૫	રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ	પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કુ.
૧૯૧૫	હાસ્યમંદિર	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૧૯૧૫	અનંગભસ્મ	સાકરલાલ અ. દવે
૧૯૧૬	વિજ્ઞાનની વાતો	કલ્યાણરાય ન. જોશી
૧૯૧૬	અયામા	અમીરમિયાં હમદુમિયાં ફારૂકી
૧૯૧૬	ચોખેરવાલા	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી
૧૯૧૬	મુશ્કીલ આસાન	જહાંગીર મરઝબાન
૧૯૧૭	મ્હારી કમળા અને બીજી વાતો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૧૭	અલકાનો અદ્‌ભુત પ્રવાસ	જ. પુ. જોષીપુરા
,,	ઇન્દુકલા	નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ
૧૯૧૯	ગુજરાતનો નાથ	કનૈયાલાલ મા. મુનશી.
૧૯૧૯	દશ નીચું	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૧૯	નીલનેની	સાકરલાલ અ. દવે
૧૯૧૯	મારી વીસ વાર્તાઓ	કેશવપ્રસાદ છો દેસાઇ
૧૯૨૨	ઉષા	ન્હાનાલાલ દ. કવિ.
૧૯૨૨	ગુલામી વહેપાર	ડાહ્યાભાઈ હિંમતલાલ રાવત
૧૯૧૯	સ્નેહગીતા	કલ્યાણરાય ન. જોશી
૧૯૧૯	વહેમી વનિતા	કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી
૧૯૧૯	ડુબતું વહાણ	ધનશંકર હરિશંકર ત્રિપાઠી
૧૯૨૦	હું, સરલા અને મિત્રમંડળ	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા
૧૯૨૦	કથામંજરી	જીવનલાલ અ. મહેતા
૧૯૨૦	મૂળરાજ સોલંકી	ચુનીલાલ વ. શાહ
૧૯૨૧	ગોરા	સાકરલાલ મ. કાપડીઆ
૧૯૨૧	કેટલીક નવલકથાઓ	સ્વ સુમતિ લલ્લુભાઇ
૧૯૨૧	પૃથ્વિ વલ્લભ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૧૯૨૧	કથામંજરી	જીવનલાલ અ. મહેતા
૧૯૨૨	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	ઝવેરચંદ મેઘાણી.

૧૯૨૩	ડોસીમાની વાતો	પ્ર. અમૃતલાલ દ. શેઠ
૧૯૨૩	કોનો વાંક ?	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૨૩	શરદબાબુની ત્રણ વાર્તાઓ	મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ
૧૯૨૩	ટચુકડી સો વાતો	હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા
૧૯૨૪	મુકુર	સં. ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક
૧૯૨૪	રાજાધિરાજ	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૨૪	લોહીનો વેપાર	સાકરલાલ મ. કાપડીઆ
૧૯૨૪	વિરાજવહુ	મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ
૧૯૨૪	વાતોનું વન	બટુભાઇ ઉમરવાડિયા
૧૯૨૫	મૃગજળ	હિરાચંદ ક. ઝવેરી
૧૯૨૫	કાઠીઆવાડની લોક વાર્તા	ગોકુળદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા
૧૯૨૫	વીરની વાતો	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજા
૧૯૨૫	સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ	ન્હાનાભાઇ નાથાભાઇ શાહ
૧૯૨૬	કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો	ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક
૧૯૨૬	કલિયુગની વાતો	કેશવ હ. શેઠ
૧૯૨૬	કીશોર કથાઓ	ગિજુભાઈ
૧૯૨૬	જગન્મોહિની અને નટરાજ	હીરાચંદ ઝવેરી
૧૯૨૬	આઇવન્હો	શ્રી. વિમળાગૌરી સેતલવાડ
૧૯૨૬	આનંદમઠ	પ્રસન્નવદન છબીલારામ દીક્ષીત
૧૯૨૬	મસ્ત ફકીરની મસ્તી	" મસ્ત ફકીર "
૧૯૨૭	દેવોને ખુલ્લા પત્રો	જદુરાય ખંધડીઆ
૧૯૨૭	પાપીની દશા	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ
૧૯૨૭	તણખા	ધૂમકેતુ
૧૯૨૭	સ્નેહપૂર્ણા	ગોકુલદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા
૧૯૨૮	નવલિકા સંગ્રહ	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ
૧૯૨૮	રાગિણી	પ્રો. વી. એમ જોશી.
૧૯૨૮	દ્વિરેફની વાતો	રામનારાયણ વિ. પાઠક
૧૯૨૮	કિરીટ	પ્ર. "કુમાર કાર્યાલય"
૧૯૨૮	રાજ્યરત્ન બીરબલનો હાસ્ય ભંડાર	પેસ્તનજી જમશેદજી
૧૯૨૮	કોકીલા	રમણલાલ વ. દેસાઈ
૧૯૨૮	અજામિલ	ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટીઆ.
૧૯૨૮	કાઠીઆવાડની જુની વાર્તાઓ	હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

૧૯૨૮	ભગવાન કૌટિલ્ય	કનૈયાલાલ મા. મુનશી
૧૯૨૯	ફઇબા	છોટાલાલ ડાહ્યાભાઇ જાગીરદાર
૧૯૨૯	સ્કાઉટીંગ અને બીજી વાતો	ગજાનન ઉ. ભટ્ટ
૧૯૩૦	શીરીનની કહાણી	દાદી એ. તારાપુરવાલા.
૧૯૩૦	દેવી ચોધરાણી	ગાંડિવ સાહિત્યમંદિર
૧૯૩૦	ફૂલછાબ	કેશવ. હ. શેઠ
૧૯૩૦	તરલા અથવા ઉર્મિનો આવેશ	ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ.
૧૯૩૦	સંસારલીલા	મટુભાઇ હ. કાંટાવાળા
૧૯૩૧	વીરાંગનાની વાતો	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજા
૧૯૩૧	જ્યોત અને જ્વાળા	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
૧૯૩૧	પચાસ વર્ષ પછી	રામનારાયણ ના. પાઠક
૧૯૩૧	સંસાર વિપ્લવ	કેશવ હ. શેઠ
૧૯૩૧	કાઠીઆવાડની દંતકથાઓ	ધીરજસિંહ વે. ગોહિલ.
૧૯૩૧	પડછાયા	ધૂમકેતુ
૧૯૩૧	વાનરસેનાની વાતો	કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઇ
૧૯૩૧	વિષવૃક્ષ	ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર
૧૯૩૧	ભૂતકાળના પડછાયા	ગુણવંતરાય આચાર્ય
૧૯૩૨	મહીપાલદેવ	ગોકુલદાસ રાયચુરા
૧૯૩૨	ચિતાના અંગાર	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૩૨	નવો અવતાર	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
૧૯૩૨	ઓલીયા જોશીનો અખાડો	જગજીવનદાસ ત્રિ. કોઠારી
૧૯૩૨	હૃદયનાથ	રમણલાલ વ. દેસાઈ
૧૯૩૨	નવલિકા સંગ્રહ ભા. ૨	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ
૧૯૩૨	ભૂતના ભડકા	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા
૧૯૩૨	હાસ્ય દર્શન	જદુરાય ડી. ખંધડીઆ
૧૯૩૨	તિલોત્તમા	અંબાલાલ બા. પુરાણી
૧૯૩૨	વાર્તા વિહાર	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
૧૯૩૨	સત્યની શોધમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી
૧૯૩૩	શુરવીરની વાતો	મગનલાલ બાપુજી
૧૯૩૩	ઇન્સાનની આહ	ગુણવંતરાય આચાર્ય
૧૯૩૩	દિવ્ય ચક્ષુ	રમણલાલ વ. દેસાઈ
૧૯૩૩	દર્પણના ટુકડા	અંબાલાલ પુરાણી

નિબંધ અને લેખ સંગ્રહ

૧૮૬૫	નર્મગદ્ય	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૭૩	અસ્તોદય	મનઃસુખરામ સૂર્યરામ
૧૮૯૮	એમર્સનના નિબંધો	"એક કાઠીઆવાડી"
૧૮૯૮	બાળ વિલાસ	મણિલાલ નભૂભાઇ
૧૯૦૪	બેકનના નિબંધો	રતનજી ફરામજી શેઠના
૧૯૦૭	ગદ્ય સંગ્રહ	મિત્રમંડળ–પેટલાદ
૧૯૧૦	મોન્ટેનના નિબંધો	જયસુખરાય જોશીપુરા
૧૯૧૦	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો	મોહનલાલ પા. દવે
૧૯૧૬	આપણો ધર્મ	આણંદશંકર બા. ધ્રુવ
૧૯૧૭	બંકીમ નિબંધ માળા	જગજીવનદાસ કાળીદાસ
૧૯૧૭	નિવૃતિ વિનોદ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી
૧૯૧૮	દિ. બા. અંબાલાલનો લેખ સંગ્રહ	દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ
૧૯૧૮	નારાયણ ગદ્યાવળી	નારાયણ વ. ઠક્કર
૧૯૧૮	મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ	મથુરાંદાસ ત્રિકમજી
૧૯૧૮	આર્યવ્યાખ્યાનમાળા	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
૧૯૨૩	નવજીવન લેખ સંગ્રહ	ગાંધીજી
૧૯૨૬	રણજીતરામના નિબંધો	રણજીતરામ વાવાભાઈ
૧૯૨૪	કાલેલકરના લેખો	બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૯૨૬	ગદ્ય નવનિત	સં. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
૧૯૨૬	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	મહાદેવ હ. દેસાઈ
૧૯૨૬	કેટલાક લેખો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી.
૧૯૨૬	પ્રભાતના રંગ	વિજયરાય ક. વૈદ્ય.
૧૯૨૯	પોયણા	જયેન્દ્રરાવ ભ. દુરકાળ
૧૯૩૦	સંબોધન	ન્હાનાલાલ દ. કવિ
૧૯૩૦	સ્વૈર વિહાર	રામનારાયણ વિ. પાઠક.
૧૯૩૨	પ્રસ્તાવમાળા	ન્હાનાલાલ દ. કવિ
૧૯૩૩	નાગરિક ગદ્યાવલિ	ડોલરરાય માંકડ
,,	આદિવચનો	કનૈયાલાલ મ. મુનશી

સાહિત્ય અને વિવેચન

૧૮૬૬	ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ
૧૮૭૫	નર્મગદ્ય	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૧૮૮૯	પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રત્નમાળા	હરિલાલ હ. ધ્રુવ.
૧૮૯૧	નવલગ્રંથાવલી	નવલરામ લક્ષ્મીરામ
૧૮૯૪	Classical poets	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી
૧૯૦૪	કવિતા અને સાહિત્ય	રમણભાઈ મહીપતરામ
૧૯૦૮	ગુજરાતી ભાષાનો વૃત્તાન્ત	પાલનજી બરજોરજી દેસાઇ
૧૯૦૯	સુદર્શન ગદ્યાવળી	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૯૦૯	પ્રેમાનંદનાં નાટકો	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૧૧	સાદીનું સાહિત્ય	ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી
૧૯૧૧	ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય	મણિભાઇ નારાણજી
૧૯૧૫	હાસ્યમંદિર	રમણભાઇ મહીપતરામ
૧૯૨૧	સાક્ષર જયન્તિઓ	સં. જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
૧૯૨૧	ગુ. ભાષા અને સાહિત્ય ભાગ ૧ (વિલસન ફાઇલોલોજીકલ વ્યાખ્યાનો)	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૨૨	સાહિત્ય પ્રવેશિકા	હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ
૧૯૧૩	ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગદર્શક સ્તંભો	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.
૧૯૨૩	સંવાદમાળા	સં. જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
૧૯૨૪	મનોમુકુર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯૨૪	સાહિત્ય મંથન	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
૧૯૨૪	પ્રાચીન સાહિત્ય	મહાદેવભાઇ હ. દેસાઇ
૧૯૨૪	પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો	મટુભાઇ હ. કાંરકાંદાસ
૧૯૨૫	કવિતા શિક્ષણ	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૨૬	ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૧૯૨૬	લિરિક	બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૨૯	ગુ. સાહિત્યનો મધ્યકાલીન પ્રવાહ	સાહિત્ય સંસદ
૧૯૨૯	સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી
૧૯૩૦	પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ	મુનિ જિનવિજયજી

૧૯૩૦	ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગદર્શક સ્તંભો	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી
૧૯૩૦	કાવ્ય સાહિત્ય મીમાંસા	રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી
૧૯૩૧	કલાપી પત્રધારા	સં. " સાગર "
૧૯૩૨	ગુ. વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઇતિહાસ	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
૧૯૩૨	વસનજી માધવજી ઠક્કર વ્યાખ્યાનો પુ. ૧	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
૧૯૩૩	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય-વૉર.	,, ,,
૧૯૩૩	જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ	મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ
૧૯૩૩	પદ્ય રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય
૧૯૩૩	થોડાંક રસદર્શનો	કનૈયાલાલ મા. મુનશી

કેળવણી

૧૮૮૬	કેળવણી	બુલાખીદાસ ગંગાદાસ દેસાઇ
૧૮૮૬	શિક્ષણનો ઇતિહાસ	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
૧૯૦૩	કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા,	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા
૧૯૦૬	કિંડરગાર્ટન	કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય
૧૯૦૮	ઘરની તથા નિશાળની કેળવણી	રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની
૧૯૧૦	જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી
૧૯૧૬	સામાન્ય જ્ઞાન	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૯૧૯	બાળકની માવજત અને કેળવણી	પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી
૧૯૨૦	ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ	ચીમનલાલ માણેકલાલ જાની
૧૯૨૩	શિક્ષક અને શિક્ષણ	દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન
૧૯૨૫	નવી બાળ કેળવણી	સૌ. સ્નેહલતાબાઇ પગાર
૧૯૨૭	ગૃહવિદ્યા અથવા ઘર વ્યવસ્થા	હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા
૧૯૨૭	મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ	નાનાભાઇ અને ગિજુભાઇ
૧૯૨૯	ઘરમાં મોન્ટીસોરી	તારાબ્હેન
૧૯૨૯	ડૉલ્ટન યોજના	હરભાઇ ત્રિવેદી
૧૯૩૧	દિવા સ્વપ્ન	ગિજુભાઇ
૧૯૩૨	યુરોપના શિક્ષણ સુધારકો	વિદ્યારામ વસનજી ત્રિવેદી
૧૯૩૨	મોન્ટીસોરી પ્રવેશિકા	તારાબ્હેન
૧૯૩૩	મોન્ટીસો શિક્ષણ પ્રચારમાળા	ગિજુભાઈ અને તારાબ્હેન

૧૯૩૩	રખડુ ટોળી	ગિજુભાઈ
૧૯૩૩	પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણ પદ્ધતિઓ	ગિજુભાઈ
૧૯૩૩	મહાન વિગ્રહ પછી જર્મનીમાં કેળવણીની પ્રણાલિ	ગજાનન ઉ. ભટ્ટ
૧૯૩૩	મૂઝવતું બાળક	હરભાઈ ત્રિવેદી
૧૯૩૩	પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક	ગિજુભાઈ

પ્રવાસ

૧૮૬૪	ઇંગ્લાંડની મુસાફરી વર્ણન	મહીપતરામ રૂપરામ
૧૮૬૬	ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ	કરસનદાસ મુલજી
૧૮૭૪	ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ	ખા. બા. શેખ ઇસુફઅલી
૧૯૦૫	મોદીખાનાથી મારસેલ્સ્	જહાંગીર બહેરામજી મરઝબાન
૧૯૧૨	વીલાયતી વેહેજાં	જહાંગીર બહેરામજી મરઝબાન
૧૯૧૫	ગોરૂં વીલાયત	જહાંગીર બહેરામજી મરઝબાન
૧૯૨૦	કૈલાસ માન સરોવર દર્શન	ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા
૧૯૨૩	હિમાલયનો પ્રવાસ	દત્તાત્ર્ય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૯૨૬	મોટરમાં મારી મુસાફરી મુંબઇથી કાશ્મીર	ડૉ. મર્ઝબાન ર. કોઠાવાલા
૧૯૨૮	ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૧૯૩૦	હિંદ પર્યટન	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી
૧૯૩૧	કુદરત અને કળાના ધામમાં વીસ દિવસ	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
૧૯૩૨	હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં	ડુંગરશી ધરમશી સંપટ
૧૯૩૩	યુરોપનો પ્રવાસ	નાનજી કાલિદાસ મહેતા

વિજ્ઞાન

૧૮૯૬	ચેતનશાસ્ત્ર	મણિલાલ નભુભાઈ
૧૯૧૮	માનસશાસ્ત્ર	હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીયા
૧૯૩૧	ભુસ્તરવિદ્યા	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી
૧૯૦૨	વનસ્પતિ ગુણાદર્શ	આર. બી. ટી.
૧૯૧૩	વનસ્પતિ શાસ્ત્ર આર્થિક દૃષ્ટિએ	છોટાલાલ બા. પુરાણી
૧૯૨૦	વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

૧૯૨૮	કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિયો અને તેની ઉપયોગિતા	જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી
૧૯૨૪	જ્યોતિર્વિલાસ	શંકર બાલકૃષ્ણ દિક્ષિત
૧૯૧૧	રાજવલ્લભ અથવા શિલ્પશાસ્ત્ર	નારાયણભારતી યશવંતભારતી
૧૯૩૦	સુલભ વાસ્તુશાસ્ત્ર	હરિપ્રસાદ કી. ઠાકોર
૧૯૩૨	શિલ્પશાસ્ત્ર	જગન્નાથ અંબારામ

વૈદક શાસ્ત્ર

૧૮૭૮	સારંગધર સંહિતા	
૧૮૮૫	શ્રી માધવનિદાન	જેરામ વિ. રઘુનાથ
૧૮૮૮	ચરક અને સુશ્રુત	કૃપાશંકર દોલતરામ
૧૮૯૪	આર્યભિષક્	શંકર દાજી શાસ્ત્રી
૧૮૯૬	આર્ય ઔષધ	ડૉ. વીરજી ઝીણા રાવળ
૧૯૦૦	શારીર અને વૈદકશાસ્ત્ર	ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ
૧૯૦૧	સુશ્રુત આયુર્વેદ	શાસ્ત્રી કાળીદાસ ગોવિંદજી
૧૯૦૯	ઘરવૈદું	વૈદ્ય જટાશંકર લિલાધર ત્રિવેદી
૧૯૧૩	અષ્ટાંગ હૃદય	પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પટણી
૧૯૧૭	વૈદ્યક વિજ્ઞાન ચક્ર	જમનાદાસ પ્રેમચંદ નાણાવટી.
૧૯૨૭	નેત્રરોગ	જાદવજી હંસરાજ વૈદ્ય
૧૯૨૭	નિઘંટુ આદર્શ	બાપાલાલ ગરબડદાસ વૈદ્ય.

સામાન્ય રેફરન્સ પુસ્તકો

૧૮૬૯	કવિચરિત્ર	ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ
૧૮૮૯	ગુર્જર ગ્રંથકાર ચિત્રાવલી	કેશવલાલ વિઠ્ઠલદાસ
૧૮૯૫	પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો વૃત્તાંત્ત	વડોદરારાજ્ય કેળવણી ખાતું
૧૮૯૬	મહાજનમંડળ	મગનલાલ નરોત્તમ મહેતા
૧૮૯૬	સતીમંડળ	કેશવજી વિશ્વનાથ
૧૯૦૨	ભારત રાજ્યમંડળ	અમૃતલાલ ગો. શાહ
૧૯૦૨	ગુજરાતી ગ્રંથકારો અને ગ્રંથો	વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી
૧૯૦૯	વિદેહિ સાક્ષરો	સુ. હ. ધ્રુવ.
૧૯૧૨	ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો	શિવપ્રસાદ દ. પંડિત
,,	સચિત્ર સાક્ષરમાળા	જ. પુ. જોશીપુરા
૧૯૧૫	જૈન ગ્રંથાવળી	જૈન શ્વેતાંબરી કોન્ફરન્સ

૧૯૨૩	ફાર્બસ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ ૧-૨	અંબાલાલ બુ. જાની
૧૯૨૬	જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા.૧	મોહનલાલ દ. દેસાઈ
૧૯૨૯	ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૧	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
૧૯૩૦	૮૦૦૦ પુસ્તકોની નામવળી	પુસ્તકાલય સહકારી મંડળ
,,	કવિ દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચી	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
,,	વાર્તાઓનો પરિચય	પુ. સહકારી મંડળ વડોદરા
૧૯૩૩	૪૦૦૦ પુસ્તકોની નામાવલિ	પુસ્તકાલય સહાયકારી મંડળ

સ્મારક ગ્રંથો-અંકો

૧૮૯૯	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી જ્યુબીલી ગ્રંથ	
૧૯૦૧	રાસ્ત ગોફ્તારનો આનંદોત્સવ	
૧૯૦૪	ગુજરાતી રજતોત્સવ અંક	
૧૯૦૬	ફુરસદ સિલ્વર જ્યુબીલી પુસ્તક	
૧૯૦૭	ગોવર્ધનરામ સ્મારક ગ્રંથ-સમાલોચક	
,,	ગોવર્ધનરામ સ્મારક ગ્રંથ-વસન્ત	
૧૯૦૮	સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારો-સ્મારક ગ્રંથ	
,,	જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા પુસ્તક	
૧૯૦૯	ગુ. વ. સો. હીરક મહોત્સવ સ્મારક અંક	
૧૯૧૧	ગુજરાતી શાળાપત્ર જ્યુબીલી અંક	
૧૯૧૯	સ્ત્રી હિતોપદેશ જમનાબાઈ સક્કાઈ સ્મારક અંક	
૧૯૨૨	હાજી મહમદ સ્મારક ગ્રંથ	રવિશંકર રાવળ
૧૯૨૪	કાન્તમાળા	પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર
૧૯૨૫	પ્રજાબંધુ રજતમહોત્સવ સ્મારક અંક	
૧૯૨૬	ગુજરાતી પંચ રજતમહોત્સવ સ્મારક અંક	
૧૯૨૭	વસન્ત રજતમહોત્સવ ગ્રંથ	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
૧૯૨૮	અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
,,	જૈન રજતમહોત્સવ અંક	દેવચંદ દામજી શેઠ
૧૯૩૧	ખબરદાર કનકોત્સવ ગ્રંથ	ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા
૧૯૩૨	જામે જમશેદ શતાબ્દી ગ્રંથ	જામે જમશેદ શતાબ્દી ઉત્સવ સમિતિ
૧૯૩૩	નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ	નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષ

દુનિયાની દરેક પ્રચલિત ભાષાના કોષોની માફક આપણી ગુજરાતી ભાષાનો કોષ પણ દિનપ્રતિદિન નવિન શબ્દોથી, નવિન પર્યાયોથી, નવિન શબ્દ પ્રયોગોથી વૃદ્ધિને પામતો જાય છે. ભાષા જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતી જાય તેમ તેમ તેના કોષો સંવર્ધનને પામે એ જેમ સ્વભાવિક છે તેમ તે ઇષ્ટ પણ છે. વખતના વહેવા સાથે પ્રથમના કોષોનું સ્થાન પછીના સંવર્ધિત કોષોજ છે અને પાછળના કેટલાક કોષોનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી. આવા કોષોએ પણ તેમના સમયમાં ભાષાની ઘણી સારી સેવા બજાવેલી હોય છે અને સંવર્ધનની પ્રથમાવસ્થામાં આ કોષો ઘણાજ મહત્વના તથા ખરી અગત્યના લેખાય છે. એટલે ભાષાના ઇતિહાસમાં તેઓનું આવશ્યક સ્થાન છે. આપણા સાહિત્યમાં તેવા કોષોની જાણવાજોગ માહિતી સાથે ક્રમવાર યાદિ હોય તો ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડવામાં અથવા તે વખતનું યથેષ્ટ સ્વરૂપ બતાવવામાં તેમનો કેટલો હાથ હતો તે જનતાના લક્ષમાં આવે તેટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં તે કોઈને કોઈ રૂપે ઉપયોગી થઈ પડે. રા. હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી ગુ. વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આ. સે. તરીકે અનેકરૂપે સાહિત્યની સેવા જીગરથી કરતા આવ્યા છે. આજથી આસરે દોઢેક વર્ષ પર એક પ્રસંગે વાતચિતમાં તેમણે સૂચના કરી હતી કે કોષોના આવા ઈતિહાસની જરૂર છે, અને તે ટુંકામાં તૈયાર થાય અને તે સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થતા ભાષાના ઇતિહાસમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તે ઘણું ઉપકારક થઈ પડે, એ વાતચિત આ લેખનું જન્મ સ્થાન છે. અને "Better late than never" એ ન્યાયે તેનો આટલી લાંબી મુદતે પણ ઇશ્વિરકૃપાથી અમલ થાય છે.

વળી એનસાઇક્લોપીડીયા બ્રિટાનિકા જેવા પરભાષાના સર્વસંગ્રહમાં ઘણીખરી ભાષાઓના કોષોની યાદી આપેલી છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાના ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોષોની એક (અપૂર્ણ) યાદિ મારા જોવામાં આવી અને એક પરભાષામાં આવી હકીકત મળી શકે અને આપણી ભાષામાં તેવું સાધન નહિ તે આપણી ખામી ગણાય એ વિચારે પણ મારા કાર્યને પ્રગતિ આપી.

આ યાદિ તૈયાર કરવામાં ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીનો લેખકે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. અને આ યાદિનો મૂળ આધાર પણ એજ લાયબ્રેરી છે એમ કહું તો કંઈ ખોટું નથી. કેટલાક ડીક્ષનેરી પ્રકટકરનારાઓને તેમના પ્રકાશનોની વિગતવાર યાદિ પુરી પાડવા માટે મેં બે ત્રણ કે ચાર વખત લખ્યું પણ હતું. જેઓ તરફથી મને માહિતી પુરી પાડવામાં આવી તે તેમજ જેમણે પુરી ન પાડી તેમના સંબંધમાં મને મળી આવી તે સઘળી અત્રે દાખલ કરી છે. તે છતાં કોઈના કોષની હકીકત રહી ગઈ હોય તો તેને માટે તેઓશ્રી દરગુજર કરતાં તે હકીકત સોસાયટીને પુરી પાડશે તો યથાસમયે તેનો ઉપયોગ થશે. જે પ્રકાશકને લખવા છતાં તેમના તરફથી કાંઇ હકીકત ન મોકલાઈ હોય અને આ લેખકની માહિતી બહાર હોવાથી તેનો સમાવેશ આમાં ન થયો હોય તો તેમાં તેઓશ્રીનો પ્રમાદજ કારણભૂત હશે.

" ગુજરાતી ભાષાના કોષો " તેમાં (૧) " ગુજરાતી–ગુજરાતી તથા અરબી અને ફારસી ગુજરાતી" (૨) "સંસ્કૃત–ગુજરાતી" (૩) "ગુજરાતી ઈંગ્લીશ" અને (૪) ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી એટલા કોષોનો સમાવેશ કર્યો છે.

ગુજરાતી—ગુજરાતી

૧. નર્મકોષ

આપણી ભાષાની વાંચનમાળાઓ શરૂ થઈ, ત્યારથી કઠણ શબ્દોના અર્થ તે વખતનાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવતા હતા. પરંતુ જેને યથાર્થ કોષ કહી શકીએ તેવો કોષ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં નહતો. આપણા સ્વદેશ પ્રેમી, પ્રેમશૌર્યના પાઠ આપનાર, સુધારાના સાથી, જનતામાં ગદ્ય વાંચનની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, ખરૂં કહીએ તો ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સ્વરૂપ ઘડનાર, યુવાનીમાં યાહોમની દાંડી પીટનાર, અને ગુણવંતી ગુજરાતના શ્રેયનાજ ધ્યેયવાળા કવિ નર્મદાશંકરેજ તે મહત્વની ખોટ પુરી પાડવાનું બીડુ ઝડપ્યું હતું. ઘણી વખત કહેવાઈ–લખાઈ ગયું છે તેમ ઈંગ્રેજી ભાષાના આદ્ય કોષકાર જેમ ડો. જોન્સન છે તેમ આપણી ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કોષકાર કવિ નર્મદાશંકર છે. મી. જોન્સન કરતાં પણ કવિશ્રીએ આરંભેલું કાર્ય વધારે ગહન, વધારે કપરૂ અને સખત કસોટી

રૂપ હતું. જે સમયે ગુજરાતી ભાષાનું યથેષ્ટ સ્વરૂપ ઘડાયું નહોતું, શબ્દોનો ભંડોળ બીલકુલ નહોતો, સાધન નહોતું, સામગ્રી નહોતી, જોડણીની રૂપરેખા પણ નહોતી, પોતાની પાસે નાણાંની સગવડ તો રહી પણ ઉલટી હાડમારી હતી, સરકાર, રાજારાણા કે શેઠ શાહુકારની મદદ નહોતી, એ ત્રણ કે ચાર સાક્ષરોની કમિટી નહોતી, રેલ્વે કે પોસ્ટના અત્યાર જેટલાં સાધન ન હોતાં, તેવા સમયે ઈંગ્રેજી ભાષામાં અનેક કોષો છે, સંસ્કૃતમાં એક નહિ પણ અનેક કોષો છે, મરાઠી, હિંદુસ્તાની અને બંગાળીમાં પણ કોષો છે અને મારી માતૃભાષામાં એક પણ કોષ નથી, તે હોવોજ જોઈએ તેવા મમત્વ, પ્રેમ, અને અભિમાનથી દોરાઈ–પ્રેરાઈ એકલે હાથે, અનેક મુશીબતો, અગવડો, વિટંબનાઓ અને ઉત્સાહભંગના પુષ્કળ પ્રસંગો આવવા છતાં સ્વાશ્રયથી શૂન્યમાંથી નર્મકોષ જેવો પદ્ધતિસર કોષ બનાવવો એ કોઈ નહાનીસૂની વાત નહોતી. પ્રયત્ન ભગીરથ હતો; તે છતાં **प्रारब्धमुतमजना न परित्यजन्ति** એ ન્યાયે આરંભેલું કાર્ય તેમણે સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમણે ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો. અત્યારની જનતાને એ કોષમાં ખામી લાગે એ સ્વભાવિક છે. પરંતુ તે સમયે ગુજરાતી ભાષાની બાલ્યાવસ્થા હતી.–અણખેડાયેલી –અણશોધાયેલી–સંસ્કારહીન હતા–સાહિત્યને સમજનારા ગુજરાતીઓ આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય તેટલાજ જીલ્લાવાર હતા; ઉપર બતાવ્યા તેવા સંજોગો હતા, અને કવિ પોતે ગદ્યપદ્યના સાહિત્ય તેમ સુધારાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાએલા હતા. એ સઘળું ધ્યાનમાં લેતાં દરેક વિચારશીલ પુરુષને કબુલ કરવું પડશે કે કવિશ્રીના આ મહાભારત પ્રયત્ન માટે ગુજરાત સદાને માટે તેમનું ઋણી છે. હિંદુસ્તાનની બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વિગેરે ભાષાઓનો ઇતિહાસ ધ્યાનપૂર્વક અવલોકીશું તો ઘણીખરી તેવી ભાષાના વર્નાકયુલર ઈંગ્લીશ અને કેટલાકના ઈંગ્લીશ વર્નાકયુલરના કોષોના કર્તા યુરોપીઅનોજ દષ્ટિગોચર થશે. અલબત્ત આવા યુરોપીઅનોના આશ્રયને માટે હિંદુસ્તાન તેમના ઉપકાર નીચે છે. પરંતુ જરાક ઉંડા ઉતરીને તપાસીશું તો જણાશે કે તેવા કોષો સરકારની પ્રેરણા, ઉત્તેજન અને આર્થિક મદદનેજ આભારી હશે. આ હકીકત લક્ષમાં લેતાં તેવી પ્રેરણા, ઉત્તેજન કે મદદને અભાવે કવિશ્રીનું આ કાર્ય સંપૂર્ણ ધન્યવાદનેજ પાત્ર છે. કવિશ્રીએ આ મહદ્ કાર્યનો પ્રારંભ સને ૧૮૬૧ની સાલ પહેલાંજ કર્યો હોવો જોઇએ. કેમકે સને ૧૮૬૧માં તેમણે સ્વર વિભાગ રૂપ પહેલો

ભાગ બહાર પાડયો હતો અને ત્યારપછી સને ૧૮૬૨-૬૪ અને ૬૬માં બીજો, ત્રીજો અને ચોથો ભાગ એમ અનુક્રમે બહાર પાડયા હતા. આ ચોથા ભાગમાં **तगारु** શબ્દ સુધી કોષનો ભાગ આવી ગયો હતો. ત્યારપછી સઘળુ નવેસરથી તૈયાર કરી કોષની બીજી આવૃત્તિરૂપે આખો કોષ સને ૧૮૭૩માં છપાવીને બહાર પાડયો હતો. સદર કોષમાં એકંદર ૨૫૮૫૫ શબ્દો હતા. સ્થળવાચક કે જનવાચક શબ્દનો તેમાં સમાવેશ ન હતો. તેમજ શાસ્ત્ર અને કળાના શબ્દો પણ નહિ જેવાજ લીધા હતા. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં તે વખતે પ્રચલિત ઘણાખરા શબ્દોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. (ઈંગ્રેજી જેવી વિશાળ ભાષાનો પ્રથમ કોષ સને ૧૭૫૫માં ડૉ. જોન્સને બહાર પાડયો ત્યારે તેમાં ૫૮૦૦૦ શબ્દો હતા.)

કોષના શબ્દોના સંબંધમાં ઈંગ્રેજી સાહિત્યમાં બે અભિપ્રાય હતા. પ્રથમ એવો હતો કેઃ—

" The lexicographer should furnish a standard of usage, should register only those words which are, or at some period of the language have been, "good" from a literary point of view, with their proper senses and uses or should atleast furnish the means of determining what these are; in other words his chief duty was conceived to be to sift and refine, to decide authoritatively questions with regard the good usage and thus to fit the language as completely as might be possible within the limit determined by the literary taste of the time."

આ અભિપ્રાય અનુસાર ઈટાલીઅન ડીક્ષનેરી ૧૬૧૨માં, ફ્રેન્ચ ડીક્ષનેરી ૧૬૯૪માં અને ડૉ. જ્યોન્સનની ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી ૧૭૫૫માં પ્રગટ થઈ. સને ૧૮૫૭માં ડીન ટ્રેન્ચે Some deficiencies in the English Dictionary એ નામના લેખમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો જણાવ્યા હતા. " A Dictionary, according to that idea of it which seems to me alone capable of being logically maintained, is an *inventory of the*

language; much more; but this primarily. It is no task of the maker of it to select the "good" words of the language. The business which he has undertaken is to collect and arrange all words whether good or bad, whether they commend themselves to his judgment or otherwise. He is an historian of the language, not a critic." એ પ્રમાણે બીજો મત હતો.

મતલબ પ્રથમ મત પ્રમાણે ભાષાની અંદર જે પ્રચલિત શબ્દો હોય તેમાંથી સારા શિષ્ટ શબ્દોને કોષમાં સ્થાન આપવું જોઈએ; ત્યારે બીજા મત પ્રમાણે કોષકાર એ ટીકાકાર નથી. એ તો ભાષાનો ઇતિહાસ લખનાર છે. ભાષામાં અમુક શબ્દ પ્રચલિત છે કે નહિ તેજ તેણે જોવાનું છે. અમુક શબ્દ શિષ્ટ છે અને અમુક શબ્દ અશિષ્ટ છે, તે જોવાનું તેનું કામ નથી. શબ્દ જો ભાષામાં હોય તો તે આવવોજ જોઈએ; શબ્દોની યાદિ કરનાર તરીકે ભાષામાં ચાલતો દરેક શબ્દ દાખલ કરવાની તેની ફરજ છે. ઈંગ્રેજી કોષકારોએ પાછળથી આ અભિપ્રાયનું અવલંબન કર્યું છે. કવિ નર્મદાશંકરે પણ આજ અભિપ્રાયનું અવલંબન પોતાના કોષ સંબંધમાં કર્યું છે. તે વખતના પ્રચલિત ઘણાખરા શબ્દો આ કોષમાં આવી જાય છે. ત્યારપછી થોડાંક વર્ષોમાં નર્મકોષમાં નહિં આવેલા શબ્દોના સંગ્રહો બહાર પડેલા છે. પણ સને ૧૮૯૫માં રા. વિઠ્ઠલદાસ રાજારામનો સંપૂર્ણ કોષ કવિશ્રી પછી પહેલોજ બહાર પડયો. તેમાંના શબ્દોની સંખ્યા ૨૬૦૦૦ની છે. એટલે ત્યારપછી અઢાર વર્ષમાં માત્ર જુજ શબ્દોનો વધારો થયો હતો. અર્થાત કવિશ્રીના કોષમાં તે સમયના ઘણાખરા પ્રચલિત શબ્દોનો સમાવેશ થયો હતો.

ઇંગ્રેજી ભાષામાં ડો. જોન્સન પછી સારા કોષકાર તરીકે ડો. વેબ્સ્ટર લેખાયા છે. વેબસ્ટરના જીવનચરિત્રમાં તેમને માટે નીચે પ્રમાણે નોંધ છે:—

"The leading traits in the character of Dr. Webster were enterprise, self-reliance and indomitable perseverance. He was naturally of

a sanguine temperament and the circumstances under which he entered on the active duties of life were eminently suited to strengthen the original tendencies of his nature. Our country was struggling into natural existance. × × × × Energy, self-reliance, fearlessness, the resolute defence of whatever he thought right and useful, the strong hope of ultimate success, these became the great elements of his intellectual character."

આ નોંધ જાણે આપણા કવિશ્રીને ઉદ્દેશીનેજ ન લખાઈ હોય તેવી રીતે દરેક રીત્યે તેમને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે.

આમ હોવા છતાં દીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ કોષને લીધે કવિશ્રીને અનહદ આર્થિક નુકસાન થયું હતું. તેવા વખતમાં સરકારના આશ્રય સિવાય સઘળા પ્રયાસો નકામાજ હતા. કાંઇક શાહુકાર શેઠીઆઓ, કાંઇકિ રાજારાણાઓ અને કાંઇકિ વિદ્વાનોની પુસ્તક ખરીદી રૂપે મદદ થઈ હતી. તોપણ કોષનો ઉઠાવ જોઇએ તેવો થયો નહિ. કોષની મૂળ કિંમત રૂ. ૨૨) હતી. સમય અને બુદ્ધિના વ્યયને લક્ષમાં ન લેતાં માત્ર ખર્ચના સંબંધનો વિચાર કરતાં પણ કિંમત વધારે ન હતી. તેમ છતાં તેમણે પાછળથી કિંમત ઘટાડી તોપણ પ્રતોનો જોઇતો ઉઠાવ થયો નહિ. મુંબાઈ માટે આગળની કહેવત છે કે "રોટલો મળે પણ ઓટલો ન મળે" તેવી ત્યાં જગોની તંગાસ હતી. તેમાં નર્મ કોષ જેવાં મોટાં પુસ્તકો જગો રોકે તે પણ ઉપાધિ. કવિશ્રીએ વિદ્વાનો, લાયબ્રેરીઓ વિગેરેને સન્માનપૂર્વક તેની ભેટ આપવા માંડી અને આખરે થાકીને બાકીની ૩૮૦ પ્રતો રૂા-૭) ના ભાવથી (પડતર કરતાં પણ ઓછે) સને ૧૮૭૬માં સરકારને વેચી દીધી. સરકારે પણ નફાનો વિચાર ન રાખતાં રૂા.૧૦)ની કિંમતે વેચવા માંડી. તોપણ તેટલી પ્રતોને ખપતાં ખપતાં ૧૯ વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં. આ આપણા ગુજરાતી સમાજની કદરદાની કહો, ગુહગ્રાહકતા કહો કે અભિરૂચિ કહો તે દષ્ટિગોચર થાય છે. આજ કારણને લઇને લાંબાગાળા સુધી બીજા કોઇએ ગુજરાતી ભાષાનો કોષ તૈયાર કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું નહિ હોય !!!

૨. **નર્મકથાકોષ:**—કવિશ્રીએ કોષના કામ સાથે સાથે કથાકોષનું કામ પણ ચાલું રાખ્યું જણાય છે. ભાગવત, મહાભારત તથા પુરાણોના કથાપ્રસંગમાં આવેલા સ્થળ–જનવાચક શબ્દો તેમની પાસે આવ્યા તે સઘળાનો પણ સારો માહિતીવાળો કોષ સને ૧૮૭૦માં છપાવીને પ્રકટ કર્યો હતો.

૩. **કોષાવલી:**—કવિ હીરાચંદ કહાનજીએ સને ૧૮૬૫માં આ નામથી એક કોષ બહાર પાડયો હતો. આ કોષ કવિઓના ઉપયોગમાં આવે તેવા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. તેમાં ૧૭૯૧૩ શબ્દો આવેલા છે, વાસ્તવિક રીતે તે કવિતાસાહિત્ય કોષ છે. તેમાં તેર વિભાગ આપવામાં આવ્યા છે. એકાક્ષરી શબ્દ, અનેકાર્થ, દ્વિરાવૃત્તિ, ત્રિરુપ, દ્વિરાવૃત્તિ પંચકોશ, ત્રિરાવૃત્તિ ષડ્રુપકોષ, આદિવર્ણાચ્યુતદ્વિરુપકોષ, ચતુર્થવર્ણચ્યુતદ્વિરુપ કોષ, બિંદુચ્યુત-દ્વિરુપ કોષ, ગતાગૈકરુપ કોષ, ગતાગતધિરુપ કોષ અને યમકાનુપ્રાસાનુ કોષ આ પ્રમાણે તેર વિભાગનો આ કોષ છે. સાહિત્યમાં આવા કોષની પણ જરૂરીઆત ખરી અને તે આ કવિશ્રીએ શ્રમ લેઇને પુરી પાડી છે.

૪. **સાત ચોપડીમાં આવતા શબ્દોના અર્થ:**—એ નામથી પ્રથમ ભાગ સને ૧૮૬૮માં રા. દોલતરામ મણીરામ તથા રા. રેવાશંકર અંબારામે બહાર પાડયો હતો. તેનો બીજો ભાગ સને ૧૮૭૦માં બહાર પાડયો હતો. નર્મકોષ પુરેપુરો બહાર પડેલો નહિ અને શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને ઓછી કિંમતે જોઇતું સાધન મળે તે ઉદ્દેશથી આ બહાર પાડવામાં આવેલા જોઈએ.

૫. **રાજ્યકાર્યશબ્દાર્ણવ:**—રાજપ્રકરણી પ્રચલિત લગભગ ૧૨૦૦ શબ્દોનો કોષ સને ૧૮૭૬માં બાળબોધ લિપિમાં બહાર પડેલો છે. પરંતુ તેનું મુખ પૃષ્ટ જતું રહેલું હોવાથી કોણે છપાવ્યો તે જાણવાનું સાધન નથી.

૬. **શબ્દ સંગ્રહ** (નર્મ કોષમાં નહિં આવેલા શબ્દોનો સંગ્રહ) એ નામથી સને ૧૮૭૬માં પટેલ જેસીંગભાઈ ત્રીકમદાસ તથા પટેલ ત્રિભોવન ગંગાદાસે ૧૨૦૦ શબ્દોનો છપાવ્યો હતો. અમદાવાદ ટાઇમ્સ પ્રેસ કિંમત રૂા. ૧) રોયલ ૧૦ પેજી.

૭. **ગુજરાતી શબ્દ મૂળદર્શક કોષ:**—રચનાર છોટાલાલ સેવકરામે સને ૧૮૭૯માં કચ્છ દરબારી છાપખાનામાં છપાવેલો. મૂળ સરકારી કેળવણી ખાતાના ઉપરીની સૂચનાથી તૈયાર કરેલો પણ તૈયાર થતાં, તે ઉપરી સાહેબ રિટાયર થઈ ગયેલા એટલે ખાતાની મદદની આશા નહીં રહેવાથી કર્તાએ

જાતે છપાવ્યો હતો. સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો કેવી રીતે કેટલા નિકળ્યા તે આપ્યું છે, અને પાછળ ગુજરાતી શબ્દોનું સાંકળીયું આપ્યું છે. તેથી એ શબ્દ કિયા પાને છે તે જાણી શકાય છે.

૮. **શબ્દાર્થ કોષ:**—સને ૧૮૮૬માં દયાશંકર શામજીએ હંટરકૃત ઇતિહાસ શાળાઓમાં દાખલ થયો તેમાંના અઘરા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, પર્યાય અને સમજુતી સાથે બહાર પાડયો હતો.

૯. **કચ્છ શબ્દાવલી:—પ્રથમ** ભાગ તથા બીજો ભાગ સને ૧૮૮૬માં પરભુદાસ રણછોડજીએ કચ્છ દરબારી છાપખાનામાં છપાવી બહાર પાડેલો. કિંમત દરેકની બે કોરી. સદરની બીજી આવૃત્તિ પણ તેમણેજ દશ આનાની કિંમતથી કઢાવી હતી.

૧૦. **શબ્દાર્થ કોષ:**—નર્મકોષ તથા શબ્દસંગ્રહમાં નહિં આવેલા શબ્દોના અર્થ. સને ૧૮૮૮માં મોતીલાલ મનસુખરામ શાહે બહાર પાડયો હતો.

૧૧. **શબ્દાર્થ ભેદ:**—(અથવા પર્યાય તરીકે વપરાતા શબ્દો વચ્ચેનો તફાવત):–ઇંગ્રેજીમાં જેને synonyms કહે છે તે ધોરણ ઉપર સને ૧૮૯૧માં રા. રા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે આ પુસ્તક બહાર પાડયું હતું. સને ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૭ ની સાલ સુધી છુટક છુટક શબ્દો બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં છપાવેલા તેમજ સને ૧૮૮૬ તથા ૧૮૮૭ના ગુજરાત શાળાપત્રમાં કેટલાક શબ્દો આપેલા. આ પુસ્તકમાં સમાન અર્થ જેવા દેખાતા શબ્દોમાં અર્થનો શું તફાવત છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેના સમર્થનમાં ગુજરાતી શિષ્ટ પુસ્તકોમાંથી, દાખલા તરીકે અવતરણો ટાંકી બતાવ્યાં છે.

૧૨. **ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ:**—રચનાર વિઠ્ઠલ રાજારામ દલાલ, પ્રકાશક પુસ્તક પ્રકાશક મંડળી–મુંબાઈ, સને ૧૮૯૫. નર્મકોષ પછી કોઈપણ કોષ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થયો હોય તો તે આ કોષ છે. પરંતુ તેમાં માત્ર ૨૬૦૦૦ શબ્દોજ આવેલા છે. નર્મકોષમાં વિકલ્પે થતી જોડણીવાળા શબ્દો મુકી દીધા છે, અને ચાલુ નવિન શબ્દો લીધા છે. તદ્દન ઝીણા ટાઇપમાં રોયલ આઠપેજી ૩૩૦ પૃષ્ટ અને કિંમત રૂા. ૫) છે. શબ્દોના અર્થના પર્યાયજ આપેલા છે.

૧૩. **રૂઢિપ્રયોગ કોષ:**—સને ૧૮૯૮ માં રા. ભોગીલાલ ભીખા-ભાઈ પાસે રચાવી ગુ. વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ છપાવ્યો. ઇંગ્રેજીમાં જેને Idioms કહે છે, તેવાજ ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થએલા શબ્દ કે વાક્ય પ્રયોગોના અથ આપેલા છે.

૧૪. **ઔષધિકોષ:**—સને ૧૮૯૯માં ગુ. વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ રા. ચિમનરાય શિવશંકર વૈશ્નવ પાસે સદરનો પ્રથમ ભાગ તૈયાર કરાવી છપાવ્યો. ઔષધિઓનાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ઇંગ્રેજી અને લેટીનમાં શું શું નામો છે અને તેના મુખ્ય ગુણ શું છે, તે તેમાં દર્શાવેલા છે. દરેક ભાષાની અનુક્રમણિકા હોવાથી તે ભાષામાં ચાલતો શબ્દ સહેલાઇથી જાણી શકાય છે.

૧૫. **જ્ઞાનચક્ર:**—અત્યારસુધી એન્સાઇક્લોપીડીઆ જેવું સાધન નહોતું. તે આ નામથી સને ૧૮૯૯માં મી. રતનજી ફરામજી શેઠનાએ પ્રથમ ભાગ આજ્ઞ સુધીનો પારસી ઑરફ્નેજ પ્રી. પ્રેસમાં છપાવીને રૂા. રૂા. ૩) ની કિંમતથી બહાર પાડયો. કદ રોયલ આઠ પેજી પૃષ્ઠ ૪૦૦, વિષયો ૧૫૦૦.

સદર બીજો ભાગ	કિંમત રૂા. ૩–૪–૦	૨૩૦૦	વિષયો.
સદર ત્રીજો ભાગ	કિંમત રૂા. ૩–૦–૦	૧૫૦૦	વિષયો.
સદર ચોથો ભાગ	કિંમત રૂા. ૩–૦–૦	૧૭૦૦	વિષયો.
સદર પાંચમો ભાગ	કિંમત રૂા. ૩–૦–૦	૧૭૦૦	વિષયો.

૧૬. **પ્રાંતિક શબ્દકોષ:**—રા. બા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇએ સને ૧૯૦૦માં બહાર પાડયો. કડી પ્રાંતમાં વપરાતા જે શબ્દો ચરોતરમાં વપરાતા શબ્દોથી જુદા અર્થના હોય તેવા શબ્દો માટે આ તરફના અધિકારીઓ વિગેરે કડી પ્રાંતમાં જાય તો તેમને અગવડ ન પડે તેમજ સામાન્ય જનતાને પણ ઉપયોગી થઈ પડે તે હેતુથી બહાર પાડયો હતો.

૧૭ **સંજ્ઞાદર્શક કોષ** :—સને ૧૯૦૪ ની સાલમાં રતનજી ફરામજી શેઠનાએ પીટીટ ઑરફ્નેજ કોટન પ્રી. પ્રેસમાં ડેમી ૧૨ પેજી સાઈઝમાં પૃષ્ટ ૧૧૭ નો રૂા. ૧) ની કિંમત રાખી છપાવ્યો. સદરમાં ૫૧૫ સંજ્ઞાઓ આપી છે. એક, બે, ત્રણ વિગેરે સંજ્ઞાઓમાં જે જે સમૂહોનો સમાવેશ થતો હોય તે જણાવ્યું છે. જેમકે દશની સંજ્ઞામાં (૫) દશ અગ્નિકળા, (૨૨) અવતાર જયંતિ, (૨૪) અવસ્થા (૫૦) આયુધ, (૧૪૫) ગ્રંથ, એ પ્રમાણે દશની સંજ્ઞામાં ૨૬ સમૂહો બતાવ્યા છે. પાછળ ક્રમવાર નોંધ આપી છે. દશ આયુધ કીયાં તે જાણવા માટે ૫૦ નંબરની નોંધ જોવાથી જાણી શકાય; દશ અવતાર માટે ૨૨ નંબરની નોંધ વિગત જોવાથી જાણવામાં આવે.

૧૮ **સુખશાંતિ કોષ**:—રૂસ્તમજી હોરમસજી મીસ્ત્રીએ ધી ઈન્ડીઅન

પબ્લીસીંગ કંપનીના નામથી સને ૧૯૦૭માં રૂ. ૨)ની કિંમતથી પ્રકટ કર્યો. સ. રો. ૧૬ પેજી પૃષ્ટ ૩૬૪.

૧૯ ગુજરાતી શબ્દકોષ:—સને ૧૯૦૯; કર્તા રા. લલ્લુભાઇ ગોકળદાસ પટેલ–નર્મકોષ પછી તેવીજ પદ્ધતિસર અને સારા સુધારા વધારા સાથે તેમજ શિષ્ટ ગ્રંથકારોના લખાણોમાંથી અવતરણ સાથેનો આ પ્રથમ કોષ બહાર પાડયો. તેમાં ૪૦૦૦૦ ઉપરાંત શબ્દો, રોયલ આઠપેજી ૧૦૫૪ પૃષ્ટમાં આપી કિંમત રૂ. ૬) રાખી હતી. નર્મકોષ મળતો નહિ હોવાથી આ કોષ તે સમયને માટે આવકારદાયક થઈ પડયો હતો.

૨૦ ગુજરાતી ભાષાનો કોષ (વિભાગોમાં) સને ૧૯૧૨ થી સને ૧૯૨૩ સુધીમાં ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીએ ઘણા ઘણા વર્ષોની મહેનત પછી પ્રકટ કર્યો. એકંદર કિંમત રૂ. ૬–૮–૦ રોયલ આઠપેજી સઘળા વિભાગોનાં પૃષ્ટ ૧૯૫૦. શબ્દસંખ્યા ૩૫૬૭૮.

૨૧ ઉર્દુ મિશ્ર ગુજરાતી કોષ:—પ્રસિદ્ધ કરનાર સય્યદ નિઝામુદ્દીન નુરૂદ્દીન હુસેયની. સને ૧૯૧૨. સ્વર વિભાગ ડેમી આઠપેજી પા. ૨૧૬.

૨૨. **અર્ધમાગધી કોષ:**—પ્રથમ માગધી શબ્દ–તેનું ગુજરાતી–પછી હિંદુસ્તાની અને પછી તેનું ઇંગ્રેજી–એ પ્રમાણે તેની રચના છે. ઇ. સ. ૧૯૨૩. અજમેર દેવ સહાઈ જૈન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ. ભા–૧ લો રોયલ–આઠ પેજી. પૃષ્ટ, ૫૧૧.

૨૩. **ગુજરાતી બંગાળી શિક્ષક અને—ગુજરાતી બંગાળી શબ્દકોષ:**—સને ૧૯૨૪ સંયોજક તથા પ્રકાશક–દેવજી ગોરધનદાસ. પૃષ્ટ ૧૧૨૫. ઈ. પ્રી. પ્રેસ કલકત્તા. (ગુજરાતી–બંગાળીને બદલે બંગાળી–ગુજરાતી કોષ છે.)

૨૪. **શબ્દના મૂળ અર્થ સાથે**:—રચનાર સૈયદ અબ્દુલ્લા તથા એમજી પ્રેમજી–(અરબ્બી–ફારસી–હિંદુસ્થાની શબ્દોના.) સને ૧૯૨૫ રોયલ ૧૬ પેજી પૃષ્ટ ૧૧૬. ઓરીયેન્ટલ પ્રેસ કંપની–અમદાવાદ.

૨૫. **શાળોપયોગી ગુજરાત શબ્દકોષ:**—સને–૧૯૨૫. રચનાર લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ. રોયલ આઠ પેજી, પૃષ્ટ ૮૬૪. પ્રથમના પોતાના ગુજરાતી શબ્દ કોષના શબ્દોમાં વધારો અને અવતરણ વિગેરેમાં ઘટાડો કરીને શાળાપયોગી થઈ શકે તેવો તૈયાર કરી છપાવ્યો. કિંમત. રૂ. ૬–૪–૦

૨૬. **ગુજરાતી ફારશી–અરબ્બી શબ્દોનો કોષ:**—સને ૧૯૨૬.

રચનાર અમીરમીયાં હમદુમીયાં ફારૂકી. પ્રકટ કરનાર ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટી, રોયલ આઠ પેજી. બે ખંડોમાં. પૃષ્ટ ૩૦૮.

૨૭. **ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણિ:**—સને ૧૯૨૬. પ્રકટ કરનાર જીવણલાલ અમરશી મહેતા. ક્રાઉન ૧૬ પેજી. બે ખંડોમાં-પૃષ્ટ ૭૬૪+૭૭૨ શબ્દ સંખ્યા ૪૨૦૦૦ કિંમત રૂા. ૫-૮-૦.

૨૮. **પૌરાણિક કથા કોષ**:—રચનાર ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી. પ્રકટ કરનાર ધી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી સને ૧૯૨૭થી સને ૧૯૩૧ સુધીમાં ખંડ પાંચમાં પ્રકટ કર્યો. રોયલ આઠ પેજી પૃષ્ટ ૧૦૨૬+૭૨. કિંમત રૂા. ૫-૦-૦

૨૯. **ગુજરાતી જોડણી કોષ**:—પ્રકટ કરનાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. સને ૧૯૨૯માં માત્ર જોડણીના નિર્ણય માટે બહાર પાડેલો. કિંમત રૂા. ૩) શબ્દ સંખ્યા ૪૩૭૪૩. સદરની બીજી આવૃત્તિ અર્થ સાથે. શબ્દ સંખ્યા ૪૬૬૬૧. પૃષ્ટ ૮૪૦. કિંમત રૂા. ૪-૦-૦.

૩૦. **ગુજરાતી જ્ઞાન કોષ:**—સને ૧૯૨૯થી શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર, વિભાગોમાં બહાર પાડે છે. પ્રથમ ભાગ **अयुथिया** સુધીનો સુ. રો. આઠ પેજી પૃષ્ટ ૪૨૪નો અને બીજો ભાગ સુધીનો પૃષ્ટ નો પ્રકટ થયો છે. છે. એનસાઈકિલોપીડીઆના ધોરણે તૈયાર થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણી ભાષામાં જુદા જુદા ગુજરાતી ગુજરાતી કોષો થયેલા છે. ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ-સર્વસંગ્રહ સારા પાયા ઉપર શ્રી કેતકરે વિભાગો થી બહાર પાડવા માંડયો છે. પરંતુ તેથી ભાષામાં જોઇતી ખોટ પુરાઈ છે એમ કોઈપણ ભારપૂર્વક કહી શકે તેમ નથી. હજુ ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ સારા કોષની ખામી છે. અને તે ખામી સદાને માટે દૂર કરી શકે તો ગુ. વ. સોસાયટી અથવા ગુ. ફાર્બસ સભા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં દિવસે દિવસે શબ્દોનો ભંડોળ વધતો જાય છે. કેટલાક અંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તર કરનારાઓ અગર તો ઈંગ્રેજીમાં વિચાર કરીને તેને ગુજરાતી ભાષામાં મુકનારાઓ પોતાની મગજ શક્તિ પ્રમાણે નવિન શબ્દો યોજે છે. એકજ ઈંગ્રેજી શબ્દને માટે આપણી ભાષામાં એકજ અર્થના ચાર, પાંચ, છ અને સાત સુધી જુદા જુદા શબ્દો જુદા જુદા વિદ્વાનોએ યોજેલા છે. નવિન શબ્દો યોજાએલા બરોબર છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરનાર કોઇ સ્થાપિત સંસ્થા કે સભા આપણે ત્યાં નથી. અને તેવી કોઇ હોય તો તેનો નિર્ણય સર્વમાન્ય થઇ શકે કે કેમ તે પણ

આપણી પરિસ્થિતિ જોતાં એક શંકાનુંજ સ્થાન રહે છે. ઘણા વર્ષથી જે શબ્દો કેવળ પ્રચલિત અને યોગ્ય હોય તેવા શબ્દોને પણ અન્ય શબ્દોથી સંબોધવાને કેટલાકો પ્રેરાય છે. (આવો એક દાખલો અસ્થાને નહિ ગણાય. સાઈકોલોજીને માટે ઘણાખરા વિદ્વાનોએ માનસશાસ્ત્ર શબ્દ વાપરેલો છે. અને ઘણા વખતથી તેજ શબ્દ ભાષામાં પ્રચલિત છે. હમણાંજ તેને માટે ચિત્તશાસ્ત્ર એક ભાષણકારે વાપર્યો છે. સાઈકોલોજીના ગુજરાતી અર્થ તરિકે માનસશાસ્ત્રમાં શી ન્યૂનાધિકતા હતી કે ચિત્તશાસ્ત્ર શબ્દથી શું વિશેષતા કે અર્થપરિપૂર્ણતા આવી તે જો જણાવ્યું હોત તોપણ એ શબ્દપ્રયોગ સાર્થક હતો.) વળી કેટલાંક ભાષાન્તરો બંગાળી તેમજ હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં થાય છે. તેમાં તે ભાષાઓમાં પ્રચલિત અમુક અર્થના શબ્દો આપણી ભાષામાં લેઈ લેવામાં આવે છે. એજ શબ્દ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ચાલુ હોય પરન્તુ તેના અર્થ બીજાજ થતા હોય તેવા પણ નવિન અર્થમાં વપરાય છે. ચેષ્ટા શબ્દ નવિન સાહિત્યમાં “કાર્ય” “કામ” “વર્તન” “પ્રયત્ન” એ ભાવાર્થમાં બંગાળીમાંથી લેવાયો છે. વિદ્યાપીઠ પહેલાંના કોઇપણ કોષમાં આ અર્થ આપેલ નથી. એવા શબ્દો પણ ભાષામાં ઉમેરાતા જાય છે. વળી સંસ્કૃતમાંથી પણ નવિન શબ્દોનો વધારો થતોજ જાય છે. ગુજરાતી તળબદી ભાષાના શબ્દોને ગ્રામ્ય શબ્દો સમજી તેમાં પોતાના વિચારો જણાવવાની ઇચ્છાજ નહોય, શક્તિ ન હોય કે તેવી ભાષાને પોતાના એક લેખમાં વાપરવી તે એક પ્રકારનું પોતાનું નિકૃષ્ટપણું જણાતું હોય, કિંવા સંસ્કૃતમાં ગુજરાતી લખવી એજ આવશ્યક, શ્રેયસ્કર અને ભાષાની ઉન્નતિકારક માનતા હોય તેમ કેટલાક લેખકો ભાષામાં ચાલુ શબ્દો હોય તે છતાં પણ કેવળ સંસ્કૃત શબ્દો જાણે શોધી શોધીને વાપરતા જણાય છે. આપણી ભાષામાં “લગામ” શબ્દ ચાલુ છે. તે છતાં તેને બદલે “વલ્ગના” શબ્દ વપરાએલો આ લેખકના વાંચવામાં છે. ભાષાની વૃદ્ધિને માટે આવા નવિન શબ્દોનો વપરાશ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે, તે વિવાદાસ્પદ વિષય છે. પરંતુ કોષમાં તો ગુજરાતી ભાષામાં તેવા વપરાએલા અને વપરાતા શબ્દોને સ્થાન મળવુંજ જોઇએ એ વાત વિવાદાસ્પદ નથી. તેવા ઘણા શબ્દોને હજી સુધી સ્થાન મળ્યું નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ આપણા સાહિત્યમાં અત્યારે ખુદ સોસાયટીના જ પ્રકાશનોમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો પણ હાલના કોષોમાં નથી. વળી રાજ્યકર્ત્તી પ્રજાના અસંખ્ય શબ્દો આપણી

ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે એવા દાખલ થઈ ગયેલા છે કે ગુજરાતના ઉંડાણના ભાગોમાં પણ ઘણા ઇંગ્રેજી શબ્દો વપરાતા થઇ ગયા છે. મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં જેમ ફારશી-ઉર્દુ શબ્દો ભાષામાં દાખલ થઈ ગયા તેમ આ શબ્દો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થયા છે અને થતા જાય છે. એવા સઘળા શબ્દોને કોષમાં સ્થાન મળવું જોઇએ. શ્રી ગોંડળ નરેશનો કોષ તૈયાર થાય છે, થોડોક ભાગ છપાયો છે અને બીજો છપાતો જાય છે. તેમાં અત્યારસુધી વપરાતા સઘળા શબ્દોનો સમાવેશ થઈ જશે, તેમ આપણે ઘડીભર માનીએ તો પણ ખામી રહેવાની; ભાષાની પ્રગતિમાન અવસ્થામાં નવિનતા વધતી જ જવાની અને તેને જો કોઈપણ પહોંચી વળે તો ગુ. વ. સોસાઈટી કે ગુ. ફાર્બસ સભા. ઈંગ્રેજી ભાષાનો મૂળ કોષ ડૉ. જ્યોન્સને સને ૧૭૫૫ માં તૈયાર કર્યો ત્યારે તેમાં ૫૮૦૦૦ શબ્દો હતા અને તે શબ્દો તે વખતે સારા પ્રમાણમાં લેખાતા હતા. ત્યારપછી વેબસ્ટરની પહેલી આવૃત્તિ સને ૧૮૨૮ માં થઇ તેમાં ૭૦૦૦૦ શબ્દો હતા. સને ૧૮૬૪ માં સદરની unabriged edition–અસંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ બહાર પડી તેમાં ૧૧૪૦૦૦ શબ્દો હતા. સને ૧૮૭૦ માં તેનો પાછો વધારો બહાર પડયો હતો. વેબસ્ટરની ઈન્ટરનેશનલ ડીક્ષનેરી સને ૧૮૯૦ માં બહાર પડી તેમાં ૧૭૫૦૦૦ શબ્દો હતા. તેમાં પાછો વધારો સને ૧૯૦૦ માં થયો. સને ૧૯૩૨ માં ન્યુ ઈન્ટરનેશનલ ડીક્ષનેરી (વેબસ્ટર) નીકળી તેમાં ૪૫૨૦૦૦ શબ્દો છે. અને તેમાં પણ વધારો સાથેને સાથે નિકળ્યો છે. ઓક્સફર્ડ ડીક્ષનેરીમાં લગભગ ૫૦૦૦૦૦ શબ્દો છે. અને તેમ છતાં ત્યાં ડીક્ષનેરીઓ ઉપરાઉપરી નીકળતી જાય છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આટલા શબ્દો થવાને તો ઘણાં વર્ષો જોઇએ. પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરના પ્રથમ કોષના ૨૫૦૦૦ શબ્દોથી છેલ્લા વિદ્યાપીઠના કોષમાં ૪૬૦૦૦ ઉપરાંત શબ્દો થયા છે. બ્રિટીશ એન્સાઈકલોપીડીયાની એક નિયમ તરિકે દશ દશ વર્ષે નવિન આવૃત્તિ સુધારાવધારા સાથે નિકળ્યાજ કરે છે. આપણે ત્યાં એક સંસ્થા સિવાય આવું મહાભારત કાર્ય કોઇ કરી શકે નહિ. એક સારો ભાષાપ્રવીણ સારા પગારથી રાખવો જોઈએ. નવિન પુસ્તકો વાંચીને નવિન શબ્દો અગર નવિન અર્થના શબ્દોની નોંધ લે એટલુંજ કાર્ય કરે. સારા લેખકો ઇંગ્રેજી શબ્દોના જે પર્યાય યોજે તે જો આપણા કોષમાં ન હોય તો તેની પણ નોંધ કરે. અને અમુક અમુક મુદતે આ શબ્દો એક વધારે તરિકે બહાર પડે. ગુ. વ. સોસાયટીએ

કોષના સંબંધમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. હજુ પણ એ દિશામાં તેમનો પ્રયત્ન છે. પરંતુ હવે ગુજરાતી ફાર્બસ સભાએ આ વધારાનું કામ હાથ ધરવું જોઇએ. એ ચાર કામની સાથે આ કામ સોંપ્યા વગર કોષને માટેજ ખાસ એક જુદો કાર્યકર્તા રોકવામાં આવે તો જ તેમાં ઇષ્ટ પરિણામ આવે. ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા અને તેની ઉન્નતિ એજ તેનું ધ્યેય હોય તો જ કાર્ય થઇ શકે. વ્યાપારીદૃષ્ટિથી આર્થિક લાભહાનિ જોવા જતાં તો નુકસાન જ દૃષ્ટિગોચર થાય. પરંતુ પરિણામ તો ભાષાની અભિવૃદ્ધિમાં જ આવે. નવિન કોષમાં આપણી ભાષાના જુના તથા નવા કવિઓ તેમજ ગ્રંથકારોના પુસ્તકોમાંથી અર્થ સમજુતી માટે છૂટથી અવતરણો આવવાં જોઇએ; વિજ્ઞાનની દરેક શાખાના યોજાએલા શબ્દો પણ તેવા અવતરણો સાથે આવવા જોઇએ. જેમ બને તેમ કોષ સચિત્ર થવો જોઇએ. પર્યાય શબ્દોનું વિવેચન ઇંગ્રેજી Synonyms ની માફક અવતરણો સાથે આવવું જોઇએ; અર્થાત એ કોષનો ઉપયોગ કરનારને જોઇતી ઘણીખરી માહિતી મળી શકે તે ધોરણ ઉપર તે તૈયાર થવો જોઇએ, તેટલુંજ નહિ પરંતુ સારા વિદ્વાનો અને ભાષા–શાસ્ત્રીઓને તે સંતોષ આપનાર થવો જોઇએ. આને માટે સમય, સામગ્રી અને સાર્થસાધન જોઈએ તે ઉપર જણાવ્યું તેમ એક સંસ્થા જ કરી શકે.

અત્રે એક વસ્તુ આ સંબંધમાં જણાવવાની લેખકને આવશ્યકતા લાગે છે. સને ૧૯૨૨ માં ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વાર્ષિક સભા પ્રસંગ ઉપર રા. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ એક વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ "ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ" એ શિર્ષક હેઠળ લખી મોકલ્યો હતો અને તે તા. ૩૦–૬–૨૨ ના રોજ વાંચવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ગુજરાતી કોષના સંબંધમાં સદ્‌ગત ભગુભાઈની કંપનીનો પ્રયાસ હતો, તેવી નોંધ છે. અને તેની નિષ્ફળતાનાં કારણો પણ આવેલાં છે. હકીકત કંઈ પાઠાફેર છે. મી. ભગુભાઈની કંપનીએ જે કામ આરંભ્યુ હતું તે ગુજરાતી–ગુજરાતી કોષનું નહોતું; પરંતુ ઈંગ્રેજી ગુજરાતી કોષનું હતું. આ બાબતમાં તેમનો પ્રયાસ ઘણોજ ઉચ્ચ અને સ્તુતિપાત્ર હતો. પ્રોસ્પેક્ટસ કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. રૂ. ૧૦) પ્રથમ મી. મેસર્સ એન. એમ ત્રિપાઠીને ત્યાં ભરવાના હતા. ત્યાં કેટલાંક નાણાં ભરાયાં પણ હતાં. વિલાયત ચિત્રોના ઓર્ડર પણ મુકાઇ ગયા હતા. અને કેટલાંક ચિત્રો આવી પણ ગયાં હતાં. પ્રોસ્પેક્ટસ પ્રમાણે જો ડીક્ષનેરી બહાર પડી હોત તો આપણી ભાષામાં એક ઘણીજ

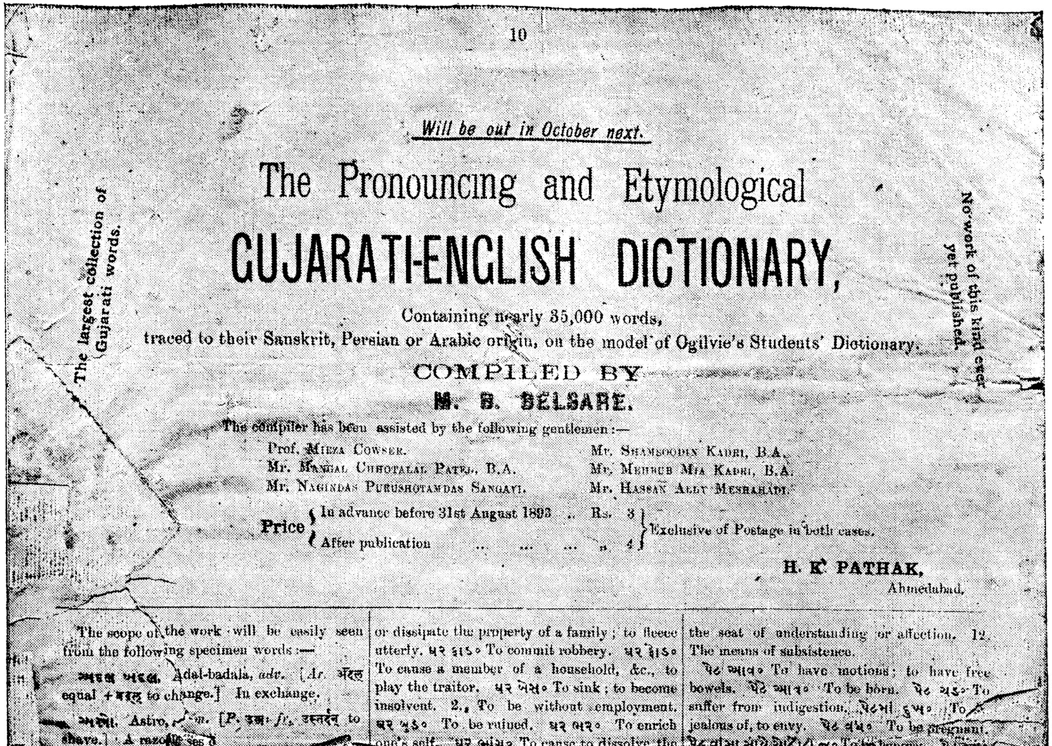

10

Will be out in October next.

The Pronouncing and Etymological

GUJARATI-ENGLISH DICTIONARY,

Containing nearly 35,000 words,
traced to their Sanskrit, Persian or Arabic origin, on the model of Ogilvie's Students' Dictionary.

The largest collection of Gujarati words.

No work of this kind ever yet published.

COMPILED BY

M. B. BELSARE.

The compiler has been assisted by the following gentlemen:—

Prof. Mirza Cowser.	Mr. Shamsoodin Kadri, B.A.
Mr. Maneklal Chhotalal Patel, B.A.	Mr. Mehbub Mia Kadri, B.A.
Mr. Nagindas Purushotamdas Sangavi.	Mr. Hassan Ally Meshahadi.

Price { In advance before 31st August 1893 .. Rs. 3 / After publication ... ... " 4 } Exclusive of Postage in both cases.

H. K. PATHAK,
Ahmedabad.

The scope of the work will be easily seen from the following specimen words:—

અદલ બદલ. Adal-badala, *adv.* [*Ar.* अद्ल equal + बद्ल to change.] In exchange.

અસ્ત્રો. Astro, *s. m.* [*P.* उस्त्र *fr.* उस्तर्दन to shave.] A razor ...

or dissipate the property of a family; to fleece utterly. ઘર ફાડ૦ To commit robbery. ઘર ફોડ૦ To cause a member of a household, &c., to play the traitor. ઘર બેસ૦ To sink; to become insolvent. 2., To be without employment. ઘર ખુડ૦ To be ruined. ઘર ભર૦ To enrich one's self. ...

the seat of understanding or affection. 12. The means of subsistence.

પેટ આવ૦ To have motions; to have free bowels. પેટે આવ૦ To be born. પેટ ચડ૦ To suffer from indigestion. પેટમાં દુખ૦ To ... jealous of, to envy. પેટ રહ૦ To be pregnant. ...

ભગુભાઈના કોષનું પ્રોસ્પેક્ટસ.

A WORK OF AN ENTIRELY ORIGINAL CHARACTER IN INDIA.

Nearly [illegible] the size of royal quarto size (the Webster's International).

A Comprehensive Anglo-Gujarati Dictionary,

In two Volumes.

VOL. I. WILL BE OUT EARLY NEXT YEAR.

Profusely Illustrated. Nearly 2,000 cuts.

Price—In Advance (before August 31st)—
Bonâ fide Students ... Rs. 10.
Others ... ... „ 12

Price—After Publication, Rs. 15.

LIST OF COLLABORATORS:

Editor-in-Chief,
KAVASJI J. SANJANA, M.A.,
Professor of Mathematics and Natural Philosophy, Samaldas College, Fellow of the University of Bombay.

Managing Editor,
RASTAMJI A. SETHNA, B.A.,
Ahmedabad High School.

TECHNICAL, SCIENTIFIC, AND LITERARY SECTION.

CHEMISTRY.
TRIBHOVANDAS K. GAJJAR, M.A., B.Sc., Fellow of the University of Bombay, Principal, Baroda Technical Institute.

ASTRONOMY.
TAPIDAS O. MEHTA, M.A., Professor of Pure Mathematics, Baroda College.

DRAMA AND MYTHOLOGY.
[illegible] Professor of Logic and Moral Philosophy [illegible] Lecturer in Law, Baroda College.

PHOTOGRAPHY AND METEOROLOGY.
KRISHNAJI M. JOGLEKAR, M.A.

IDIOMS.
DARASHA S. SETHNA, M.A., Professor of History and Political Economy, Gujarat College.

LOGIC AND PHILOSOPHY.
ANANDSHANKAR B. DHRUVA, M.A., Acting Professor of Sanskrit, Gujarat College. — Assisted by PESTONJI J. PADSHA, M.A., Barrister-at-Law.

PHYSICS AND PHYSICAL SCIENCE.
CHANDULAL D. KANKODIVALA, M.A., LL.B.

ETYMOLOGY.
NARAYAN G. VELINKAR, M.A., LL.B., Professor of [illegible], Wilson College.
G. WELLS, M.A., Ahmedabad High School.
— Assisted by J. OLIVER, Head Master, Ahmedabad High School, late Professor of English Literature, Elphinstone College.

LAW.
GOVINDBHAI H. DESAI, B.A., LL.B., Sub-Judge, Baroda.
MARKAND N. MEHTA, B.A., LL.B.
RAMANBHAI M. NILKANTH, B.A., LL.B., Head Clerk, Ahmedabad Sessions Court.
RANCHHODLAL V. PATVARI, B.A., LL.B.
CHUNILAL H. VAKIL, B.A., LL.B.
RAMCHANDRA O. DABHOLKAR, B.A., LL.B.

MEDICINE.

EYE.
GOVINDRAO B. PRABHAKAR, L.R.C.P., L.M. & S., L.F.P.S., Fellow of the University of Bombay.
CHHOTALAL H. DESAI, L.M. & S.
— Under the supervision of Dr. MORESHWAR G. DESHMUKH, M.D., B.Sc., B.A., Fellow of the University of Bombay, and Dr. BHALCHANDRA K. BHATAVADEKAR, L.M., Fellow of the University of Bombay.

TECHNICAL, SCIENTIFIC, AND LITERARY SECTION—contd.

MATHEMATICS.
LALLUBHAI A. SHAH, M.A., Dakshina Fellow, Gujarat College.
SITARAM N. GORE, B.A., late Dakshina Fellow, Gujarat College.
VITTHAL M. GOKHLE, L.C.E.
— Under the direct supervision of Professor K. J. SANJANA.

POLITICAL ECONOMY.
CHHAGANLAL H. PANDIA, B.A., [illegible]
[illegible], B.A., LL.B.
SADASHIV M. DIKSHIT, B.A.
— Under the supervision of [illegible] SETALVAD, B.A., LL.B.

PROSODY, POETRY AND POETICS, AND RHETORIC.
MANISHANKAR R. BHATT, B.A., Professor, Baroda Kalabhavan.
NAGINDAS P. SANGAVI, Sub-Judge, Idar.

AGRICULTURE, HORTICULTURE, AND BOTANY.
TAPISHANKAR P. DAVE, Agriculture Teacher, Ahmedabad High School. — Under the supervision of Professor T. K. GAJJAR.

OPTICS, MICROSCOPY, AND ACOUSTICS.
SHRIKRISHNA G. VELINKAR, B.A., LL.B.

PRONUNCIATION AND SPORTS.
RASTAMJI A. SETHNA, B.A., Ahmedabad High School.
Assisted by J. OLIVER, Head Master, Ahmedabad High School.

BIOLOGY AND ZOOLOGY.
HIRALAL D. NANAVATI, B.A.
NARANDAS D. NANAVATI, B.A., B.Sc.
— Under the supervision of ADARJI M. MASANI, M.A., B.Sc., Professor of Biology, Baroda College.

ENGINEERING.
AMRITLAL V. THAKKAR, L.C.E.

ANGLO-INDIAN TERMS.
HARILAL D. DESAI, B.A.
SADASHIV M. DIKSHIT, B.A.

MUSIC.
NAGINDAS P. SANGAVI, Sub-Judge, Idar.
KRISHNARAO S. DIVATIA.
— Assisted by Professor MOULA BAKHSH, of the Baroda Musical Institute.

GEOLOGY.
GAHYABHAI P. DERASARI, Vice-Principal, Training College, Rajkot.

GENERAL SECTION.

KRISHNALAL M. JHAVERI, M.A., LL.B., late Fellow, Elphinstone College.
MANISHANKAR G. BHATT, B.A., LL.B., late Fellow, Gujarat College.
VARAJRAI B. BARAHIA, B.A.
CHHABILANAND H. PANDIA, B.A. — New English School, Bombay.
KAUSHIKRAM V. MEHTA, B.A.
MUKANDRAE I. DIVATIA, B.A.
NAGINDAL V. DESAI, B.A.
MANGAL C. PATEL, B.A.
[illegible]
VADILAL N. KUSUMGAR.
HARIHARSHANKAR B. DAVE, B.A.
CHANDRAVIDYANAND S. PANDIA, B.A.
BHAGVANTRAE N. PANDIA, B.A.

REVISION.

Thorough Revision of the Gujarati Section:
KAMALASHANKAR P. TRIVEDI, M.A., Vice-Principal, Gujarat Training College.
KESHAVLAL H. DHRUVA, B.A., Gujarat Training College.
ANANDSHANKAR B. DHRUVA, M.A., Acting Professor of Sanskrit, Gujarat College.
GOVINDBHAI H. DESAI, B.A., LL.B., Sub-Judge, Baroda.
KRISHNALAL M. JHAVERI, M.A., LL.B., late Hon. Fellow, Elphinstone College.
RAMANBHAI M. NILKANTH, B.A., LL.B., Head Clerk, Ahmedabad Sessions Court.
MANISHANKAR G. BHATT, B.A., LL.B., late Fellow, Gujarat College.
VARAJBHAI S. DESAI, B.A.
PURNANAND M. BHATT, Barrister-at-Law.
MALHAR B. BELSARE, Ahmedabad High School.

Thorough Revision of the English Section, and revision and addition of words of Parsi and Arabic origin:
KAVASJI J. SANJANA, M.A., Professor of Mathematics, and Natural Philosophy, Samaldas College.
PESTONJI J. PADSHA, M.A., Barrister-at-Law.
DARASHA S. SETHNA, M.A., Professor of History and Political Economy, Gujarat College.
KRISHNALAL M. JHAVERI, M.A., LL.B.
SHAMSUDIN S. KADRI, B.A., Elphinstone High School.
KASAMBHAI S. THARIANI, B.A., Dakshina Fellow, Elphinstone College.
RASTAMJI A. SETHNA, B.A., Ahmedabad High School.

The Largest Work ever Published in [illegible]

The [illegible] of the Labours of a Corps of Scholars for years Past.

ભગુભાઈના કોષનું પ્રોસ્પેક્ટસ.

ઉત્તમ ડીક્ષનેરી તે થઈ પડત. આ લેખક પાસે તે પ્રોસ્પેકટસ બીસ્માર હાલતમાં છે, અને તેનું ચિત્ર અહિં રજુ કર્યું છે. તે પ્રયાસ કેવો હતો, કિયા કિયા વિષયો લેવાયા હતા અને તે કોને કોને સોંપાયા હતા તેનો ખ્યાલ એ પરથી કંઈક આવશે. હજુ આવા ઈંગ્રેજી–ગુજરાતી કોષની પણ આપણે ત્યાં ખામી જ છે.

(૨) સંસ્કૃત-ગુજરાતી શબ્દકોષ:—

આપણી ભાષાને સંસ્કૃત સાથે મા દીકરીનો સંબંધ છે. અને સંસ્કૃતનું વાચન પરાપૂર્વથી ભાગવત–ગીતા–ઉપનિષદો–પુરાણોદ્વારા ગુજરાતમાં ચાલતું જ આવેલું છે. ઈંગ્રેજી અમલમાં કેળવણીનો પાયો નંખાયો ત્યારે પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસને વિસારી દેવામાં આવ્યો ન હતો, તેથી સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી અર્થને માટે પડતી મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સરકારી વિદ્યા ખાતાએ પણ સગવડ કરી હતી. ત્યારપછી ભાષામાં સંસ્કૃતના જ ગુજરાતી કોષો પણ પ્રકટ થયા છે તે નીચેની હકીકતથી સમજાશે.

(૧) **હિતોપદેશ શબ્દાર્થ:**—સરકારી વિદ્યાખાતાએ રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ તથા શાસ્ત્રી વરજલાલ કાળીદાસ પાસે હિતોપદેશમાં આવેલા સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી અર્થ તૈયાર કરાવેલા તે શબ્દાર્થ સને ૧૮૬૪ માં અમદાવાદમાં છગનલાલ મગનલાલના શિલાપ્રેસમાં છપાયો હતો. સુપર રોયલ આઠ પેજી ૧૭૫ પૃષ્ટ.

(૨) **સંસ્કૃત ગુજરાતી ડીક્ષનેરી:**— સને ૧૮૭૧ માં એશિયાટિક પ્રેસ મુંબાઈમાં છપાઈ હતી. કર્તા બાજીરાવ તાત્યારાવજી રણજીત–શુદ્ધ કરનાર કવીશ્વર શંકરલાલ માહેશ્વર.

(૩) **શબ્દ ચિંતામણિ:**—(સંસ્કૃત–ગુજરાતી શબ્દકોષ) યોજક સવાઇલાલ વિ. છોટાલાલ વહોરા–ભાવનગર. પ્રકાશક દોલતરામ મગનલાલ શાહ–વડોદરા–સને ૧૯૦૦. કિંમત રૂા. ૧૨–૦–૦ સુપર રોયલ આઠ પેજી પૃષ્ટ ૧૪૦૮. આ કોષમાં વહેવારમાં રૂઢ થએલા કેટલાક મુખ્ય શબ્દો સિવાય પારિભાષિક શબ્દો લીધા નથી. તે સિવાયના સંસ્કૃત શબ્દો લીધા છે. શબ્દ પછી શાસ્ત્રીય રીતે વ્યુત્પત્તિ આપી છે. વ્યુત્પત્તિ પછી શબ્દોનાં જાતિ આદિ લક્ષણો આપ્યાં છે. ધાતુઓના ગણાદિ લક્ષણો આપ્યાં છે. સમાસોનો વિગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થળે સ્થળે પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાંથી અર્થસ્પષ્ટીકરણ માટે અવતરણો આપ્યાં છે.

(૪) **અમરકોષ નામ લિંગાનુશાસન:**—ગુજરાતીમાં વિવેચન કરનાર ધર્મચંદ કેવળચંદ ખડોલ. સુપર રેયલ ૧૬ પેજી પૃષ્ટ ૩૪૪+૧૪૮ મૂલ્ય રૂા. ૨–૦–૦ સને ૧૯૧૧ ગુ. પ્રી. પ્રેસ–મુંબાઈ. મૂળ સંસ્કૃત અમરકોષ તેની ટીકા અને પાછળ સંસ્કૃત શબ્દાનુક્રમણિકા આપેલી હોવાથી સંસ્કૃત જે શબ્દ જોવો હોય તેનું આપેલું પૃષ્ટ જોવાથી અર્થ જાણી શકાય છે.

(૫) **શબ્દાર્થ સંસ્કૃત–ગુજરાતી:**—કર્તા શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર મહેતા સને ૧૯૩૦ બે ભાગમાં. પ્રથમ ભાગ ના સૂધી પૃષ્ટ ૮૪૦ અને બીજો ભાગ પુરો. પૃષ્ટ ૭૮૪.

૩. ગુજરાતી ઈંગ્લીશ શબ્દકોષો:—

જ્યાં જ્યાં રાજ્યપરિવર્તન થાય છે અને રાજ્યકરતી પ્રજા અન્ય દેશની હોય છે, ત્યાં ત્યાં રાજ્યકર્ત્રી પ્રજાની ભાષાની માહિતી આવશ્યક હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે આપણી ભાષાના શબ્દો તેમની ભાષામાં કિયા શબ્દોથી બરાબર યોજી શકાય તે જાણવાની અગવડ વધારે પડે છે. અને તેને માટે જોઇતાં સાધનો નાના મોટા પ્રમાણોમાં વખતોવખત પુરાં પાડનાર સેવાભાવી સદ્‌ગૃહસ્થો નીકળી આવે છે. આપણે ત્યાં પણ ઈંગ્રેજ સરકારના આવાગમન પછી અને કેળવણી ખાતાનો પાયો નંખાયા પછી, તેવી અગવડો દૂર કરવાને ગુજરાતી ઈંગ્રેજી ડીક્ષનેરી માટે સૌથી પ્રથમ પ્રયાસ સને ૧૮૪૬માં મેસર્સ મીરજાં મહમદ કાસીમ તથા નવરોજજી ફરદુનજીએ કરેલો જણાય છે. સુરતના રહીશ અને તે વખતના નામાંકિત પાંચ દદ્દામાંના એક માસ્તર દલપતરામ ભગુભાઈની હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી સદર ડીક્ષનેરી સુધારાવધારા સાથે ૧૫૦૦૦ શબ્દોની બહાર પાડવામાં આવી હતી. ત્યારપછી સને ૧૮૬૨માં સુધારાના અગ્રણી અને જેમની હાલમાં શતાબ્દી ઉજવાઇ તે રા. કરસનદાસ મુળજીએ પોકેટ ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી. સને ૧૮૬૮માં તેની બીજી આવૃત્તિ પણ નીકળી હતી. સને ૧૮૬૩માં મી. શાપુરજી એદલજીએ તેવીજ ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી અને તેનીપણ બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૬૮માં નીકળી હતી. ત્યારપછી સને ૧૮૭૪માં ઉકરડાભાઈ શિવજીએ જુદા જુદા વિષયોવાર કક્કાવારીથી ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી. તેજ વર્ષમાં રા. શિવશંકર કસનજી તથા અં. કો. બા. તરફથી ગુજરાતી–ગુજ-

રાતી અને ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરી પ્રકટ થઈ હતી. ગુજરાતીના ગુજરાતીમાંજ અર્થ આપી તેની સાથે ઇંગ્રેજી અર્થ પણ આપીને અત્યારસૂધીની ડીક્ષનેરીઓથી જુદી ભાત પાડી હતી. ત્યારપછી લગભગ અગીઆર વર્ષના ગાળામાં આવી કોઈ ડીક્ષનેરી બહાર પડેલી જણાતી નથી. પરંતુ સને ૧૮૮૫ માં રાજકોટમાં રા. કાશીદાસ બ્રીજભુખનદાસ તથા બાલકિસનદાસ બ્રીજભુખનદાસે ગુજરાતી–ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરી લગભગ ૨૫૦૦૦ શબ્દોની પ્રગટ કરી હતી. ત્યારપછીના દશ વર્ષના ગાળામાં અમદાવાદમાં ચાર પોકેટ ડીક્ષનેરીઓ નીકળી હતા. પરંતુ તેમાં સને ૧૮૯૨માં રા. લલ્લુભાઈ ગોકલદાસે જે પોકેટ ડીક્ષનેરી બહાર પાડી તેની ૧૯૦૦ તથા ૧૯૧૨ માં થઇને ત્રણ આવૃત્તિઓ ૨૫૦૦, ૪૦૦૦ અને ૪૦૦૦ પ્રતોની અનુક્રમે નિકળી હતી. બાકીની પ્રતો એક એક હજારની નિકળી હતી. મતલબ રા. લલ્લુભાઇ ગોકલદાસની ડીક્ષનેરી લોકપ્રિય નીવડી હતી. પરંતુ ગુજરાતી ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરી પદ્ધતિસર, શબ્દોના મૂળ સાથે અને ઉદાહરણો સાથે સારા મોટા કદની તૈયાર કરવાનું માન મિ. એમ. બી. બેલ્સારેને માટેજ બાકી રહ્યું હતું. મિ. બેલ્સારે એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ હતા અને અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં માસ્તર હતા. આ ડીક્ષનેરી યોજવાના કામમાં તેમને ઉશ્કેરનાર અને રોકનાર મિ. એચ. કે. પાઠક હતા. આ પાઠક ગુ. વ. સોસાયટીમાં કારકુન હતા. (ડીક્ષનેરી પ્રકટ થઇ ત્યારે તેઓ સોસાયટીમાં હતા કે કેમ તે ધ્યાનમાં નથી.) તેમને ઇંગ્લીશ આવડતું ન હતું. પરંતુ તેઓ સાહસિક હતા. અને અમુકની જરૂર છે અને અમુકમાં લાભ છે તે તેઓ જોઈ શકતા હતા. ગુજરાતી–ગુજરાતી કોષના વિવેચનમાં મે. ભગુભાઈની કંપની સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ હતો તે કંપનીના પણ મિ. પાઠક એક અગ્રગણ્ય ભાગીદાર હતા. ઈંગ્લીશ ગુજરાતી કોષ મોટાપાયા ઉપર કાઢવાની યોજના પણ મિ. પાઠકનીજ હતી અને મિ. રૂસ્તમજી શેઠનાને તેમણેજ સદર ડીક્ષનેરી માટે ઉભા કર્યા હતા. મનુષ્ય એક કાર્ય આરંભી તેને સંપૂર્ણ સંચાલનમાં મૂકયા વગર લાલસાને વશ થઇ બીજાં કાર્યોમાં ઝીપલાવે છે અને બગડે એ થાય છે તેમ આ. મિ. પાઠકે, મે. શેઠના સંઘવી અને ભગુભાઇની ભાગીદારીથી પાઠકસંઘવીની કંપની વ્યાપારાર્થે કાઢી, મિ. શેઠનાને જાપાન મોકલ્યા અને મોટી નુકશાની પરિણામે ખમવી પડી. ઈંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરીની મોટી આવૃત્તિ પડી ભાગવાનું આ પણ એક કારણ હતું. પરંતુ આતો વિષયાન્તર થઈ ગયું. મિ. બેલ્સારેએ ઘણી મહે-

નત લીધી છે; અને ગુજરાતી ભાષામાં એક સારી પ્રમાણભૂત અને- વિદ્વતાપૂર્ણ ડીક્ષનેરી મુકી છે. તેને માટે ગુજરાત તેમનું આભારી રહેશેજ. પરંતુ અત્રે લેખકથી એક ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. ગમે તેવું સારૂં ઇંગ્રેજી જાણનાર દેશી એક વિદ્વાન ઈંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રી જેટલી નિપુણતા ન ધરાવે અને ભાષાના રૂઢિપ્રયોગો સંપૂર્ણ ભાવાર્થમાં ન ગ્રહણ કરી શકે એ જેટલું સ્વાભાવિક છે, તેટલું જ ગમે તેવો ગુજરાતી ભાષાનો જાણકાર એક દક્ષિણી, બંગાળી કે પંજાબી ગુજરાતી ભાષાના રૂઢિપ્રયોગો કિંવા ખાંચખુચ ન સમજી શકે તે પણ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતમાં ઘણા વર્ષથી રહેતા અને ગુજરાતીઓના સારા સંસર્ગમાં આવતા ઘણા દક્ષિણીઓને “હું ચોપડી લાવી છું” અગર “મેં ચોપડી લાવી છે” એવા ખોટા પ્રયોગો કરતા સાંભળ્યા છે. તેઓ તેમની ભાષાના પ્રયોગો કે શબ્દના અર્થો પ્રમાણે આપણી ભાષાના પ્રયોગ કે અર્થો સ્વાભાવિક રીતે કર્યે જાય છે. મિ. બેલ્સારે પણ એક દક્ષિણી હોવાથી તેવા સર્વસામાન્ય નિયમમાંથી બાતલ થઈ શકયા નથી. કેટલીક જગોએ મિ. બેલ્સારેથી પણ ડીક્ષનેરીમાં તેવાં સ્ખલનો થઈ ગયાં છે. માત્ર એક નિર્વિવાદ ઉદાહરણ અત્રે આપ્યું છે. કોઇ પ્રસંગે લેખકને “કાંતવું” શબ્દ ડીક્ષનેરીમાં જોવાની જરૂર પડી, ત્યારે તેમાં “કાંત્યુ પીંજ્યું કર્યું કપાસ” એ રૂઢિપ્રયોગનું ઇંગ્લીશ તેમાં “Well thrashed cotton” જોયું; મરાઠીમાં **કાપુસનો** અર્થ રૂ થાય છે. એટલે તેમણે કાંતેલું, પીંજેલું રૂ તેવો અર્થ કરીને તેનું ઇંગ્લીશ મુકયું. આવી ભૂલ એક દક્ષિણી કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. સામાન્યરીતે એક એવી માન્યતા રહેલીછે કે અમુક ભાઇએ લખેલા કે તૈયાર કરેલામાં ભૂલ હોય જ નહિ. પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈ એ કે **“मनुष्याः स्खनलशीलाः”** માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાએ ત્યારપછી ગુજરાતી- ઈંગ્રેજી કોષ વધારે મોટો અને વધારે સારો પ્રકટ કરાવ્યો છે. તેમાં પણ પૂર્વોકત નિયમાનુસાર એજ અર્થ કાયમ રહી ગયો છે. લેખકને ફરીથી લખવું પડે છે કે મિ. બેલ્સારેએ આ ડીક્ષનેરી તૈયાર કરવામાં અને તેની બીજી આવૃત્તિ સુધારી વધારી બહાર પાડવામાં ઘણીજ જહેમત ઉઠાવી છે અને ઘણો સારો શ્રમ લીધો છે. તે માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તેમનું ઋણીજ છે. સદરની બીજી આવૃત્તિમાં તેઓશ્રીએ ઘણાજ સુધારા વધારા કર્યા છે. કેટલીક ખામીઓ પણ પુરી પાડી છે. અને તે સને ૧૯૦૪ માં બહાર પડી છે. તેને ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૨૭ માં પ્રકટ થઈ છે.

મિ. બેલ્સારેની ડીક્ષનેરી પછી સને ૧૮૯૮ માં ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારીએ ધી સ્ટુડન્ટસ ગુ. ઈ. ડીક્ષનેરી રૂ. ૩–૮–૦ ની કિંમતથી વિદ્યાર્થી વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે અને ઓછી કિંમતે મળી શકે તે હેતુથી બહાર પાડી હતી.

ત્યારપછી એટલે સને ૧૮૯૮ થી સને ૧૯૨૫ ના ગાળામાં કેટલીક પોકેટ ડીક્ષનેરીઓ સામાન્ય જનતા અને વિદ્યાર્થી વર્ગ માટે બહાર પડેલી છે. અને તે સઘળુ વિગતવાર આ સાથે સામેલ રાખેલા "ગુજરાતી–ઈંગ્રેજી શબ્દ કોષો પ્રસિદ્ધ થયાની સાલવાર નોંધ" નામના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે.

ત્યારપછી આવી ડીક્ષનેરી અત્યાર સૂધીના સુધારા વધારા સાથે ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરીઓની પદ્ધતિસર તૈયાર કરાવવાની આવશ્યકતા વડોદરાના બુકસેલર એમ. સી. કોઠારીને જણાઈ અને તેમણે આપણા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જાણીતા મિ. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા તથા તેમના ચી. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પાસે તૈયાર કરાવરાવી ક્રાઉન આઠ પેજી, ૧૬૧૦ પૃષ્ટની, રૂ. ૧૫–૦–૦ ની કિંમતથી સને ૧૯૨૫ માં બહાર પાડી. અત્યાર સૂધીની બહાર પડેલી ગુજરાતી–ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરીઓમાં આ સૌથી શ્રેષ્ટ છે. સાહિત્ય પ્રેમીઓ આશા રાખી શકે છે કે સદરની બીજી આવૃત્તિ ઘણા સુધારા વધારા સાથે તેમજ ભાષામાં દાખલ થયેલા નવિન શબ્દોનો ઉમેરો કરીને તથા પર્યાય શબ્દોના બરાબર બંધ બેસતા ઈંગ્રેજી શબ્દો અને તેના વિવેચન અને ઉદાહરણ સાથે ઇંગ્રેજી Synonyms ના ધોરણ ઉપર સામેલ કરી તેમજ બીજા ઉપયોગી પરિશિષ્ટો સહિત બહાર પાડી જણાતી ખામી દૂર કરશે.

૪. ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી કોષો

ઈંગ્રેજ લોકોના આ દેશમાં આવાગમન અને તેમની સત્તાના સ્થાપન પછી તેમની ભાષા જાણવાની આવશ્યકતા જણાય એ સ્વાભાવિક છે; તે પ્રમાણે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેમની ભાષાના શબ્દો સમજાવવા માટે સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન સને ૧૮૦૮ ની સાલમાં થયેલો જણાય છે. વેપાર રોજગાર, ધંધાદારી કેળવણી તેમજ છાપખાના વિગેરેની નવીન પ્રથાઓમાં પારસી કોમ સાહસ ખેડવામાં હમેશાં પ્રથમ ભાગ

લે છે. તે પ્રમાણે છાપખાના અને વર્તમાનપત્રનો પ્રથમારંભ પારસી ગૃહસ્થો તરફથીજ થયેલો હતો. તે અરસામાં સને ૧૮૦૮ ની સાલમાં પ્રથમ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી તે વખતે ચાલુ વપરાશમાં આવતા જુદા જુદા ખાતાઓના શબ્દોની ડીક્ષનેરી "A Vocabulary–English and Gujarati" એ નામથી મુંબાઈ સમાચાર પ્રેસમાં ડેમી આઠ પેજી ૧૮૦ પૃષ્ટની છપાઈ હતી. સને ૧૮૦૦ માં કલકત્તામાં ઇંગ્લીશ-બંગાળી ડીક્ષનેરી બહાર પડેલી અને જેની ચાર આવૃત્તિ થઇ હતી તે ઉપરથી સદર ડીક્ષનેરી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે અરસામાં આટલી નાની ડીક્ષનેરી કામચલાઉ સારી ગણાઇ હશે. કેમકે ત્યારપછી લગભગ ૫૦ વર્ષના ગાળામાં બીજી કોઈ ડીક્ષનેરી બહાર પડેલી લેખકના જોવામાં કે જાણવામાં નથી. પરંતુ જેમ જેમ ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ વધતો ગયો અને કેળવણીનો પ્રચાર થતો ગયો તેમ તેમ સારી ડીક્ષનેરીની આવશ્યકતા એ ક્ષેત્રમાં જણાઇ છે. સને ૧૮૫૪ માં રે. મિ રોબર્ટસને એક ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી. સદર ડીક્ષનેરી સંબંધમાં તપાસ કરતાં લેખકને તેની જુની પ્રત પણ મળી શકી નથી એટલે એ સંબંધમાં વધુ વિગત આપવાને કાંઇ પણ બીજું સાધન નથી. પરન્તુ ત્યાર પછી ટુંકા ગાળામાંજ વધારે સારૂં સાધન પુરૂ પાડવાની ધગશ મિ. અરદેશર ફ્રામજી મુસ તથા નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીનામાં ઉત્પન્ન થયેલી દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. તે કામ તેમણે સને ૧૮૫૧ થી શરૂ કરેલું સમજાય છે. તેમણે ઉપાડેલું કાર્ય સંગીન અને સારા પાયા ઉપરનું હોવાથી અને તે એકદમ પુરૂ થઈ શકવાનો સંભવ નહિં હોવાથી તેઓએ તે વિભાગોમાં બહાર પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો જણાય છે. તે પ્રમાણે તેમણે "The Comprehensive English–Gujarati Dictionary" (મોટો કોષ) એ મથાળાથી પ્રથમ વિભાગ A અને B શબ્દોનો સને ૧૮૫૭ માં બહાર પાડયો હતો. સદરનો બીજો, ત્રીજો અને ચોથો ભાગ ઉપરાઉપરી એક પછી એક Honor શબ્દ સુધીના સને ૧૮૬૧ સુધીમાં બહાર પાડયા. આવા મોટા કામમાં ખંત, હિમ્મત અને સાહસ હોવા છતાં જે મુખ્ય મુશીબત નાણાંની નડે છે તેજ મુશીબતને લીધે ૧૧ વર્ષ સુધી તેમને આ કામ મુલતવી રાખવું પડયું જણાય છે. અનુકૂળતા થયે પાંચમો ભાગ સને ૧૮૭૨ માં બહાર પાડયો હતો. સને ૧૮૯૫ સુધી મિ. મુસ અને મિ. રાણીના સાથેજ કામ કરતા હતા. સને ૧૮૯૫ માં

મિ. મુસનું મૃત્યુ થતાં તે કામ એકલા મિ. રાણીનાને ભાગ આવ્યું હતું. તેમાં મદદને માટે તેમણે તેમના ચિરંજીવીને સામેલ કર્યા હતા. સને ૧૯૦૦ માં મિ. નાનાભાઈ રાણીના પણ ગુજરી ગયા ત્યારે ડીક્ષનેરીનું કામ S અક્ષર સૂધી આવ્યું હતું અને બાકીનું કામ તેમના ચિરંજીવી રૂસ્તમ ના. રાણીનાએ સને ૧૯૦૮ માં પુરૂં કર્યું હતું. સદર કોષમાં મૂળથી જ ઇંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો આપવાની તેમજ તે શબ્દ ઉપરથી નિકળતા બીજા ફ્રેઝીસોના ગુજરાતી અર્થ આપવાની રૂઢિ ગ્રહણ કરેલી તે તેમણે ઠેઠ સૂધી કાયમ રાખી છે. અત્યંત ખંત અને મહેનતથી તેમણે આ કાર્ય કરેલું છે. ખાનગી માણસો અને તે પણ સામાન્ય પરિપાટીના માણસો આવા કાર્ય આરંભે તો તેમાં તેમને જે મુશીબતો નડે તે સઘળી મુશીબતો મિ. રાણીના તથા મિ. મુસને નડી હતી. સરકાર પાસે પણ તેમણે મદદની માગણી કરી હતી પરન્તુ ત્યાંથી પણ તેમના પ્રારબ્ધમાં મદદ મળવાનું લખાયું નહોતું. તેમ છતાં પોતાનાજ બળ ઉપર ઝઝુમી તેમણે આ કાર્ય સંતોષકારક રીત્યે પુરૂ કરી આપણી ભાષામાં સારો કોષ આપવાનો ઉપકાર કર્યો છે.

ઉપરની ડીક્ષનેરી મોટા પાયા ઉપર હોવાથી તાત્કાલિક જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા એજ બે ભાઇઓ તથા કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરે સને ૧૮૬૨ માં ધી કોમ્પેન્ડીઅમ ઇ. ગુજરાતી ડીક્ષનેરી યુનિયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાવીને બહાર પાડી. વળી તેજ સાલમાં ધી કોમ્પેન્ડીઅમ ઓફ ઈ. ગુ. ડીક્ષનેરી એ નામથી રા. ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, રા. ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ તથા મોતીરામ ત્રિકમદાસે બહાર પાડી. સદર ડીક્ષનેરી રા. ઝવેરિલાલ યાજ્ઞિક કૃત ડીક્ષનેરી એ નામથી ઘણા વખત સૂધી પ્રચલિત રહી હતી. કારણ કે સને ૧૮૭૧ માં મિ. મુસ અને મિ. યાજ્ઞિકના નામથી ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી એ શિર્ષક હેઠળ તેની નવિન આવૃત્તિ નિકળી હતી. તેનીજ ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૮૦ માં અને ચોથી આવૃત્તિ સને ૧૮૮૪ માં પ્રકટ થયેલી હતી. એટલે સદર ઝવેરિલાલકૃત ડીક્ષનેરી સને ૧૮૬૨ થી તે સને ૧૮૮૪ સૂધી ચાલુ જ હતી. બીજી કોઇ ડીક્ષનેરી તે દરમ્યાન નિકળી હોય તેવું લેખકના જાણવામાં નથી. ત્યાં સૂધી સદર ડીક્ષનેરી તે વખતના ચાલુ વપરાશને માટે પુરતી ગણાતી

હતી અગર તો તે કરતાં વિશેષ કરી બતાવવાનું કોઈને ગમે તે કારણોને લેઇને અનુકૂળ નહિં આવ્યું હોય.

પરન્તુ સરકારી કેળવણી ખાતાને સારા ઈંગ્લીશ–ગુજરાતી કોષની ખામી જણાઈ અને તે કામ મોટું અને નાણાંની જરૂરિયાતવાળું હોવાથી સરકારી કેળવણી ખાતાને જ તે હાથમાં લેવું પડયું. રેવરન્ડ રોબર્ટ મોન્ટ-ગોમરી, રા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ અને રા. મણિધરપ્રસાદ તાપિ-પ્રસાદને આ કામ માટે ખાતાએ નિયુક્ત કર્યા. કેટલાક વર્ષના સતત ઉદ્યોગ, મહેનત અને ખંતના પરિણામે સને ૧૮૮૭ માં આ ડીક્ષનેરી બહાર પડી. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જો કોઇપિણ ઈંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી વિદ્વતાપૂર્ણ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર અને સંપૂર્ણ આધારભૂત બહાર પડી હોય તો તે આજ ડીક્ષનેરી છે. વિવિધ ત્રિપુટિના પ્રયત્નથી આ ડીક્ષનેરી તે સમયના માટે સંપૂર્ણતાના શિખરે પહોંચી હતી. તેની વિશેષતા એ હતી કે અત્યાર સૂધીમાં કોઇએ અખત્યાર નહિં કરેલી ઈંગ્રેજી કોષોની પદ્ધતિસર તેની રચના રાખી હતી. સરકારી કેળવણી ખાતામાં, મુંબાઈ તરફ અને ખાસ કરીને ઇંગ્રેજોમાં તે મોન્ટગોમરી ડીક્ષનેરી તરીકે, સુરત જીલ્લામાં, મણિધરપ્રસાદકૃત ડીક્ષનેરી તરીકે અને ખેડા તથા અમદાવાદ જીલ્લામાં તે અંબાલાલકૃત ડીક્ષનેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી. સદર ડીક્ષનેરી સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવી હતી અને તેની કિંમત રૂ. ૯–૦–૦ રાખવામાં આવી હતી. જ્યારે સરકારે પોતાના પ્રકાશનો બંધ કર્યા અને તેમણેજ તૈયાર કરાવેલાં અને છપાવેલાં પુસ્તકોના હક્કો તેના કર્ત્તાઓને સોંપી દીધા ત્યારે સદર ડીક્ષનેરીના કર્ત્તાઓમાં રા. અંબાલાલભાઈ એકલા હયાત હોવાથી તેમને હક્ક સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો. તેઓશ્રીએ સદરને સંસ્કાર આપીને તેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૧૦ માં છપાવી હતી અને તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૫) રાખી હતી.

પરન્તુ આ મોટી ડીક્ષનેરી સને ૧૮૮૭ માં બહાર પાડી તે પહેલાં સને ૧૮૮૫ માં રા. ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક અને મોતીરામ ત્રિકમદાસે ધી સ્ટુડન્ટસ ઈંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી એ નામથી એક ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી. તેમજ સને ૧૮૮૬ માં મી. રાંદેરીયા અને પટેલે ધી ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી એ નામથી અમદાવાદમાં એક બહાર પાડી હતી. તેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૯૫ માં બહાર પડી હતી. સને ૧૮૮૭ માં સરકારી

ડીક્ષનેરી બહાર પડી તેની કિંમત રૂ. ૯-૦-૦ તે સમયને માટે વધુ લાગવાથી હલકી કિંમતની ડીક્ષનેરી મેસર્સ એચ. એમ. સી. એન્ડ કોએ રૂ. ૩-૦-૦ ની કિંમતથી અમદાવાદમાં બહાર પાડી હતી અને તેનો ઉઠાવ પણ સારો થયો હતો તેવું આ લેખકના જાણવામાં છે. ત્યારપછીના સાત વર્ષના ગાળામાં પોકેટ ડીક્ષનેરીઓ ચાર ઇસમોની જુદી જુદી બહાર પડેલી તે સાથેના સામેલ કરેલા પરિશિષ્ટ ઉપરથી જણાશે.

મિ. એચ. કે. પાઠકે મોટા પાયાપર ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી મિ. શેઠના દ્વારા રૂ. ૧૦-૦-૦ ની કિંમતની પ્રસિદ્ધ કરવાની જાહેરાત આપેલી અને જેનો બ્લોક આ લેખમાં આપેલો છે તે પ્રયાસ નિષ્ફળ જવાથી આ લેખકને એક ઈંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી કાંઇક તેવાજ ધોરણ ઉપર પરન્તુ નાના પાયા ઉપર તૈયાર કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી અને રા. શંકરભાઈ ગલાભાઈ પટેલને તેની હકીકત સમજાવી તેમને પણ એ કાર્યમાં સામેલ કર્યા. બન્ને જણાઓએ જુદા જુદા અક્ષરો હાથમાં લેઈ કામ કરવા માંડયું; પરન્તુ જેમ જેમ કામ કરતા ગયા તેમ તેમ જણાયું કે આ કાંઇ રમતની વાત નહોતી; માત્ર અંબાલાલભાઈ સિવાય બીજી ડીક્ષનેરીઓ થયેલી તે ધોરણ ઉપર કામ કરવામાં કાંઈ અર્થ નહોતો; અને જો રા. અંબાલાલભાઇના ધોરણ ઉપર કાંઈ કામકાજ થાય તોજ ડીક્ષનેરી પ્રસિદ્ધ કર્યાનું સાર્થક ગણાય. આ વિચારોથી લેખકને પદ્ધતિ ફેરવવી પડી અને કાંઇક વિશેષતા જણાય તે સ્વરૂપે કામ લેવાનો નિશ્ચય થયો. અત્રે લેખકને સ્વીકાર કરતાં આનંદ ઉપજે છે કે જો રા. અંબાલાલકૃત ડીક્ષનેરી આ પહેલાં બહાર ન પડી હોત તો આ લેખકની ડીક્ષનેરી કેવળ નિર્માલ્યજ થાત, અને તેની ઉપરાઉપરી નાનીમોટી ૧૫ આવૃત્તિઓ નિકળી જ નહોત. અંબાલાલકૃત ડીક્ષનેરીનેજ લેખકની ડીક્ષનેરી સર્વાંશે આભારી છે. એજ ડીક્ષનેરીએ લેખકને દિશા બતલાવી, એજ ડીક્ષનેરીએ ડીક્ષનેરીમાં શું શું આવવું જોઇએ તેનું ભાન કરાવ્યું, એજ ડીક્ષનેરીએ તેને જોઈતાં સાધનનો મોટો ભાગ પુરો પાડયો અને એજ ડીક્ષનેરીના દૃષ્ટિબિંદુથી લેખક એના પ્રયાસમાં સફળ થયો. બીજાઓને એમાં વિશેષતા લાગે એ સ્વાભાવિક છે પરન્તુ જો કાંઈ પણ વિશેષતા તેમાં હોય તો તે પણ એજ ડીક્ષનેરીના ધોરણને જ લીધે છે. આની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૮૯૪ માં બહાર પડી હતી. તેની બીજી આવૃત્તિઓ અને પ્રકાશનો સાથેના પરિશિષ્ટથી જાણવામાં આવશે. સને ૧૮૯૫ માં મિ. મેડોરાએ મિ. ભગુભાઇ ફતેહચંદ પાસે ડીક્ષનેરી તૈયાર કરાવીને

ધી સ્ટુડન્ટસ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી એ નામથી બહાર પાડી. તેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૦૧ માં નિકળી. બીજી સ્ટુડન્ટસ ઈ. ગુ. ડીક્ષનેરી સને ૧૮૯૯ માં મે. જમનાદાસ ભગવાનદાસની કમ્પનીએ બહાર પાડી. ત્યારપછી પોકેટ ડીક્ષનેરીઓ બહાર પડી તે સાથેના પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે. પરન્તુ સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં બુકસેલર મોતીલાલ મગનલાલે રા. બી. સી. દેસાઈ પાસે તૈયાર કરાવીને એક મોટી ડીક્ષનેરી "ધી મહાભારત ડીક્ષનેરી" એ નામથી બહાર પાડી. પ્રથમ તેમનો વિચાર સદર ડીક્ષનેરી "ધી ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ ડીક્ષનેરી"ના નામથી બહાર પાડવાનો હતો. પરન્તુ લેખકની ડીક્ષનેરીનું નામ ધી "સ્ટાન્ડર્ડ ડીક્ષનેરી" હોવાથી "ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ" એ નામને કાયદાનો બાધ આવવાથી કોરટના પ્રતિબંધને લીધે ઉપરના નામથી બહાર પાડવી પડી હતી. સદર ડીક્ષનેરી પણ સમયાનુસાર સર્વગ્રાહી હતી. સને ૧૯૧૦ માં ડો. આર. એન. રાણીનાએ ધી મેન્યુએલ ઓફ ઈ. ગુ. ડીક્ષનેરી એ નામથી એક ડીક્ષનેરી બહાર પાડી હતી. ત્યારપછી મોટી ડીક્ષનેરી તરીકે શ્રીશયાજી કલ્પદ્રુમ બહાર પડેલો છે. આમાં કાયદાને લગતા શબ્દોજ લેવામાં આવ્યા છે. વડોદરા રાજ્યમાં જે નિબંધો બહાર પડેલા તે નિબંધોમાં ઇંગ્રેજી શબ્દોને બદલે જે શબ્દો વપરાયેલા તે શબ્દો આ કોષમાં લીધા છે. પરન્તુ તેમાં વિશેષતા એ છે કે ઇંગ્રેજી શબ્દના ૧ ગુજરાતી ૨ મરાઠી, ૩ સંસ્કૃત, ૪ ઉર્દુ, ૪ પર્ઝીઅન, ૬ હિંદી અને ૭ બંગાળી ભાષામાં વપરાતા પર્યાયો આપેલા છે. પછીના કોલમમાં ગુજરાતીમાં હાલ શું વપરાય છે તે આપેલ છે અને છેલ્લા કોલમમાં કિયા શબ્દો વાપરવા લાયક છે તેની સૂચના કરી છે.

ઉપર પ્રમાણે ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી કોષોનો ટુંકાણમાં પરિચય કરાવ્યો છે. નાના મોટાં અત્યાર સૂધીના પ્રકાશનો માટે સાથે પરિશિષ્ટ સામેલ છે. મોટા પાયા ઉપરની ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરીની હજુ આપણી ભાષામાં ખામી છે. અને તેવો કોષ કોઈ સંસ્થા વગર કરી શકે તેમ નથી. ઘણા ઇંગ્રેજી શબ્દોના નવિન ગુજરાતી શબ્દો યોજાયા છે અને હજુ યોજાય છે. પારિભાષિક શબ્દોની ડીક્ષનેરીઓ પણ બહાર પડતી જાય છે. સોસાઇટીએ પણ તેવા શબ્દોના વપરાયેલા પર્યાયો બહાર પાડયા છે. શયાજી જ્ઞાન મંજુષા તરફથી પણ તેના પારિભાષિક શબ્દોના સમૂહો બહાર પડેલા છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી પણ "ગણિતકી પરિભાષા" એ નામથી ઇંગ્રેજી શબ્દોના

સંસ્કૃતમાં આવેલા શબ્દોના પર્યાયો આપેલા છે. તેવા સઘળા શબ્દો ઈંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરીમાં આવી જવા જોઈએ. આપણા રૂઢિપ્રયોગો તેમજ પર્યાય શબ્દોની સંપૂર્ણ સમજુતિ Synonyms તરીકે આવવી જોઇએ. મિ. શેઠનાના પ્રોસ્પેકટસ પ્રમાણેના દરેક શાખાના શબ્દો આવી જવા જોઇએ તેમજ સંપૂર્ણ ચિત્રોનો તેમાં સમાવેશ કરવો જોઇએ. મતલબ વેબ્સ્ટર, સ્ટાન્ડર્ડ, ઓક્સફર્ડ, ઓજલ્વી, સેન્ચ્યુરી અને તેવી નામાંકિત ડીક્ષનેરી-ઓના એકત્રિત ધોરણ ઉપર સારો મોટો પ્રમાણભૂત ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી કોષ થવો જોઇએ. સરકાર કે સંસ્થા સિવાય અન્યથી આ બને તેવું નથી. પરમાત્મા આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આવા એક કોષનો ઘણીજ ત્વરાથી ઉમેરો કરે એ ઇચ્છાપૂર્વક આ લેખક આ લેખ પુરો કરે છે.

વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ

ગુજરાતી-ગુજરાતી શબ્દકોષો પ્રસિદ્ધ

નંબર.	કોષનું નામ.	કર્તાનું નામ.	પ્રસિદ્ધ કર્તા.	આવૃત્તિ.	ઇંગ્રેજી સાલ.
૧	નર્મકોષ (વિભાગોમાં)	કવિ નર્મદાશંકર	પોતે	પ્રથમ અંક સ્વર વિભાગ.	૧૮૬૧
		લાલશંકર	,,	બીજો અંક क વિભાગ.	૧૮૬૨
			,,	ત્રીજો અંક.	૧૮૬૪
			,,	ચોથો અંક.	૧૮૬૬
૨	નર્મકોષ (આખો)	,,	,,	બીજી આવૃત્તિ આખો કોષ.	૧૮૭૩
૩	નર્મકથાકોષ (સંખ્યાંત શબ્દાવલી તથા પર્વોત્સવ તિથ્યાવલી)	,,	,,	પહેલી	૧૮૭૦
૪	ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ.	વિઠ્ઠલદાસ રાજારામ દલાલ.	પુસ્તક પ્રસારક મંડળી મુંબાઈ.	પહેલી	૧૮૯૫
૫	રૂઢિપ્રયોગ કોષ.	ભોગીલાલ ભીખાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાઈટી.	પહેલી	૧૮૯૮
૬	ઔષધિ કોષ.	ચિમનરાય શિવશંકર વૈશ્નવ.	ગુ. વ. સોસાઈટી.	પહેલી	૧૮૯૯
૭	ગુજરાતી શબ્દકોષ.	લલ્લુભાઈ ગોકલદાસ પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૯૦૯
૮	ગુજરાતી ભાષાનો કોષ (વિભાગોમાં)	ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી.	ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટી.	સ્વરવિભાગ	૧૯૧૨
	,,	,,	,,	વ્યંજનવિભાગक	૧૯૧૫

થયાની સાલવાર નોંધ.

કોષનું કદ.	પ્રત	પાનાની સંખ્યા.	કિંમત.	ક્યિા પ્રેસમાં છપાવ્યો.	વિશેષ હકીકત
		૧૦૨		ભાવનગર દરબારી છાપખાનામાં	
		૫૮		,,	આ ચાર વિભાગમાંથી **अ** થી **तगाड** શબ્દ સુધી આવ્યા હતા.
		૧૪૦			
રોયલ ૪ પેજી		૬૧૯	૨૨–૦–૦	ભાવનગર દરબારી છાપખાનુ તથા સુરત આઇરીશ પ્રેસ.	
,, સોળપેજી		૩૨૮	૩–૮–૦	સુરત સોદાગર પ્રેસ.	રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત કથાપ્રસંગના પાત્રોની હકીકત.
,, આઠપેજી		૩૩૦	૫–૦–૦	પારસી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-મુંબાઈ.	લગભગ ૨૬૦૦૦ શબ્દો છે. ઝીણા ટાઇપમાં વધારે મેટર સમાવી છપાવ્યો છે.
,, ,,		૩૭૨	૧-૧૨-૦	ધી યુનીયન પ્રી. પ્રેસ.	ખરી રીતે આ કોષ નથી પણ સંપૂર્ણ કોષમાં આવવા જોઈતા પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે.
ડેમી ચાર પેજી		૨૪૧	૧–૮–૦	ધી યુનીયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ અમદાવાદ.	નામ પ્રમાણે ઔષધીઓના સંસ્કૃત, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, તામીલ, કર્ણાટકી, અરબી ફારસી, તેલુગુ અને લેટિનમાં ગુણસાથે નામો આપ્યાં છે.
		૧૦૫૪	૬–૦–૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ અમદાવાદ.	૪૦૦૦૦ ઉપરાંત શબ્દો
,, આઠપેજી	૧૦૦૦	૨૧૬	૦–૮–૦	ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ તથા યુનીયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.	
,,	,,	૧૫૨	૦–૮–૦	ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ	

				વ્યંજન વિભાગ ख, ग, घ	૧૯૧૬
				વ્યંજન વિભાગ ङ થી ञ	૧૯૧૬
				વ્યંજન વિભાગ ट થી न	૧૯૨૧
				વ્યંજન વિભાગ प થી भ	૧૯૨૨
				વ્યંજન વિભાગ म થી व	૧૯૨૨
				વ્યંજન વિભાગ श થી ह	૧૯૨૩
૯	શાળોપયોગી ગુજરાતી શબ્દકોષ.	લલ્લુભાઇ ગોકલદાસ પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૯૨૪
૧૦	ગુજરાતી, ફારસી અરબ્બી શબ્દોનો કોષ.	અમીરમીયાં–હમદુ મિયાં ફારૂકી.	ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી.	ખંડ ૧ લો	૧૯૨૬
	”	”	”	ખંડ ૨ જો	૧૯૨૬
૧૧	ગુજરાતી શબ્દાર્થ–ચિંતામણિ.	જીવણલાલ અમરશી મહેતા.	પોતે	પહેલી પ્રથમ–ખંડ	૧૯૨૬
	”	”	”	ખંડ ૨ જો	
૧૨	પૌરાણિક કથા કોષ (વિભાગોમાં)	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.	ગુ. વ. સોસાઈટી.	ખંડ ૧	૧૯૨૭
		”	”	ખંડ ૨	૧૯૨૮
		”	”	ખંડ ૩	૧૯૨૯
		”	”	ખંડ ૪	૧૯૩૦
		”	”	ખંડ ૫	૧૯૩૧
૧૩	જોડણી કોષ.		વિદ્યાપીઠ.	પહેલી	૧૯૨૯
૧૪	સાર્થ જોડણી કોષ.		”	ઉપરની બીજી આવૃત્તિ અર્થસાથે	૧૯૩૧

,,	,,	૧૫૩થી૩૦૪	૦-૮-૦	,,	સંખ્યા ૩૫૬૭૮
,,	,,	૨૫૭	૧-૦-૦		
,,	૧૧૦૦	૩૨૭	૧-૦-૦	જ્ઞાન મંદીર પ્રેસ અમદાવાદ.	
,,	૧૨૦૦	૨૫૪	૧-૦-૦	,,	
,,	૧૧૦૦	૨૭૬	૧-૦-૦	ધી યુનીયન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-અમદાવાદ.	
,,	૧૨૦૦	૧૬૪	૧-૦-૦	,,	
,,	૨૦૦૦	૮૬૪	૬-૪-૦	સૂર્યપ્રકાશ પ્રીં. પ્રેસ.	પ્રથમના કોષમાં શબ્દોનો વધારો અને અવતરણોમાં ઘટાડો કરીને શાળોપયોગી તરીકે છપાવ્યો.
,,	૧૨૫૦	૧૪૪	૧-૦-૦	વસન્ત મુદ્રણાલય.	
,,	,,	૧૪૫થી૩૦૮	૧-૦-૦	,,	
ક્રાઉન સોળ-પેજી	૨૦૦૦	પ્રથમ ખંડ ૭૬૪	૫-૮-૦	સૂર્યપ્રકાશ પ્રીં. પ્રેસ ૧ થી ૨૮૮	કુલ શબ્દો ૪૨૦૦૦.
,,	૨૦૦૦	બીજો ખંડ ૭૭૨	૫-૮-૦	વસંત પ્રેસ ૧ થી ૪૧૬ શ્રીભારત વિજય પ્રેસ પા. ૧ થી ૭૭૨.	
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૧ થી ૧૬૦	૧-૦-૦	સૂર્યપ્રકાશ પ્રી. પ્રેસ.	
,,	,,	૧૬૧થી૩૨૦	,,	,,	
,,	,,	૩૨૧થી૪૪૮	,,	,,	
,,	,,	૪૪૯થી૫૯૨	,,	,,	
,,	,,	૫૯૩થી૭૧૮ +૭૨	,,	,,	
રોયલ ૮ પેજી			૨૩-૦-૦	નવજીવન પ્રેસ.	માત્ર જોડણી પુરતોકોષ શબ્દ સંખ્યા ૪૩૭૪૩
,,			૨૪-૦-૦	,,	અર્થ સાથે કોષ-શબ્દ સંખ્યા ૪૬૬૬૧

આ ઉપરાંતના જુદીજુદીવિગતોના કોષો માટે "ગુજરાતી-ગુજરાતી" શીર્ષક લેખ જોવો.

ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી શબ્દકોષો પ્રસિદ્ધ

નંબર	કોષનું નામ.	કર્તાનું નામ.	પ્રસિદ્ધ કર્તા.	આવૃત્તિ.	ઇંગ્રેજી સાલ.
૧	ગુજરાતી-ઇંગ્લીશ-ડીકશનેરી.	મિ. મીરજાંમહમદ કાસીમ તથા નવરોજજી ફરદુનજી.	પોતે	પહેલી	૧૮૪૬
૨	ધી પોકેટ ગુજરાતી ઈંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	રા. કરસનદાસ મુળજી.	પોતે	પહેલી	૧૮૬૨
	,,	,,	પોતે	બીજી	૧૮૬૮
૩	ગુજરાતી-ઈંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	મિ. શાપુરજી એદલજી.	પોતે	પહેલી	૧૮૬૩
	,,	,,	,,	બીજી	૧૮૬૮
૪	ગુજરાતી-ઇંગ્લીશ-ડીક્ષનેરી.	ઉકરડાભાઈ શીવજી.	પોતે	પહેલી	૧૮૭૪
૫	ગુજરાતી-ગુજરાતી અને ઈંગ્રેજી ડીક્ષનેરી.	શિવશંકર કરસનજી અને અં. કો. બા.	પોતે	પહેલી	૧૮૭૪
૬	ગુજરાતી-ગુજરાતી અને ઈંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	મિ. કાશીદાસ બ્રીજભૂખણદાસ તથા મિ. બાલકીસનદાસ બ્રીજભૂખણદાસ	પોતે	પહેલી	૧૮૮૫
૭	ધી પોકેટ ગુજરાતી-ઈંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	મિ. એમ. એમ. દલાલ એન્ડ એમ. સી. ઝવેરી.	પોતે	પહેલી	૧૮૮૬

થયાની સાલવાર નોંધ.

કોષનું કદ	પ્રત	પાનાની સંખ્યા	કિંમત	ક્યાં છપાએલ	વિશેષ હકીકત
				ધી કુરીઅર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.	સદર કોષ ૧૫૦૦૦ શબ્દોનો અને સુરતના રહીશ માસ્તર દલપરામ ભગુભાઈની હસ્ત લિખિત પ્રત ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો.
				રાણીના યુનીયન પ્રી પ્રે.	
				”	
				”	
				”	
રોયલ આઠ-પેજી	૧૦૦૦	૨૩૬	૨-૮-૦	જ્ઞાનદિપક પ્રેસ.	જુદા જુદા વિષયો વાર (જેવા કે સાધારણ શબ્દો ગણિત-તોલ-માપ વેપાર-કરીઆણું-અનાજ-દવા-વસાણાં-કાપડ-બાંધકામ-પ્રાણી-સંબંધી-શરીર વિભાગો-વનસ્પતિ, ન્યાતજાત, સગપણ-કુટુંબ સંબંધી-આકાશી-કુદરતી ધર્મ સંબંધી) કુલ. ૧૮૦૦૦ શબ્દો.
રોયલ સોળ પેજી	૧૦૦૦	૪૪૮	૩-૦-૦	”	
સુપર રોયલ સોળ પેજી		૧૧૩૨+૧૬	૫-૦-૦	કાઠીઆવાડ જનરલ પ્રે. રાજકોટ.	૨૫૦૦૦ શબ્દો કરતાં વધારે.
				ધી અમદાવાદ યુનાઇટેડ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.	

૮	ધી પોકેટ ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	પી. એસ. છાપખાનાવાલા.	પોતે	પહેલી	૧૮૮૬
૯	ધી પોકેટ ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	લલ્લુભાઇ ગોકલદાસ પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૨
	,,	,,	મણીલાલ દોલતરામ બુકસેલર	બીજી	૧૯૦૦
	,,	,,	પોતે	ત્રીજી	૧૯૧૨
૧૦	ધી પોકેટ ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	પાંડે અને એમ સી. શાહ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૨
૧૧	ધી પોકેટ ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	મરચંટ	પોતે	પહેલી	૧૮૯૩
૧૨	ધી પ્રોનાઉન્સીંગ એન્ડ ઇટીમોલોજીકલ ગુજરાતી ઇંગ્રેજી–ડીક્ષનેરી.	એમ. બી. બેલ્સારે	એચ. કે. પાઠક	પહેલી	૧૮૯૫
	,,	,,	એચ. કે. પાઠક	બીજી	૧૯૦૪
	,,	,,	આર. એમ. શાહ	ત્રીજી	૧૯૨૭
૧૩	ધીસ્ટુડન્ટસ–ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	ભગુભાઇ ફતેચંદ કારભારી.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૮
૧૪	ધી–જેમ–ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	કે. બી. નાણાવટી.	સોમચંદ ભગવાનદાસ.	પહેલી	૧૯૧૫
	,,	,,	,,	બીજી	૧૯૧૬
	,,	,,	,,	ત્રીજી	૧૯૩૨
૧૫	ધી હેંડી ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	પોપટલાલ મગનલાલ	ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડેપો	પહેલી	૧૯૧૬
૧૬	ધી પોકેટ ગુજરાતી–ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	મે. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની.	પોતે	પહેલી	૧૯૨૩
	,,	,,	,,	બીજી	૧૯૨૮–૨૯
૧૭	ધી–મોડર્ન ગુજરાતી ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા તથા ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.	એમ. સી. કોઠારી બુકસેલર.	પહેલી	૧૯૨૫

				ધી અમદાવાદ ટાઇમ્સ પ્રેસ.	
રોયલ ૩૨ પેજી	૨૫૦૦	૧૨૪૦	૧–૮–૦	શ્રી આર્યોદય પ્રી. પ્રેસ.	
,,	૪૦૦૦	૧૨૧૮	૧–૮–૦		
,,	૪૦૦૦	૧૨૧૮	૧–૮–૦		
,,	૧૦૦૦			યુનાઇટેડ પ્રી. પ્રેસ.	
,,				ધી નિર્ણય સાગર પ્રેસ.	
ડેમી આઠ પેજી	૨૦૦૦		૫–૦–૦	ધી ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસ.	
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦		૫–૮–૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.	
,,	૧૦૦૦		૧૨–૦–૦	ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રી. પ્રે.	
ડેમી આઠ પેજી	૨૦૦૦	૬૪૪	૩–૮–૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.	
રોયલ ૩૨ પેજી	૨૦૦૦	૧૧૬૮	૧–૮–૦	સત્ય વિજય પ્રેસ.	
,,	,,	૧૧૬૮	૧–૮–૦		
સુપર રોયલ ૩૨ પેજી	,,	૧૧૯૨	૨–૮–૦	ધી ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રે.	
સુપર રોયલ ૧૬ પેજી	૨૦૦૦	૧૦૨૬	૩–૪–૦	શ્રી જ્ઞાનમંદિર પ્રેસ.	
,,	૫૦૦૦	૧૨૩૦	૨–૮–૦	ધી યુનીયન પ્રેસ મુંબાઇ.	
,,	૩૦૦૦	,,	,,	ધી વૈભવ પ્રેસ.	
ક્રાઉન ૮ પેજી	૨૦૦૦	૧૬૧૦	૧૫–૦–૦	ધી ભારત વિજય પ્રી. પ્રેસ વડોદરા.	

ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોષો પ્રસિદ્ધ

અનુક્રમનંબર	કોષનું નામ.	કર્તા.	પ્રસિદ્ધ કર્તા.	આવૃત્તિ.	ઇ. સ. સાલ.
૧	ઈંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	મિ. રોબર્ટસન.	પોતે	પહેલી	૧૮૫૪
૨	ધી કોમ્પ્રીહેન્સીવ ઈંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી (વિભાગોમાં) મોટો કોષ.	અરદેશર ફરામજી મુસ તથા નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના.	કર્તા	પ્રથમ ભાગ	૧૮૫૭
	,,	,,	,,	બીજો, ત્રીજો તથા ચોથો	૧૮૬૧
	,,	,,			
૩	ધી કોમ્પેન્ડીઅમ ઓફ ઈંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	અરદેશર ફરામજી મુસ, નાનાભાઈ રૂસ્તમજી તથા કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર.	પોતે	પહેલી	૧૮૬૨
૪	ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાંદાસ તથા મોતીરાંમ ત્રિકમદાસ.	પોતે	પહેલી	૧૮૬૨

થયાની સાલવાર નોંધ.

કોષનું કદ.	પ્રત.	પાનાની સંખ્યા.	કિંમત.	કયાં છપાયેલ.	વિશેષ હકીકત.
રોયલ ૪ પેજી			૪૦—૦—૦	યુનિઅન પ્રેસ.	સદર મોટો કોષ સને ૧૮૫૧માં શ્રી. નાનાભાઇએ શરૂ કરી પ્રથમ ભાગ A અને B નો સને ૧૮૫૭માં બહાર પાડયો. ત્યારથી મિ. અરદેશર ફરામજી મુનસી મદદથી ૧૮૯૫ સૂધી કામ કર્યું. બીજો, ત્રીજો અને ચોથો ભાગ ઉપરા ઉપરી બહાર પડયા. Honor શબ્દ સૂધી પાંચમો ભાગ ૧૮૭૨માં બહાર પડયો. સને ૧૯૦૦માં તેમના મરણ પછી તેમના દીકરા રૂસ્તમ એન. રાણીનાએ સને ૧૯૦૮માં તે પુરી કરી બહાર પાડી.
રોયલ ૧૬ પેજી		૬૦૮	૨—૮—૦	યુનિઅન પ્રેસ—મુંબાઇ.	
				મુંબાઇ યુનિઅન પ્રેસ.	

૫ ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	અરદેશર ફરામજી મુસ તથા ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક.	પોતે	પહેલી (બીજી)	૧૮૭૧
,,	,,	,,	ત્રીજી	૧૮૮૦
			ચોથી	૧૮૮૪
૬ ધી સ્ટુડન્ટસ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	રા. ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર તથા મોતીરામ ત્રીકમદાસ.	પોતે	પહેલી	૧૮૮૫
૭ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	મેસર્સ રાંદેરીયા અને પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૮૮૬
			બીજી	
			ત્રીજી	૧૮૯૫
૮ ધી ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી. (અમદાવાડ-ખેડા જીલ્લા અને કાઠિયાવાડમાં અંબાલાલ કૃત ડીક્ષનેરી તરીકે, સુરત, ભરૂચ જીલ્લાઓમાં મણિધરપ્રસાદ કૃત ડીક્ષનેરી તરીકે અને સરકારી ખાતામાં મોન્ટગોમરી ડીક્ષનેરી તરીકે જાણીતી)	રેવન્ડ રોબર્ટ મોન્ટગોમરી, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ તથા મણિધરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ.	સરકારી કેળવણી ખાતુ.	પહેલી	૧૮૮૭
,,	અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.	પોતે	બીજી	૧૯૧૦
૯ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	મે. એચ. એમ. સી. એન્ડ કો૦.	મંગળદાસ પ્રભુદાસ	પહેલી	૧૮૮૭
૧૦ ધી પોકેટ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ, મનસુખરાંમ મુળચંદ શાહ તથા એચ. કે. પાઠક.	પોતે	પહેલી	૧૮૮૯
૧૧ ધી પોકેટ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	એમ. સી. શાહ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૨

				,,	નંબર ૩ તથા ૪ ની ડીક્ષનેરીઓ ભેગી કરી સુધારા વધારા સાથે બન્નેના નામથી બહાર પાડી.
				,,	
				,,	
ડેમી ચાર પેજી	૨૦૦૦		૯—૦—૦	સુરત આઇરીશ પ્રેસ.	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૬૯૫	૫—૦—૦	ધી પ્રજાબંધુ પ્રેસ—	સરકારે હક્ક મે. અંબાલાલભાઇને આપવાથી પોતે છપાવેલ.
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૫૩૮	૩—૦—૦	ધી ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસ.	
રોયલ ૩૨ પેજી	૨૦૦૦		૧—૮—૦	ધી અમદાવાદ આર્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—	
રોયલ ૩૨ પેજી					

૧૨	ધી પોકેટ પ્રોનાઉન્સીંગ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	મોતીરાંમ ત્રીકમરાંમ અને જે. સી. ડી.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૨
૧૩	ધી પોકેટ ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	એન. એચ. પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૪
૧૪	ધી સ્ટાન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી. (વ્યાસ અને પટેલ કૃત તરીકે જાણીતી)	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ તથા શંકરભાઇ ગલાભાઇ પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૪
				બીજી	૧૮૯૭
				ત્રીજી	૧૯૦૩
				ચોથી	૧૯૦૯
				પાંચમી	૧૯૧૩
				છઠ્ઠી	૧૯૨૩
૧૫	ધી સ્ટુડન્ટસ-ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારી.	ડી. જે. મેડોરા.	પહેલી	૧૮૯૫
		,,	પોતે	બીજી	૧૯૦૧
૧૬	ધી સ્ટુડન્ટસ સ્ટાન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ તથા શંકરભાઇ જી. પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૮૯૬
		,,		બીજી	૧૯૦૫
				ત્રીજી	૧૯૧૫
				ચોથી	૧૯૨૪
૧૭	ધી સ્ટુડન્ટસ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	મે. જમનાદાસ ભગવાનદાસની કંપની.	પોતે	પ્રથમ	૧૮૯૯
૧૮	ધી સ્ટાર ઇંગ્લીશ-ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ભગુભાઈ એફ. કારભારી અને મિ. પટેલ.	પોતે	પ્રથમ	૧૯૦૧
				બીજી	૧૯૧૨
૧૯	ધી મહાભારત ડીક્ષનેરી.	બી. સી. દેસાઇ.	મોતીલાલ મગનલાલ શાહ બુકસેલર. અમદાવાદ.	પહેલી	૧૯૦૬
૨૦	ધી મેન્યુઅલ ઓફ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ડો. આર. એન. રાણીના.	પોતે	પહેલી	૧૯૧૦

સુપરરોયલ ૧૬ પેજી	૨૦૦૦	૧૦૨૪	૩-૦-૦	મુંબાઈ-	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૧૩૦૪	૫-૦-૦	વિજયપ્રવર્ત્તક પ્રેસ અમદાવાદ.	
,,	૨૦૦૦		૫-૪-૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૧૬૮૮	૫-૮-૦	ધી જૈન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૧૬૮૮	૫-૮-૦	ધી સત્ય વિજય પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૧૬૮૮	૬-૮-૦	ધી સત્ય નારાયણ પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૧૬૮૮	૧૮-૦-૦	ધી સૂર્ય પ્રકાશ પ્રેસ.	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦		૨-૮-૦	ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસ.	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૩૧૦૦		૩-૦-૦		
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૧૧૩૬	૩-૧૨-૦	વિજયપ્રવર્ત્તક પ્રેસ.	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૯૧૨	૩-૧૨-૦	જૈન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૯૭૬	૪-૦-૦	સત્યવિજય પ્રી. પ્રેસ.	
,,	૨૦૦૦	૯૭૬	૬-૦-૦	સૂર્ય પ્રકાશ પ્રી. પ્રેસ.	
રોયલ ૬૪ પેજી	૫૦૦૦	૭૨૭	૦-૧૦-૦	ધી એજ્યુકેશન સોસાઇટી પ્રેસ મુંબાઇ.	
,,	૫૦૦૦	૭૨૭	૦-૧૦-૦	સુરત જૈન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.	
સુપરરોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૧૬૧૬	૬-૦-૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.	
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૬૫૦	૩-૮-૦	ધી યુનીઅન પ્રેસમુંબઇ.	

૨૧	ધી કોન્ડેન્સ્ડ ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ.	પોતે	પહેલી	૧૯૧૧
	,,	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ તથા શંકરભાઇ જી પટેલ.	પોતે	બીજી	૧૯૧૭
	,,			ત્રીજી	૧૯૨૨
	,,	,,	,,	ચોથી	૧૯૨૬
				પાંચમી	૧૯૩૨
૨૨	ધી કોન્સાઇસ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	શંકરભાઈ જી. પટેલ	પોતે	પહેલી	૧૯૧૧
૨૩	ધી પોકેટ પ્રોનાઉન્સીંગ ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ભગુભાઈ એફ. કારભારી.	એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની.	પહેલી	૧૯૧૨
૨૪	ધી પ્રોનાઉન્સીંગ પોકેટ ઈંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	વિઠ્ઠલરાય ગો. વ્યાસ તથા શંકરભાઈ ગલાભાઇ પટેલ.	પોતે	પહેલી	૧૯૧૪
				બીજી	૧૯૨૨
૨૫	ધી જેમ ઈંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	કે૦ બી૦ નાણાવટી.	સોમચંદ ભગવાનદાસ બુકસેલર.	પહેલી	૧૯૧૫
				બીજી	૧૯૧૬
				ત્રીજી	૧૯૨૨
				ચોથી	૧૯૩૦
				પાંચમી	૧૯૩૨
૨૬	ધી કોહિનુર–ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	કે. બી. નાણાવટી.	સોમચંદ ભગવાનદાસ.	પહેલી	૧૯૧૫
				બીજી	૧૯૨૨
				ત્રીજી	૧૯૩૦
				ચોથી	૧૯૩૨
૨૭	ધી પોકેટ પ્રોનાઉન્સીંગ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	બી. એચ. યાજ્ઞિક અને અંબાલાલ બુ. જાની.	એન. એમ. ત્રિપાઠી.	પહેલી	૧૯૨૧–૨૨
				બીજી	૧૯૨૬–૨૭
				ત્રીજી	૧૯૩૧

રોયલ ૮ પેજી	૨૧૦૦	૬૮૪	૨–૮–૦	વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.
,,	૨૧૦૦			
,,	૨૧૦૦			સૂર્ય પ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રે.
,,	૩૨૦૦	૭૭૬	૬–૦–૦	સૂર્ય પ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
,,	૨૧૦૦	૯૨૮	૬–૦–૦	ધી રામવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
,,	૨૧૦૦		૨–૮–૦	ધી વિજય પ્રવર્ત્તક પ્રેસ.
રોયલ ૩૨ પેજી	૪૦૦૦	૯૮૩	૧–૮–૦	ધી કોરોનેશન પ્રેસ–મુંબાઇ.
સુપરરોયલ ૩૨ પેજી	૨૧૦૦	૧૦૮૮	૧–૪–૦	ધી સૂર્ય પ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
,,	૨૧૦૦	૧૦૮૮	૩–૦–૦	,,
રોયલ ૩૨ પેજી	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧–૮–૦	ધી સત્ય વિજય પ્રેસ.
,,	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧–૮–૦	,,
સુપરરોયલ ૩૨ પેજી	૨૦૦૦	૧૧૪૪	૨–૮–૦	સૂર્ય પ્રકાશ પ્રેસ.
,,	૨૦૦૦	૧૨૪૪	૨–૮–૦	,,
,,	૨૦૦૦	૧૨૪૪	૨–૮–૦	ધી ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રેસ.
ડેમી ૩૨ પેજી	૨૦૦૦	૫૪૦	૦–૧૦–૦	ભાસ્કર પ્રેસ–વડોદરા.
,,	૨૦૦૦	૫૪૦	૦–૧૨–૦	અમદાવાદ સૂર્ય પ્રકાશ પ્રેસ.
,,	૨૦૦૦	૬૬૪	૦–૧૩–૦	,,
,,	૨૦૦૦	૬૭૨	૦–૧૩–૦	ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રેસ.
સુપરરોયલ ૩૨ પેજી	૫૦૦૦	૧૨૧૦	૨–૮–૦	યુનિઅન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ મુંબાઇ.
	૫૦૦૦	૧૨૧૦	૨–૮–૦	,,
	૩૦૦૦	૧૨૧૦	૨–૮–૦	ધી વૈભવ પ્રેસ–મુંબાઇ

૨૮	ધી હેંડી–ઈંગ્લીશ ગુજરાતી તથા ગુજરાતી ઈંગ્લીશ ડીક્ષનેરી.	એસ. કે. વૈદ્ય.	ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડેપો.	પહેલી	૧૯૨૬
૨૯	ધી ન્યુ ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	ડી. જે. વૈશ્નવ.	કરસનદાસ નારણદાસ સુરત.	પહેલી	૧૯૨૭
૩૦	ધી સ્ટુડન્ટસ ઇંગ્લીશ–ગુજરાતી ડીક્ષનેરી.	જમનાશંકર તુલશીદાસ મંકોડી.	શંકર નરહરી જોશી–પુના.	પહેલી	
૩૧	શ્રી શયાજી શાસનશબ્દકલ્પતરૂ.	ન્યાયમંત્રી કચેરી.		પહેલી	૧૯૩૧

શ્રી વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ

આ ગ્રંથમાંના 'ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષ' નામક લેખના લેખક

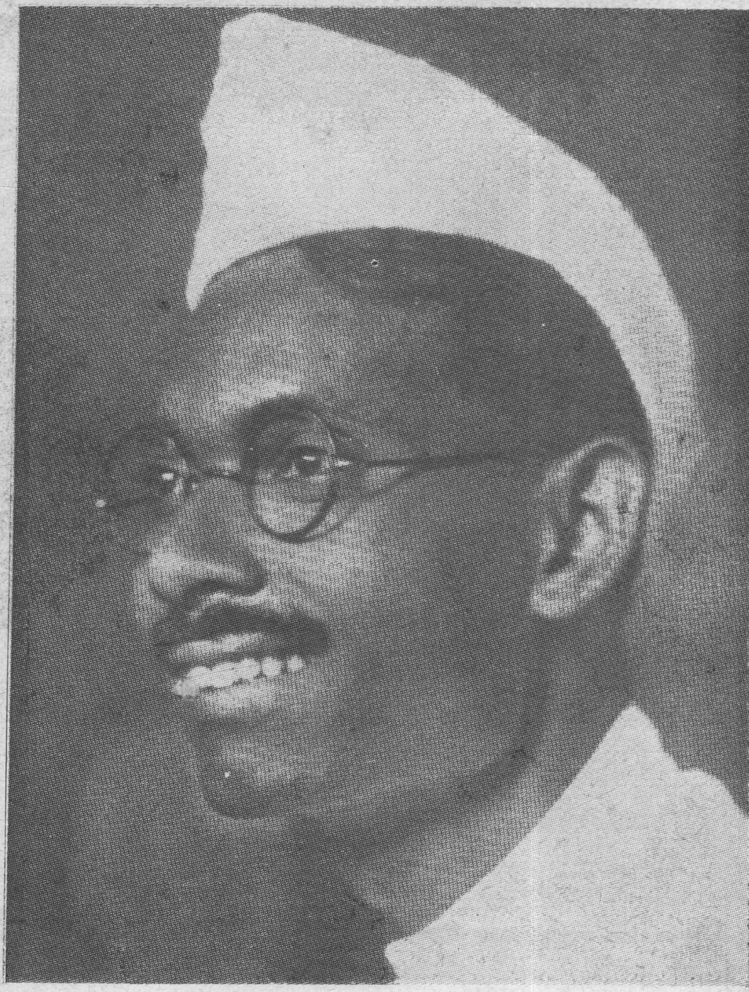

શ્રી દેશળજી પરમાર

આ ગ્રંથમાંના '૧૯૩૩ની કવિતા' નામક સંચયના સંપાદક

KUMAR PRINTERY, AHMEDABAD

ક્રાઉન ૮ પેજી	૨૦૦૦	ઈ. ગુ. ૫૩૪ ગુ. ઈ. ૨૮૦	૭–૦–૦	સૂર્ય પ્રકાશ પ્રી. પ્રેસ તથા જ્ઞાનમંદિર પ્રેસ.	
રોયલ ૮ પેજી	૨૦૦૦	૯૧૨	૬–૮–૦	સુરત સીટી પ્રી. પ્રેસ.	
ડેમી ૮ પેજી		૯૨૦	૩–૦–૦	ચિત્રશાળાપ્રેસ–પુના.	
ફુલ્સ્કેપસાઇઝ		૯૧૨	૧૨–૮–૦	વડોદરા સરકારી છાપખાનું.	કાયદા વિષયક ઈંગ્રેજી–શબ્દના ગુજરાતી–મરાઠી–સંસ્કૃત–ઉર્દુ–પર્શીયન–હિંદી–બંગાળી–ગુજરાતી ભાષામાં હાલ વપરાતા શબ્દો અને છેવટે સૂચવાયેલા શબ્દો–એવી રીતે ફુલ્સ્કેપ સાઇઝ આડા કાગળમાં કોલમવાર આપેલ છે.

૧૯૩૩ ની કવિતા

આપણા સામાજિક ને રાજકીય પ્રશ્નો હજી થાળે પડયા નથી, પરંતુ તેઓ બધા ભાવનામાં રંગાઈને કર્મરત તો થયા છે. એ જ રીતે કવિતા વિષે કહી શકીએ કે ૧૯૩૩ની કવિતા ઉદ્રેક છોડી દઈ શાન્ત ભાવનામયતા સાધે છે તે સાથે સ્વરૂપ ધારવા માંડે છે. ઉભરો ઓસરી રહ્યા પછીના દૂધની માફક તે પણ શુદ્ધ તથા સત્ત્વશાલી બને છે. કવિતાયુગની નજરે આ કવિતા હજુ ઊછરતી છે, એટલે આજે ભવિષ્ય ભાખીને તેની શક્તિ હણવામાં ડહાપણ નહિ. તોપણ એટલું કહીએ કે ૧૯૩૩ની કવિતા રૂપે. અને ગુણે ગયા વરસના કરતાં ઠીક મોટી થઈ છે તેમજ તંદુરસ્તી અને તેજોમયતા મેળવી શકી છે.

ગુજરાતી કવિતા હિંદી કવિતા જેટલી પ્રચાર પામી નથી અને હિંદી પ્રજાનો બહુ ઓછો ભાગ ગુજરાતી બોલે છે – છતાં ગુજરાતની ભાષા એ તેની સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે; અને એ પ્રતીક હવે મોળું, શિથિલ કે આરામપ્રિય નહિ, પણ પુરુષાર્થભર્યું અને ચારિત્ર્યશીલ બન્યું છે. ગુજરાતની કવિતા પણ પોતાની ભાષાજનનીની એ અલંકાર–શોભા વારસામાં મેળવે છે.

એક શ્લોકનાં મુકતકો, સૉનેટો અને ગીતો જેવાં ટૂંકાં કાવ્યો, કંઇક લાંબાં કથાકાવ્યો આદિમાં વર્ણનશક્તિની સરળતા સાથે ભાવની માત્રા ભારોભાર છે – એમ છતાં જૂના સાહિત્યમાં જે 'બૅલેડ'ની રચના હતી તે હજુ આવી નથી. એ અને એવા બીજા કવિતાપ્રકારો જે અંગ્રેજી કવિતામાં છે તે ખીલવવા આપણે બાકી રહે છે. કાવ્ય–વિષયોનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બન્યું છે; અને વિચારબલ સાથે છંદબલ દૃઢ થયું છે. ઊર્મિગીતોની કોટિ અદ્ધર ચઢી જણાતી નથી. કવિતાતત્ત્વ એમાં હળવું ને પાતળું જ પ્રવેશે છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં 'લિરિક'ની કોટિ હજુ વણપહોંચી રહી છે. કવિતા વિચારપ્રધાન જ હોય એ મંતવ્ય અને સ્ત્રીકવિઓનો અભાવ એ બે આ પરિસ્થિતિનાં મુખ્ય કારણો હોય કદાચ. આ અગેય દશા ઠીક તો નથી જ. રાસો, ભજનો, બાલકાવ્યો આદિ સંઘકવિતા હમેશ અને કેવળ અગેય તો નહિ બની શકે એ વાત ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે.

આ વર્ષે ચન્દ્રવદન મહેતા, સુન્દરમ્, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, મેઘાણી, મનઃસુખલાલ ઝવેરી અને સ્નેહરશ્મિ વગેરેના કાવ્યસંગ્રહો બહાર પડ્યા છે. રતિલાલ શુકલ અને ઉમાશંકર જોષી સહિત સૌ માસિક પત્રો દ્વારા પોતપોતાનાં વ્યક્તિત્વો ખીલવે છે – પરંતુ કાવ્યોનું વ્યક્તિત્વ× ખીલવવા તરફ કોઇકનું જ ધ્યાન હશે. સ્વ. અંગ્રેજ યુવક કવિ રૂપર્ટ બ્રૂકના 'ધ સોલ્જર' જેવું ઉત્તમ – પાસાદાર, તેજસ્વી અને પૂર્ણ કાવ્યમણિ આપણી કવિતામાં છે? પ્રામાણિક વૃત્તિએ વિચારતાં કહેવું ઘટે કે એવી સજાવટ શરૂ થઈ છે. રમણલાલ સોની, રમણ ન. વકીલ નવા આવનારાઓમાં અગ્ર સ્થાને છે. 'સ્વપ્નસ્થ', 'જનમેજય', 'અકવિ' જેવાં તખલ્લુસોથી કોઇ કોઇ જાણીતા–અજાણ્યા લખે છે; પરંતુ શ્રી. બલવંતરાય ક. ઠાકોર કહે છે તેમ તખલ્લુસો બીનજરૂરી છે અને ઠીક પણ નથી ખરૂં નામ આપવું જ બહેતર છે. ઊર્મિ પત્રનો કાવ્યાંક એ આવકારલાયક નવું પગરણ છે. એવાં સાહસોની આપણે ત્યાં પૂરી જરૂર છે. એમ તો કવિતાના એક મુખપત્રની યે ખાસ જરૂર ઊભી છે. પરંતુ ધનાઢ્ય વર્ગની સહાયતા વિના એ થઈ શકે એમ નથી.

'પ્રજાબંધુ'વાળા શ્રી 'સાહિત્યપ્રિય' માને છે કે કાવ્યના એકએક ચરણાન્તે એકએક વિચાર પૂરો થવો જોઈએ – પછી એ વિચાર પૂર્ણ વિરામથી માંડીને અલ્પવિરામ લગીનો હોય. ઘણે અંશે આ ખરૂં છે, સ્વાભાવિક છે; અને ઘણે અંશે એમ બને છે પણ ખરૂં. છતાં આ નિયમ અપવાદ વિનાનો નથી. એક વિચારને બીજા ચરણમાં લંબાવવાથી છંદનો લય તૂટતો લાગે, પણ વિચારનો લય તૂટતો જણાતો નથી—પ્રલંબ બને છે. વળી વિચારપ્રધાન કવિતાને એવી પ્રલંબ રચના અનુકૂળ થતી લાગે છે. અલબત્ત, એ રચના છંદાનુકૂળ અને વિચારાનુકૂળ સ્વાભાવિક હોય તો જ સારીઃ નહિ તો કૃત્રિમ બની જાય એવો ભય છે.

મુક્તકોનું વિશિષ્ટ સર્જન અને તેમનો પ્રચાર ઠીક શરૂ થયો છે. આને હું કવિતાનું સુચિહ્ન માનું છું. સંકીર્ણ શબ્દોનું અર્થઘનત્વ કવિતાનું લક્ષ્ય છે. તેનો આ પ્રથમ પદ–અર્થપાદ છે એમ સમજાય તો આ પ્રયોગ પછી કાવ્યના છુટા શ્લોક સ્વતંત્ર અર્થવાહી અને કાવ્યાનુરૂપ એકમેળ અર્પનારા થશે એમ સહેજે જણાશે.

× 'ઊર્મિ'ના કાવ્યાંકમાંની નોંધ જુઓ.

ગયે વરસે બાળકાવ્યોના સાહિત્યની ગણના કરી નથી; અને હજુ પણ એ ગણવા યોગ્ય શિષ્ટ પંક્તિનું સર્જનતત્ત્વશીલ બન્યું જણાતું નથી. બહુધા અનુકરણના આચ્છાદને એ પોઢેલું છે.

છંદોમાં 'પૃથ્વી'એ પોતીકું અગ્રપદ સાચવ્યું છે. અનુષ્ટુભ, ઉપજાતિ વંશસ્થ આદિ પ્રચલિત છંદો પર લખનાર વર્ગની હથોટી સારી બેઠી છે. પણ હવે પછી શું ? એ પ્રશ્ન અનુત્તર છે. ગુલબંકી મર્યાદિત રીતે કામનો છે. શ્રી ખબરદાર રચિત છંદો, વનવેલી, રામ છંદ વગેરે તે તેના કર્તાઓ પૂરતા ફળદાયી હશે; પણ પ્રચલિત બની સફળ થયા નથી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું ડોલન પણ એવું જ. ગેય ઢાળોનું વૈવિધ્યે આવ્યું નથી; તેમ 'ફ્રી વર્સ'નું આયોજન પણ લાધ્યું નથી. કવિતાવિકાસના આ પ્રશ્નો ઉકેલવા તરફ લક્ષ દેવું આવશ્યક છે.

૧૯૩૩ની કવિતા વિચારપ્રધાન રહી છે અને કવિઓનાં સ્વભાવ-ગાન તથા સંસ્કૃતિનું પ્રાકટ્ય એમ ઉભય એમાં સમાધાન પામે છે એ આનંદજનક છે. એમ છતાં કવિતા બહોળા લોકસમુદાય સુધી પૂરી પહોંચી નથી. એમ હોવાનાં કેટલાંક કારણો છે. લોકકેળવણી વધે, જનતા જિજ્ઞાસુ બને અને સાહિત્યપ્રિય થાય ત્યારે જ કવિતા સુવાચ્ય થશે. ઊંચી કવિતા આવી કેળવણી મળ્યા સિવાય કોઈ પ્રજામાં લોકગમ્ય થઈ શકે નહિ; એટલે કવિતાને કે કવિઓને દોષ દેવો હાલ ઉચિત જણાતો નથી.

આપણી વર્તમાન કવિતા અંગ્રેજી કવિતામાંથી પ્રેરણા મેળવે છે એ હકીકત છે. તોપણ ન્યાય ખાતર કહેવું જોઇએ કે એમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિના જીવનઆદર્શો પ્રતિબિંબિત થાય છે. કવિતા સ્વદેશી રહી છે એમ જ કહીએ. વળી બીજી ભાષાઓની કવિતામાંથી પોતાને અનુરૂપ બને તેવી છંદ-માપરચના, શબ્દાવલિબંધો, લાલિત્યધારાની સમજ વગેરે લેવાની છૂટ દરેક ભાષાને છે. બંગાળી અને જાપાની કવિતાએ અંગ્રેજી સંગીતના ઢાળોનું સુભગ મિશ્રણ કર્યું છે તે કાંઈ ખોટું નથી અને તેથી એ કવિતા અંગ્રેજી કવિતા બની જતી નથી. અને ખરું કહીએ તો કવિતાનું સ્વરૂપ સઘળી ભાષાઓમાં એક અને અદ્વિતીય છે.

કન્યાકેળવણીની સંસ્થાઓમાં ભાષાના સાહિત્યને અને સંગીત, ચિત્ર આદિ કળાઓને પૂરતું સ્થાન છે; પરંતુ સાહિત્યના વિષયમાં તેમજ

સંગીતની કળામાં ગુજરાતી કવિતાને મુખપદ મળે તો સ્ત્રીકવિઓની ઊણપ પૂરવાનો માર્ગ સુલભ અને સરળ બને તેમ છે. આપણે ઇચ્છીએ કે સંસ્થાધારીઓને હૈયે આ વાત વસે.

'કવિતાને પોષો' એમ કહેવાનું ગુજરાતની પ્રજાને હજી ય શું બાકી રહે છે? પ્રભુ આપણા ગર્ભશ્રીમાનોનું અંતઃકરણ જાગૃત કરો અને તેમને ઉદાત્તચરિત બનાવો એટલી પ્રાર્થના.

દેશળજી પરમાર

एकोऽहं बहुस्याम्

જ્યોતિ શૂન્યે, દિશા શૂન્યે, કાલાતીત મહા તમે
યોગનિદ્રા થકી જાગી એકલા વિભુ નિર્ગમે!

ઘૂમે બધે તિમિર ઘોર કરાળ ફાળે,
રાત્રિ નહિ, દિવસ ના ધબકે ન કાળે!
એકાન્ત નીરવ બધું, નહિ જ્યોતિ હાસ્ય,
એકાકી મૂક કરતો વિભુ મન્દ લાસ્ય!

ત્યાં **एकोऽहं बहुस्यां**નું સ્વપ્ન મંગલ મંજુલ,
જાગતું વિભુને હૈયે પ્રશાન્ત સૌમ્ય નિર્મલ!

એ સ્વપ્નના ઉર થકી પ્રગટી હુતાશ,
કંપાવી તે તિમિર ઘોર કરે પ્રકાશ!
ને શૂન્યનું ઉર તૂટી પડી ખંડ ખંડ
સીમા ઉગે ગગન શબ્દ ઘૂમે પ્રચંડ!

તમરૂપ હતો પૂર્વે, જ્યોતિ રૂપ બન્યો પ્રભુ!
નિહારિકા ઉરે ખેલે રાસલીલા નવી પ્રભુ!

(૨)

છલછલ છલકે તે તેજનો ભવ્ય સિન્ધુ,
ત્રિભુવન ભરી જાણે ખેલતા કોટિ ઇન્દુ,
અગણિત રવિ જન્મી ઘૂમતા તેજ–ફાળે,
ગ્રહ ઉપગ્રહ જાગી ઝૂલતા વિશ્વ–ડાળે!

તારાઓનાં વનો ડોલે, વચ્ચે મંદાકિની વહે,
એકમાંથી અનેકોની લીલા તે વિકસી રહે!
તણખા સૂર્યના ઊડી જન્મતાં વસુધા ગ્રહો,
વહ્નિની ઝુંડ ઝાડીમાં ફૂટતી પ્રાણ ફૂપંળો!
પ્રથમ સૃજનની તે ભવ્ય જ્યોતિ નિહાળી
પુલકિત વિભુનેણે હર્ષની રેલ ચાલી!
મૃદુ નયન–સુધા તે દિગ્દિગન્તે વિરાટે
ઝરમર વરસે એ નર્તતી પૃથ્વી પાટે!
આનન્દઘેલી પૃથ્વીએ અબ્ધિનું ધરી દર્પણ
નિમંત્ર્યા વિભુને હૈયે ગુંજીને સ્નેહ સ્વાર્પણ.

(૩)

ઉલ્લાસે વસુધા કેરી આંખમાંથી સુધા ઝરે,
બુઝાવી વહ્નિ–જ્વાળા તે સોહી રૂહે વારિ–અંબરે!
ઘેરા અબ્ધિ તણા પ્રશાન્ત ઉરના વારિ તણા દર્પણે,
જોતાં વિષ્ણુ પ્રફુલ્લ આત્મ–પ્રતિમા આનંદઘેલા બને;
ચારે હસ્ત પ્રસારી સાગર પરે ઉષ્મા કરી શાન્ત તે
નિઃસીમે રમતા વિરાટ ઉરમાં લ્હેરો નવી થન્ગને!
જન્મ ને મૃત્યુને ભવ્ય હીંચકે ઝૂલતા પળે
મત્સ્યાવતાર રૂપે તે સ્વયંભૂ પૃથિવી પરે!
નાચે સિન્ધુતરંગ ઇન્દુ મલકે નાચે દિવા ને નિશા,
જાગે નૂતન પ્રાણ ગાન મધુરાં જાગી કરે સૌ દિશા;
એકે કૈં બનીને અનેક રમતા વિશ્વેશ પાછા તહીં,
સ્વપ્નો દિવ્ય નવાં નવાં ઉર ઝીલી હર્ષે ગજાવે મહી.
તરંગ જાગતા મોટા સિન્ધુને ઉર હર્ષના,
વીંઝી જોજન શું પુચ્છ કરે કૈં મત્સ્ય ગર્જના!

(૪)

ના ચહે વારિ કેરાં જ ઘેરાં ગાન વિરાટ તે,
માંડે સ્વપ્નભરી દૃષ્ટિ દૂરદૂર ધરા પરે.
સ્મિતે ભરી તે મુદિતા વસુન્ધરા–
ઉરે સ્ફુરે કોમલ સ્નેહના ઝરા!

પળે પળે તે વિભુને નમે લળે,
તટે તટે ત્યાં પ્રભુ કૂર્મ થૈ ફરે !
ઘડીમાં તટ પે નાચી ઘડીમાં ડૂબતા જળે,
કૂર્મ તે સ્નેહની ગાંઠે અબ્ધિ ને ભૂમિને જડે !
યુગો યુગો એમ વહે અને બને
અનેક ત્યાં એક થકી ક્ષણે ક્ષણે,
પ્રફુલ્લ, રોમાંચ થકી તૃણે તૃણે
ધરા નવી સોહતી શ્યામ અંચલે !
યુગો, કલ્પો ઊગે ડૂબે મત્સ્ય કૂર્મ ધરા ભરે,
કન્દરા ગિરિઓ જાગે પૃથ્વીની વેલ પાંગરે !

(૫)

સિન્ધુમાં ને તટે ખેલી ધબકંતાં ઉરો સમાં,
ધરાનાં ગિરિશૃંગોને ઉલ્લાસે વિભુ ઝંખતા.
વરાહ બનીને વિરાટ જગ તોળતાં દંતપે
ગજાવી ગિરિગહ્વરો વનવનો પળે ભૂ પરે!
નિહાળી અતિ ભવ્ય તે હરિતણી નવી મૂરતિ
ઉઠે થનગની ધરા, ચકિત વ્યોમગંગા થતી!
ચાલે ત્યાં તો ખરીમાંથી પ્રાણના તણખા ઉડે,
વરાહ ગર્જના ઝીલી આનન્દે ધરતી ડૂબે.
સ્ફૂરે, વિકસી ત્યાં રહે જડશિલા ઉરે સ્પન્દનો,
ઉડે ખીલી કઠોરમાં મૃદુ ફુલો, અને વન્દનો
કરી વિટપ સૌ ધરે વિરલ અર્ધ્ય, ને વ્યાપતી,
ધરા-વદન લાલિમા મૃદુલ સ્નિગ્ધ મુગ્ધાતણી.
ધરતીને ઉરે કેડી જીવજીવનની પડે,
યુગયુગો સુધી ભોમે વરાહે હરિ સંચરે !

(૬)

પ્રચંડ ને વિશાળી તે કાયા ભવ્ય વરાહની
ધીમે ધીમે કરી નાની વિભુ લીલા કરે નવી.

નૃસિંહ રૂપે અવતાર ધારી,
નખે મહા દિવ્ય પ્રભા જગાડી,
પ્રલ્હાદ કાજે—મનુજન્મ કાજે
વિરાટ તે બદ્ધ થતો જ ચાલે!
નૃસિંહ ઘૂમતા ભોમે ઉષા સન્ધ્યા, દિવા નિશા,
હૈયામાં નીરવે સૂતી જાગવા ઝંખતી ગિરા.
પ્રચંડ શબ્દો નભને ધ્રુજાવે,
દિગન્ત હૈયે લહરો સ્ફુરાવે,
વને વને કુંજલતા ગુહામાં
નૃસિંહ વ્યાપે સઘળી દિશામાં!
છોડીને શૂન્યની શય્યા વહ્નિ ને વારિમાં રહી
પૃથ્વીને પાટલે ખેલી ગુહામાં વિભુ રહે વસી!

(૭)

દેહ કેરી જ લીલામાં ખેલતા વિભુને ઉરે
સૂક્ષ્મ ને કોમલે તત્ત્વે બંધાવા કામના સ્ફુરે!
વિમલ ઉજ્જ્વલ કૌમુદી રેલતી,
વનવને સુતી મંજરી લ્હેરતી,
પરિમલે વસુધા મુદિતા ઝૂલે,
નયન વામનનાં નમણાં ખુલે!
વિજન તે ધરા અંકે, ઘેરાં ગીચ વનેવને,
ધરી વામનનું રૂપ મનુજે હરિ સંચરે!
કનક કૂંપળ ગાઢ તમે ખીલે,
મન તણી નવી જ્યોત જગે વહે!
જગ-ઉષા મનુબોલ-સુધા ઝીલે,
દશ દિશા કવિતા છલકી રહે!
ક્યાં તે વિરાટ કાયા ને ક્યાં તે નાજુક માનવી?
વામને કલ્પ કલ્પાન્તે પ્રભા પુનઃ ઝગે નવી!

(૮)

દંતને નખને સ્થાને પરશુ કર ધારતા,
પરશુરામ રૂપે તે પૃથ્વી પે હરિ રાજતા.

કલ્પના વિકસતી પળે પળે,
અસ્ત્ર શસ્ત્ર યુગ આદિ તે ઝગે;
ચેતનાદ્યુતિ સમા સ્થળે સ્થળે,
ગોત્રબદ્ધ મનુજો ઘૂમે જગે.
પ્રતિબિમ્બ મહીં મોહ્યો ભ્રમ ડૂબ્યો પછી તહીં,
વિકાસ–પન્થ શોધીને નવા નવા રમે હરિ –
કુંજકુંજ સરિતા તટેતટે
ઘૂમતા પરશુરામ ભૂમિ પે;
આદિ તે તિમિર કંપતું નભે,
પૃથ્વીની પરશુએ પ્રભા દીપે.
દિને દિને વધી ફાલી માનવી–વેલ મ્હોરતી,
પરશુરામને સાદે ધરિત્રી આખી ડોલતી.

(૯)

સ્ફુરતિ પરશુની વાધે વિકાસ ઝંખતી રહે,
તેજના પુંજ શા રામ શિવધનુ કરે ગ્રહે!
સ્નેહ–જ્યોતિ વિધુ–વદન તે રામ ઉલ્લસ મંત્રે;
છૂટાંછૂટાં મનુતનુજને ગૂંથતા એક તંત્રે!
પૃથ્વી–હૈયે યુગયુગ સૂતી વિશ્વના સ્વપ્ન જેવી,
સીતા જાગે, કૃષિપુલકિતા જાગતી ભૂમિદેવી.
ગોત્ર, કુટુમ્બ ને ગ્રામો, કૃષિ સંસ્કૃતિ ખીલવી,
રામચંદ્ર કરે સ્થાયી ભમતાં નિત્ય માનવી!
અબ્ધિ હૈયે કુસુમ સમ કૈં પથ્થરોને તરાવી,
ખંડેખંડે વિચરી કરતા રામ તે વીર્યશાળી.
કાન્તારોમાં, વિજન પથમાં, સંસ્કૃતિ-દીપ-માળા,
ને સૌંદર્યે ધરતી વિલસે જેમ કો મુગ્ધ બાલા!
વાલ્મીકિ રચતા પ્હેલું વિશ્વનું કાવ્ય ઉજ્જવલ,
સંસ્કૃતિની ઉષા ભોમે જાગતી દિવ્ય નિર્મલ!

(૧૦)

સમાજસ્થાપના કેરૂં પ્રભાત વિલસે જગે,
મુક્તા–પુંજ ઉરે જાણે ઊર્મિલા કૌમુદી ઝગે!

ઝુલે વ્યોમે ઊંડે કમલ સમ જાણે નવ શશી,
રહે વા જે રીતે શરદ નભમાં સ્વપ્ન વિલસી,
સ્ફુરે એવાં ગાનો ઉભય યમુનાતીર ગજવી,
બજે બંસી ઘેરી મુદિત નીરખે કૃષ્ણ પૃથિવી!
કલા ને કવિતા જાગે, જાગતાં ગોપગોપીકા,
ગીતાનાં ગાનમાં ઝૂલે વિશ્વની મુગ્ધ રાધિકા.
રમી ચક્રે શંખે ત્રિભુવન ભરી ચેતન થકી,
ગણો ને રાજ્યોના ગગનભરતા ઘુમ્મટ રચી,
રમાડી ગોપાલો નગરજનને મુગ્ધ કરીને;
જગાડે બંસીથી નિશદિન ઘૂમી કૃષ્ણ મહીને!
મહાભારત કેરૂં તે વ્યાસ કાવ્ય રચે મહા,
જગને અન્તરે સોહે કૃષ્ણની ભવ્ય તે પ્રભા!

(૧૧)

વહે ઘેરાં ગાને છલ છલ થતી જીવનનદી,
રહે કુંજે કુંજે મૃદુ મનુજને શ્વાસ પમરી;
ધનુષ્ય, કે શંખે ભરી જીવનથી બાલ વસુધા,
ત્યજી શસ્ત્રો અર્પે હરિ હૃદયની મંગલ સુધા.
વહે વ્યોમે રેલી પ્રણય–અમૃતે દેવ–સરિતા,
સ્ફુરે ભોમે દિવ્યા હૃદય–અમૃતે સ્નેહ–કવિતા!
જુએ, જાગે, વન્દે સકલ વસુધા ભક્તિ મુદિતા,
દિશા ગાજે ગાને ઉરઉર ઝગે બુદ્ધ–સવિતા!
અહો! વિશ્વે કેવી પરમ વિભુની જ્યોતિ નીતરે!
બધાં પંખી પ્રાણી મનુઉરતટે આવી વિરમે!
મહા તેજે ભોમે મનુજ તરણી શાન્ત સરતી,
ભુલાવી ભેદો સૌ વિચરતી ગિરા શાક્યમુનિની;
માનવીમાનવીઓ ને માનવેતર જીવની.
બન્ધુતાની ઉષા ભોમે બુદ્ધને વદને ઝગી!

(૧૨)

સ્નેહ સૌન્દર્ય ને શાન્તિ વિશ્વસંઘ તણાં સ્ફૂરે,
સ્વપ્નો કૈં ભાવનાભીનાં સ્વચ્છ માનવના ઉરે!

બ્રહ્માંડે કલ્કિ કેરાં નયન અમૃતથી પ્રાણના ધોધ છૂટે,
ખંડેખંડે પ્રચંડા મનુજ–સરજી તે ભૂમિની પાળ તૂટે;
વ્યાપે ભોમે દિગન્તે અણુઅણુ ભરતી કલ્કિની ભવ્ય પ્રજ્ઞા,
નક્ષત્રો ને ગ્રહો સૌ ચકિત બની જુએ સૌમ્ય તે જ્ઞાનમુદ્રા !
પ્રજ્ઞા તણો ઝગે ભાનુ કલ્કિ અવતરે જગે,
અન્તર્દષ્ટિ બની લોકો તેજના પુંજમાં રમે !
લ્હેરે, ચોપાસ લ્હેરે, અણુઅણુ ધબકી કલ્કિ રૂપે વિરાટ,
પ્રજ્ઞાના કોટિ સૂર્યો ઝળહળ ઝળકે પ્રાણનો શાન્ત ઘાટ !
ડોલે બ્રહ્માંડ ડોલે, નિશદિન છલકે પ્રાણને સિન્ધુ ગાને,
લીલા અંકે શમાવી હરિ હૃદય–તૃષા બીડતા નેત્ર ધ્યાને !
લીલા પૂર્વે મહા શૂન્યે તમ રૂપ હતો પ્રભુ,
લીલા અન્તે મહા છન્દે પ્રજ્ઞારૂપ બન્યો વિભુ !

(કુમાર) 'સ્નેહરશ્મિ'

યુગદ્રષ્ટા

(સ્રગ્ધરા)

વાલ્મીકિ કુંજે ને પુષ્પપુંજે, ગિરિવરકુહરે, નૂપુરે નિર્ઝરોનાં,
સિન્ધુસ્રોતે પ્રચંડે, જલધિજલતરંગે દિશા--અંતરાલે,
પંખીગાને સૂરીલે, વન–રણ–ગગને, તારકાવૃન્દસૂરે,
સન્મંત્રો ગુંજતા'તા સરલ શુભ સ્વયં સૃષ્ટિને બાલ્યકાલે.
ત્યારે વીણા જગાડી જનકુલ ભમિયો વાલ્મીકિ તું રસર્ષિ,
ક્રૌંચીની આર્ત ચીસે તવમૃદુ હૃદયે શોક શ્લોકત્વ પામ્યો;
કલ્યાણાર્થે જનોના ઉર શુભ જગવી ભાવના ભદ્રદર્શી,
દ્રષ્ટા ! કારુણ્યમૂર્તિ ! તવ કવનરસે વિશ્વનો તાપ વામ્યો.
તેં ગાયાં રામસીતા, મનુહૃદય તણાં ભવ્ય દેવત્વ સ્થાપ્યાં,
શીળી મીઠી કુટુમ્બી જગકુલની વ્યવસ્થા તણાં મૂલ્ય માપ્યાં;
તારી વીણા હજી યે ઉરઉર રણકે દિવ્ય ભાવાર્થભીની,
પોષે પીયૂષપાને કલકલ ઝરતી કાવ્યગંગા યુગોથી.
તેં સર્જ્યો રામ કાવ્યે, કવન તવ ઝર્યું વા મહાવીરપાદે,
કો જાણે ! કિંતુ વિશ્વે ઉભય અમર છો અંતરે ઊર્મિનાદે.

વ્યાસ મેરૂ મોટે વલોણે જલધિજલ વલોવ્યાં પુરા રત્ન કાજે,
દેવોએ દાનવોએ, અઘ કુટિલ યુદ્ધે વલોવાઈ એવી.
ચંડી આર્યપ્રજાઓ, મનુકુલ પસર્યાં ઉષ્ણ હાલાહલો,
મૃત્યુઘેરા પ્રણાશે સુખરૂપ પ્રગટયો'તો અમીકુંભતારો.
કાવ્યે સીંચ્યું મહાભારત, યુગ ઇતિહાસે ભરી ભવ્ય ગાથા !
આત્માનાં મંથનોમાં સમર ઉપડતાં દેવ ને દાનવોનાં,
હૈયે હાલાહલો જ્યાં વિકટ પ્રસરતાં, ત્યાં અમી કાવ્ય કેરાં
તારાં મીઠાં ઝરે, ને અસુર શું લડવાને નવી શક્તિ દેતાં.

તેં ગાયા સર્વ ભાવો, પ્રબળ હૃદયઆવેગ ગાયા વિરાટ,
જોયો તેં કાળકાંઠે નૃપતિકુલવ્યવસ્થા તણોધ્વંસઘાટ;
તારો ઘોરે વિશાળો દિશદિશ ભરતો ગર્જને કાવ્યસિંધુ,
મોજાં સ્પર્શ્યાં ન એવું નવ કંઈ જગતે, તારૂં ઉચ્છિષ્ટ સંધું.
બ્રહ્મર્ષિ ! દિવ્ય દ્રષ્ટા ! અમર યુગની મૂર્તિ ! સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગી !
ગીતા ગાનાર ! તે તો મનુજઉરવ્યથા ગાઈ સર્વસ્વ મોંઘી.

ભાવિ દ્રષ્ટા સંસારે સર્વ રાજ્યો ડગમગ કરતા યુદ્ધવંટોળ ઘૂમ્યા,
મૂર્છા પામી સ્વહસ્તે શતશત જખમે સંસ્કૃતિ યંત્રઘેરી,
લોકોનાં શાસનો યે કરપીણ ઘટનાના શકયાં એહ ખાળી;
ત્યાં ફૂટી પ્રેમભીની અમૃત નીગળતી ભારતે વીરડી આ
માગે છે આજ ત્રીજો ભરતકુલકવિ પ્રૌઢ વાચસ્પતિ કો;
આવા કોલાહલે યે જગતહૃદયનું દિવ્ય સંગીત જોતો,
રાષ્ટ્રોનું ઐકય ગાતો, પ્રતિજન ઉર માનવ્યનો દિવ્ય દ્રષ્ટા,
ને ભેદોમાં અભેદે નિશદિન રમતો શાંતિનો સ્વપ્નસૃષ્ટા.

મોંઘી સ્વાતંત્ર્યકૂચે કદમ ઉપડતાં પ્રેમઉન્માદ જંગે,
કૂદે ભૂખ્યાં, દબાયાં, પતિત, દલિત સૌ મુક્તિઆશે ઉમંગે,
પીલાએલાં જનોની સુકરુણ કથની શબ્દનો દેહ માગે,
પ્રેમે શૌર્યે પ્રજાના હૃદયઝરણનું મૂક સંગીત જાગે.
એવે વીણા ભરીને જગતલ વહવા, વિશ્વમાંગલ્ય ગાવા,
જ્યાં હો ત્યાંથી ધરા પે અવતર કવિ ઓ મુક્તિભાનુ વધાવા !

(કુમાર) **ઉમાશંકર જોષી**

માગું આશિષ

(સ્રગ્ધરા)

'સૃષ્ટિનાં હીર બાળી ઉછળી ઉમટતા ઘોર દાવાનળોને
હૈયામાં હું સમાવું; અણુ અણુ અરપી એહના દાહ ઠાઈ
એવું જો કોઈ ઇચ્છે મનુજ, સ્વપ્ન એ શેં ગણીને ઉવેખું ?
જાણું એવું બન્યું ના, નવ પણ બનશે, તોય વાંછી રહું હું.

મારી નાની મતિને બહુ બહુ મથતો વારવા તાત ! તો યે
લીધાં સ્વપ્નાં ન છોડે, શિશુ હઠ મહીં એ આભને બાથ ભીડે.
તારી ઇચ્છા વિના ના પ્રગટ ઋત થતું ને અસત્ ના પ્રજાળે,
રે ! જાણું તો ય શાને લઘુમતિ ચહતી સ્વપ્નની સિદ્ધિ ચારુ !

વિશ્વોના કૈંક ગોળે અણુતમ પૃથિવીનો અણુ માનવી કો,
ચાહે સૃષ્ટિતણા સૌ ક્રમ જ પલટવા એ અહમ્નો પસારો.
એ સત્ત્વે સાથ દેતાં લગીર પણ પ્રભો ! થાય જો દ્રોહ તારો
આત્મા ને ઇન્દ્રિયોના સકળ ગણ મથી એક તુંમાં ડુબાડું.

ને એ ભક્તિથી રીઝે તુજ ઉર કદી તો માગું આશિષ માત્ર,
કે પેલા માનવીની સફળ કર વિભો આશ, શી ખોટ તારે ?

(કુમાર) **રતિલાલ શુકલ**

શૂન્યશેષ !

(પૃથ્વી)

નહિ ! નહિ જ પાલવે શયન પાંશુ પે પાશવી
ખરી, ચરણ, ડાબલા મલિન સ્પર્શ મેલી બની:
ઉભીશ અવરોધતો ગગનચુંબી પ્રાસાદને
શ્રીમંત મુજ વૈભવે, ધનકુબેરના નાદને:

ન તો ય પરિતૃપ્તિ; સપ્ત જલસાગરે ગાજતા
નવે નવ દ્વિપે, ભૂ પે, સકળ લોકમાં રાજતા

જહાંગીર મહાન કો ભરખ-જ્વાલા-જ્વાલામુખી,
તણે મુખ વિરાજીને ગગનને ભરૂં હું મૂઠી :

ગ્રહો, તરલ ધૂમકેતુ ય, નિહારિકા, તારલા,
મુકુટ સમ રાજતા મહત માનવી હું શિરેઃ
પ્રદીપવિચિમાલ્યશી સુરસરિતની મેખલા
વિરાટ મુજ દેહની કટિ પરે પ્રભા વીકિરેઃ

હવે તું કર-આમળું ! ઉછળતો તને ઝાલવાઃ
પિતા મુજ પદે પડયો ? મલિન પાંશુ પે ન્યાળવા
તને શરીર આ વિરાટ મુજ આજ આકું ખડું !

(કુમાર) કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પૃથ્વી

(પૃથ્વી)

સમાધિમય શૃંગથી, જટિલ વારિ વંટોળથી
અને કડકડાટથી-ગગન વીજળી વેદના
વિરાટ પછંદ મેઘ નભ ભેદતી ગર્જના—
પછાડ ધુધવાટથી, જલપ્રપાત અંગોળથી,
શિલા ત્રુટિત કાંગરા-નવીન ભોમ રંગોળથી,
મહા ભીષણ કોપ જ્વાલતણી તીવ્ર સંવેદના
પછી ખળખળે નદીજલ પયોધિમાં નિત્યના,
સુખે ગિરિવરે જતાં સૂરજ-વાયુ ઢંઢોળથી.

અને કુદરતે જ તેમ વળી માનવી જીવને
અનંત ઘટમાળ એમ, રસયુદ્ધની ક્રોધ ને
ભયાનક કરુણ રૌદ્ર શુચિ પ્રેમ ને વીરતા
પછી પરમ એક શાંત રસ ઊર્મિ સ્થાયી થતાં,
અનંત યુગથી વહે જીવન કાવ્યમાં યે રસે
વિલંબિત ગતિ સ્ફુરે, સતત એક પૃથ્વી વિષે.

(કુમાર) ચન્દ્રવદન મહેતા

મૃત્યુ

(સ્રગ્ધરા)

કંપે છે વજ્ર કાયા જગત પગ તળે છૂંદનારા વીરોની,
લક્ષ્મીનાં લોલ નેને રજનીદિનભૂલ્યા નંદ આક્રંદી ઊઠે,
ગંગાનાં નીર જેવી સુભગ કવિ તણી કાવ્યધારા વિરામે,
રે ! તારા નામમાત્રે ભડ ભીરુ બનીને સ્થિરતા હારી બેસે.

શું છે તારી સ્મૃતિમાં ? અકળ અણુકથી ક્રુરતા પાર્ષદોમાં ?
કેવાં છે ઝેર નેને ? અગર ગજબ છે કેવું તારૂં સ્વરૂપ ?
છે તારા જૂથમાં શું મનુજ ભરખતી, રાચતી રક્તસ્નાને,
મુંડોની માળગૂંથી, શિવ રીઝવતી કો ભૈરવી જોગણી કે ?

ના ના, ભૂલ્યો; નથી કૈં; મનુજ અણુધની લાલસાથી ભરેલી,
હત્યારી કલ્પનાના અગણિત ચીતર્યાં સ્વાર્થીલા સૈ તરંગો.

ઢાળીને પાંપણો આ, કુસુમ કળી સમાં કુમળાં હાસ્ય વેરી,
તારે ખોળે મધુરાં નભપરીસપનાં સેવતાં બાળ પોઢે;
રંકો ને રાય કેરાં કુટિલ જગતનાં કૈં કલંકો અનામી,
હર્ષોન્માદો વિષાદો જય–અજય તણા ભાવના વાયુ ઝેરી.
વામે સૈ તારી કુંજે; અમર જીવનનાં કિન્નરી ગીતગુંજે.

સત્ત્વોના સાર જેવા પરમ પ્રિય પિતા ! થાકી નેનો મીચું હું,
ઇચ્છું ત્યારે મને યે શિશુ સરલ ગણી પ્રેમથી અંક લેજે.

(કુમાર) **ચમનલાલ ગાંધી**

રાત છેલ્લી

જે ભૂમિના રજકણ કણે દેહ મારો ઘડયો આ,
પોષ્યાં જેનાં હૃદય પીયૂષે દેહદેહી, પ્રિયે, આ:
થાકીપાકી શ્રમિત ઢળતાં પાંપણો નીંદ ખોળે
પોઢાડંતી ફૂલપરિમલો પાથરી, જે હિંચોળે:

એ ભૂમિના વરસ વસમાં વીતતાં, વ્હાલી, આજે,
એના લૂંટી રસકસ ગુમાને ઉભો શત્રુ ગાજે:
એનું મોઘું ઋણ ચુકવશું મુક્તિના જંગ ખેલે
કાલે, ને આજ તેથી મુજ તુજ ગણવી, વ્હાલી, આ રાત છેલ્લી.

વ્હાલી, જો આ અજબ પ્રભુનાં સૃષ્ટસૌન્દર્ય મોંઘાં,
જો, કેવા આ અમિત ઉછળે, મુક્તિનું ગાય ગાણું
સિંધુમોજાં, નભથી નીતરે કૌમુદી, ભવ્ય ટાણું:
ગુંજે શબ્દો શ્રવણપુટ 'ના જંગના રંગ સોંઘા'
યોગી જેવા લીન હિમગિરિ જો પડ્યા ધ્યાનમગ્નઃ
પોઢી સૃષ્ટિઃ જળથળ પ્રવાસી પડ્યા નીંદખોળે
જાણી ઉગ્યાં અકળ વિભુ સૌન્દર્ય શું રાસ ખેલેઃ
પી લેજે પાંપણોથી હૃદય ધબકતે છેલ્લું સૌન્દર્યલગ્ન.

ચાલો પાછા નવ પ્રહર પૂરી હશે રાત્રિ બાકી,
લ્યો સંભાળો કર તમ સુકાને લઉં હું હલેસાં:
કે'તાં પાછી સરર સરતી નાવ વાધી અગાડી,
આવી પ્હોંચી તટ સમીપ એ હાંકતી થાકીપાકી.

ત્યાં દૂરેથી રણતુરી તણા સૂર કાને પડ્યા ને,
'ચાલો' કે'તાં કર લીધ કરેઃ આંખ ચોળી ઉઘાડી:
એતો જાણે હિમઢગ પડ્યોઃ ના જરી હાલીચાલી.
મારી, એની અને શું જગત સકળની એ હતી રાત છેલ્લી ?

(ઊર્મિ) 'જનમેજય'

સ્વપ્નસરોવરે

સરોવર તણાં તીરે સુહાગી વનદેવતા,
પીગળી પડતી જાણે વેણુનાદે વસન્તના.

પતંગ ત્યાં તોરણુ તેજ કેરાં
મેંદી તણે સૌરભસૂત્ર ગૂંથે,
ને પૂરતી સ્વસ્તિક ચન્દ્રિકાના
ઉલ્લાસઘેલી મૃદુ માધવશ્રી.

ત્યાં ભૃંગનાં ગુંજનના સતારે
તરંગ ધીમે નિજ તાલ આપે;
ધીમે તહીં કોકિલ મત્ત કોઈ
કૂજી રહી પંચમ સૂર રેલે.

પ્રફુલ્લ ત્યાં પુષ્પતણા પરાગે
પ્રમત્ત ધીમે પદ વાયુ આવે,
ને મુગ્ધ મીઠી સરપોયણીને
અચિંતવી વૃક્ષ વિશે સમાવે.

ધીમેથી એની ઉરપાંખડીને
ખોલી, ભરીને સ્મિત નેણુ એને
મૂંઝાવતો ચશ્રશ ચુમ્બનોથી,
રીઝાવતો ચાટુશ તે પ્રિયાને.

અનીશ એના અભિરામ અંગે,
રોમાંચ કેરી લહરી પધારે;
ઉત્કમ્પ પામે મૃદુ મુગ્ધતા ને
બીજી પળે એ રસલીન થાયે.

ઘેરી વળે કો મધુમોહ એને,
ઢળી પડે લોચન લોલ એનાં;
કરે અનોખી રમણીયતા એ,
ઘડેલ જાણે સ્મરનાં સ્મિતેથી.

ઢળી પડે એ સરસેજ માંહી,
બીછાવી જ્યાં ચાદર ચાંદનીની;
ગૂંથી દીધાં તારક—ચન્દ્ર કેરાં,
સહસ્ર જ્યાં સૌરભપૂર્ણ પુષ્પો.

નિષેધની નિર્બળ યુક્તિઓ સૌ
સિત્કારના સૂર વિશે સમાય,
ને એ ભળી કુજનધાર માંહે
વસન્તના વેણુરવે લપાય.

* * *

વિલોકતી લોલ વિલાસ લીલા,
બેઠી હતી હું સરતીર ત્યારે;
ન જાણ્યું શેણે પણ પાંપણે ત્યાં
ઢળી રહ્યાં એ જલબિન્દુ મારે.

ભરી ભરીને ઉર બંસરીમાં,
લસી રહ્યા'તા રસરાજ મત્ત;
મારે ઉરે તેમ લસી રહ્યા'તા—
નહીં કહું—જાવ; લસ્યું ન કોઈ!

કુમાશથી ત્યાં કર બે અચિંત્યા,
દાબી રહ્યાં લોચન આર્દ્ર મારાં;
રોમાંચ મારે તન પાંગરેલાં
એ પારખી સ્પર્શ ગયાં ઘડીમાં.

"જાણી ગઈ હું તમને, રહોને,"
લવી રહી: ને મુજ નેણ ન્હાળે
નિર્વાણને આતમના, સુધાને
સંતપ્ત આ એકલ ચિત્ત કેરી.

રણત્ઝણી ત્યાં ઉરતાર મારા
રહ્યા તમારા પદના રવેથી,
વસન્તની મૂર્ત વિલાસ શોભા
જેની અધીરી ગતિમાં વસી'તી.

સ્મિતો સજીને અધરે અનોખાં,
ઉભા તમે વલ્લભ, શી છટાથી!
શૃંગારનાં કામણ મોહનો સૌ,
વસ્યા તમારી ચખબેલડીમાં.

સમીપ ઊભા પ્રિય, તોય હૈયું
અનીશ છાંડે નિજ મૌગ્ધ્યને ના,
સર્યું જ ના સ્વાગતવેણ એક,
સ્ફુરીય કે ના સ્મિતરેખ આછી.

નિવારવા ક્ષોભ મથી રહી ત્યાં,
ભીડી જ દીધી ભુજપિંજરે ને;
વૈયાત્યથી માર્દવ અંગકેરું
મર્દી રહ્યા મોહન, મારું કેવું!

સમાધમાં વિકલતા સરે ને
સૌભાગ્યભાવે વિરામે વ્યથાઓ,
આનન્દની એક જ રેખ જેવાં
બની જતાં ગાત્ર અચેત મારાં.

ને મૌગ્ધની કૂંપળકોમળી શી
પ્રફુલ્લ મારા અધરે તમારી
જડી તમે ચુંબનમ્હોર દીધી,
ઉન્મત્ત કોઇ અતિદંશ જેવી.

"ઉંહું, ખસોને, કયમ આમ" મારી
જીભે સ્ફુરે કૈં પ્રતિષેધ વાકયો;
પરંતુ આ શું? સહુ એ સરે કયાં?
દુર્દૈવ મારાં! જડ જાગૃતિ રે!!

વિશ્લેષને સાગર વીરડી, ને
તારાકણી એક તમિસ્ત્ર માંહે,
એને ન જો સ્વપ્ન કરી રહે તો
રહી જ કૂડી વિધિવક્રતા કયાં?

એ પૂર્ણિમાઃ એ પ્રિયસ્પર્શઃ ને એ
અનન્ય આનંદ તણી સમાધિઃ
નિસર્ગનાં લાસ વિકાસકેરાં
છો આથમ્યાં જાગૃતિનાં તમિસ્ત્રે.

છતાં ય એ એકનરેખ ચારુ
હજી ય મારા અધરે રમે છે;
ને ન્હાળું તેને તવ પાંગરે છે
હજી ય રોમાવલિ અંગ મારે.

(ઊર્મિ) **મનઃસુખલાલ મ. ઝવેરી**

પથ્થરે પલ્લવ

(ઉપજાતિ–વંશસ્થ–વસંતતિલકા)

પળે પળે પ્રાણ નવા પ્રફુલ્લતી,
નવી નવી નૂતનશ્રી વિકાસતી,
વર્ષા જહીં જીવનવૃષ્ટિ સીંચતી,
પૃથ્વી પરે જલધરે હું સુકાઉં ત્યાં કાં ?

આ આભ ખાલી ઉરને ભરીને
લચી રહ્યું ગર્ભિણી ગાય જેવું,
તે સીંચતું વત્સલ ઊર્મિધારા
દૂઝે શું સ્નિગ્ધ જગજીવન કામધેનુ !

વસુન્ધરા આ અભિષિક્તદેહા,
મહાકુલોની જનની ઋતંભરા,
પ્રત્યંગ એ પલ્લવ પુષ્પ ધારતી,
ધારે વિશાળ હૃદયે ઊગતી વિસૃષ્ટિ.

ધરાતણાં શષ્પ અનેક શસ્યો,
પ્રફુલ્લ દેવો તણી ભેટ આ જે,
ચરી ચરી ગોપશુ દૂઝતાં વધે,
ધાન્યો લણી મનુજ જીવનપંથ ખેડે.

સમુદ્રથી અભ્ર, તહીંથી વર્ષા,
વર્ષા થકી ગંજ અખૂટ ધાન્યના,

ગૌદૂધથી, ધાન્યની વાનીઓથી;
પુષ્ટિ ગ્રહી પ્રગટ માનવ ત્યાં થઉં હું.

હું માનવી સર્જનઅદ્રિ કેરી,
ઉત્તુંગ ટોચે અણજોડ ઊભું,
નિષ્પ્રાણ, નિષ્પલ્લવ શો રહી શું
જાઉં રુંધાઈ ધવલા હિમથી વિઘાતી ?

ઝરંતી ધારે નવલક્ષ વર્ષા,
ભીંજાય પૃથ્વી, પલળું ય હું ત્યાં,
ખીલે બધાં ને કરમાઉં હું કાં ?
મૂંઝાવતા હૃદય પ્રશ્ન ઉઠે તડૂકી.

શું ટોચ તો માત્ર નિહાળવાની ?
કે વીજળીઘા ખઈ તૂટવાની ?
શું પથ્થરે પલ્લવ બેસશે ના ?
શું ફૂટશે અવર કૈં નહિ માનવીથી ?

(કુમાર) સુન્દરમ્

પ્રભુના પગલાં

જાડી જાડી ભલે જેલની ભીંતુ, તેથી જાડું મારૂં ઉર;
તેજથી પાતળી કાય પ્રિ'તમની કેમ તે રે'શે દૂર ?
રગે રગ વેણુ વાગે,
રુંવે રુંવે આરતી જાગે.

બારણે બંધુકધારીની ચોકી ને અંતરે મલમેલાણ;
પવન બિચારો ન પેસી શકે, પણ પ્રિ'તમના પગરાણ.
કોઈથી ના વરતાયે,
ઉંચાનીચ છોને થાયે.

બારણે ગાજે આલબેલુંના ઘડી ઘડી ઘોર અવાજ;
ભીતરમાં ભણકાર પિયુના; સામૈયાના સાજ.
વાજીંતર ગેબના ગાજે,
સાહ્યબો આવશે આજે.

જાડી ભીંતુ, તમે જાગતી રે'જો; જાગજો જાડાં ઉર !
જાડી જંજાળું, જાગજો–દેજો આલબેલુંના સૂરઃ
પ્રભુનાં પગલાં થાશે,
જાડપું આપણી જાશે !

(ઊર્મિ) કરસનદાસ માણેક

બીલીપત્ર

કાજળભરેલી રાતને આરે
વીંઝાય હીમની પાંખ;
કંપતું કાયર અંતર મારું
ઊઘડે ના જરી આંખ,
દિશાઓ બેઠી બનીને અવાક.

મેઘને સાદ કરી કરી ઊછળે
ધરતીનો ઉકળાટ;
ડગલે ડગલે દાઝતો દાઝતો
દોડી રહ્યો પૂરપાટ,
શોધતો આશાનો કિરણઘાટ.

લાહ્ય બળે તળેઃ આભની કેડીએ
ઊતરે અગનજ્વાળ;
રક્તના બિંદુએ બિંદુએ ડારીશ
જ્વાળામુખી વિકરાળ,
તારા લોચનની શી વરાળ !

પંથ ન્હોતો તોય વાયુને પારણે
કરતો સાગર પાર;
એક હાથે જુદું જીવન સાચવ્યું
બીજે સંસારનો ભાર;
માનતો વિનય જેવડી હાર.

આંખ ઉઘાડી કે શૈશવે પેઠો
પુરુષનો અવતાર;
ડગલે ડગલે અગ્નિનાં આસનો
જ્વાલાઓનો પરિવાર,
ઘડિયાં હામ તણાં હથિયાર.

શ્વાસને હીંચકે હીંચકી હીંચકી
તાણ્યા શરીરના તંગ;
આજે તો અંધની લાકડી પેરે
આથડયાં કરે અંગ,
આયખું કેમ ઊતરશે ગંગ ?

કાયાનો થાક ચડયો મારા ઉરને
નેનનાં નીતર્યાં નૂર;
તેજ ભરું ત્યાં તો અંતર ફરતાં
આવે તિમિરનાં પૂર
મારો મારગ કેટલે દૂર ?

વાણીનો થાક ચડયો મારા મુખને
શ્વાસની ભોંકાય શૂલ:
ઉરને બારણે અગન બેઠી
માગતી મૃત્યુનાં મૂલ
મારું જીવન પત્થર તુલ્ય.

ભક્તિના થાકે અકાળ ઢીલા કર્યાં
વર્તમાનના વણાટ;
ભાવિની ભોગળો એકલે હાથે
કેમ ઉઘાડીશ તાત !
ખૂટયું તેલ ખૂટી ગઈ વાટ !

અંતે તારી પગકેડીએ દીઠું
કિરણ નાચતું એક;
હૈયાના શૂન્ય સરોવરે એનાં
વર્તુલ દોર્યાં અનેક;
કિરણે ડ્હોળિયું તળિયું છેક.

વર્તુલે વર્તુલે ઉઘડી વાણી
કિરણે કિરણે રંગ;
મેઘધનુષ્યની પણછે ચીતર્યાં
પંથ ભરીને પતંગ
નિરખ્યાં કાવ્યનાં નિર્મલ અંગ.

ન્હોતું ખેલ્યું તેને ખેલવા બેઠો
છોડી ખલકના ખેલ;
થાકેલ હૈયાની પડખે ચણવા
માંડયા કાગળના મ્હેલ
જેને સાચવવા નહિ સ્હેલ !

(ઊર્મિ) ઈન્દુલાલ ગાંધી

શિલ્પી નાગૂ વલૂ

આઠસો વર્ષનાં જૂનાં મંદિરો ધર્મકાવ્ય શાં,
પુરાણી શિલ્પશક્તિના, ભક્તિના શેષ આ પડયા;

મૂક પાષાણવાણીમાં અમોલા સ્વર સંઘર્યાં,
વર્ષોને વીંધતા આવ્યા, સ્પર્શતા આત્મતંતુને.

લાગ્યા કરાલ કર ધર્મઝનૂન કેરા,
તૂટચાં શિરો શુભ કલામય મંદિરોનાં;
એ સ્થુલ હસ્ત સમજ્યા નહિ સૂક્ષ્મ નાશ,
એણે હણ્યો મનુજ–આત્મતણો વિકાસ.

બીડાએલી હતી એની દિવ્ય આતમઆંખડી,
વિશ્વધર્મની ના એણે પરખી પ્રેમપાંખડી.

અમ્ભોક્ષાકાર વરસો સુધી ઊડિયા, ને
વાયા અનેક વરસો વળી ક્ષારવાયુ;
ધીમાં ખમી સતત ઘર્ષણ કાલ કેરાં,
પ્રાચીન ગૌરવ ઊભું અહીં ક્ષીણપ્રાણ.

ગરવા સિન્ધુ ! ત્હેં દીઠું ભૂતગૌરવ નિર્મળું,
આજે યે તું રહ્યો જોઈ થયું સર્વ છણુંવણું.

શી એ હતી સુભગ ધર્મકલાની દૃષ્ટિ !
કેવો હતો પરમ ધર્મ કલા તણો વા !
કેવી હશે લલિત મંગલ કાવ્યમાલા,
નાગૂરચી અહીં પુરાતન પથ્થરોમાં !

જડ ચૈતન્યનો ભેદ એકદા તેં ભૂલાવિયો,
રેડીને આત્મ પાષાણે કલાત્મા પ્રગટાવિયો.

શિલ્પી ! પ્રશંસુ તુજ હું શુભ ધર્મદૃષ્ટિ ?
શિલ્પી ! વખાણું તુજ વા હું કલાની વ્યક્તિ ?
નાગૂ ! ગૂંથ્યાં ઉભય ત્હેં વર એક સૂત્રે;
પાષાણમૂર્ત તુજ આત્મ કર્યો સખા ! ત્હેં.

નાગૂ વા અન્ય વા હો તું, ત્હારૂં સ્વત્વ અહીં ખડું,
ઉવેખ્યું કાલના હસ્તે; તો ય હું ગરવું ગણું.

વિકાસ નાગૂ ! તુજ આત્મપુષ્પનો,
સોહાવતો આ સ્થળ દીર્ઘકાલ;
મ્હારા સમા યાત્રુ અનેક આવશે,
એકાદ ભાવેભર્યું અશ્રુ અર્પશે.

(કુમાર) સુંદરજી ગો. બેટાઇ

ગુરુદક્ષિણા

(વસન્ત તિલકા)

શાં વિસરૂં વિરલ એ વીરસચ્ચરિત્ર !
આલેખું શાં પ્રખર એ પુરુષાર્થચિત્ર ?
શું વર્ણવું અતુલ એ ગુરુભક્તિ શ્રદ્ધા !
શી વીરવિક્રમ કથ્યે મુખ માત્ર સતા !

તો યે ગણી સ્મરણપુણ્ય તણી મહત્તા,
વીર પ્રશસ્તિ રચવે મતિ આ પ્રસક્તા;
જાણી સુચિન્તન સદાય મહાહિતાર્થ,
આ ઉચ્ચરી રહુ થઈ સહજે કૃતાર્થ.

(અનુષ્ટુપ)

ધનુર્વિદ્યાધર શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય ગુરુત્તમ,
પાંડુપુત્રાદિને દેતા ધનુર્વિદ્યા પ્રબોધન

(ઉધોર)

ના કો બાણવિદ્યાજાણ
ધરતી પરે દ્રોણ સમાન;
ખ્યાતિ અખિલ ક્ષિતિતલમાંહ્ય,
જે સમ અવરની ન સુહાય !

ગ્રહેવા સુફલ શરવિદ્યાર્થ,
મહીપતિ તનુજ કેરા સાર્થ;
વળી કૈં નૃપ તણા સમુદાય,
સેવે દ્રોણચરણની છાંય.

(વસન્તતિલકા)

ત્યાં એકદા શરકલાભ્યસનોગ્રકામી,
આવી ઊભો ગુરુપદે નિજ શીર્ષ નામી;
ભિલ્લેન્દ્રપુત્ર ભડ વિક્રમશાલી ભવ્ય,
યાચંત શિષ્યપદને વીર એકલવ્ય !

(વૈતાલીય)

ગણુતા પણ ભિલ્લપુત્રને શરવિદ્યાધ્યયને સુપાત્ર ના,
ગુરુ શિષ્યપદે ન સંઘરે, ' કરશે એહ અનર્થ ' ધારતા.

(શિખરિણી)

પરંતુ તીવ્રેચ્છા હૃદય શરવિદ્યાપઠનની,
થશે શું એ મિથ્યા જવ લગી ન સિદ્ધિ ફલતણી ?
ઘડી માટી કેરી સુભગ લલિત દ્રોણપ્રતિમા,
લહે વિદ્યાસિદ્ધિ, સમરી ગુરુ સાન્નિધ્ય મહિમા.

(વસન્તતિલકા)

જેને ઉરે પ્રબલ જાગ્રત છે શુભેચ્છા,
જે અન્તરે ઉદિત સદ્ગુરુ ભક્તિશ્રદ્ધા;
એકાગ્રતા અચલ ને પુરુષાર્થ ઉગ્ર,
તેને ન દુષ્કર કશું જગમાં સમગ્ર.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

એવે કૌરવ પાંડવાદિ મૃગયા અર્થે વને આવિયા,
સાથે શ્વાન શિકારી એક મૃગયાખેલાર્થ લાવિયા;
નાસે આમ ઘડીકમાં વનપશુ પૂંઠે ધસે તેમથી,
ખેલંતાં વિપથે કહીં વહી જતાં, છૂટા પડ્યા શ્વાનથી.

(સોરઠો)

પાડ્યો વિખૂટો શ્વાન, અરણ્યમાંહે આથડે,
ત્યાં કો ભિલ્લ યુવાન શ્વાન તણી નજરે ચડે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ઝાલ્યું કામઠું હાથ, ખાંધ ભરવ્યું ભાથું ભર્યું તીરથી,
ડીલે મેલ ચઢ્યો ઘણો, ભિષણ શું કો ભૂત વા પારધિ !
કૃષ્ણાજીન ધર્યું શરીર, વીંટિયું માથે જટાજૂટને,
જોતાં શ્વાન ભસે વિચિત્રરૂપ આ ભિલ્લેન્દ્રના પુત્રને.

(ઉધોર)

ત્યાં તો તરત વીર કિરાત
ગ્રહેતાં તુણીરથી શર સાત,
રચીને કુશલ કાર્મુકફંદ,
મુખ દે શ્વાનનું કરી બંધ.

રૂંધે પણ વિંધે ન મુખ,
કૌશલ અતીવ એ અદ્ભુત,
ઇષુ એકકે ય ના ભોંકાય,
ના વળી શ્વાનથી ય ભસાય !

(અનુષ્ટુપ)

અરણ્યે ફરતા એમ, પાંડવાદિ રમે જહીં;
બાણબદ્ધ મુખ શ્વાન સ્થળે તેહ ચડે જઈ.

(પૃથ્વી)

તહીં જઈ સમીપમાં ધણી તણી ઉભો શ્વાન કે,
પ્રબદ્ધ મુખ એહને નિરખી સૌ રહે વિસ્મયે;
હશે વિરલ કોણ અપ્રતિમ એહ બાણવાળી,
રચી ગહન જેહણે વિષમ આ ઇષુસાંકળી !

(વસન્તતિલકા)

આ એમ વિસ્મિત મને ઉરમાં વિચારે,
ને વીરદર્શનતણા અભિલાષ ધારે;
વિદ્યા ધનુર્ધરતણી બહુશઃ પ્રશંસે,
શોધે બધે વન ફરે, મિલનાર્થ ઝંખે.

(ઉધોર)

કરતાં કંઇક એમ તપાસ,
આવે ભિલ્લપુત્રની પાસ;
પાંડવ પૂછે નામ નિવાસ,
'કોનો તનય ? શો અભ્યાસ ?'

વળતાં વદે ભિલ્લકુમાર :
'નિવાસે અહીં વનમોઝાર;
ભિલ્લનૃપ હિરણ્યધનુષ,
તેનો એકલવ્ય હું પુત્ર;

દ્રોણાચાર્ય કેરો શિષ્ય,
ધરી ગુરુમૂર્તિ માંહે ચિત્ત;
સંતત સેવતાં ગુરુચર્ણ,
લહેતો બાણવિદ્યા મર્મ !

(અનુષ્ટુપ)

પછીથી પાંડવાદિક નિવર્તી દ્રોણઆશ્રમે,
ભિલ્લવિક્રમની વાર્તા નિવેદે ગુરુદેવને.

(ઉધોર)

સુણીને દ્રોણ પાંડવવાણ,
જાવા વન કરે નિર્માણ;

કાં જે ભિલ્લ હસ્તની માંય,
કદી જો અસ્ત્રવિદ્યા જાય.
નિર્ભય થઈ દષ્ટ અજીત,
તો એ આદરે વિપરીત.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

ઉર વિષે ધરી એ ભયધારણા
ગુરું ચહે કરવા ડરવારણા;
લક્ષ્ય કરી કંઈ નિશ્ચય અન્તરે,
વનપથે ગુરુ તુર્ત જ સંચરે.

(ભુજંગી)

તહીં દ્રોણને દૂર દેખી કિરાત,
કરે દોડી સામે જ સાષ્ટાંગપાત;
વદે હાથ જોડી, પ્રીતે પૂજી પાય,
'ગુરો! શિષ્ય હું આપનો એકલવ્ય.'

(હરિગીત)

સુણી દ્રોણ ક્હેઃ ' મુજમાટ એવી હોય જો ગુરુભાવના,
તો વીર ! માગું તેહ મુજને આપ તું ગુરુદક્ષિણા !'
ક્હે ભિલ્લપુત્રઃ 'કૃપાળુ ! ક્હો તે ચરણમાંહિ ધરૂં પ્રભો !'
ગુરુ વદેઃ 'દક્ષિણ હસ્તનો વીર ! લાંવ તો તુજ અંગુઠો'

(પૃથ્વી)

સુણી ભીષણ માગણી ગુરુતણી ન લેશે ડગે,
સમર્પણ કરે ગણી તૃણસમો કરાંગુષ્ટને !
પ્રસન્નમુખથી પછી વીર રહે કરી વન્દના;
અહો ! કયમ જશે કથી વિરલ એ ગુરુઅર્ચના ?

(માલિની)

જય જય જય એવા વીરને વિશ્વ ગાજે,
સફલ જીવન જેનાં પૂર્ણ ને રમ્ય રાજે !
મુજ જીવન લહેવા એ ગુરુપ્રીતિ દિવ્ય,
પ્રણતિ તવ પદે આ વીર ! ઓ એકલવ્ય !

(અનુષ્ટુપ)

એ કથા, એ ગુરુભક્તિ સ્મરંતાં એકલવ્યની,
શિર વીરપદામ્બોજે સહેજ આ રહે નમી.

(કૌમુદી) શિરીષ શેલત

અચળ એક શરીરધારી

મેરુ ચળે કદિક એમ ઉરે વિચારી
સર્જ્યો ઇશે અચળ એક શરીરધારી;
હું હું કરી ઉછળતો જલધિ હુંકારી
માઝા હવે નહિ મૂકે તમને નિહાળી.

દિવાલો દુર્ગની કીધી મુક્તિના માર્ગ મોકળા,
પડીને પાણીમાં કોરા રે'વાની શીખવી કળા.

લોઢાં ઘાસાય ક્રૂર કર્કશ ચીસ થાય.
ને વેરઅગ્નિ જગમાં જન જાળી ખાય;
તે લોહને સુભગ પારસસ્પર્શ તારો
થાતાં ઉડયો અવનિ કંચનનો ફુવારો.

શીલાને પાદસ્પર્શથી પ્રભુએ પ્રાણ પ્રેરીઆ,
શીલાથી યે મરેલાને વિનાસ્પર્શે જગાડીઆ.

સંધ્યા થતાં જ અહીં સત્વર સૂર્ય ડૂલે,
ને ચંદ્રને સમયનું નહિ ભાવ મૂલે:
અંધારમાં સબડતા જગની દયાથી
દીવો અખંડ પ્રકટયો પ્રભુએ ત્વરાથી,

સૂર્ય જેવા પ્રતાપી યે આથમે ને ફરી ઉગે,
આપને દેહમંદિરે આત્મજ્યોતિ સદા ઝગે.

(કુમાર) પ્રેમશંકર ભટ્ટ

વિધવા

(પૃથ્વી)

બળું, રગરગે ઝળું, દરદ–દુ:ખ દાવાનલે,
રહે અદમ વેદના પળપળે ઉરે ડામતી
જિવંત મુજ ચર્મને, પદપદે સ્મૃતિ ડંખતી
કરાલ ભીસ અંતરે દઇ, ન ક્યાંય શાંતિ મળે!

ઊંડા મહલમંદિર ઘૂડગુહા સમાં કોટડાં,
રહું સળવળી મહીં ઘૃણિત માનવીકીટ હું;
અભદ્રમુખ શાપિતા અનધિકારણી વિશ્વની
સમસ્ત મનદેહના સહજ યૌવનાધર્મની,

કઠોર સહું યાતના થથરતે કરે લૂછતી
કપોલ વહતી ઉન્હી સતત ધાર, ને આપતી
નિરર્થ સુકુમારના વલયચંદ્રદીપ્તિ હીણી!

પ્રિયા! પ્રકૃતિ માત ઓ પ્રકટ સૃષ્ટિ હું આપની,
તમે જગ હજી ય વિસ્તરી રહ્યાં, મને એકને
દિયો ન પ્રકટાવવા કૃપણ સૃષ્ટિ કાં માહરી?

(ઊર્મિ) **રમણલાલ સોની**

હસું

(પૃથ્વી)

અસંખ્ય કુટિરો થકી રજનીમાં સુણું શાંત હું
નિસાસ, વળી અશ્રુથી પ્રતિ નિશા દિવાલો ભીંજે,
છુટે કહીંક ડુસકાં હૃદય–સ્પન્દનો દુ:ખના
સમાં, જન રીબાય ને અવનિમાં ભરે વેદના,

કરૂં કયમ પ્રવાહની ત્વરિત હું ગતિ અશ્રુની
વહાવી મુજ આંસુને? કયમ વિશાળ હું વેદના
તણા સૂર કરૂં બજાવી મુજ દુ:ખના ગીતને?
ઊંડાણ ઉરના અગમ્ય તહીં હું ભરૂં સર્વ એ.

અને દિન અમાસને શશિવિહીન સિંધુ હસે,
હસે ઝરણ માર્ગમાં ખડક જ્યાં આથડે,
વીંધાય ઉર વીજથી ગગન મેઘનું એ હસે,
વીંધાઇ અથડાઈને ત્યમ હસું હમેશાં જગે.

(કુમાર) પ્રહ્લાદ પારેખ

વિશ્વદેવ

(વસંતતિલકા–ઉપજાતિ)

ગેબી વિશાલ નભઘુમ્મટ આસમાની
તારા ત્રિલોકમય મંદિરશીર્ષ શોભે,
તારાતણા ઝુમ્મર કોટિ ઓપે,
સોહે સુધાકર-દિવાકર દીપ ગોખે.

મંદિર–આંગણ ઉષા નવલા ગુલાલે
પૂરે પ્રતિ દિવસ મંગલ સાથિયાઓ,
સંધ્યા સુવર્ણાંચલથી સુરમ્યા
ધ્યાને નિમગ્ન તવ આરતીઓ ઉતારે.

સાતે સમુદ્ર તવ સ્તોત્ર ધ્વનાવતા આ
ગંભીર ઘોષ ગગને પડછંદ પાડે,
ને વિશ્વગોળા અવકાશ મધ્યે
ઘૂમે અનર્હત જપંત સુમંત્ર તારા.

દ્વારો દશે દિશ તણાં દિનરાત ખુલ્લાં
રહે મંદિરે તવ અખંડ પ્રવેશવાને,
બ્રહ્માંડ ચૌદે તહીં પૂજનાથ,
આવે નમસ્કૃતિ ભરી લઈ અંજલિઓ.

ના વર્ણવ્યો તવ જતો મહિમા અમેય,
આશ્ચર્યકારી તવ રૂપ અકલ્પ્ય ન્યારૂં;
અનંતથી યે ગુણ ના ગણાયે
તારા, ન શશ્વતીતણા ઉરમાંય માયે.

હું ક્ષુદ્ર માનવ કરૂં તવ અર્ચના શી ?
વાચા અને મતિ જરા મહીં હારી જાતી;
ચાહું બનીને રજફૂલ કેરી
તારા મહાપદ્દતણે રહું નિત્ય ચોંટી.

(પ્રસ્થાન) **પૂજાલાલ**

ધરતીને

તારા વિશાળ હૃદયે મમ શાન્તિભાન
જ્યાં વિશ્વનું સકળ દુઃખ વિરામસ્થાન
ત્યાં હું અનંત શુભ શાન્તિ મહીં ઢળીશ
તારૂં જ કો મધુર રૂપ બની રહીશ
જેથી દુઃખી તૃષિત કો મુજ ભાંડુ કાજે
હુ શાન્તિની હૃદયમૂર્તિ બની શકીશ.

તારા વિરામમય અંક મહીં મને લે
જ્યાં દુઃખ કે સુખ કશું નહિ, માત્ર શાન્તિ
આ પ્રાણ મા સતત કેવળ ઝંખતો એ
જ્યાં વિશ્વ સર્વ બનતું શુભ એકરંગી.

(પ્રસ્થાન) **સ્વપ્નસ્થ**

ઝંખના

રમું કમળકુંજમાં, પદ સરે ભલે પંકજે,
હિમાદ્રિશિખરે ચઢું, સકળ અંગ ઠંડાં પડે,
સુણું ગગનગીતડું રજનિ સર્વ જાગું ભલે;
સરે પગ, છતાં મળે કમળની કલા પેખવા,
ઠરૂં હિમ થકી છતાં ગિરિ વિશાળ નેત્રે ધરૂં,
કરે ન અડવું કદી કમળપાંખડીને કુણી.
અડું ન ગિરિ ખેલતા નવલ તેજના રંગ હું,
અને પજવતો નથી રજનીને ખૂમથી કદી.
જહીં રૂપ તણી સુધા વરસતી સરૂં હું તહીં.

ભરૂં નયન બાલ આ જગત વિસ્મયે ફાટતા,
હશે કયમ જ ઝંખના રૂપકલા તણી આવડી ?
ઉભું જગ પ્હણે સુને, તિમિરવાદળી જ્યાં નથી,
અને સરલ આત્મને, વિમલ સત્ય સૌન્દર્યથી–
ભરી જીવનમાં હસું.

(ઊર્મિ) 'દુર્ગેશ'

ઉરપવૃત્તિ

મુજ જીવનતન્ત્રી તણા સહુ તાર,
કદી સ્વરમેળ ધરે, બસુરા
કદી 'કાં' ? નવ એ પુછશો.
મુજ એક જ વાદ્ય અનેક ત્યહીં
સ્વર કોમલ મધ્યમ તીવ્ર વહન્ત;
સહુ વાદકના ઉરભાવ તણાં,
પ્રતિબિમ્બ ગ્રહી જડ તાર સચેત
બની, કંઈ ગાન કરે સુણતાં,
ન રૂચે યદિ દોષ શું વાદ્ય તણો ?

એ ગાનસ્રોત તણું મૂળ કયહીં, અને વ્હે
માર્ગે કિયે, કયમ; ન તે કંઇ વાદ્ય જાણતું;
યાત્રી અનેક લઈ વાદ્ય, ઉરે ભરેલ જે,
ગીતો અનેક જરી તન્તુ મહીં ઉતારતા.

આવતા યાત્રીઓ જાતા, ગાનોદ્દભવ થાતા શમે;
મૂક વાદ્ય બને, તંતુ નિશ્ચેષ્ટ સૌ પડ્યા રહે.

૨

ગગન સ્વચ્છ કદી તપતો રવિ,
પૃથિવી ધાર પ્રકાશતણી ઝીલે,
કદિક શ્યામલ વાદળછાંયથી
જગત શોકનિમગ્ન બન્યું દિસે.

વિવિધ માનવ ભાવ વસ્યા ઉરે,
ઘડી ઘડી ફરતા ઘનછાય શા;
કદિક કો' સ્થિર ત્યાંહિ ઠરેલ હો,
તદપિ તે ચિર ના જ ટકી શકે.

આવે ને જાય એ અભ્રો ક્યાં ? એને નવ પૂછશો.
પ્રવાહે કાળના વ્હેતા, પરિવર્તન શાં નવાં ?

(કૌમુદી) 'बादरायण'

ભણકાર — દર્શન — મુક્તિ

કહે તું કે " કાલે
મળીશું આ કાળે "
પરન્તુ ના ભાળે તરલ ગતિ વ્હે જે જલસમી,
સખી ! શ્વાસોચ્છ્વાસે, મરણ ઘટિકા જીતનવ તણીઃ
વિપળ પળ ચાલુ દિવસની–
અવગણ નહિં તું પ્રણયની,
રખે શ્રદ્ધા ભોળી ! તુજ હૃદયને છેતરી જતી.

ન કાલે; અત્યારે
ઘડીયે કાં સારે –
વૃથા ! કાં ! આ વારે, પ્રલયજલ, કાલે નવ ધસે,
ચુરાયે વા પૃથ્વી ગ્રહ અવર સાથે ઘરષણે !

અહા ! મૃત્યુદૂતો !
ક્ષણો થોડી થોભો.
અહીં બીજે શોધો બલિ; નવ હજી તત્પર થયો,
તમારી સંગાથે ગમન કરવા હા ! પળ રહો;
અચલ નિયમો હો તમ ભલે,
કઠિન ફરજો છો નવ ચળે –
પ્રિયાનાં ભાળ્યાં ના તદપિ નયનો અન્તિમ પળે;

પ્રિયે ! વ્હેલાં ચાલો,
પળે આ સંભાળો...

અહા ! દૂતો થોભો ! શ્રવણ પડતા નૂપુરતણા-
ઝણત્કારો; વેગે વ્યથિતચરણો એ ઉપડતા.

હવે પાશો નાંખો,
ગળું મ્હારૂં બાંધો,

ઉઠાવું ના વાંધો; અમૃતવરષી તે નયનની-
ઝરે, બીડાતાં આ મુજ નયનમાં, જીવન અમી.

ગમન કરતાં કાં ગગનમાં ?
નયનપથથી કાં પિગળતા !
મ્હને મૂકીને હા ! યમ અનુચરો ક્યાં વિચરતા ?

અરે ! ! શાને ભીતિ-
ઉરે દૂતો ! પેઠી -
સતી સાવિત્રીની પ્રણયમય મૂર્તિ વ્રતવતી —
પરિત્રાણે ઊભી અડગ ચરણે શું મુજ દીઠી ?

(ઊર્મિ) **નલિન મણિશંકર ભટ્ટ**

ક્ષમ્ય

આ વર્ષમાં સ્ખલન જે અણજાણતાં કે
જાણ્યે થયાં, સકળ કાજ હું માફ ચાહું;
વિશ્વાસઘાત પણક્ષમ્ય સહુ જ પ્રેમે,
તો ક્ષમ્ય નિર્બલ હુંના અપરાધ ના શું ?

આવેશની વિપલમાં કટુ શબ્દ બોલ્યો,
અસ્થિર કો' ક્ષણ વિષે મુજ ધર્મ ચૂક્યો;
વા કો' પ્રમત્ત પળમાં કૃત દાસી દાવો,
એ સૌ છતાં પ્રણયિની ગણજે જ ત્હારો.

ભૂલે પડી અગર ક્ષુલ્લક લાગણીથી,
પ્રેરાઈને પ્રતિપળે જન થાપ ખાય;
કિન્તુ હશે હૃદય કાંચન-શુદ્ધ પ્રેમ,
બીજી ક્ષણે જ પરિતાપ ઉરે થશે તો.

ક્ષારામ્બુ જેમ રવિતાપ થકી વરાળ
કેરૂં રૂપાન્તર ધરી નભ સંચરે છે :
મિષ્ટામ્બુ રૂપ ધરતું ઠરતાં વરાળ,
હાર્દિક મેલ પરિતાપ વિષે ગળે છે.

છે દમ્પતીજીવન ક્ષારસમુદ્રવારિ,
પ્રેમે થતા કલહથી બનતું વરાળઃ
સંધિ તણો શીતળ સ્પર્શ થતાં તુષાર,
દામ્પત્યનાં જલ બને, ગળતો જ ક્ષાર.

ચાંચલ્ય ભાવતણું, રોષ, અહ ! પ્રમાદ,
તારુણ્યનો સહજ વ્યાપક એ સ્વભાવ;
આર્દ્ધક્યનાં દિસત દુર્લભ સ્વપ્ન જેને,
એવા મ્હને મદ પ્રમાદ શું ક્ષમ્ય ના છે?

(ઊર્મિ) **રમણલાલ ન. વકીલ**

સ્નેહ-શૃંખલા

ઉચે પેલા શિખરો ગિરિના
મઢયાં હશે શું સહુ નીલરત્ને ?
ઝુંડો છવાયાં ગિરિઆવલીના,
બાંધ્યાં પદો વજ્રની શૃંખલાએ.

એ હાર કેરા મણકા બધાએ,
અદૃશ્ય કો' મેર શું સંકળાયા;
ના કો' પ્રયત્ને ચળી એક પાદે,
ઉલ્લંઘી જાશે તજીને સીમા તે.

સ્વેચ્છા થકી સ્નેહની શૃંખલાએ,
બંધાયલા આપણ મિત્રભાવે;
વ્હાલા કદી બન્ધન ના તજીશું,
એવાં ગ્રથી પ્રાણ સદા રહીશું.

નિસર્ગતત્ત્વો નિરખી સદાએ,
નિસર્ગકાવ્યો પ્રતિદિન ગાશું.

(કૌમુદી) **પુષ્પા ર. વકીલ**

ઝૂઝૂં !

ભલે જીવિતમાં કદા અતિકરુણ મંદાકિની,
ઉરે સળગતી શિખા પ્રલય વહ્નિ ઉરાડતી;
વિનાશ વળતાં બધે સમસમે સ્મશાની રાત,
રણો સમ સરે ઝગે અસહ શુષ્કતા શાપિત.

મચે ગડગડાટને જગતની ઘૃણા વર્ષતી,
ભલે વિજળી કો નહીં ઝબુકતી ચીલો દાખતી;
ચીરે જિગરને પુરૂં આગમ કો મહા વેદના,
વહે રગતરેલ ને ખદબદું સદા તેહમાં.

પ્રહાર પડતાં પડું કદી પળેક મૂર્ચ્છિત થઈ,
ઉઠું ફક્ત હેતને શબ્દ એક સૂણ્યા વિના;
હસે ખડખડાટ એ જગત મારી સામે સદા,
કદીક દ્રવતું સહાનુભૂતિ દાખવે ડારતાં.

વહે જીવિત સત્યને વદી વદી દુઃખો સર્વ રૂહે,
છતાં અડગ હું જગે જલધિ જેમ ઝૂઝૂં સખે.

(કૌમુદી) કુ. ઉષા ડૉકટર

અર્પણ

સંધ્યાના દ્વાર સુધી ચરણ ઘસડતો હું પહોંચીશ તાત !
લંબાવી પાય તારા ઘડીક પણ મને મેલવા શ્વાસ દેજે,
પથિક પ્રિય ગણી શિશને અંક લે જે.

વીણાના તાર જેવી થરથરતી કરી સ્તબ્ધ રોમાવલિને,
આમંત્રું ચેતનાને સકલ રસ મહીં તાહરૂં ગાન ગાવા.
જીવન રસકલા સર્વ પ્હેલાં ધરાવું.

ના, ના, એવું કશું યે લગીર પણ તને અર્પવું આજ મારે,
હૈયાના ગૂઢ મંત્રો અગળ વિષ ભર્યાં કે અબૂઝેલ ઈર્ષ્યા.
ચરકમળમાં અર્પવાની મહેચ્છા.

(ઊર્મિ) 'મળેલું'

દાવાનળને

દવાનળ! જળી તમે વન વિશે જ પાછા શમો
અને કદી ન ખેલવા જનસમાજમાં કાં ભમો?
નથી શું અહિં વ્હેમનાં વન, અસત્યનાં કાનનો,
અરણ્ય અરિભાવનાં, છળપ્રપંચનાં જંગલો?

(કુમાર) રતિલાલ શુકલ

વીર નર્મદનો ગુજરાતીઓને બોધ

(પૃથ્વીતિલક)

ન શોક કરશો કદાપી રસિકો વિકાસી મુજ તાવણી;
જુઓ સકલ જીવ–જીવન, ન એક બે–દરદ ભાળશો;
ભલે દરદ, ઘા ભલે, અપયશો ભલે, અભિભવો ભલે,
સદાય ઉર પ્રેમમાં, રૂધિર જો રહે ખ્હડતું શૌર્યમાં.

(કુમાર) બળવન્તરાય ક. ઠાકોર

બંધાઇ ગયું

બેઠી બિસ્તર બાંધવા પ્રિયતણો લૈ ત્યાં પ્રવાસે જવા,
બાંધ્યા કોટ ખમીસ, ધોતર, ડબી સાબુ અને અસ્તરો,
ને ત્યાં ગાંઠ ઘણી કસી, પણ વળી મંડી જ સૌ છોડવા,
આવ્યો પ્રીતમ પૂછતો 'કયમ અરે, પાછું બધું છોડતી?'
બોલી, 'ભૂલ થકી બધાની ભળતું બંધાઈ હૈયું ગયું.'

(પ્રસ્થાન) સુન્દરમ

કવિ અને કોયલ

પોષાએ કોકિલાઓ કળકળ કરતા કાગડાના કુટુંબે,
આત્માની પ્રેરણાથી પણ સ્વર મીઠડા કોકિલા વિશ્વ કુંજે;
તેવી રીતે કવિ આ ભડભડ બળતા વિશ્વમાં ઉછરે છે,
કિંતુ એના ઉરેથી અમીરસ સરખા સ્રોતકાવ્યો સરે છે.

(પ્રસ્થાન) જેઠાલાલ ત્રિવેદી

સાવિત્રી

ને એ ભમી ચિર સુદૂર અનંત એવા
તારાજડિત નભમાં પરિત્યક્ત દેવી;
આંખે વહે નીર મુખે વહતી સુવાણી
રીઝાવવા મથતી કાલ પ્રચંડને એ.

અંધાર, ને, દૂર ઉંડાણુ મહી ભમીને
શોધી રહે પગલી કાલની એમ આત્મા,
જો રીઝવે કદિ ય તો વરદાનમાં એ
પામે પ્રકાશ, વળી ચેતન, પ્રેમ, મોઘાં.

(કુમાર) હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

મૌન સરોવર

મારા ભર્યાં મૌનસરોવરે આ
કો ફેંકશો ના અહીં શબ્દકાંકરી
મારૂં વિંટાશે સ્થિર પ્રાણપુષ્પ
તરંગની વર્તુલ શૃંખલામાં.

(કુમાર) ઉમાશંકર જોષી

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(વિદ્યમાન)

ઈમામખાન કયસરખાન ખાન

એઓ જાતે સુન્ની મુસલમાન વઢવાણ શહેરના વતની છે; એમનો જન્મ તા. ૪ થી માર્ચ ૧૮૮૮ના રોજ વઢવાણ કેંપમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કયસરખાન અને માતાનું નામ બાઈ દાદીબુ છે, એમનું લગ્ન ૧૯૦૮ માં ધ્રાંગધ્રા તાબે ચરડાવા ગામે બીબી ફાતેમા ખાતુન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં લીધું હતું અને અંગ્રેજી સાત ધોરણ સૂધીનો અભ્યાસ જામનગર હાઈસ્કુલમાં કર્યો હતો. ગરીબાઈના લીધે કૉલેજમાં દાખલ થઈ તેઓ આગળ અભ્યાસ કરી શક્યા નહોતા. માંગરોલ હાઈસ્કુલની સર્વીસ સાથે આગળ વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખીને સન ૧૯૧૨ માં ધી બોમ્બે યુનિવરર્સીટીની મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

શાળા અભ્યાસ દરમિયાન એમને જામનગરવાલા શેઠ એસ. જમાલ-સાહેબ તરફથી સ્કોલરશીપો મળી હતી, તેમ કલાસમાં ઉંચે નંબરે આવ-વાથી ઈનામ પણ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.

હાલમાં ઉપલેટામાં મુસ્લિમ મિડલ સ્કુલમાં અને મદરસ–યે–ઝિનતુલ ઈસ્લામમાં બાર વર્ષથી પ્રિન્સિપાલ છે.

સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને નીતિનાં લખાણ માટે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે અને નાણાં સાધન ન હોવા છતાં સાહિત્ય પ્રીતિથી આકર્ષાઈને એમણે નીચે મુજબ અનુવાદ ઉર્દુમાંથી ગુજરાતીમાં કર્યા છે.

—: એમના ગ્રંથોની યાદી :—

(૧)	શાહી ગુપ્તભંડાર	૧૯૨૧
(૨)	ઇસ્લામની અમૃતવાણી	૧૯૨૪
(૩)	કાતીલ કટાર	૧૯૨૫
(૪)	દેશાભિમાની બહાદુર બાનુ	,,
(૫)	ઇસ્લામનું ગૌરવ	૧૯૩૧
(૬)	જીવનમાર્ગ	૧૯૩૨

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

એઓ જ્ઞાતે દશા શ્રીમાળી વણિક અને ગોંડલના વતની છે. એમના પિતાશ્રીનું નામ હિંમતરામ ડાહ્યાભાઈ અને માતુશ્રીનું નામ વખતબાઈ ઉર્ફે નંદુબાઈ ડુંગરશી છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૪૭ ના ચૈત્ર શુદ ૭ ને બુધવારના રોજ રાજકોટમાં થયો હતો. તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મ પાળે છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૩ ના માર્ચ માસમાં રાજકોટમાં શ્રીમતી ગિરજાકુંવર જેઠાલાલ સાથે થયું હતું.

એમનું કુટુંબ અગસરાથી ગોંડલમાં ભા કુંભાજીના વખતમાં આવી વસેલું; આ કુટુંબે સાર્વજનિક તેમ જ રાજ્યહિતનાં કામો સારી રીતે અને હુંશિયારીથી કરવાથી તેમની કીર્તિ બહોળી જામી હતી; અને ગોંડલના એક અગ્રેસર શેઠ કુટુંબ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી.

પ્રો. કામદારે ઘણોખરો અભ્યાસ ગોંડલમાં કર્યો હતો. પ્રિવિયસની પરીક્ષા બાવદીન કૉલેજ–જુનાગઢમાંથી પાસ કરી ઈન્ટર–આર્ટસથી તેઓ ગૂજરાત કૉલેજ, અમદાવાદમાં જોડાયા હતા; અને સન ૧૯૧૨માં બી. એ. ની પરીક્ષા પુના ફરગ્યુસન કૉલેજમાંથી પાસ કરી હતી. દરમિયાન તેમણે સન ૧૯૧૦ માં એક વર્ષ એન્જીનીઅરીંગ કૉલેજમાં ગાળ્યું હતું. સન ૧૯૧૬ માં તેઓ એમ. એ., થયા હતા. શાળા પાઠશાળાના અભ્યાસ દરમિયાન તેઓ હંમેશાં ઊંચી પાયરીએ રહેતા. બી. એ. ફર્સ્ટ કલાસમાં પાસ કરેલી. આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે હતા. એમ. એ., માં પણ ઉંચા માર્કસ મળ્યા હતા. તે પરીક્ષામાં એમના ઐચ્છિક વિષયો ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણ હતા. યુનિવર્સિટીમાં તેમને બે સ્કોલરશીપો મળી હતી. (૧) કહાનદાસ મંછારામ (૨) ધીરજલાલ મથુરાંદાસ.

સન ૧૯૧૮ માં સુરત કૉલેજમાં એમની ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે નિમણુંક થઈ હતી. ત્યાંથી બીજે વર્ષે વડોદરા કૉલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર નિમાયા હતા, જ્યાં તેઓ અત્યારે છે.

કૉલેજની સર્વ પ્રવૃતિઓમાં તેઓ રસ લે છે; એટલું જ નહિ પણ વડોદરા રાજ્ય તરફથી નિમાયલી જુદી જુદી કમિટીઓ જેવી કે, ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ, પબ્લીકેશન કમિટી, સહકાર કમિટી, પાઠ્યપુસ્તક કમિટી, બેન્કિગ કમિટી, રેકર્ડઝ કમિટીમાં તેઓ કામ કરતા રહ્યા છે. યુનિવર્સિટિમાં તેઓ બી. એ. સુધીની પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક તરીકે રહ્યા છે.

તદુપરાંત માસિકોમાં તેમના લેખો વારંવાર પ્રગટ થાય છે; અને એક ગંભીર અને વિચારશીલ લેખક તરીકે તેમની ખ્યાતિ બંધાઈ છે; જેમાં મુખ્યઃ (૧) ગૂજરાતનું સંસ્કારિત્વ (૨) સરસ્વતીચંદ્રનું "રાજકારણ" છે.

તેઓ વળી "ગ્રામ જીવન" માસિકના તંત્રી તરીકે કામ કરે છે.

ઈંગ્રેજીમાં પણ એમણે ઉપયોગી પુસ્તકો રચ્યાં છે.

:: એમનાં પુસ્તકો ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	હિન્દુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઈતિહાસ	સ. ૧૯૨૭
૨.	હિન્દની પ્રજાનો ટુંકો ઇતિહાસ	" "
૩.	બ્રિટિશ લોકોનો ઇતિહાસ	" ૧૯૨૯
૪.	અર્થશાસ્ત્ર	" ૧૯૩૩
૫.	રાજ્યશાસ્ત્ર (ડૉ. મહેતાના ઇંગ્રેજી લખાણનો અનુવાદ) હવે પ્રકટ થશે	" ૧૯૩૪
1.	Survey of Indian History (1757–1858)	" 1922
2.	History of India, Political and Administrative (1757–1920)	" 1924
3.	A History of the Mughal Rule in India	" 1928
4.	Report on Banking in Baroda State	" 1930
5.	Social and Economic Surveys, Baroda State (Translations from Gujarati, of two reports)	" 1933
6.	Notes on Central Banking	" 1934

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, "ગાર્ગ્ય"

એઓ જ્ઞાતે બર્ડાઇ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ–ગિરનારા બ્રાહ્મણના એક વિભાગના છે. એમનું વતન કાઠિયાવાડમાં આવેલું માંગરોલ બંદર છે. એમના પિતાશ્રી કાશીરામ શાસ્ત્રી ચુસ્ત વલ્લભ વૈષ્ણવ છે અને વૈષ્ણવ સાહિત્યના–ખાસ કરીને શ્રીમદ્ ભાગવતના ઊંડા અભ્યાસી તરીકે જાણીતા છે. એમની માતાનું નામ દેવકીબાઈ હતું. એમનો જન્મ તા. ૨૮ મી જુલાઇ સન ૧૯૦૫ ના રોજ સં. ૧૯૬૧ ના અષાઢ વદિ ૧૧ માંગરોલમાં થયો હતો. એમનું લગ્ન સને ૧૯૨૪ માં (સં. ૧૯૮૦ માં) પ્રભાસપાટણમાં સૌ. પાર્વતી બ્હેન તે જૂઠાભાઈ બાપોદરાનાં પુત્રી સાથે થયેલું છે. અને એ બ્હેને પ્રાથમિક ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે માંગરોલમાં લીધેલું અને ઈંગ્રેજી અભ્યાસ ત્યાંની કોરોનેશન હાઇસ્કુલમાં કર્યો હતો. અહિં છઠ્ઠું અને સાતમું ધોરણ એકસાથે કરીને સને ૧૯૨૨માં તેમણે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. વધુમાં એમના પિતાશ્રી પાસે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટકો અને શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંતનો અભ્યાસ કરેલો છે.

હાલમાં તેઓ (સને ૧૯૨૫ થી) માંગરોલ કોરોનેશન હાઇસ્કુલમાં ગુજરાતી અને સંસ્કૃતના શિક્ષક છે.

થોડીક મુદતથી એમણે ગુજરાતી માસિકોમાં લખવાનું શરૂ કરેલું છે; પણ એ ટુંક અરસામાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના એક વિચારશીલ અને માર્મિક અભ્યાસી તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી છે અને ગયા વર્ષમાં મહાભારત 'આદિ પર્વ–સભાપર્વ'નું શ્રી ફૉર્બસ ગુજરાતી સભા મુંબાઇ સારૂ સંપાદન કર્યું, એ કાર્યથી ગુર્જર વિદ્દ્વવર્ગમાં એમની બહોળી પ્રશંસા થયેલી છે.

ભાષાશાસ્ત્ર, પ્રાચીન કાવ્ય અને પુરાતત્ત્વ એ એમના પ્રિય વિષયો છે; અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સાહિત્યથી પૂરા પરિચિત છે, (જે વૈષ્ણવધર્મપતાકા, ભક્તિસામ્રાજ્ય, શુદ્ધદ્વૈત અને પુષ્ટિપીયૂષ, એ વૈષ્ણવ માસિકોમાંના એમના લેખોથી સમજાય છે.)

સોસાયટી સારૂ તેમણે રત્નેશ્વર અનુવાદિત ભાગવતના ત્રણ સ્કંધો જે ઉપલબ્ધ છે તે સંપાદન કરવાનું હાથ ધરેલું છે અને તે પુસ્તક આવતે વર્ષે છપાઇ જવા સંભવ છે.

જુનાં કવિઓએ લખેલાં મહાભારતનાં જુદાં જુદાં પર્વો મેળવી આખું મહાભારત સંપાદન કરવાની તેઓ હોંશ રાખે છે; અને તેમાંનું પ્રથમ આદિપર્વ સભાપર્વનું કાર્ય જોતાં, તે પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં કિંમતી ભરતી કરી, સંશોધન પુસ્તકોમાં ઉંચું સ્થાન લેશે, એ નિઃસંદેહ કહી શકાય.

વસન્ત, બુદ્ધિપ્રકાશ, શુદ્ધાદ્વૈત, પુષ્ટપીયૂષ અને અઠવાડિક "ગુજરાતી"-માં એમના લેખો વખતોવખત આવ્યા કરે છે. સત્તર વર્ષની ઉંમરે એમણે પોતાનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું.

ગીતાના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક—'**कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन**' એ સૂત્રાનુસાર તેઓ ફળની આશા રાખ્યા વિના નિર્ણીત ધ્યેયને પહોંચવા સતત પ્રયત્ન કર્યે જાય છે; અને તેમાં એમને ભગવદ્-ગીતા અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના ષોડશ ગ્રંથમાંથી પુષ્કળ પ્રેરણા અને બળ મળતાં રહે છે. તે કારણે પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરવામાં તેઓ સંકોચ પામતા નથી અને તે એમના લખાણની વિશિષ્ટતા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	સૌન્દર્યપદ્ય (સંસ્કૃત ત્રણ ટીકા સાથે) સાનુવાદ. [બોરસદના ચીમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી સાથે]	સને ૧૯૨૨
૨.	ષોડશ ગ્રન્થ–વલ્લભાચાર્યકૃત (સમશ્લોકી અનુવાદ સહિત.)	,, ૧૯૨૬
૩.	સંસ્કૃત શબ્દરૂપાવલી – નવી જૂની મિશ્ર પદ્ધતિયે– (શબ્દકોશ સાથે)	,, ૧૯૨૬
૪.	પદ્ય સમૂહ – સટીક–(મેટ્રિક ગુજરાતી કાવ્યો)	,, ૧૯૨૭
૫.	વલ્લભાખ્યાન કાવ્ય-ગોપાલદાસકૃત	,, ૧૯૩૧
૬.	પ્રેમની પ્રસાદી–માલવિકાગ્નિ મિત્રનો સમશ્લોકી અનુવાદ.	,, ૧૯૩૨
૭.	શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવનચરિત અને સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ સાહિત્ય,	,, ૧૯૩૩
૮.	મહાભારત (ગુજરાતી પદ બન્ધ) ગ્રન્થ ૧ લો (કવિ હરિદાસકૃત આદિપર્વ અને કવિ વિષ્ણુદાસકૃત સભાપર્વ–વિવેચન સહિત)	,, ,,
૯.	મહાભારત (ગુજરાતી પદ બન્ધ) ગ્રન્થ ૨ જો (કવિ નાકરકૃત મોટું આરણ્ય પર્વ વિવેચન સહિત.)	,, ૧૯૩૪

ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ અને મૂળ જુનાગઢના વતની છે. એમનો જન્મ જુનાગઢમાં સંવત્ ૧૯૩૭ના કાર્તિક સુદ ૯ના રોજ થયો હતો.

એમના પિતાશ્રી વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય એક સાક્ષર અને પુરાતત્ત્વવિદ્ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એમણે રાજકોટ વૉટસન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે કાઠિયાવાડની પુરાતન વસ્તુ–લેખો, સિક્કા વગેરે મેળવી, એ મ્યુઝિયમને બહુ સમૃદ્ધ કરેલું છે અને તેની ખ્યાતિ સ્વર્ગસ્થને આભારી હતી.

એમની માતુશ્રીનું નામ ચતુરલક્ષ્મી હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૧માં જુનાગઢમાં સૌ. ચંચળલક્ષ્મીબ્હેન સાથે થયેલું છે.

એઓએ પ્રાથમિક કેળવણી જુનાગઢમાં, માધ્યમિક રાજકોટમાં અને કૉલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજ–અમદાવાદ–બહાવદ્દીન કૉલેજ–જુનાગઢ, અને એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ–મુંબાઈ–માં લીધું હતું. તેમણે સન ૧૯૦૭ માં બી. એ. ની ડીગ્રી લીધી હતી અને સન ૧૯૦૯ માં એમ. એ., ની પરીક્ષામાં પાલી પેલીઓગ્રાફીના સવાલપત્રકમાં પાસ થયા હતા.

હાલમાં તેઓ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ–મુંબાઇમાં, ઑર્કોલોજીકલ વિભાગના ક્યુરેટરના પદે છે.

પ્રાચીન સિક્કા, લેખો વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે; અને તેમાં એમના પિતાશ્રી પાસેથી એમણે ઘણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સ્વર્ગસ્થ રખાલદાસ બેનરજી, જેમનું નામ મ્હોન જો ડેરોનાં ખોદકામ સાથે સદા જોડાયલું રહેશે તેમણે શ્રીયુત આચાર્યના જીવનપર પ્રબળ અસર કરેલી છે.

પ્રકીર્ણ લેખો એમણે જુદાં જુદાં ઇંગ્રેજી ગુજરાતી માસિકોમાં લખેલાં ઘણાં છે.

હમણાં શ્રી ફૉર્બસ સભા તરફથી બહાર પડેલું એમનું "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ " નામનું પુસ્તક એમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આપશે.

:: એમની કૃતિ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧	સન ૧૯૩૩

ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન

એઓ જાતે લેઉઆ પાટીદાર અને સિનોરના વતની છે. એમનો જન્મ પણ સિનોરમાં સં. ૧૯૪૭ ના શ્રાવણ વદ ૮, જન્માષ્ટમીના રોજ થયો હતો. એમના માતુશ્રીનું નામ જડાવબા છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૬૦માં વરખડ તાલુકે સિનોરમાં શ્રીમતી યમુનાબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક ધોરણનું શિક્ષણ સિનોરમાં લીધું હતું અને પછીથી વડોદરામાં ઇંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ લઈ વધુ અભ્યાસ ઘર આગળ કર્યો હતો.

તેઓ વડોદરા રાજ્યમાં વતનદાર છે.

જીવનચરિત્રનું વાચન એમને વિશેષ ગમે છે. શ્રી મોતીભાઈ અમીનની સેવાથી એઓ મુગ્ધ થયલા છે; તેમ સ્વામી રામતીર્થનાં પુસ્તકોએ એમના જીવન પર અસર કરેલી છે.

થોડાક સમય એમણે "પટેલ બંધુ" નામનું માસિક ચલાવ્યું હતું; પછી તે સુરત પાટીદાર યુવક મંડળને સોંપાયું; પણ તે દ્વારા તેઓ લેખનકાર્ય તરફ પ્રેરાયા એટલુંજ નહિ પરંતુ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખવાને શક્તિમાન થયા હતા.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન	સં. ૧૯૭૦
૨.	અદ્‌ભૂત આગબોટ	,, ૧૯૭૨
૩.	યુરોપનો રણરંગ	,, ,,
૪.	જર્મનીની ઉન્નતિ શાથી થઇ	,, ,,
૫.	પ્રતિજ્ઞાપાલન	,, ,,
૬.	છત્રપતિ રાજારામ	,, ૧૯૭૩
૭.	દાદાભાઈ નવરોજજીનું ટુંકું જીવનચરિત્ર	,, ,,
૮.	નીગ્રોરત્ન બૂકર ટી વૉશિંગ્ટનનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	,, ૧૯૭૪
૯.	દક્ષિણનો વાઘ	,, ૧૯૭૭
૧૦.	જગતનો મહાન્ પુરુષ	,, ૧૯૭૯
૧૧.	મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય	,, ,,

૧૨.	દુર્ભાગી દારા	સં. ૧૯૭૯
૧૩.	શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	,, ,,
૧૪.	સુબોધ પુષ્પવાટિકા×	,, ,,
૧૫.	પાટલીપુત્રની પડતી*	,, ૧૯૮૦

× સસ્તું સાહિત્યની ટૂંકી વાર્તાઓના ભા. ૭ માં શેખસાદીકૃત 'ગુલિસ્તાનના ભાવાર્થ રૂપે.

* સર્વ પુસ્તકો વિશેષતઃ અનુવાદિત છે.

ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઇ એન્જીનીયર

એઓ જાતે લેઉઆ પાટીદાર અને સુરતના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૯૦ ના રોજ સુરતથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા એમના મોસાળમાં સારોલી ગામે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઇ ત્રિભોવનદાસ એન્જીનીઅર હતું અને માતાનું નામ ગુલાબબ્હેન હતું. એમનું પહેલું લગ્ન સન ૧૯૦૪માં સૌ. જડાવગૌરી સાથે થયું હતું અને તે સ્વર્ગસ્થ થતાં, દ્વિતીય લગ્ન સન ૧૯૧૧ માં સુરતમાં જ સૌ. પદ્માવતી સાથે થયું હતું.

મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ એમણે સુરતમાં કર્યો હતો; પછીથી સઘળો અભ્યાસ સોલિસીટર થતાં સુધી મુંબાઇમાં કર્યો હતો.

હાલમાં તેઓ સોલિસીટર તરીકે કામકાજ કરે છે.

સને ૧૯૧૫ માં પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી 'રામાયણનો સાર' એ નામનું કાવ્ય રચવા માટે તેમને પહેલું ઇનામ મળ્યું હતું. એ કાવ્ય સને ૧૯૧૭ માં "શ્રી રામચરિતામૃત" એ નામે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું.

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે અને આપણા ધાર્મિક ગ્રંથો જેવા કે, રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતે એમનું જીવન રંગેલું છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ, અને સ્વામી રામતીર્થ વગેરેની છાપ પણ એમના પર ઉંડી પડેલી છે.

કાયદાના કામકાજમાં તેઓ ચાલુ રોકાયલા રહે છે; તેમ છતાં તેમનો સાહિત્ય શોખ અને લેખનપ્રવૃત્તિ મંદ પડયાં નથી, એ એમનાં લખેલાં પુસ્તકો પરથી જણાશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	શ્રી રામચરિતામૃત	સન ૧૯૧૭
૨.	પ્રભાતફેરી	,, ૧૯૩૦
૩.	ઉમર ખૈયામની રૂબાઇયતો ('બે ઘડી મોજ'માં કટકે કટકે પ્રગટ થઇ.)	સન ૧૯૩૨-૩૩
૪.	ઉત્સર્ગ	,, ૧૯૩૩
૫.	ગીતાંજલિ (ટીકા સાથે) ('વિશ્વજ્યોતિ'માં કટકે કટકે પ્રગટ થાય છે.)	સં. ૧૯૮૩ થી

જટાશંકર જયચંદભાઈ આદીલશાહ

એઓ જ્ઞાતે ઝારોળા વણિક દશા વિભાગના અને જુનાગઢના વતની છે. એમના પિતાનું નામ જયચંદભાઈ અને માતુશ્રીનું નામ મોતીબાઈ છે. એમનો જન્મ જુનાગઢમાં સન ૧૮૭૪–સંવત્ ૧૯૩૦, જેઠ વદ ૧ ને સોમવારના રોજ થયો હતો. એમનું પહેલી વારનું લગ્ન સંવત્ ૧૯૪૮ માં અને બીજી વારનું લગ્ન સન ૧૯૩૦ માં શ્રીમતી હેમકોર સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ એમણે જુનાગઢમાં કર્યો હતો. તેમણે મુંબાઇ સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજની એસ.ટી. સી. ડી. ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરેલી છે. તેઓ હમણાંજ મુંબાઇ પોલીસ ઇન્સ્પેકટરના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા છે.

પોલીસ ખાતા જેવા દોડાદોડના અને નિવૃત્તિ વિનાના ધંધામાં હોવા છતાં તેમણે લેખન વાચન પ્રવૃત્તિ સારી રીતે કેળવી હતી. કાવ્ય, ધર્મ અને સમાજશાસ્ત્ર એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

સાહિત્ય પ્રતિ એટલી બધી મમતા છે કે એઓ એમની કેટલીક મિલ્કત કોઈ જાહેર સંસ્થાને અર્પવા ઇચ્છા રાખે છે.

:: એમની કૃતિઓમાંની થોડીક ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	નિબંદ્ધાલંકાર રત્ન	સન ૧૯૦૦
૨.	મીજાજી શૃંગાર	,,
૩.	ભર્તુહરિ નીતિશતક	,, ૧૯૦૭
૪.	હોરેશિયસ	,, ૧૯૦૭
૫.	સ્પૃશ્ય થવામાં અસ્પૃશ્યોની મહા હાનિ	,, ૧૯૩૦
૬.	સ્ત્રીઓના પત્રો	,,

મુનિશ્રી જિનવિજયજી

એઓ જન્મે પરમારવંશ રાજપુત છે. એમનું મૂળ નામ કિસનસિંહ અને પિતાશ્રીનું નામ વૃદ્ધિસિંહજી છે. એમના માતુશ્રીનું નામ રાજકુંવર. એમનો જન્મ ઉદયપુર સંસ્થાન મેવાડના ગામ રૂપાહેલીમાં સં. ૧૯૪૪ માં થયો હતો. એઓ અવિવાહિત છે; અને સઘળો અભ્યાસ ખાનગી રીતે કરેલો છે.

જૈન સાધુના સંસર્ગમાં આવતાં તેમણે જૈન દીક્ષા લીધી પરંતુ કહેવાતા સાધુ જીવનના રૂઢ આચાર વિચારથી તેમના જીવને ગ્લાનિ થઈ અને સ્થાનકવાસી–મૂર્તિપૂજક આદિ સંપ્રદાયોની વાડાબંધીમાં વર્ષો સુધી બંધાઈ રહ્યા; આખરે વેશ ત્યાગ કરી તેમાંથી મુક્ત થયા અને એક અધ્યાપક અને સાહિત્ય સેવકના જીવન તરીકે અધ્યયન અધ્યાપનનું અને ગ્રંથલેખન–સંપાદનના સતત કાર્યમાં પોતાનું સાદું જીવન ગાળી રહ્યા છે.

પોતે એટલા ઉદાર અને સુધારક વિચારના છે કે વધુ અભ્યાસ અર્થે તેઓ ઇંગ્લાંડ, જર્મની દેશોમાં જઈ, કેટલોક સમય રહી આવ્યા હતા.

તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી પ્રેરાઇ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં આવી વસ્યા તે અગાઉથી પુરાતત્ત્વના એક સારા અભ્યાસી અને વિદ્વાન લેખક તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. "જૈનતત્ત્વસાર" અને "વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી" એ એમના પ્રથમ ગ્રંથો હતા. તે પછી એઓ એક અભ્યાસીની પેઠે આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મગ્રંથો અને પુરાતત્ત્વનું પદ્ધતિસર અધ્યયન કરી રહ્યા છે અને એમના એ અભ્યાસનું ફળ વખતોવખત લેખો લખીને, વ્યાખ્યાનો આપીને અને ગ્રંથો સંપાદન કરીને અને રચીને જનતાને આપતા રહ્યા છે.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરનું કામકાજ એમની સીધી દેખરેખ અને નેતૃત્વ નીચે સારી રીતે ખીલ્યું હતું, અને એ સંસ્થા સત્યાગ્રહની લડતના કારણે બંધ થઈ ન હોત તો તેના તરફથી ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક કિમતી પુસ્તક મળત એવી સૌ આશા રાખતા હતા; છતાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પ્રબંધ ચિંતામણીનું સંપાદન કાર્ય આરંભીને એ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે અને જ્યારે એ સમગ્ર ગ્રંથ તૈયાર થઇ જશે ત્યારે અભ્યાસીને ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે પુષ્કળ અને નવીન સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થશે.

એમની એ વિદ્વતાના કારણે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ એમને વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપવા નિમંત્ર્યા હતા; અને એમનાં તે વ્યાખ્યાનો

જેઓએ સાંભળ્યાં હતાં, તે સૌ તેની પ્રશંસા કરતા હતા.

જ્યારે તે વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તે સોલંકી યુગપર વિશેષ પ્રકાશ પાડશે.

હાલમાં તેઓ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાન્તિનિકેતનમાં જૈનસાહિત્ય ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

ગુજરાતને આવા એક વિદ્વાન સાધુ પુરુષની સાહિત્યસેવાનો લાભ મળ્યો છે, એ તેનું અહોભાગ્ય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ
૧.	જૈન તત્ત્વસાર	સં. ૧૯૭૧
૨.	વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી	,, ૧૯૭૨
૩.	શંત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ	,, ૧૯૭૩
૪.	કૃપા રસકોશ	,, ,,
૫.	પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભા. ૧	,, ૧૯૭૪
૬.	દ્રૌપદી સ્વયંવર નાટક (સંસ્કૃત)	,, ૧૯૭૫
૭.	હરિભદ્રાચાર્યસ્ય સમયનિર્ણય (સંસ્કૃત)	,, ૧૯૭૭
૮.	કુમારપાલ પ્રતિબોધ (પ્રાકૃત)	,, ૧૯૭૬
૯.	પુરાતત્ત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ	,, ૧૯૭૭
૧૦.	પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભા. ૨	,, ૧૯૭૮
૧૧.	પાલિ પાઠાવલિ	,, ,,
૧૨.	પ્રાકૃત કથા સંગ્રહ	,, ,,
૧૩.	અભિધાન દીપિકા (પાલીભાષાનો શબ્દકોશ)	સં. ૧૯૮૦
૧૪.	જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય	સં. ૧૯૮૨
૧૫.	જીત કલ્પસૂત્ર (પ્રાકૃત)	,, ૧૯૮૩
૧૬.	વિજયદેવ મહાત્મ્ય (સંસ્કૃત)	,, ૧૯૮૪
૧૭.	પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ	,, ૧૯૮૬
૧૮.	ખરતર ગચ્છ પટ્ટાવલિ સંગ્રહ	,, ૧૯૮૭
૧૯.	પ્રબંધ ચિંતામણિ, પ્રથમખંડ (સંસ્કૃત)	,, ૧૯૮૯
૨૦.	પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ (સંસ્કૃત)	
૨૧.	વિવિધ તીર્થ કલ્પ (સંસ્કૃત–પ્રાકૃત)	
૨૨.	પ્રબંધકોશ (સંસ્કૃત)	

જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી

એઓ જ્ઞાતે દશાનાગર વણિક અને મહેમદાવાદ (જીલ્લે ખેડા) ના વતની છે. એમના પિતાનું નામ જીવણલાલ સાંકળચંદ ગાંધી અને માતુશ્રીનું નામ ચંચળબ્હેન ગોરધનદાસ શાહ છે. એમનો જન્મ તા. ૫ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૫ના રોજ મહેમદાવાદમાં થયો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૬ માં સૌ. સવિતાબ્હેન સાથે મહેમદાવાદમાં થયલું છે.

અંગ્રેજી સાત ધોરણ પૂરા કર્યા પછી તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા હતા અને તેની એમણે વાણિજ્ય વિદ્યા વિશારદની પંદવી પ્રથમ વર્ગમાં લીધી છે.

સ્નાતક થયા પછી તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા હતા.

માસિકોમાં વિશેષે કરીને 'પ્રસ્થાન' માં એમના લેખો આવે છે.

ભૂગોળ, સંપત્તિશાસ્ત્ર અને નામું, એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

: એમની કૃતિઓ :

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
1.	Economics of Khaddar'-by Gregg- એ પુસ્તકોનો અનુવાદ	સન ૧૯૩૧
૨.	લૂંટાતું હિંદ (અનુવાદ)	,, ,,

રૂસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર.

એઓ જાતે પારસી અને સુરત પાસે આવેલ રાંદેરના મૂળ વતની છે. એમનો જન્મ સને ૧૮૭૦માં ૨૭મી જાન્યુઆરીના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ બરજોરજી ફરામજી પેમાસ્તર અને માતાનું નામ નવાજબાઈ બરજોરજી પેમાસ્તર છે. એમનું લગ્ન સને ૧૮૯૯માં ૭મી મે એ મુંબાઈમાં બાઇ શીરીનબાઇ, તે શેઠ મંચેરજી સોરાબજી પોસ્ટવાળાના પુત્રી સાથે થયું હતું.

તેમણે બધો અભ્યાસ મુંબાઈમાં ફોર્ટ હાઇસ્કૂલમાં કરેલો અને વખતો વખત સ્કોલરશિપ પણ મેળવેલી. સને માં એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજ-માંથી બી. એ. ની પરીક્ષા ફારસી ઐચ્છિક વિષય લઇને પાસ કરી હતી.

એમના વિષે વધુ જાણવાનું એ છે કે તેઓ કવિ અરદેશર ખબર-દારના મામા થાય અને કવિએ પોતાને ઘેર રાખીને સ્કુલ કેળવણી લેવામાં તેમને મદદ કરી હતી.

પારસી પ્રકાશનના સંપાદન અને પ્રકાશક તરીકે તેમનું કાર્ય બહુ મૂલ્યવાન કહેવાય. વળી એમણે સંખ્યાબંધ અનેક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે.

કોમી તેમજ સાર્વજનિક હિલચાલમાં તેઓ રસપૂર્વક ભાગ લે છે અને તે કાર્યમાં એમના પત્ની શ્રીમતી શિરિનબ્હેનનો એમને પુરો સાથ હોય છે.

: : એમની કૃતિઓ : :

નં.	પુસ્તકનું નામ. ગુજરાતી.	પ્રકાશનવર્ષ.
૧.	જ્ઞાતના સવાલોમાં કોર્ટને અધિકાર.×	સન ૧૯૦૩
૨.	સંજાણ ખાતે યાદગીરીના પારસી સ્તંભની હિલચાલ.	,, ૧૯૧૦
૩.	પહેલા સર જમશેદજી જીજીભાઇ બેરોનેટ એક ગ્રંથકાર તરીકે,	,, ૧૯૧૨
૪.	આગલા પારસીઓ, તેઓનો વેપાર, તેમનું સાહસિકપણું, તેમની સખાવત, તેમની સાદાઇ વગેરે.	,, ૧૯૧૩
૫.	ગઇ સદીના આઠમા દાયકાના પારસીઓ	,, ૧૯૧૫
૬.	કિસ્સે સંજાણ (ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી અને ફારસીમાં)	,, ,,
૭.	દેશી રાજ્યો મધ્યેના પારસીઓ માટે ખાસ કાયદાની જરૂર.	,, ૧૯૧૭

× મી. દીનશાહ એફ. મુલ્લા સોલિસીટરના ઇંગ્રેજી પુસ્તક પરથી.

૮. મી. દાદાભાઈ નવરોજજીની યશવંતી જાહેર જીંદગીનો ટુંક અહેવાલ. „ „
૯. પારસી પ્રકાશ, દફતર ૩ જું (સન ૧૮૮૧ થી ૧૯૦૦ સુધીના પારસીઓને લગતા અગત્યના બનાવોની નોંધ. [૧૧ ભાગમાં] સન ૧૯૧૨ થી ૧૯૨૨
૧૦. પારસી પ્રકાશ દફતર ૪ થું (સન ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૮ [૪ ભાગમાં] „ ૧૯૨૩
૧૧. પુરાતન પારસી દરિયાઈ કાફલાની તવારીખ „ „
૧૨. અથોરનાન નામાનો લંબાણ દીબાચો „ „
૧૩. પારસીઓને અગત્યના બે સવાલો. વાંકાનેર; વરીઆવ પારસી સંસ્થાનો-(બારડોલી સત્યાગ્રહ વિષે ઈંગ્રેજી કવિતા સહિત તથા ડૉ. ગાવરનું જુદદીન લગ્નોને સવડ કરી આપનારૂં બીલ. „ „
૧૪. સન ૧૮૬૫ અગાઉના પુસ્તકોની ટીપ સ. ૧૯૨૮
૧૫. સોપારા મધ્યેના રાજા અશોકનો લેખ „ ૧૯૨૯
૧૬. અહેવાલે મુલ્લાં ફિરોઝ બિન મુલ્લા કાઉસ જલાલ „ ૧૯૩૧
૧૭. અહેવાલે આતશ બહેરામે વાહડયાજી „ „
૧૮. અહેવાલે ખાનદાને દાદીશેઠ-સચિત્ર- „ „
૧૯. શુ પારસીઓનો બાંધો નબળો પડતો જાય છે? „ „

ઇંગ્રેજી

1. Elphinstone College Union Lectures „ 1893
2. The Nayrarana or India's offering to her King Emperor on his Coronation (poems) „ 1902
3. Sun-set and Sun-rise (poems) „ „
4. Midnight and Dawn (Poems on the Bomb outrage on Lord Hardinge). „ 1913
5. Navroziana (Poems on Mr. Dadabhai Navroji and other friends of India) „ „ „ 1917

6.	The Voice of the East on the Great War* (1st. Series)	„ 1917
7.	Four Lectures on the Working of the Bombay Rent Acts.	„ 1920
8.	A Farman of Emperor Jehangir given to Dr. Dadabhai Navroji's Ancestors three centuies ago	„ 1925
9.	Poems on Dadabhai Navroji	„ „
10.	The Bombay Rent Acts (with Notes and Commentations)	„ 1926
11.	Gleanings of Verse of Dr. William Wordsworth (Copyright)	„ 1927
12.	Life of Principal Wordsworth.	„ „
13.	Dadysett Religions and Charitable Trust.	„ 1928
14.	A short History of the Fort Gratuitous Dispensary	„ 1931

* **2nd edition and 1st and 2nd Series in the year 1917.** આ પુસ્તકની આવકમાંથી એમણે રોકડા રૂ. ૫૫૦) **Indian women's war fund** માં આપ્યા હતા.

નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ

એઓ જ્ઞાતે દમણિયા સોની, વલસાડના વતની છે; એમનો જન્મ ભાદરવા સુદ આઠમ, સંવત ૧૯૫૯ના રોજ વલસાડમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નારણદાસ અને માતાનું નામ જીવકોરબાઇ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૧૦માં શ્રીમતી ગુલાબ બ્હેન સાથે થયું હતું, અને તેમનું મૃત્યુ થતાં તેઓ ફરી સન ૧૯૩૩માં પરણ્યા હતા. એમના હાલનાં પત્નીનું નામ વાસંતી બ્હેન છે.

એમણે પ્રાથમિક તેમ માધ્યમિક કેળવણી વલસાડમાં લીધી હતી. વિદ્યાર્થી તરીકેની એમની કારકીર્દિ ઉજ્જવળ હતી, એમણે ડ્રોઇંગની એલિમેન્ટરી અને ઇન્ટરમિડિયેટ પરીક્ષા પાસ કરી છે. તેઓ સાતમા ધોરણમાં હતા એ વખતે અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ, એટલે શાળા છોડી દઇને તેઓ વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા હતા. અહિં પણ તેઓ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા તેમ તેના અંગે ચાલતું સાબરમતી નામનું ત્રૈમાસિક પત્ર કેટલોક સમય તેમણે ચલાવ્યું હતું; એ પત્રમાં એક ઉત્તમ લેખ લખવા બદલ એમને તારાગૌરી ચંદ્રક મળ્યો હતો. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ તેઓ વિદ્યાર્થીઓના તેમજ અધ્યાપકોના હાસ્યરસિક લેખોના લેખક તરીકે પ્રિય થઈ પડયા હતા. તેમને ચન્દ્રક જે લેખને માટે મળ્યો તે પણ એક ગંભીર છતાં હાસ્યનો જ લેખ હતો. તે પછી તેઓ કવિવર ટાગોરના શાન્તિનિકેતનમાં વધુ અભ્યાસ કરવા સારૂ ગયા હતા. અહિં પણ તેઓશ્રી ક્ષિતિમોહન સેનના પ્રિય શિષ્ય થઈ પડયા હતા.

સત્યાગ્રહની લડતના અંગે તેઓએ જેલસજા પણ ભોગવી હતી.

લોક સેવામાં તેઓ માને છે; અને લેખન વાચનમાં પણ બહુ પ્રવૃત્ત રહે છે; બંગાળી હિન્દી વગેરેનું સારૂ જ્ઞાન હોઇને કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો એ ભાષાઓમાંથી એમણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) ચુંબન અને બીજી વાતો (અનુવાદ) ૧૯૨૮

(૨) કાવ્યપરિચય (૧-૨) (સંપાદન) શ્રી રામનારાયણ પાઠક સાથે ૧૯૨૯

(૩) પરિણીતા (અનુવાદ) ૧૯૩૧

(૪) ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર (શ્રી જેઠાલાલ ગાંધી સાથે અનુવાદ) ૧૯૩૧

(૫) વિસર્જન (અનુવાદ) ૧૯૩૨

(૬) પૂજારિણી અને ડાકઘર (અનુવાદ) ૧૯૩૨

(૭) પલ્લી–સમાજ (અનુવાદ) ૧૯૩૩

(૮) ચંદ્રનાથ (અનુવાદ) ૧૯૩૩

(૯) સ્વદેશી સમાજ (અનુવાદ) ૧૯૩૪

ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ

તેઓ જ્ઞાતે વાલમ બ્રાહ્મણ અને ગોંડલ રાજ્ય તાબે રીબ ગામના વતની છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૫૩ માં માહ સુદ પુનેમના રોજ રીબમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રેમજી જાદવજી વ્યાસ અને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૪ માં ગોંડલમાં સૌ. શાન્તાગૌરી સાથે થયું હતું,

તેમણે ગુજરાતી ટ્રેઈન્ડ સિનિયરની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે; અને ઇંગ્રેજીનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. સન ૧૯૧૬ માં હંટર મેલ ટ્રેનિંગ કૅાલેજમાંથી ફર્સ્ટ કલાસમાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

સં. ૧૯૮૯ માં હિન્દીની પરીક્ષા આપી તેમાં બીજો વર્ગ મેળવ્યો હતો.

હમણાં તેઓ અમદાવાદ વનિતા—વિશ્રામમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

લોક સાહિત્ય એ એમનો પ્રિય વિષય છે. પિતાનું મૃત્યુ એમની બાળવયે થતાં માતાએ એમને ઉછેરી મ્હોટા કર્યા એટલું જ નહિ પણ કેળવણીના શુભ સંસ્કાર એમના પર પાડયા છે. એમના માતપિતા બંને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં હોવાથી એમનું જીવન સત્સંગી સાધુઓના સમાગમમાં વિશેષ આવેલું છે; અને ભક્તિની છાપ એમના પર ઝાઝી પડેલી છે.

લોકસાહિત્યનો એમનો શોખ 'નવદીવડા' નામક એમના પુસ્તકમાં નજરે પડે છે અને "પ્રભુ ચરણે" એ ગ્રંથમાં એમનો ભક્તિપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	શ્રી પ્રભુ ચરણે	સં. ૧૯૮૨
૨.	નવદીવડા	સં. ૧૯૮૮

ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા

એઓ જાતના લેઉઆ પાટીદાર અને એમનું વતન પાટણ છે. એમના પિતાનું નામ જયચંદભાઇ ઇશ્વિરલાલ સાંડેસરા અને માતાનું નામ મહાલક્ષ્મીબ્હેન છે. એમનો જન્મ ચૈત્ર વદ ૬ સં. ૧૯૭૩ ના રોજ મોસાળમાં પાટણ તાબે ગામ સંડેરમાં થયો હતો. એમનું લગ્ન પાટણમાં સં. ૧૯૮૮ માં શ્રી શાન્તાગૌરી સાથે થયું હતું.

એઓ હજુ મેટ્રીકયુલેશન કલાસમાં છે. બધો અભ્યાસ પાટણમાં કર્યો છે. મુનિ જિનવિજયજીની ભલામણપરથી તેમણે પૂજ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ, સંસ્કૃત વગેરેનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો અને તેમની જ લાગવગ ઉપરથી હસ્તલિખિત જૈન પુસ્તક ભંડારો તપાસવાની સરળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. અત્યારે કોઈ સારા અભ્યાસીની હરોળમાં મૂકી શકાય એવો ઉંડો અભ્યાસ એ વિષયોમાં—જુના ગુજરાતી અપભ્રંશ વગેરેમાં—એમણે કર્યો છે, એમ એમના લેખો ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ ’, ‘ પ્રસ્થાન ’, ‘સાહિત્ય’, મુંબાઇનું અઠવાડિક “ગુજરાતી” વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયલા છે, તે પરથી જણાશે. તેમનો પ્રથમ લેખ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જુન ૧૯૩૧ માં ‘પડીમાત્રાનો સમય’ નામનો પ્રકટ થયો હતો.

એક ગ્રંથકાર તરીકે એમણે શરૂઆત કરી દીધી છે અને ભવિષ્યમાં ઉમદા કૃતિઓ આપણને એમના તરફથી મળશે એવી આશા પડે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	માધવકૃત રૂપસુન્દર કથા	સન ૧૯૩૪
૨.	સંઘવિજયકૃત સિંહાસન બત્રીસી	” ”
૩.	વાઘેલા વંશ	(પ્રેસમાં છે.)

ઉપરાંત વિક્રમ સંવત્‌ના ચૌદમા સૈકાથી માંડી સત્તરમા શતક સુધી ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસનો ખ્યાલ આપે તેવાં નાનાં કાવ્યોનો એક સંગ્રહ ટીકા વગેરે સાથે તૈયાર થાય છે.

માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી

એઓ જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ; અને એમનું વતન ધોળકા છે. એમના પિતાનું નામ ગોવિંદલાલ હરિશંકર જોશી અને માતાનું નામ ચંચળબ્હેન-જેશંકર પંડિતની પુત્રી-છે. એમનો જન્મ દદુકા (તા. સાણંદ) માં પોતાના મોસાળમાં થયો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૩ માં ધોળકા તાલુકે વાસણાકેળીઆમાં સૌ. લલિતાગવરી સાથે થયું હતું.

એમના પિતા રેલ્વેમાં નોકર હોવાથી એક સ્થળે શિક્ષણ લેવાનું એમનાથી બની શકયું નહોતું. ઇંગ્રેજી સાત ધોરણ પૂરા કર્યાં પછી ચાર વર્ષ એમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો-

સિનેમાનો બહુ શોખ હોવાથી તેઓ એ ધંધામા પડેલા; અને તેમાં વાર્તાઓ લખવાથી તે સીનાર્યો, એડીટીંગ અને ડીરેકશન વિ. સર્વ વિષયોનો અનુભવ મેળવેલો. તેમણે કેટલાંક ચિત્રપટો સ્વતંત્ર રીતે પણ ડીરેકટ કરેલાં, જેમાં કૃષ્ણાકુમારી, બહારે જીંદગી વિ. મુખ્ય હતાં.

સાહિત્ય પ્રતિનું વલણ તેમને લખવા વાંચવા પ્રેરે છે. એમણે કેટલોક વખત 'Moving Picture Monthly' નામનું સીનેમા ઉદ્યોગને લગતું ઇંગ્રેજી માસિક એડિટ કર્યું હતું.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	ઝુરતું હૃદય	સં. ૧૯૮૮
૨.	દિલારામ	,, ૧૯૮૯
૩.	પ્રેમળ જ્યોતિ	,, ૧૯૮૯

મુનિશ્રી મંગલવિજયજી.

એમનું ગામ લીંચ, એમની જાતી વિસાશ્રીમાળી, અને ધર્મ જૈન-ગૃહસ્થાવસ્થાના એમના પિતાનું નામ ભાઇ ભગવાનદાસ મહેતા હતું. એમની માતાનું નામ અંબાદેવી. તે બન્ને ધાર્મિક હતાં. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૩ ના માગસર માસમાં થયો. એમનું અભિધાન મનસુખલાલ પાડયું. એમને ત્રણ ભાઇઓ અને બે બહેનો હતી. એમના પિતાની સ્થિતિ સાધારણ હતી, એટલે મનસુખે ગામડાની નિશાળમાં સામાન્ય અભ્યાસ કરી વ્યાપારની લાઇન લીધી.

માતાના પરલોકવાસી થયા પછી મનસુખને દુઃખ થયું. પણ જગત્ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયુ. એ ટાણામાં શાસ્ત્ર વિશારદ **શ્રી વિજય ધર્મસૂરી** વિહાર કરતા લીંચ આવ્યા, મધુર અને ભાવવાહી તેમની વાણી સાંભળવાનો પુણ્ય પ્રસંગ મનસુખને સાંપડયો. આ ઉપદેશથી એમને સંસારની અસારતાનું ભાન થયું. એમણે શ્રી વિ. ધર્મસૂરી પાસે જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી. પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી પ્રતિજ્ઞા લેવી એ એમના મનોબળની સાક્ષી પૂરે છે. એમનું ધાર્મિક જીવન ઘણું સારૂં હતું. એ વારસો એમના પિતા પાસેથી એમને મળ્યો હતો. 'સમરાદિત્ય-રાસ' પુસ્તકે એમના વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ કરી. એમના પિતાના મૃત્યુ પછી એઓ 'સમી' ગામમાં શ્રી વિજય ધર્મસૂરી પાસે ગયા. દીક્ષા આપવા પ્રાર્થના કરી. એમની ઉમર યોગ્ય હતી, વૈરાગ્ય હતો, છતાં સૂરિજીએ મોટાભાઇ વિગેરે વડિલોની સંપૂર્ણ અનુમતિ લાવવા કહ્યું. મનસુખે તે મંજૂર કરી બધાંને સમજાવી અનુમતિ લઈ પાછા આવ્યા. વિ. સં. ૧૯૫૬ વૈશાખ સુદિ ૫. એમણે શ્રી વિજયધર્મસૂરિ પાસે **મહુવામાં** જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી. એમનું નામ **શ્રી મંગલવિજયજી** રાખ્યું.

મુનિશ્રી મંગલ વિજયજી, ગુરૂ પાસે રહી આત્મશાંતિ–સાધુ જીવનનો અનુભવ કરવા લાગ્યા, એમના ગુરૂના અહિંસા, સંયમ, અને તપની અસર એમના ઉપર પડી. પોતાનામાં રહેલી ગૂઢ શકિતઓનો વિકાસ કરવાનાં મધુર સ્વપ્નાં એઓ સેવવા લાગ્યા. વિદ્વાન્ થવાની મહત્વાકાંક્ષા એમનામાં વધતી ગઇ. એમના ગુરૂએ એની પૂર્તિની તમામ સવડ કરી આપી.

વિ. સં. ૧૯૫૮ માં શ્રીવિજયધર્મસૂરિ વિહાર કરી **કાશી** ગયા. એમની સાથે મુનિરાજ શ્રી મંગલવિજયજી પણ હતા. કાશીમાં શ્રી યશો-

વિજયજી જૈન પાઠશાળા સ્થપાઈ. ત્યાં એમણે સાધુઓ અને વિદ્યાર્થી-ઓની સાથે ઉંડું અધ્યયન કર્યું. જૈન તો શું અજૈન ન્યાય સિવાય નવ્ય ન્યાયના પણ 'પક્ષતા' 'સામાન્ય નિરૂક્તિ' 'હેત્વાભાસ' જેવા ગ્રંથો ભણ્યા. ભણવા સાથે એઓ જૈન અને અજૈન છાત્રોને ભણાવતા રહેતા. અનેક સંન્યાસીઓને પણ ભણાવ્યા. તેથી પોતાના વિષયમાં એઓ નિષ્ણાત થયા. કાશીની મધ્યમા પરીક્ષા એમણે આપી. પ્રાચીન હિન્દુ ન્યાયની **તીર્થ** પરીક્ષા એમણે કલકત્તા જઇ મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી સાથે આપી. જેઓ એમના સહાધ્યાયી ગુરૂભાઇ થાય છે. પ્રાકૃતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. કલકત્તાના બંગાલી વિદ્વાનોએ એમની પંડિતાઇથી સંતુષ્ટ થઈ એમને **ન્યાય વિશારદ** પદ આપ્યું. કેટલાક વર્ષો સુધી કલકત્તા સંસ્કૃત એસો-સીએશન પરીક્ષાના એઓ પરીક્ષક તરીકે રહ્યા. બીઆવર (મારવાડ)માં એમને પ્રવર્તક પદ મળ્યું. આગ્રામાં વિ. સં. ૧૯૭૯ માં એમને ઉપાધ્યાય બનાવવામાં આવ્યા. શ્રી વિજયધર્મસૂરિ સાથે બંગાલ, મગધ, યૂ. પી., મેવાડ, મારવાડ થઈને વિ. સં. ૧૯૭૨ માં ગુજરાતમાં એમણે ભ્રમણ કર્યું. મુંબઈ, દક્ષિણ થઈ એઓ માલવામાં ગયા. એમના ગુરૂની આજ્ઞાથી એઓ ફરી કાશી ગયા. કાર્યકુશળ મુનિશ્રી જયંતવિજયજી પણ એમની સાથે હતા. વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ પાઠશાળાને સુદ્રઢ કરવા ત્યાં એમણે પ્રયાસો કર્યા પણ કેટલાક કારણોથી સફળતા મળી નહિ; વિ. સં. ૧૯૭૮ માં એમના **ગુરૂશ્રી વિજયધર્મસૂરિનું શિવપુરીમાં નિર્વાણ** થવાથી એમનું વિહાર કરી શિવપુરી આવવાનું થયું.

શિવપુરીમાં કેટલોક સમય રહી એમણે શ્રીમતી સુભદ્રાદેવી (ડૉ. ક્રાઉઝે) તથા વી. ત. પ્ર. મં. ના છાત્રોને અધ્યયન કરાવ્યું. વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ પાઠશાળાના નિભાવ માટે લોકોને ઉપદેશ આપી એમણે હજારોની મદદ મોકલાવરાવી. દક્ષિણમાં મદ્રાસ, બેંગલોર, માઇસોર સુધી એમણે પગેથી મુસાફરી કરી છે. ગત્ વર્ષમાં એમણે બંગાલમાં રહી **સમેત શિખરજીના** જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય કરાવ્યું તથા **સરાક જાતિના** લોકોને તેમનો ધર્મ સમજાવ્યો.

એઓ એક સાધુ હોવા છતાં સારામાં સારા વિદ્વાન છે. ગુજરાતી અને સંસ્કૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપયોગી એમણે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં એમની કવિતા પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલી હોય છે.

કેટલીક કવિતાઓ **તેલુગી** ભાષાથી મિશ્રિત પણ બનાવી છે. છાપાઓમાં લખવાનું એમને પસંદ નથી. સાધુઓ અને ગૃહસ્થોને ભણાવવામાં એઓ આનંદ માને છે. એમણે બીજા દેશોમાં પણ ગુજરાતનું નામ દીપાવ્યું છે. આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ, મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી તથા મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી વિગેરે વિદ્વાન મુનિઓ એમના ગુરૂભાઈ ઓ છે. એમના બે શિષ્યો અત્યારે એમની સાથે છે.

એમના ગ્રન્થો

૧	તત્ત્વાખ્યાન (પૂર્વાર્ધ)	ગુજરાતી.
૨	,, (ઉત્તરાર્ધ)	,,
૩	દ્રવ્યપ્રદીપ	,,
૪	સપ્તભંગી પ્રદીપ	,,
૫	સમ્યક્ત્વ પ્રદીપ	,,
૬	ધર્મ પ્રદીપ (પદ્ય)	,,
૭	ધર્મજીવન પ્રદીપ (પદ્ય)	,,
૮	અષ્ટ પ્રકારી પૂજા (પદ્ય)	,,
૯	જૈન તત્ત્વપ્રદીપ	સંસ્કૃત
૧૦	ધર્મદીપિકા (વ્યાકરણ)	,,

ડૉ. રમણલાલ કનયાલાલ યાજ્ઞિક, એમ. એ; પી. એચ. ડી;

એઓ નડિયાદના વતની અને જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૫ ના તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બરના રોજ (આસો સુદ ત્રીજ સંવત્ ૧૯૫૧) નડિયાદમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ કનૈયાલાલ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને માતુશ્રીનું નામ સૌ. મણિગૌરી લાભશંકર પંડયા હતું. એઓ જાણીતા સમાજસેવક શ્રીયુત ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના ન્હાનાભાઈ થાય છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં સૌ. વિનોદિની બ્હેન–જાણીતા સાક્ષર શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાની પુત્રી–સાથે થયું હતું; અને એ બ્હેન બી. એ., થયલા છે. એટલું જ નહિ પણ પતિની સાથે ઈંગ્લાંડ જઇને ત્યાં કેળવણીશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરી ટિ. ડિ. ની ઉપાધિ ધારણ કરી આવ્યાં છે. હમણાં ભાવનગરમાં મહિલા વિદ્યાલયના તેઓ આચાર્યપદે છે અને ત્યાંના સ્ત્રીજીવનના વિકાસ માટે સારી કાળજી રાખે છે.

પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે નડિયાદમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું; અને હાઈસ્કુલમાં થયલા નાટયપ્રયોગમાં એમને સુંદર અભિનયકળા માટે ઇનામ મળ્યું હતું. સન ૧૯૧૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા એમણે ઇંગ્લિશ ઑનર્સ સહિત વિલ્સન કૉલેજમાંથી પાસ કરી હતી. એ વર્ષે એ કોલેજમાં તેઓ ફેલો નિમાયા હતા અને સન ૧૯૨૦ માં એમ. એ. ની પરીક્ષા ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી એ વિષયોમાં બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

હાલમાં તેઓ સામળદાસ કોલેજ–ભાવનગરમાં ઇંગ્રેજી સાહિત્યના મુખ્ય અધ્યાપક છે.

વચમાં (૧૯૨૯–૩૧) તેઓ ઈંગ્લાંડ વધુ અભ્યાસ માટે ગયા હતા; અને ત્યાંથી "હિંદી નાટકો" એ વિષયપર એક પુસ્તક લખીને પી. એચ. ડી.ની ડૉકટરેટની પદવી ઇંગ્રેજી વિભાગમાં મેળવી આવ્યા હતા.

એમનું એ હિંદી રંગભૂમિ પરનું પુસ્તક હિંદી તેમજ ઇંગ્રેજી પત્રોમાં સારી પ્રશંસા પામ્યું છે. એ પુસ્તકની ખાસ અમેરિકન આવૃત્તિ છપાય છે.

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ અભિનય કળા પ્રતિ પ્રથમથી એમને અનુ-

રાગ હતો અને એમની એ શક્તિનો પરિચય કાઠિયાવાડમાં નર્મદ શતાબ્દી પ્રસંગે સ્થળે સ્થળે સફળતાથી રંગલીલા ભજવી હતી, તે વખતે સૌને થયો હતો.

સાહિત્ય માટે એમને એવી જ પ્રીતિ છે. ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદ ભરવામાં અને તેને ફતેહમંદ રીતે પાર ઉતારવામાં એમનો ફાળો મ્હોટો હતો તેમજ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી તરીકે લાઠીમાં પણ એમનું સેવા-કાય કિંમતી જણાયું હતું.

ઇંગ્રેજી કવિતા અને નાટયસાહિત્ય એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

ગોવર્ધનરામ, કાન્ત, ન્હાનાલાલ અને મુનશીની એમના જીવનપર પ્રબળ અસર થયલી છે. શેક્સપિયર અને સમગ્ર નાટયસાહિત્ય એ એમને વિશેષ આકર્ષે છે.

સન ૧૯૨૦ થી ગુજરાતી માસિકોમાં એમના લેખો ખાસ કરીને વિવેચનના અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થયલા છે. હાલમાં વિલાયતનાં માસિકોમાં પણ તેઓ લખે છે. સન ૧૯૨૮ માં એમના શિષ્ય મિત્ર સ્વર્ગસ્થ પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર બુચનો લેખસંગ્રહ “ગજેન્દ્ર મૌક્તિકો” એ નામથી એમણે ‘એડિટ’ કર્યો હતો અને તાજેતરમાં એમનું *The Indian Theatre* એ નામનું પુસ્તક ઇંગ્રેજીમાં વિલાયતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, જે દરેક નાટય-સાહિત્ય પ્રેમીએ વાંચવા જેવું છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ ગજેન્દ્ર મૌક્તિકો (સંપાદિત) ગોંડળ, સન ૧૯૨૮.

૨ The Indian Theatre (ઇંગ્રેજીમાં) લંડન સન ૧૯૩૩.

રમણલાલ પી. સોની

એઓ જ્ઞાતે સોની શ્રીમાળી અને અમદાવાદ જિલ્લાના મોડાસા ગામના વતની છે. એમના પિતાનું નામ પીતામ્બરદાસ રણછોડદાસ સોની અને માતાનું નામ જેઠીબ્હેન છે. એમનો જન્મ તા. ૨૩-૧૨-૧૯૦૭ (સં. ૧૯૬૪ ના પોષ વદ ૭) ને શનિવારના રોજ વણિયાદ કોકાપુર (ઈડર સ્ટેટ) માં થયો હતો. મોટા ભાગનું બાળપણ પણ ત્યાં જ વીતેલું. આ રીતે ગ્રામ્ય જીવનનો પરિચય બાળપણથી જ એમને રહ્યો છે. લગ્ન પ્રથમ ૧૩ વર્ષની વયે થયલું; પરંતુ પાંચ વર્ષમાં જ પત્ની ગુજરી જવાથી દ્વિતીય લગ્ન ૨૭ વર્ષની ઉંમરે એમણે અ. સૌ. નર્મદાબ્હેન છોટાલાલ સાથે નીકોડા (ઈડર સ્ટેટના) ગામમાં કર્યું હતું.

મોડાસાની મ્યુનિસિપલ શાળામાં ચાર ધોરણ પૂરાં કરી ત્યાં જ અંગ્રેજી શાળામાં તેઓ દાખલ થયેલા. અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં આવ્યા પછી ભણવા પર દીલ ચોંટયું અને ત્યારપછી દરેક ધોરણમાં પ્રથમ નંબરે રહેલા.

લેખન પ્રવૃત્તિ તરફનો રસ છેક બાળપણમાં રામલીલાઓ, ફરતી નાટકમંડળીઓ ને ભવાઇઓના અનુકરણ વખતે દેખાયેલો. શરૂઆતની રચનાઓમાં શામળ ભટ્ટ, પ્રેમાનંદ અને દલપતરામની સંમિશ્ર અસર હતી. આખ્યાનો, વર્ણનકાવ્યો, ઉપદેશકાવ્યોજ લખતા. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં તેમને કાવ્યમાધુર્યનો પરિચય થયો; તેમાં કલાપીના કથાકાવ્યોએ આકર્ષ્યા. પછી સન ૧૯૨૫ માં થિયોસોફી સાહિત્યનાં વાચને અને પૂ૰ મહાત્માજીના જીવને તેમનામાં દિશાપલટો કર્યો. અંગ્રેજી ૭ ધોરણ મોડાસા વિનયમંદિરમાં પૂરાં કરી, સાતમા ધોરણનો અભ્યાસ લુણાવાડા હાઇસ્કૂલમાં કરેલો અને સન ૧૯૨૪ માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરેલી. તે જ વર્ષમાં તેઓ મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીમાં કલાર્ક તરીકે નોકરીમાં રહ્યા. સન ૧૯૨૮માં એ નોકરી છોડી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રામ્ય સેવા મંદિરમાં થોડાક મહિના અભ્યાસ કર્યો. પછી મોડાસા હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. એટલામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થતાં, હાઇસ્કૂલમાંથી રાજીનામું આપી છૂટા થયા. પોતે લખેલાં યુદ્ધગીતોનો એક સંગ્રહ 'રણનાદ' નામે એવામાં એમણે પ્રગટ કર્યો, તે જપ્ત થયો હતો.

એમણે ડ્રોઈંગનો અભ્યાસ જાતે જ શીખીને એક સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થી તરીકે એલિમેન્ટરી અને ઇન્ટર મિડિએટ ગ્રેડની બંને પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી છે.

સત્યાગ્રહની ચળવળને અંગે તેઓ બે વાર જેલમાં જઈ આવ્યા હતા; અને જેલનિવાસ દરમિયાન બંગાળી અને મરાઠીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અત્યારે એમની પાસે એમનું અપ્રકટ સ્વતંત્ર બાળસાહિત્ય ઘણું પડયું છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	સાદી સીધી વાતો ભા. ૧	સન ૧૯૩૦
૨	બાળકોનાં ગીતો	,, ૧૯૩૦
૩	રણનાદ	,, ૧૯૩૧
૪	ચબૂતરો	,, ૧૯૩૩
૫	૧ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	,, ૧૯૩૩
	૨ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ૩ લોકમાન્ય ટિળક	
	૪ કમદેવયાની (બંગાળી પરથી) વગેરે પુસ્તિકાઓ.	

રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ

એઓ જ્ઞાતિએ દશા મોઢ વણિક અને મૂળ ભરૂચના વતની છે. એમના પિતા સ્વ. નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ દેશભક્ત, 'સાહિત્ય રત્ન'ના મૂળ સંપાદક તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. એમના માતુશ્રીનું નામ કપિલાબ્હેન છે. એમનો જન્મ ભરૂચમાં તા. ૧૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૦૮ ના રોજ થયો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૧ ના જુન માસમાં કુ. પુષ્પા છોટાલાલ પારેખ, બી. એ. સાથે થયું હતું. એ બ્હેન પણ સંસ્કારી લેખિકા છે; અને માસિકોમાં અવારનવાર લેખો, કાવ્યો વગેરે લખે છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ગોધરામાં લીધું હતું. પછી એમના પિતાની બદલી થવાથી માધ્યમિક શિક્ષણની શરુવાત નડિયાદમાં કરી હતી. પિતાના મૃત્યુ (૧૯૨૧) પછી નાસિક, ભરૂચમાં માધ્યમિક કેળવણી લીધી હતી. મેટ્રીકની પરીક્ષા એમણે ભરૂચ હાઇસ્કુલમાંથી ઊંચે નંબરે પાસ કરી હતી.

અંગ્રેજી, ગુજરાતી એ ઐચ્છિક વિષય લઈને તેમણે સન ૧૯૩૧ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઑનર્સ સાથે વિલ્સન કૉલેજમાંથી પસાર કરી હતી. બે વર્ષ એજ કૉલેજમાં ફેલો રહ્યા હતા. તે દરમિયાન એમ. એ. નો અભ્યાસ કરી સન ૧૯૩૩ માં તે પરીક્ષામાં ગુજરાતીમાં પ્રથમ નંબર મેળવી ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

તેઓ હમણાં વિલ્સન કૉલેજમાં ઈંગ્રેજીના લેકચરર છે.

એમના પ્રિય વિષયો–સાહિત્ય, શિક્ષણ અને લલિતકળા છે.

સાહિત્યના સંસ્કાર પિતા પાસે પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તેમાં સંસ્કારી પત્ની મળી આવતાં, તેમાં વિશેષ વિકાસ થવા પામ્યો છે.

'ઉરતન્ત્ર અને નાટયકળા' એ પુસ્તક રચીને એમણે સારી નામના મેળવી હતી. તેમાંનો નાટક વિષેનો વિસ્તૃત નિબંધ એ વિષયના એમના ઝીણા અભ્યાસના સાક્ષી રૂપ છે.

ચાલુ વર્ષમાં એમણે "મુકુર" નામનું એક મ્હોટું માસિક કાઢયું હતું પણ ચાર અંકો નિકળ્યા બાદ તે કૌમુદી સાથે જોડાઈ જતાં હાલ કૌમુદીના સહતન્ત્રી તરીકે તેઓ કાર્ય કરે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧.	ઉરતન્ત્ર અને નાટયકળા	સન ૧૯૩૨
૨.	પ્રણય કાવ્યો	" "

आचार्य विजयेन्द्रसूरि

તેમનો જન્મ ક્ષત્રીય જાતિના વિશાળ કુટુંબમાં **સન ૧૮૮૦** માં **સનખતરા** (જી. શ્યાલકોટ-પંજાબ) માં થયો છે. તેમનું ગૃહસ્થાવસ્થાનું નામ શ્રી બુદ્ધામલજી હતું. પિતાનું નામ લાલા ગોપાલદાસ અને માતાનું નામ શ્રીમતી કૃપાદેવી હતું. વર્નાકયુલર મિડલ સુધી પોતાના ગામમાં અભ્યાસ કરી અંગ્રેજી ભણવા માટે તેઓ શ્યાલકોટ ગયા. ત્યાં સાધુઓના સહચારને કારણે સન્યાસ-દીક્ષા લેવાની આંતરપ્રેરણા ઉઠી. ૧૮૯૫ માં તેઓ ઘેરથી ચુપચાપ નિકળી ગયા. અને પ્રેમ વિજયજી મહારાજ પાસે દીલ્હી આવ્યા. ત્યાંથી વિજયધર્મસૂરિ પાસે આવી દીક્ષા લીધી. ગુરૂ સાથે ગુજરાતથી બનારસ આવ્યા. તેમના ગુરૂએ ત્યાં પાઠશાળા સ્થાપી અને તેમને પોતાને હિંદના સાહિત્યનો યૂરોપમાં પ્રચાર કરાવાની તમન્ના જાગી. તેને માટે એક **"સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સિરિઝ"** શરૂ કરી; જે 'યશો વિજય ગ્રંથમાળા' ને નામે હાલ ભાવનગરમાં નિરંતરપણે ચાલે છે અને અનેક પુસ્તકો તેમાંથી પ્રકટ થયા છે.

બનારસ ગયા પછીથી તેમનું આખું જીવન સાહિત્યના પ્રચારક અને સાહિત્યના રસિયા તરીકે જ વીત્યું છે. જીવનનો મોટો ભાગ પાશ્ચાત્ય લોકોને સાહિત્ય પૂરૂં પાડવામાં ગાળ્યો છે. સેંકડો વર્ષોથી અણ સ્પર્શ્યા રહેલા ગ્રંથો સમ્મતિ તર્ક, હૈમ કોશ, અવતારિકા આદિ પ્રૌઢ ગ્રન્થોને પ્રકાશિત કરી ઉદ્ધાર કર્યો અને છૂટે હાથે હિંદ અને યૂરોપમાં પુસ્તકોની લાણી કરી. ત્યાં આજે જૈન સાહિત્યનો જે બહોળો પ્રચાર છે તે વિજયેન્દ્રસૂરિને આભારી છે.

તેમની સ્મરણશક્તિ એટલી તીવ્ર છે કે જે કાંઈ તેમના વાંચવામાં કે જોવામાં આવે છે તે સારી રીતે યાદ રાખી શકે છે અને References રેફરન્સ માટે એઓ જીવતી જાગતી Encyclopedea એનસાઈક્લોપિડિયા રૂપ છે.

તેમની સંગ્રહ કરવાની શક્તિ પણ અજબ છે અને તેનો બધો ઉપયોગ તેમણે પુસ્તકો અને ઐતિહાસિક વસ્તુઓ એકઠી કરવામાં કર્યો છે. તેમણે એ સંગ્રહથી 'હેમચંદ્ર લાયબ્રેરી'ની શરૂઆત કરી, અને તે પછી **'વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર'** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, જે ૧૯૨૩માં પોતાની આચાર્યપદીના અરસામાં તરીકે જનતાને અર્પણ કર્યો.

ઇતિહાસ એ તેમનો મુખ્ય વિષય છે અને તેમાં તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. વિજયધર્મસૂરિના સમુદાયમાં જેટલું ઐતિહાસિક કામ થયું છે તે બધું એમને આભારી છે. 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ'માં મુનિ વિદ્યાવિજયને આમણે અમર બનાવી દીધા છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે "વિજયેન્દ્ર-સૂરિજી ન હોત તો આ ગ્રન્થ બન્યો ન હોત, તેના યશના ભાગી સંપૂર્ણપણે તેઓ જ છે." વિજયધર્મસૂરિના સમુદાયમાં ઇતિહાસ વિષયના જે કાંઈ છાંટા છે તે વિજયેન્દ્રસૂરિના ફુવારામાંથી ઉડેલા છે.

તેમણે પોતાની આ બધી શક્તિઓ ગુરૂને નામે વાપરી. તેમણે જે કાંઈ કામ કર્યું તે બધું વિજયધર્મસૂરિને નામે કર્યું. તેમને 'વિશ્વવિખ્યાત' બનાવવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું. આજે હિંદ અને યૂરોપમાં સાહિત્યકારો અને સોસાયટીઓમાં સાહિત્ય પ્રચારક તરીકેની જળહળતી કીર્તિ વિજયેન્દ્રસૂરિના ખંતભર્યા પુરૂષાર્થને આભારી છે.

સન ૧૯૨૨માં તેમના ગુરૂનો સ્વર્ગવાસ થયો. ૧૯૨૩માં આગરાના સંઘે તેમને આચાર્ય પદ્વી આપી. ધર્મગુરૂના સ્વર્ગવાસ થયા પછી બીજી સંસ્થાઓને સ્થાયી બનાવવાનું કામ પણ તેમના ઉપર આવ્યું.

૧૯૬૧માં તેઓ ગુરૂના સમાધિ મંદિરમાં શિવપુરી પાછા ફર્યા.

તેઓએ પ્રારંભિક કાર્ય કરીને પોતાના જ્ઞાનની ધણાને ભેટ કરી છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરી, બ્હોળો પ્રચાર કરી ઉજળું બનાવ્યું છે.

: : એમની કૃતિ : :

Reminiseeness of Vijayadharmasuri 1923

શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ

એઓ જ્ઞાતે દશા પોરવાડ વણિક અને સુરતના વતની છે. એમના પિતાશ્રી ગુલાબદાસ ગોપાળદાસ તોલાટ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતામાં ઉંચી પદ્વિ ભોગવતા હતા; એમના માતુશ્રીનું નામ ગુલાબગૌરી હતું. એમનો જન્મ સન ૧૯૦૪માં તા. ૩૧ મી જુલાઈના રોજ સુરતમાં થયો હતો. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૭માં મુંબાઇમાં રા. ચુનીલાલ દલાલનાં પુત્રી સૌ. ધનવિદ્યા સાથે થયલું છે.

એમણે બધો અભ્યાસ મુંબાઇમાંજ કર્યો છે; અને એમની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી યશસ્વી હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં ઇન્ટર મીડીયેટ આર્ટ્સની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના વિષયમાં સૌથી વધુ માર્ક મેળવવા માટે એમને વિલ્સન કૉલેજ તરફથી ડૉ૦ ભડકમકર પ્રાઇઝ અને સ્કૅાલરશીપ આપવામાં આવ્યા હતાં. સન ૧૯૨૬માં એમણે બી. એ.ની પરીક્ષા ઇંગ્લીશ અને સંસ્કૃત લઈને ઑનર્સ સહિત પાસ કરી હતી અને તેમાં સંસ્કૃતમાં પ્રથમ નંબરે આવવાથી વિલ્સન કૉલેજમાં સીનીયર ફૅલો નીમાયા હતા.

ત્રણ વર્ષ મુંબઇનાં પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટીંગ વર્કર્સમાં મુદ્રણનો અનુભવ મેળવ્યા પછી તેઓ હાલ ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રેસમાં જોડાયા છે.

કૉલેજમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારે તેઓએ ગુજરાતી માસિકોમાં કાવ્યો, લેખો અને અવલોકનો લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆના લખાણ તરફ એમને વિશેષ મમતા છે અને તેથી તેમના વાર્તાનાં પુસ્તકોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો યશ એમને ઘટે છે.

સ્વર્ગસ્થનું ચરિત્ર–ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટીઆ–જીવન, સમય અને સાહિત્ય' એ નામથી એઓ હમણાં લખી રહ્યા છે અને થોડી મુદતમાં તે પ્રસિદ્ધ થશે; તેમ એમની પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથપરિચય લખી એમણે એ સાહિત્ય સુલભ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે.

એમના બે ટુંકી વાર્તાનાં પુસ્તકો તાજેતરમાં બહાર પડયાં છે; અને તે પ્રશંસાપાત્ર નિવડયાં છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	કલ્પનાની મૂર્તિઓ	સન ૧૯૩૩
૨.	જીવનનાં પ્રતિબિંબ	,, ,,

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા

એઓ જ્ઞાતે રાયકવાળ બ્રાહ્મણ, અમદાવાદના વતની, મૂળ બારેજાના—એમના પિતાનું નામ સાંકળેશ્વર અને માતાનું નામ રેવાબાઇ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૪૮માં થયો હતો; અને લગ્ન એમના અગીયાર વર્ષે અમદાવાદમાં સૌ પાર્વતીદેવી સાથે થયલું.

ગુજરાતીનો અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ ઇંગ્લિશ શાળામાં તે જોડાયલા, છઠ્ઠા ધોરણ સુધી પહોંચ્યા હતા. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ એમણે એમના પિતાશ્રી પાસેથી ઘેર લીધું હતું.

સાહિત્યનો તેઓ સારો શોખ ધરાવે છે; અને લેખન પ્રવૃત્તિ એમનો ચાલુ વ્યવસાય છે; તેમ લોકસેવા કાર્યમાં સતત જોડાયલા રહે છે.

હાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ સભાસદ છે.

એમણે સંખ્યાબંધ નવલકથાઓ લખેલી છે; અને તે લોકપ્રિય થઈ પડવાથી તેની અનેક આવૃત્તિઓ થયલી છે. એમની કેટલીક નવલકથાઓની ફિલ્મો પણ ઉતરી છે. તે પરથી વાચકને એમની બુદ્ધિ ને શક્તિનો ખ્યાલ આવશે.

: : એમની કૃતિઓ : :

(૧) કુમુદકુમારી

(૨) પદ્મલતા

(૩) તરૂણ તપસ્વીની ભા ૧–૨
પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૭૧ બીજો સં. ૧૯૭૩; ફીલ્મ ઉતરી છે.

(૪) કાળરાત્રિ ભા. ૧–૨
સં. ૧૯૭૧માં; ફીલ્મ ઉતરી છે.

(૫) વસંતવિજય ભા. ૧ થી ૪
પ્રથમ ૧૯૭૪, બીજો ૧૯૭૬, ત્રીજો–ચોથો ૧૯૭૭.

(૬) ઝેરી જમાનો ભા. ૧ થી ૫, સં. ૧૯૭૭ માં.

(૭) કૈલાસકુમારી ભા. ૧–૨

(૮) વિશ્વમોહિની ભા. ૧ થી ૮
ભા. ૧ થી ૪, સં. ૧૯૭૮, ભા. ૫ થી ૮ સં. ૧૯૭૯

(૯) કુસુમકાન્ત ભા. ૧ થી ૩
ભા. ૧ ૧૯૭૪, ભા ૨ ૧૯૭૮, ભા. ૩ ૧૯૮૦

(૧૦) રત્નપુરની રંભા
(૧૧) કુંજ કીશોરી.
(૧૨) માયાવી મોહિની
(૧૩) અદભૂત યોગિની સં. ૧૯૮૩
(૧૪) સીકીમની વિરાંગના ,, ૧૯૮૯
(૧૫) શહીદોની સૃષ્ટિ ,, ૧૯૮૭
(૧૬) આદર્શ રમણિ
(૧૭) રાજપુત પ્રતિજ્ઞા ,, ૧૯૮૯
(૧૮) જુલ્મી જાલીમ
(૧૯) બહાદુર બાળા

સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

એઓ જ્ઞાતે ભટ્ટ મેવાડા બ્રાહ્મણ, નડિઆદના વતની છે. એમનો જન્મ માતર તાલુકે નાયકા ગામમાં તેમના મોસાળમાં તા. ૧૨ મી મે સને ૧૮૯૮ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નાથાલાલ અને માતાનું નામ સૂરજબા છે. એમનું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં નડિઆદમાં સૌ. હીરાલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે નડિઆદમાં લીધું હતું. એમણે ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. સન ૧૯૨૦–૨૧ માં મહાત્મા ગાંધીજીના સાદને સાથ આપી તેઓ અસહકારની હિલચાલમાં કૉલેજ અભ્યાસ છોડીને જોડાયા હતા.

હાલમાં તેઓ નડિઆદમાં એક વૈદ્ય તરીકે સમાજ સેવક ઔષધાલય સ્થાપી (એક આના ઔષધાલય) લોકોપયોગી સેવાકાર્ય કરી રહ્યા છે.

સાહિત્ય, પુરાતત્વ, તત્વજ્ઞાન એ એમના પ્રિય વિષયો છે; અને ભગવદ્‌ગીતા, ઉપનિષદો, અને મહાભારત તેમ શ્રી શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ ભગવાન અને કવિ કાલિદાસ તેમ શેખ સાદી અને હાફીઝની એમના જીવન પર છાપ પડેલી છે.

ખેડા જીલ્લાના એક અગ્રગણ્ય અસહકારી કાર્યકર્તા તરીકે તેઓ જાણીતા છે; અને કાયદા ભંગની ચળવળના અંગે છ માસની જેલ યાત્રા પણ તેઓ કરી આવેલા છે.

સાહિત્યમાં તેઓ સારો રસ ધરાવે છે અને વખતોવખત માસિકોમાં વિધવિધ વિષયો પર લેખો લખી મોકલે છે જેમાં ઈંડો સીદિયા (સાહિત્ય-માં પ્રગટ થએલી લેખમાળા હિન્દી પરથી અનુવાદ) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

ચીનગારી	૧૯૨૮
વર્ણ મીમાંસા	૧૯૩૪

સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઇ

એઓ જ્ઞાતે ગૂગળી બ્રાહ્મણ અને બેટ દ્વારકાના વતની છે. એમનો જન્મ સં. ૧૯૬૦ના ભાદ્રપદ સુદ બારશને બુધવારના રોજ બેટ દ્વારકામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ગોકળદાસ ગોરધનદાસ અને માતુશ્રીનું નામ (સ્વ. વ્રજકોરબાઈ છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૭૮ના વૈશાખ સુદ ૧૨ ના રોજ દ્વારકામાં સૌ. ચંદા બ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે બેટ અને દ્વારિકામાં લીધું હતું; અને ઉંચું શિક્ષણ મુંબાઇમાં-પ્રથમનાં બે વર્ષો સેંટ ઝેવીઅરમાં અને બી. એ.નાં બે વર્ષ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં. હાઇસ્કુલના અભ્યાસ દરમિયાન એમને ઇનામ અને સ્કૉલરશિપો મળેલાં.

હાલમાં તેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ તરફથી ચાલતા સ્ત્રી-વિદ્યાલયમાં મુખ્ય શિક્ષક છે; અને એલ એલ. બી. નો અભ્યાસ પણ પૂરો કર્યો છે.

ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનું વાચન એમને વિશેષ ગમે છે; ગીતા એ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. કૉલેજમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવના એ પ્રિય શિષ્ય હતા.

એમની કવિતા ગુજરાતી માસિકોમાં અવારનવાર પ્રગટ થાય છે; અને તેનો એક સંગ્રહ "જ્યોતિ-રેખા" નામે ચાલુ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

શ્રીયુત નરસિંહરાવે તેનો ઉપોદ્દ્ઘાત લખ્યો છે, એ જ એમની કવિતા માટે ઉંચું પ્રમાણપત્ર છે.

: : એમની કૃતિ : :

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	જ્યોતિ રેખા	સન ૧૯૩૪

હામીદમીયાં ડોસામીયાં સૈયદ

એઓ અમદાવાદના વતની અને સૈયદ કુટુંબના છે. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના માતુશ્રીનું નામ અમીર-બીબી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૯માં અમદાવાદમાં થયું હતું અને બીજી વારનું લગ્ન સન ૧૯૨૩માં ઝેબુનનિસા બેગમ સાથે થયું હતું.

અમદાવાદમાં એમણે બધું શિક્ષણ લીધું હતું અને તે દરમિયાન એમને હાઇ અને સ્પેશિયલ સ્કૅાલરશિપો મળી હતી. તેઓ અંગ્રેજી, ગુજ-રાતી, ફારસી, અરબી, ઉર્દુ, હિન્દી અને બંગાળી ભાષા સારી રીતે જાણે છે.

પ્રથમ તે સરકારી રેવન્યુ ડિપાર્ટમેન્ટમાં નોકર હતા. સરકારી નોકરી છોડયા પછી પત્રકાર તરીકેનું જીવન સન ૧૯૧૭થી શરૂ કર્યું હતું.

ધર્મ, ઈતિહાસ અને ભાષા એ એમના પ્રિય વિષયો છે; અને એમના જીવનપર કુરાન, ગીતા અને સોક્રેટીસની અસર થયાનું તેઓ લખે છે. હિન્દુ ધર્મ પ્રતિ એમને પક્ષપાત છે; અને વૈષ્ણવ સાહિત્ય પણ ઠીક વાંચેલું છે.

શિક્ષક અને પત્રકાર તરીકે તેઓ જીવન ગાળે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ.
૧.	ઝોહરા	સન ૧૯૧૮
૨.	હઝરત ખાલિદ બિન વાલીદ	,, ૧૯૧૮
૩.	વીરાંગના કે દેવાંગના ?	,, ૧૯૧૯
૪.	પિશાચ લીલા	,, ,,
૫.	પ્રેમની પ્રતિમા	,, ૧૯૨૫
૬.	પ્રેમનો શિકાર	,, ,,
૭.	અપ્સરા કે ચુડેલ	,, ૧૯૨૬
૮.	પ્રેમ વિજય	,, ૧૯૨૭
૯.	મહિસુરનો સિંહ	,, ૧૯૨૮
૧૦.	ભૂત બંગલો	,, ૧૯૩૦

હરિશંકર ઓઘડભાઈ ઠાકર

એઓ ન્નાતે ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ છે; એઓ મૂળ કંથારીઆના (ધંધુકા અને રાણપુર વચ્ચે આવેલું એજન્સીનું ગામડું) વતની, અને એમનો જન્મ તા. ૩જી માર્ચ સન ૧૮૮૭ ના રોજ કાઠિઆવાડમાં ગઢડામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઓઘડભાઇ અને માતાનું નામ જડીબ્હેન છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૭ માં વઢવાણ શહેર પાસે આવેલા દેદાદરા ગામે સૌ. સાવિત્રીબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે કંથારિઆમાં લીધું હતું અને પછી વીરમગામમાં અભ્યાસ કરી ગુજરાતી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ત્યારબાદ મુંબાઇની આર્યસમાજની સંસ્કૃતશાળામાં લઘુકૌમુદી તેમ રામાયણ, મહાભારત, મનુસ્મૃતિ, ઉપનિષદ્ આદિ ધાર્મિક ગ્રંથોનું ત્રણ વર્ષ પર્યંત અધ્યયન કરેલું છે.

તે દરમિયાન આર્ય પ્રતિનિધિ સભા પ્રતિમાસ રૂ. ૧૫ ની સ્કોલરશીપ તેમને આપતી હતી.

ત્યારથી એમણે આર્યસમાજની સેવા કરવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે અને તેના અંગે અનેક પ્રકારની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી છે.

ત્રણ વર્ષ આર્યપ્રકાશનું તંત્રીપદ ધારણ કર્યું હતું.

ઇતિહાસ અને ધર્મ એ એમના પ્રિય વિષયો છે, ઇંગ્રેજીનું સમૂળગું જ્ઞાન નથી પણ વર્તમાન સાહિત્યના વાચનથી તેઓ ચાલુ વિચાર પ્રવાહ સાથે સંસર્ગ રાખી રહ્યા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	સંગીત શ્રેણી	૧૯૧૦
૨	જનોઇમાં ગાવાનાં ગીતો	૧૯૧૧
૩	જનોઇ	૧૯૨૪
૪	સૂર્યભેદન વ્યાયામનો અનુવાદ	૧૯૨૯
૫	આસન અને આરોગ્યનો અનુવાદ	૧૯૨૮
૬	હિન્દુજાતિમાં આર્યસમાજનું સ્થાન	૧૯૨૯
૭	મુસલમાન ભાઇઓને ખુલ્લોપત્ર	૧૯૨૮
૮	પ્રમાણસાગર	૧૯૩૩

મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી (અનેકાન્તી)

એઓ શ્વે. મૂર્તિપુજક જૈન સંપ્રદાયના સાધુ છે. એમની જાતિ વિસાપોરવળ અને ધર્મ જૈન છે. એમના પિતાનું નામ વનેચંદજી અને માતાનું નામ પાર્વતી હતું. એમનું મૂળ વતન બલદુટ (સીરોહિ સ્ટેટ) હતું. એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૬૦ ના વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષમાં પાડિવ ગામમાં થયો હતો. એમનું નામ હિમ્મતમલ હતું. અગ્યાર વર્ષ સુધી એમણે ગામડાની શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. એમનો ગણિતનો વિષય સારો હતો. ગુજરાતીનો મામુલી અભ્યાસ ત્યાંજ કર્યો. કવિ દલપતરામની કવિતા ઉપર એમનો પ્રેમ ત્યારથી હતો.

વિ. સંવત્ ૧૯૭૧ માં એઓ કરનૂલ (મદ્રાસ) ગયા. એમના પિતાની ત્યાં મોટી દુકાન હતી. તેઓ સાહસિક વ્યાપારી હતા. એમણે ત્યાં રહી વ્યાપારમાં સારી હોંશિયારી મેળવી; ખાનગી ઇંગ્રેજી અને ઉર્દુનો અભ્યાસ પણ કર્યો. વિ. સંવત્ ૧૯૭૪ માં એમના પિતાએ મુંબઈમાં દુકાન કરી એટલે એઓ મુંબઈ આવ્યા.

એઓને મુંબઈમાં ચુનીલાલભાઇ કાનુનીનો સમાગમ થયો. કાનુની એક સાચા બ્રહ્મચારી અને ત્યાગી શ્રાવક છે. એમના સંસર્ગની હિમ્મતમલના જીવન ઉપર ઘણી સુંદર અસર થઈ. તેજ અરસામાં '**બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન**' (વિજયધર્મસૂરિ રચિત) નામનું પુસ્તક એમણે વાંચ્યું. આથી એમણે અઢાર વર્ષ પહેલાં લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેજ સમયે શાસ્ત્રવિશારદ **શ્રીવિજયધર્મસૂરિ** મુંબઈ પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ હિમ્મતમલે સાંભળ્યો અને સંસાર ઉપર એમની વિરક્તતા થઈ. એઓએ બે વર્ષ સુધી વિજયધર્મસૂરિ પાસે સાધુ ધર્મનો અભ્યાસ કરી તેમની પાસેજ વિ. સંવત્ ૧૯૭૮ ના વૈશાખ સુદી ત્રીજે, પિતાને સમજાવી ઈંદોરમાં જાહેર રીતે દીક્ષા લીધી. એમનું સાધુ દશાનું નામ **હિમાંશુવિજય** રાખી મુનિરાજશ્રી **વિદ્યાવિજયજી**ના શિષ્ય થયા, કે જેઓ પ્રસિદ્ધ વક્તા, જબ્બર લેખક અને સાક્ષર છે.

એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન શાન્તમૂર્તિ મુનિશ્રી **જયંતવિજયજી** પાસે કર્યું; સાથે સાથે કેટલાંક જૈનસૂત્રોનું પણ અધ્યયન કર્યું. હવે દર્શનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની એમની ઉત્કંઠા વધી.

સન્મતિ તર્ક સુધી જૈન ન્યાયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ મુનિશ્રીએ કર્યો. નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને યોગસાંખ્ય દર્શનના સ્વતંત્ર ગ્રંથોનું એમણે મોટા પંડિત પાસે ખાસ અધ્યયન કર્યું. કાવ્ય અને અલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એમણે પ્રારંભમાં ન્યાયતીર્થ મુનિશ્રી **ન્યાયવિજયજી** પાસે કર્યો. સંસ્કૃતમાં કાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ પણ તેમની પાસે જાણી લીધી. કાવ્યનો ઉંચો અભ્યાસ એમણે પંડિત શિવદત્ત કવિરત્ન પાસે કર્યો.

અભ્યાસ સારો થયો હોવાથી એમણે **કલકત્તા યુનીવરસીટીની ન્યાય અને સાહિત્યની તીર્થ** સુધીની બધી પરીક્ષાઓ આપી. એ વિષયની તીર્થ પરીક્ષાઓમાં પાસ થયેલા જૈન સાધુઓમાં એઓશ્રી પહેલા જ છે. વ્યાકરણ અને સાંખ્યની પ્રથમા અને મધ્યમા પરીક્ષામાં પણ એઓશ્રી પાસ થયેલા છે. હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણથી એમણે પ્રાકૃત માગધી, અપભ્રંશ વિગેરે ભાષાઓનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું. એઓશ્રીએ ઘણા બ્રાહ્મણ સંન્યાસિ અને જૈન સાધુ તથા શ્રાવકોને ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય વિગેરેનું અધ્યયન કરાવ્યું છે અને કરાવતા રહે છે. સારા સારા વિદ્વાનો એમની સાથે તાત્ત્વિક વાર્તાલાપ અને ચર્ચા કરી સંતોષ મેળવે છે.

સને ૧૯૨૬ થી એમણે લખવાનું શરૂ કર્યું. 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં '**લેખન શક્તિ**' વિષે પહેલો લેખ લખ્યો. ધીરે ધીરે મુનિશ્રીએ હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ગદ્યપદ્ય લેખો લખી પોતાની શક્તિનો સારો વિકાસ સાધ્યો. સરસ્વતી, માધુરી અને કાન્ત, પ્રભાત, આત્માનંદ, વીર, શ્વેતામ્બર જૈન, જૈનમિત્ર, જૈનધર્મપ્રકાશ, શારદા, બુદ્ધિ-પ્રકાશ, પીયૂષ પત્રિકા, જૈન, જૈનપ્રકાશ, મહારાષ્ટ્રીય જૈન, ખેડાવર્તમાન, દેશીમિત્ર, મુંબઈસમાચાર, સાંજ, સંધિ, ગુજરાત સમાચાર, વિગેરે ત્રૈમાસિક, માસિક, અઠવાડિક અને દૈનિક પત્રોમાં ઇતિહાસ, સમાલોચના અને સમાજ વિષયના એમના મહત્ત્વના લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એમની કવિતાને વિદ્વાનો વખાણે છે. ધર્મ-વિયોગમાળા નામનું એક કાવ્ય એમણે સાત ભાષાઓમાં રચ્યું છે. જુદા જુદા પત્રોમાં એમણા ઘણા સંસ્કૃત કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને ઘણાં છપાવ્યા વિના અપ્રસિદ્ધ છે.

મુનિશ્રીને સંશોધન, સમાલોચના અને જ્ઞાનદાન આપવાનો ઘણો શોખ છે. શાંત રીતે કોલાહલ વગરના સ્થાનમાં રહી લખવા વાંચવાનું

એમને વધારે ગમે છે. શિવપુરી, મુંબઇ ને ઇંદોર એમના વિદ્યાભ્યાસના ખાસ ક્ષેત્રો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના વૃત્તિ સહિત વ્યાકરણ વિગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોનું એમણે નવી પદ્ધતિએ સંશોધન કર્યું છે. માળવા, યૂ. પી., વ્રજભૂમિ, બુંદેલખંડ મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ અને ગુજરાતમાં એમણે પગે ચાલીને પર્યટન કર્યું છે અને કેટલાંક પ્રવાસનાં વર્ણનો એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. અત્યારે એઓશ્રી સાહિત્યસેવા અને ઉપદેશનું ઉમદા કાર્ય કરતાં, વ્યાખ્યાતૃ ચૂડામણિ મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજીની સાથે ગુજરાતમાં વિચરી રહ્યા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	ધર્મવિયોગ માળા	૧૯૩૨
૨	જયંતપ્રબંધ	,,
૩	સિદ્ધાન્ત રત્નિકા (પ્રસ્તાવના)	૧૯૩૦
૪	પ્રમાણ નયતત્ત્વાલોક (સંશોધત)	૧૯૩૩
૫	સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્ (સંશોધિત)	૧૯૩૪
૬	જૈન સપ્તપદાર્થી (સંશોધિત)	૧૯૩૪

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવલી

(અર્વાચીન વિદેહી)

આ વખતે વિદેહી ગ્રંથકાર વિભાગમાં માત્ર ત્રણ ગ્રંથકારો-જેમની શતાબ્દી હમણાંજ ઉજવાઈ છે, એમનાં ચરિત્ર આપી શકીએ છીએ; તે કામમાં તૈયાર લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને તે માટે અમે તેના લેખકોનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

સંપાદક

કરસનદાસ મૂળજી

આ પ્રસિદ્ધ, નિડર અને આગ્રહી સુધારકનો જન્મ મુંબાઈમાં ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ કપોળ વાણીયા અને ધર્મે વૈષ્ણવ હતા. તેમનું મૂળ વતન મહુવા પાસે વડાળ ગામમાં હતું; પરંતુ તેમના વડવાઓ મુંબાઈ આવીને વસ્યા હતા.

ફક્ત સાત વર્ષની કુમળી વયમાં તેમનાં માતા મરણ પામ્યાં અને એમના પિતાએ બીજીવાર લગ્ન કર્યું. આ બનાવથી એમને માતા અને પિતા બેઉનાં લાલન પાલન ગુમાવવાં પડયાં, અને તેઓ મોસાળમાંજ ઉછર્યા. ત્યાં તેમની સંભાળ મુખ્યત્વે તેમની માશી તથા માની કાકીએ કરી. આ કાકી પણ વિધવા હતાં અને કરસનદાસની સંભાળ ખાસ રાખતાં હતાં.

તેમણે ગુજરાતીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એલફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા માંડયો હતો. ત્યાર બાદ કૉલેજમાં દાખલ થવાનો તેમને વિચાર થયો; પરંતુ પૈસાની તાણ પડવાથી તેમણે નોકરી સાથે ભણવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તેમાં સફળ થયા નહીં, તેથી છેવટે પૈસા ભરીને કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં એક વર્ષ પછી તો સ્કૉલરશીપ મળી એટલે તેમનું કામ સરળ થઈ ગયું.

આ અરસામાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૨માં મુંબાઈના વાતાવરણમાં સારી જાગૃતિ જોવામાં આવતી હતી. શરૂઆતની અંગ્રેજી કેળવણીનાં શુભ પરિણામ સર્વત્ર નજરે પડતાં હતાં. તે વખતના અંગ્રેજ વિદ્યાગુરુઓ પાઠશાળામાં શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત જ્ઞાન વધારવા માટે વિદ્યાર્થીઓને વાંચન સભાઓ અને ચર્ચા સમાજો સ્થાપવા ઉશ્કેરતા હતા, તેમજ વિદ્યા પ્રસારનું વ્યવહારૂ કાર્ય કરવાનું ઉત્તેજન પણ યુવકોને આપતા હતા. આવી એક સભાની એક શાખાનું નામ 'ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી' હતું. આમાં સમાજમાં ચાલતા કુરિવાજો ઉપર ભાષણો પણ થતાં હતાં, અને તેમાં દાદાભાઈ નવરોજી, ડૉ. ભાઉ દાજી વગેરે વિદ્વાનો ઘણો આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા. કરસનદાસ આ મંડળીથી ઘણાજ આકર્ષાયા હતા, અને તેના કાર્યમાં તેઓ રસભર્યો ભાગ લેતા હતા. આ 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી'માં ગુજરાતી તેમજ દક્ષણી હિંદુઓ તથા મોટે ભાગે પારસી યુવકો ભાગ લેતા હતા. એટલે તેના કામથી ઉત્સાહી ગુર્જર યુવકોને સંતોષ થયો નહિ. તેથી તેમણે

" બુદ્ધિવર્ધક સભા " ખાસ જુદી સ્થાપી. કરસનદાસ આ બન્ને સભાઓમાં ભાગ લેતા હતા.

"બુદ્ધિવર્ધક સભા"માં વખતો વખત સુધારાના કોઇ કોઇ વિષયો ઉપર નિબંધો વંચાતા હતા, અને તે પ્રસંગે સભાસદો ઉપરાંત બહારના ગૃહસ્થોને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવતાં હતાં. ૨૨ મી ઓગષ્ટ ૧૮૫૨ ને દિવસે કરસનદાસે આ સભા સમક્ષ "દેશાટન" વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો. આ નિબંધ " બુદ્ધિવર્ધક સભા " ના અંક બીજામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. કરસનદાસનું આ પ્રથમ જાહેર કાર્ય હતું. આ ભાષણ, તેમાંની દલીલો માટે તથા વાંચવાની છટા માટે પણ, તે સમયે વખણાયું હતું. આ ભાષણમાં બે દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. એક તો આર્થિક દૃષ્ટિયે પરદેશગમન બહુ જ અગત્યનું છે અને તે માટે યુવકોને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. અને બીજું દેશાટન કરવામાં શાસ્ત્રનો વાંધો નથી તેથી જ્ઞાતિઓ તરફથી દેશાટણ કરનારને પજવણી થવી જોઈએ નહિ.

આ સમયમાં 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી'ના સભાસદોનું ધ્યાન હિંદુઓની બાળવિધવાનાં દુઃખો તરફ દોરાયું. સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજી તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા તનતોડ મહેનત કરતા હતા. મુંબાઈમાં પણ કોઈ દયાળુ પારસી ગૃહસ્થે તે સંબંધી કોઇ ઉત્તમ નિબધ લખે તેને રૂ. ૧૫૦ નું ઇનામ આપવા બતાવી. 'જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી'ના મંત્રીએ તે માટે જાહેરાત કાઢી. અને કરસનદાસે તે નિબંધ લખવા તૈયારી કરવા માંડી. આ અરસામાંજ કરસનદાસનાં જુવાન કાકી વિધવા થયાં હતાં. તેથી ચુડીકર્મ અને કેશવપતની દુષ્ટ ક્રિયા સમયે જે ત્રાસ થાય છે તે તેમના જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવ્યો, અને તેમણે લખવા માંડેલા નિબંધમાં તેનું વર્ણન તાદશ આપવામાં આવ્યું હતું. આ નિબંધમાં વિધવાઓનાં ફરી લગ્ન કરવાની તરફેણમાં તેમણે મત જાહેર કર્યો હતો. આ લેખ કરસનદાસની કાકીના ઘરમાં એક માણસ રહેતો હતો તેના જોવામાં આવ્યો. એ માણસ સારો નહોતો અને એમના મર્હૂમ કાકાને તેણે કુલક્ષણે ચઢાવ્યા હતા. તે સદાચરણી કરસનદાસથી ઘણોજ ડરતો હતો. તેથી કરસનદાસ સામે તેમનાં કાકીને ચઢાવી મુકવાનો આ લાગ તેણે જોયો. તેણે નિબંધ ચોરીને તેમની કાકીને વંચાવ્યો, અને કહ્યું કે આ તો તમારા ઉપર જ લખાયો છે. આ ઉપરથી કરસનદાસને તેમની કાકીયે ઘરમાંથી કાઢી મૂકયા, અને તેમના નિબંધનો નાશ કર્યો.

આ રીતે આશ્રય જવાથી કરસનદાસને ઘણીજ તંગી પડવા લાગી. સ્કૉલરશીપની મદદથી થોડો સમયતો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો, પણ એકંદર પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને કૉલેજ છોડવાની જરૂર પડી.

શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ એક વિદ્યાવિલાસી નર હતા. સુધારાનાં કાર્યો તરફ તેમને પક્ષપાત હતો. તેમણે માંડવી ઉપર રહેતા માણસોના ઉપયોગ માટે એક ધર્માદા નિશાળ સ્થાપી, તેના મુખ્ય ગુરૂનું કામ કરસનદાસને સોંપ્યું. આ રીતે શિક્ષકના ઉત્તમ ધંધામાં તેઓ જોડાયા. તેમણે પોતાનું કાર્ય ઉત્તમતાથી બજાવી હાથ નીચેના શિક્ષકોમાં ઘણો જ ઉત્સાહ પ્રેર્યો, અને ટુંક વખતમાં જ તેમની નિશાળ વખણાઇ.

પરંતુ એકલા નિશાળના કાર્યથી કરસનદાસને સંતોષ થાય તેમ નહોતું. તેમણે 'બુદ્ધિપૂર્વક સભા'નો ઉદ્યમ વધારી મૂક્યો. તેમાં ફક્ત ભાષણો જ કરાવવાથી તેમણે સંતોષ ન માન્યો, પરંતુ તેની મારફતે શિક્ષણનાં વ્યવહારૂ કાર્યો પણ કરાવ્યાં. સમાજ સુધારાનો આધાર સ્ત્રી–શિક્ષણ ઉપર છે એ સૂત્ર, આ ઉત્સાહી યુવક મંડળ સમઝ્યું હતું અને તેથી સભા તરફથી બે કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી. આમાં સભાસદોએ મફત કામ કરવાનું ઉપાડ્યું અને ધનવાનોએ બીજું ખર્ચ આપવાનું કબૂલ્યું. આમાંની કોટની કન્યાશાળાનું બધું ખર્ચ ધીમે ધીમે શેઠ મંગળદાસ નથુભાઇએ માથે લીધું અને તેની સર્વ દેખરેખનું કામ કરસનદાસે ઉપાડી લીધું.

આ ઉપરાંત સુધારાની તરફેણમાં લોકમત જાગ્રત કરવા માટે કરસનદાસને એક અઠવાડિક પત્રની જરૂર જણાઇ. "રાસ્ત–ગોફ્તાર" નામે એક અઠવાડિક પત્ર પારસીઓ કાઢતા હતા અને તેમાં કરસનદાસ હિંદુ સુધારાઓ વિષે લેખો પણ લખતા હતા. પરંતુ હિંદુઓના પ્રશ્નો એટલા બધા હતા કે જુદા પત્ર વિના બધા બરોબર ચર્ચી શકાય નહિ. તેથી ૧૮૫૫ ની સાલમાં કરસનદાસે "સત્ય પ્રકાશ" નામે અઠવાડિક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં બહુજ હીંમતથી તીખી ભાષામાં તેઓએ જુની નુકશાનકારક રૂઢીયો સામે લેખ લખવા માંડ્યા. વળી તે સમયમાં 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' યે પણ નિયમિત માસિક શરૂ કર્યું. આ રીતે લોકજાગૃતિનાં આ બે ઉપયોગી સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. 'સત્ય પ્રકાશ'માં સર્વ મહેનત કરશનદાસ કરતા હતા અને પૈસાની મદદ સર મંગળદાસ નથુભાઈ વગેરે આપતા હતા. આ રીતે ધન અને બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને સરસ્વ-

તીનો સુયોગ થઈ સુંદર સેવા થતી હતી. પરંતુ આ સમયમાં સર ટી. સી. સોપ કરસનદાસના કેલવણી સંબંધી કામથી સંતુષ્ટ થયા અને ડીસાની અંગ્રેજી નિશાળના માસ્તરની જગાયે તેમને નિમ્યા. કરસનદાસ ડીસા ગયા ત્યારે "સત્યપ્રકાશ" મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠને સોંપ્યું. છ મહિનામાં મહીપતરામ પણ મુંબાઇ છોડી ગયા એટલે ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકના હાથમાં તે આવ્યું. પરંતુ એટલામાં તો કરસનદાસ પાછા મુંબાઈ આવ્યા અને તેમણે 'સત્ય પ્રકાશ' પોતાના હાથમાં લીધું.

ડીસામાં કરસનદાસ ફક્ત દસ મહિનાજ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમની તબિયત બગડી અને ગોરા દાકતરે માંસ ખાવાનું કહ્યું. પરંતુ પ્રાણ જાય તો પણ અભક્ષ્ય ભોજન હું નહિ કરૂં એમ તેમણે કહ્યું. મુંબાઇ દવા કરાવવા માટે તેમણે રજા માગી; પરંતુ તે ગોરા દાક્તરે સર્ટીફિકેટ આપવા ના પાડી. કરસનદાસ રાજીનામું આપી મુંબાઇ ચાલી ગયા, અને ત્યાં જઇ પોતાને પ્રિય ઉદ્યમો આદર્યા. કરસનદાસ સુધારાના હિમાયતી હતા; પરંતુ ઘણા જ ધર્મિષ્ઠ હતા તે આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. એઓ ધર્માંધ નહોતા, પણ ધર્મવિહિન તો નહોતા જ.

એક નાનો બનાવ આ વખતે બન્યો તેથી પણ કરસનદાસ સિદ્ધાંતને વળગી રહેનારા હતા તે જોઈ શકાય છે. ૧૮૫૭ની સાલમાં કરસનદાસે ત્રીજીવારનાં લગ્ન કર્યાં. એમની પ્રથમ બન્ને પત્નીઓ ગુજરી ગઈ હતી. આ વખતે તેમણે જરીનો જામો પહેરી ઘોડે બેસવાની ના પાડી. સાસરીયાંએ ધમકી આપી કે ચાલુ રીવાજ નહિ પાળો તો વેવિશાળ તોડીશું. પરંતુ કરસનદાસ તો પોતાના વિચારમાં મક્કમ જ રહ્યા અને સાદા પહેરવેશમાં પગે ચાલતા જ ગયા. જો કે આથી ભાંજગડ થઈ; પરંતુ મિત્રો વચ્ચે પડવાથી અંતમાં સલાહ થઈ. આ વાતથી કરસનદાસની જાહેર હિંમત તથા મક્કમતા જણાઇ આવે છે.

"સત્યપ્રકાશ" સમાજ સુધારાની ચર્ચા તો કરતું જ હતું. તેવામાં વળી એક નવી બાબત ઉપર લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ગોસાંઇજી મહારાજો તથા બ્રાહ્મણો વચ્ચે ઝગડા થયા. વૈષ્ણવ મંદિરોમાં છપ્પનભોગ થતા હતા તેમાં મહારાજોને સારો તડાકો પડતો હતો. બ્રાહ્મણો પણ તેથી લોભાયા અને તેમણે પણ ભૂલેશ્વર શિવમંદિરમાં છપ્પનભોગ કર્યો. મહારાજોએ જાણ્યું કે બ્રાહ્મણો આમ કરશે તો આપણું આકર્ષણ ઓછું થઈ

જશે. તેથી તેમણે બ્રાહ્મણો ઉપર હુમલો કર્યો, અને કહ્યું કે જે બ્રાહ્મણોએ શિવપ્રસાદ લીધો તેતો ભરડા થઇ ગયા. આ સાથે વૈષ્ણવોને આજ્ઞા કરી કે એ બ્રાહ્મણો હવે ગોરપદે રહી શકે નહિ. ગોરપદું જાય તો બ્રાહ્મણની આવક જાય. આમ હોવાથી બંને પક્ષે જાહેરમાં લખાણ કરવા માંડયું. આ તકનો લાભ સુધારક વૈષ્ણવોએ લીધો. અને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી વગેરે વૈષ્ણવોએ મંદિરોમાં અમુક સુધારા થાય તો જ મહારાજને આ ઝગડામાં મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. મહારાજોને આ વાત ગમી તો નહિ, પણ તેમની મદદની જરૂર હોવાથી કબૂલ કરી. આમ છતાં એક શરત એવી કરાવી કે બધા સુધારા એક વર્ષ પછી અમલમાં આવે, અને ત્યાં સુધી બધી વાત ગુપ્ત રાખવી. સુધારકો પુરતા જોરમાં નહિ હોવાથી તેમણે આ શરત કબૂલ રાખી, પરંતુ બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર કરાવવાની વાતમાં મહારાજો ફાવ્યા નહિ. એટલે તેમણે એક ગરીબ ભિખારી બ્રાહ્મણને ઉભો કરી તેની પાસે સમસ્ત બ્રાહ્મણ કોમ તરફથી માફી મંગાવી, અને પોતે માફી બક્ષી.

આ સમયમાં મહારાજો ઉપર 'સત્યપ્રકાશે' નિડરતાથી ઘણું જ સખ્ત લખાણ લખવા માંડયું. "સત્યપ્રકાશ" નાં લખાણો શુદ્ધ બુદ્ધિથી, ધર્મ સુધારણા માટે લખાતાં હતાં. પરંતુ મહારાજો તો પોતાની રીતો સુધારવા જરાયે તૈયાર નહોતા. તેથી તેમણે સુધારાવાળા સામે સખ્ત લખાણ લખવાની ગોઠવણ કરી. "ચાબુક" નામે પારસી અઠવાડિક પત્ર હતું, તેના માલિકને પૈસા આપી સુધારાવાળાઓ સામે ઝુબેસ ચલાવી. તેમની તરફેણમાં દલીલો તો હતી નહિ. એટલે તેમણે ગાળોનો આશ્રય લીધો, અને લખતાં લખતાં હદપાર ગાળો લખી. પરિણામે "ચાબુક" સામે બદનક્ષીની ફરિયાદ મંડાઈ. મહારાજોએ તેના માલિકને કજીયો લઢવાના પૈસા આપ્યા નહિ, અને આ બિચારો ભાડુતી લેખક મહાસંકટમાં આવ્યો. અંતે તે વિફર્યો અને બચાવમાં તેણે મહારાજો સામે સાક્ષી સમન કાઢયા. મહારાજો કૉર્ટમાં જવા રાજી નહોતા. કોર્ટમાં જવું પોતાના પદને શોભે નહિ એમ તેમનું માનવું હતું. વળી કૉર્ટમાં ગમે તેવા પ્રશ્ન પુછાય તો પોતાનું પોકળ ખુલ્લું પડી જાય એવો પણ તેમને ડર હતો તેથી તેમણે મંદિરોનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં અને બેલીફને પેસતાં અટકાવ્યો.

દ્વાર બંધ થયાં એટલે આસ્તિક વૈષ્ણવોનાં દર્શન પણ બંધ થયાં,

અને દર્શન વિના અન્ન જળ ન લેવાનો નિયમ ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષોને હતો. તેથી સર્વત્ર હોહાકાર થઈ ગયો અને સુધારાવાળાને પુષ્કળ ગાળો પડવા માંડી. બધાં ભક્તજનોએ મહારાજને કાંઇક તોડ આણવા આજીજી કરવા માંડી. એટલે મહારાજોએ ભકતો પાસે એક " ગુલામી ખત" કરાવી લીધું. આમાં વૈષ્ણવોએ નીચેનાં કામ માથે લીધાં:

મહારાજો કોર્ટમાં જવાથી મુક્ત થાય તેવાં પગલાં તાબડતોબ લેવાં. આ માટે રૂ. ૬૦૦૦૦) નું ફંડ કરી વિલાયત બારિસ્ટર મોકલવાનો વિચાર તેમણે કર્યો હતો.

મહારાજો સામે કોઈ પણ માણસ ફરીયાદ માંડે ત્યારે વૈષ્ણવોએ સાક્ષી પૂરવા જવું નહિ.

કોઇપણ હિંદુ મહારાજો સામે લખાણ કરે તો તેને તાબડતોબ તેની નાતની બહાર મૂકી દેવો.

કોઈ પણ બીજા ધર્મનો માણુસ મહારાજ ઉપર સમન્સ કાઢે તો તેની કોઇ પણ ઉપાયે પતાવટ કરાવી દેવી.

આ ખત ઉપર મરજી કે કમરજીથી ઘણીજ સહીયો થઇ. દરેક કુટુંબમાં કોઇને કોઇ માણસ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હોય એટલે જેઓ પોતે સહી કરવા નહોતા માગતા તેઓ ઉપર મા, સ્ત્રી, કે બહેનનાં દબાણ આવ્યાં અને ભલભલા સુધારક કહેવાતા વૈષ્ણવોની સહીયો પણ થઇ ગઇ.

કરસનદાસની હીંમતની કસોટીનો આ સમય હતો. ગુલામીખતમાં નાતબહાર મૂકવાની જે કલમ હતી તે કરસનદાસને માટે જ હતી એમ સૌ જાણતા હતા. કરસનદાસના મદદ કરનારા અને મિત્રોએ પણ તેને તે સંબંધી ચેતવણી આપી અને થોડો સમય મહારાજો સામે ન લખવા સલાહ આપી. તે લોકો નાત બહાર રહેવા જરાયે તૈયાર નહોતા. મહારાજ પક્ષ તો ઘણોજ ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો. તેમને ખાત્રી હતી કે હવે 'સત્યપ્રકાશ' તેમની વિરુદ્ધ લખી શકશે નહિ જ. આની ખાત્રીની સાથે દરેક જણે રવિવારના 'સત્યપ્રકાશ' ની વાટ આતુરતાથી જોવા માંડી.

કરસનદાસે બધી વાતનો વિચાર કર્યો. મિત્રોની ચેતવણી, પોતાના માથા ઉપરનો ભય તેમજ પોતાની ખરી ફરજ: આ સર્વ બાબતોનો વિચાર તેમણે પૂર્ણ ગંભિરાઇથી કર્યો. અંતે તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે આ પ્રસંગે નબળાઇ બતાવવાથી સુધારાના પક્ષને અતિશય નુક-

શાન થશે, માટે ગમે તે જોખમે પણ જે કાર્ય હાથમાં લીધું છે તે વિષે નમતું તો ના જ મૂકવું એમ તેમણે ઠરાવ્યું. બીજા રવિવારના "સત્યપ્રકાશ"માં આ ખતને તેમણે "ગુલામી ખત" નું નામ આપ્યું અને તેની દરેકે દરેક કલમ ઉપર બહુ જ સખ્ત ટીકા કરી. રૂ. ૬૦૦૦૦) ફેંકીને કોર્ટમાં ના જવાનો હક્ક મેળવવાને બદલે તેમણે કોર્ટમાં ના જવું પડે તેવા રસ્તા લેવાનું મહારાજોને સુચવ્યું. અને કહ્યું કે એ રૂપિયા વિકટોરીઆ મ્યુઝીયમમાં આપો તો લોકોને સારો લાભ થાય. વળી લખ્યું કે જેઓ નીતિને માર્ગે ચાલે અને પારકી પંચાત કરે નહિ, કોઇના દેવાદાર બને નહિ, તેમને કોર્ટમાં જવા વારો આવે જ નહિ. ત્યાર પછી જેમણે સહીઓ કરી હતી તેમની ગુલામી દશાની તેમણે પુષ્કળ મશ્કરી કરી, અને છેવટે પ્રભુપ્રાર્થના કરી કે આ ભાઈઓ મહારાજની ગુલામી કરવા કરતાં લોકસેવા તરફ દિલ લગાડી તે માટે ધનવ્યય કરે.

આ રીતે કરસનદાસે બહુ નિડરતાથી પોતાની ફરજ બજાવી. તેમનું જોઈને બીજાઓએ પણ નનામી પત્રિકાઓ કાઢી મહરાજો વિરુદ્ધ અને આ ગુલામીખતની વિરુદ્ધ પુષ્કળ લખાણ કર્યું; પરંતુ નામ સાથે બહાર આવી નાત બહારનો ભય વહોરવા કોઇજ તૈયાર થયું નહિ. માત્ર કરસનદાસજ નામ સાથે બહાર આવ્યા અને તેમને નાત બહાર મૂકવાની હીંમત કોઇની ચાલી નહિ. કારણ કે તેમને ડર લાગ્યો કે કદાચ મામલો કોર્ટે જશે. આ રીતે ગુલામી ખતની એક કલમ તુટી. અને એક કલમ તુટી એટલે પછી બીજી કલમ અનુસાર જે પૈસાની ટીપ કરવાની હતી તે પણ ના થઈ. કદાચ કરસનદાસના લખાણની અસર પણ લોકોના મન ઉપર થઇ હશે. આ રીતે કરસનદાસ સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યા, અને તે સાથે મહારાજો ઉપર તેમણે વિજય પણ મેળવ્યો.

મુંબઇના મહારાજો કરસનદાસના હુમલા ખાળી શકયા નહિ તેથી તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘટી અને પેદાશ ઘટવાનો સંભવ પણ ઉભો થયો. મુંબાઈની આ ચળવળનો ચેપ બહારગામને પણ લાગે એવા ભયથી સુરતના મોટા મંદિરના મહારાજ જદુનાથજી ઇ. સ. ૧૮૬૦ ની અધવચમાં મુંબાઈ આવ્યા. તેમના પિતા બ્રિજરતનજીને સુરતના દુર્ગારામ મહેતાજીનો સહવાસ હતો, અને કેલવણી વગેરે કેટલીક બાબતો તરફ તેમની સહાનુભૂતિ થઈ હતી, તેથી મુંબાઈમાં એવો ખ્યાલ પ્રસર્યો કે

જદુનાથજી મહારાજ સુધારા પક્ષના છે. ખરૂં જોતાં તો એ પણ મસ્ત અને અનીતિમાન હતા; પણ મુંબઈમાં તેની માહિતી નહોતી. આથી સુધારાવાળા તથા જુના મતના બધા જ તેમને મંદિરે જવા લાગ્યા. તેવામાં મંગળદાસ કન્યાશાળામાં ઇનામ આપવાનો મેલાવડો થવાનો હતો, તેનું પ્રમુખ પદ તેમને લેવા વિનંતિ થઈ તે તેમણે સ્વીકારી, અને ભરસભામાં ઇનામો વહેંચી આપ્યાં. આ ઉપરથી સુધારાવાળા ફુલાયા અને "સત્યપ્રકાશ" માં કરસનદાસે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં.

આ દરમિયાન દુર્ગારામ મહેતાજીને લીધે સુરતમાં વિધવા પુનર્લગ્નની ચર્ચા ઘણી સખ્ત ચાલતી હતી. તેઓ એમ કહેતા હતા કે સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં વિધવાઓને ફરી લગ્ન કરવાની છુટ આપેલી છે. મુંબાઇમાં એમ વાત ચાલી કે જદુનાથજીમહારાજ અંદરખાનેથી વિધવા પુનર્લગ્નમાં સંમત છે. મુંબાઈમાં આ બાબતની ચર્ચા કવિ નર્મદાશંકરે ઉપાડી. જદુનાથજી મહારાજે પણ કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં રજા હોય તો વિધવા પુનર્લગ્ન ભલે કરે; પણ રજા છે કે નહિ, એ બાબત પોતાનો મત દર્શાવ્યો નહિ. મુંબાઈમાં જુના મતવાળાની સંખ્યા વધારે એટલે તેમને નાખુશ કરવાની ઇચ્છા જદુનાથજીની થાય નહિ. પરંતુ કવિ નર્મદ તો ખાઈપીને તેમની પાછળ લાગ્યા, અને આ વિષયમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે સભા ભરવાની માગણી કરી, અને કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં પુનર્લગ્ન કરવાની રજા છે તે હું સાબીત કરી આપીશ.

જદુનાથજી મહારાજે આ નોતરૂં કબૂલ રાખ્યું અને સભા બોલાવી, કવિ નર્મદાશંકર પોતાના સોબતીઓ, કરસનદાસ મૂળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, દાકતર ધીરજરામ દલપરામ, મથુરાદાસ લવજી વગેરેને લઈને તેમજ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો સાથે રાખીને સભામાં ગયા. જદુનાથજી મહારાજ તો પાકા હતા. શાસ્ત્રાર્થનું જોખમ ખેડવા તેઓ નહોતા માગતા એટલે તેમણે એક તરકટ રચ્યું. કવિ નર્મદાશંકરને તેમણે પહેલોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમે વેદશાસ્ત્રોને ઇશ્વિરકૃત માનો છો કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો હેતુ સુધારવાળાઓને સામાન્ય લોકોની નજરમાં હલકા પાડી નાંખવાનો હતો. પણ ભોળા કવિ તથા ઉત્સાહી સુધારક યુવકો તે કાંઈ સમજયા નહિ. તેઓએ પોતાનો ખરો મત જણાવ્યો તેનો સામાન્ય લોકોએ એવો અર્થ કર્યો કે આ લોકોને તો હિંદુધર્મમાં જ શ્રદ્ધા નથી. અને આ ઉપરથી આખી સભા જ આ બાબતસર વિખરાઈ ગઇ. આ રીતે આ મહારાજે પોતાની ચાલાકી બતાવવી શરૂ કરી.

પરંતુ કરસનદાસે જદુનાથજીમહારાજને ઝંપવા ના દીધા. સભામાં ઉભા થયેલા મુદ્દા તેમણે "સત્યપ્રકાશ" માં ચર્ચવા માંડયા અને તેના ઉત્તર જદૂનાથજી મહારાજે જુદા જુદા પત્રો મારફતે આપવા માંડયા. મૂળ ચર્ચાનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું અને "મૂળ હિંદુધર્મ અને હાલના પંથો" એ વિષે ચર્ચા ચાલી. સુધારાવાળા નાસ્તિક, પાખંડી અને ધુતારા છે, એવો જદુનાથમહારાજે હુમલો કર્યો. તેના ઉત્તરમાં સુધારાપક્ષે એમ ચર્ચા કરવા માંડી કે હિંદુધર્મ પ્રમાણે કળિયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા પંથો પાખંડી છે, તે પંથોના ગ્રંથો ખોટા છે, અને તેના આચાર્યો ધૂતારા છે; વળી જે પંથના આચાર્યો અનીતિમાન હોય તે પંથો અનુસરવા યોગ્ય હોય જ નહિ.

"સત્યપ્રકાશ" માં વૈશ્નવ ધર્મ ઉપર સખ્ત ઝપાટા આવતા હતા, અને તેના જવાબો જદુનાથજી "સ્વધર્મવર્ધક" માં આપતા હતા. ૧૮૬૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તથા ૨૯ મી તારીખના "સ્વધર્મવર્ધક" માં જદુનાથજી મહારાજે સુધારાપક્ષ ઉપર ઘણો જ સખ્ત હુમલો કર્યો. આનો ઉત્તર કરસનદાસે ૨૧ મી ઓકટોબરના "સત્યપ્રકાશ" માં તેટલી જ કડક રીતે આપ્યો. "પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ" એ મથાળા નીચે તેમણે એવો લેખ લખ્યો કે વલ્લભસંપ્રદાય જડમૂળથી જ ઉખડી જાય. તેમાં એમ જણાવ્યું કે આખો સંપ્રદાય અનીતિમય છે અને તે અનીતિને ગોકુળનાથજીના મૂળ ગ્રંથનો ટેકો છે. આ વાત એ ગ્રંથમાંથી ઉતારા આપીને સાબિત કરી આપી હતી. ગુરૂ અને સેવકીઓનો સંબંધ અનીતિને ઉત્તેજક છે માટે તે નાબુદ કરવાની તેમણે સલાહ આપી, અને છેવટે જદુનાથજી મહારાજને તેમણે વિનંતિ કરી કે ગોકુળનાથજીનો ગ્રંથ રદબાતલ કરવો. આખું લખાણ ઝાળ લાગે તેવું હતું પણ સત્ય હતું અને સદ્‌બુદ્ધિથી લખાયેલું હતું.

"સત્યપ્રકાશ" માં લખાયેલ સખ્ત લેખનું વેર લેવાનો નિશ્ચય જદુનાથજી મહારાજે કર્યો. સને ૧૮૬૧ ના મે માસની ૧૪ મી તારીખે તેમણે હાઇકોર્ટમાં કરસનદાસ મૂળજી સામે પોતાની આબરૂને, તે લેખથી નુકશાન કરવાનો દાવો માંડયો અને નુકશાની માટે રૂ. ૫૦૦૦૦) માગ્યા. આ દાવો "મહારાજ લાયબલ કેસ" નામે મશહુર થયો, તેજ છે. મહારાજના મનમાં તો એમજ હતું કે આ મોટી રકમના દાવા માત્રથી જ કરસનદાસ નરમ થઈ જઈ પગે પડતો આવશે. કારણ કે તેમની પાસે ધન નહોતું. વળી આ સમયે તેમની ઉંમર માત્ર ૨૮ વર્ષની જ હતી. આથી ઉલટું મહા-

રાજ પાસે પુષ્કળ ધન હતું, અને અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ બહુ મોટી હતી. આમ છતાં કરસનદાસે તો જાહેર કર્યું કે મે જે લખાણ લખ્યું છે તે સત્ય જ છે, અને આ દાવાનો બચાવ હું કરીશ.

આ ઉપરથી જદુનાથજી બીજી તજવીજમાં પડયા. કરસનદાસને કોઈ સાક્ષી મળે નહિ તેની તજવીજ તેમણે કરવા માંડી. તેમની સૂચનાથી કેટલાએક ભાટીયાના આગેવાનોએ તેમનું મહાજન એકઠું કર્યું અને તેમાં એવો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો કે મહારાજની સામે કોઈ ભાટીયાએ સાક્ષી પૂરવી નહિ, અને જે પૂરે તેને ધારા મુજબ નાત બહાર મૂકવો. આ ઠરાવ ઉપર સહીયો લેવાનું શરૂ થયું. બહુ બહુ દબાણથી ઘણા માણસની સહીઓ તે ઉપર લેવાઇ. આ ઠરાવ અને તે ઉપર લેવાયલી સહીઓનો એક જ અર્થ થાય કે કરસનદાસને સત્ય ન્યાય મળવા દેવો નહિ. આ પ્રમાણે ન્યાયના કાર્યમાં અડચણ નાંખવી તે કાયદા પ્રમાણે એક અપરાધ છે. તેથી કરસનદાસે ભાટીયાના બે શેઠીયા અને બીજા સાત આગેવાનો એમ કરીને નવ જણા ઉપર ન્યાયમાં વિઘ્ન કરવાના ગુન્હા સારૂ ફોજદારી મુકર્દમો માંડયો આ મુકદ્દમો "ભાટીયા કૉન્સ્પીરસી કેસ" ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી બધા ભાટીયાઓ કરસનદાસ ઉપર બહુ જ છેડાઈ પડયા, પરંતુ તે કાંઈ ડર્યા નહિ. એક બે વખત તો તેમના ઉપર હુમલા પણ થયા હતા; પરંતુ પોલિસની મદદથી કરસનદાસ બચી શકયા હતા. આ કેસમાં બધા જ ગુન્હેગારો તકસીરવાર ઠર્યા અને બે શેઠીયાઓનો હજાર હજાર રૂપિયા દંડ થયો તથા બીજાઓનો તેથી ઓછો દંડ થયો. દંડની રકમમાંથી એક હજાર રૂપિયા કરસનદાસને ખર્ચ પેટે મળ્યા. આ કેસમાં કરસનદાસને કુલ ખર્ચ ચાર હજાર રૂપિયાનું થયું હતું. આ રીતે આ બાબતનો તો અંત આવ્યો; પણ મૂળ કજીયો તો હજી ઉભો જ હતો.

મૂળ કજીયો આપણે જોઈ ગયા તેમ જદુનાથજીમહારાજે કરસનદાસ ઉપર બદનક્ષીની ફરીયાદ માંડીને પચાસ હજાર રૂપીયાની નુકશાની માગી હતી તે હતો. કરસનદાસે જણાવ્યું કે પોતે ગુન્હેગાર નથી અને બચાવમાં પોતાનું બચાવનામું રજુ કર્યું. આ રીતે મામલો રસ ઉપર ચઢયો. જદુનાથજી બીજા મહારાજો કરતાં હીંમતવાન હતા અને કોર્ટમાં હાજર રહેવાને પણ તે ડર્યા નહિ. ધામધુમથી પોતે સાક્ષી આપવા ગયા હતા. હજારો વૈષ્ણવો કૉર્ટમાં તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. મહારાજ કચેરીમાં આવતાં

સઘળા વૈશ્નવો ઉભા થઈ ગયા. આવા લાગવગવાળા અને પૈસે ભરપૂર માણસ સામે બાથ ભીડવા માટે કાંઈ જેવીતેવી હીંમતની જરૂર નહોતી. પણ ઉત્સાહી કરસનદાસમાં સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર લઢવાની હીંમત જોઇએ તેટલી હતી, અને તે આ ખાલી ભપકાથી ડરી જાય તેમ નહતા. કૉર્ટમાં મહારાજની આગળ બે ચોબદાર ચાલતા હતા બાજુમાં શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ વગેરે મોટા વૈશ્નવ, તેની પાછળ નાના વૈશ્નવ અને તેમની પાછળ નોકરો; એમ સ્વારી કૉર્ટમાં પધારી હતી.

જેને આ કેસની હકીકત વિગતવાર વાંચવી હોય તેણે 'મહારાજ લાઇબલ કેસ' વાંચવો. કરસનદાસે પોતાના બચાવમાં આઠ વાતો જણાવી હતી. તેમાંની મુખ્ય એ હતી કે વલ્લભાચાર્યનો પંથ આધુનિક છે અને પ્રાચીન વેદધર્મની વિરુદ્ધ છે. વળી 'સત્યપ્રકાશ'માં મહારાજોની અનીતિ સંબંધી જે લખ્યું છે તે ખરૂં છે, અને કાયદા પ્રમાણે તે પ્રકટ થઇ શકે તેવું છે. બધા મળીને આ કેસ પાછળ ૨૪ દિવસ થયા. પુષ્કળ સાક્ષીઓ તપાસાયા અને કાયદાની પણ પુષ્કળ દલીલો થઇ. અનીતિ વૈષ્ણવ ધર્મમાં છે, અને જદુનાથજી મહારાજ પોતે અનીતિ કરે છે, એ બે બાબતો તો મહારાજની પોતાની ઉલટ તપાસ ઉપરથી જ સાબિત કરી શકાઈ. વળી દાક્તર ભાઉ દાજીની જુબાની ઉપરથી પણ મહારાજ અનીતિમાન છે, તે વાતને ટેકો મળ્યો. વલ્લભાચાર્યના 'સિદ્ધાંત રહસ્ય' નામે ગ્રંથ ઉપર ગોકુળનાથજીએ ટીકા કરી છે તે ઉપરથી તથા વૈષ્ણવ ભજનોમાંથી એમ સાબિત થઇ શકયું કે તે ધર્મમાં અનીતિને પોષક તત્ત્વો છે.

આ કેસમાં બે ન્યાયાધિશ હતા, અને બન્ને જણે જુદા ચુકાદા આપ્યા છે. ચુકાદા લંબાણ અને દલીલોથી ભરપુર છે. બે ન્યાયાધિશોમાં એક બાબતમાં મતભેદ થયો. મુખ્ય ન્યાયાધિશે એમ ઠરાવ્યું કે પ્રસિદ્ધ કરેલા લેખમાં મહારાજને હાનિ પહોંચે તેવી તેની નિંદા છે. બીજા ન્યાયાધિશે એમ કહ્યું કે મહારાજને હાનિ પહોંચે તેવું લખાણ હોય પણ તે લખાણ સત્ય હોય, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો કરસનદાસને હક્ક હોય તો પછી તે ગુનેહગાર ના કહેવાય. આ ન્યાયાધિશના મત પ્રમાણે કરસનદાસે આ બાબતની પૂરી તપાસ કરીને, એ વાત સાચી છે તેની ખાત્રી કરીને તેમજ અનીતિ અટકાવવાની પોતાની ફરજ માનીને, આ સંસારમાં થતા મોટા પાપ ઉપર હુમલા કર્યા; ગુરુઓ પંથના લોકોની વહુએટીઓની લાજ ધર્મને

નામે લુંટતા હતા તે અઘોર કર્મનો તેમણે જાહેર તિરસ્કાર કર્યો; એ તિરસ્કાર રોષથી, જુસ્સાથી, અને કડવાં વચનથી કરસનદાસે કર્યો, પણ તે કરવામાં તેણે કાયદાની મર્યાદા ઓળંગી નથી; માત્ર જાહેર લેખક તરિકેની પોતાની ફરજ બજાવી છે. વળી વાદી જદુનાથજી મહારાજ પોતે કરસનદાસની સાથે બીજા પત્રોદ્વારા વિવાદમાં ઉતર્યા એટલે તેમનું નામ આગળ આવ્યું, અને અનીતિમાન ગુરુ તરીકે તેઓ જાહેર થયા તેમાં કરસનદાસની કસુર નથી. વાદીને વિષે કરસનદાસે જે લખ્યું છે તે હૂમલો નથી પણ માત્ર અંતઃકરણથી દીધેલી સાચી શિખામણ છે; એટલે તે બદનક્ષી ગણાવી જોઈયે નહિ.

અંતે ચુકાદામાં એમ ઠર્યું કે કરસનદાસે મહારાજની આબરૂને હાનિ કરી નુકશાન પહોંચાડયું માટે પાંચ રૂપીયા નુકશાનીના આપવા. બાકીના બધા મુદ્દાઓમાં કરસનદાસની જીત થઈ અને કજીયાનું આખું ખર્ચ રૂ. ૧૧૫૦૦) તેમને મળ્યા છતાંયે બીજા રૂ. ૧૫૦૦) તેને વધારે થયા હતા. તેમજ 'ભાટીયા કૉનસ્પીરસી કેસ'માં પણ રૂ. ૧૦૦૦ તેમને થયા હતા; એમ રૂ. ૨૫૦૦)નું ખર્ચ તેમને શીર પડયું. જદુનાથજી મહારાજને તો બધા મળીને રૂ. ૫૦૦૦૦) નું ખર્ચ થયું કહેવાય છે. પરંતુ તેઓ ધનવાન હતા અને ધનવાન શિષ્યોના ગુરૂ હતા, એટલે એ ખર્ચ તેમને સાલે નહિ. આથી ઉલટું કરસનદાસને તો રૂ. ૨૫૦૦) નું ખર્ચ પણ ઘણું ભારે હતું. આ સમયે સર મંગળદાસ નથુભાઈ તથા શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ વગેરે સુધારક ગૃહસ્થોની તેમને મદદ ના હોત તો તેઓની સ્થિતિ કફોડી થઇ જાત.

આ કેસથી તથા તે સંબંધીના "સત્ય પ્રકાશ"ના લખાણથી ધર્મમાં ચાલતા ઢોંગ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા અને અંતે તેમાં ઘણા ઘણા સુધારા થયા. હજી સુધીએ લોક બુદ્ધિનો ઉપયોગ ધર્મની બાબતમાં કરતા નથી તથા રૂઢિ અને ધર્મને સેળભેળ રાખે છે, તેમ ઘણા ઢોંગમાં માને છે, એ વાત ખરી છે; છતાંયે 'મહારાજ લાઈબલ કેસ' પછી કાંઇક જુદોજ યુગ શરૂ થયો. કરસનદાસ પોતે કાંઈ ધર્મ સુધારક કે ધર્મતત્ત્વવેત્તા નહોતા. એ એ તો ફક્ત સમાજસુધારક અને નીતિ પ્રેમી ગૃહસ્થ હતા. પણ જો આ સમયે મુંબાઇના ગુજરાતીઓમાં કોઇ ધર્મસુધારક કે તત્ત્વજ્ઞાની હોત, તો આ ચળવળથી વધારે લાભ થઇ, લોકદૃષ્ટિ કાયમને માટે કાંઈક જુદી દિશાયે દોરાત.

કરસનદાસે આ કેસનો પુરો હેવાલ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કરી દરેકે દરેક વર્તમાન પત્ર ઉપર મોકલ્યો. વળી વર્તમાન પત્રોએ પોતે પણ આ કેસ ઉપર સખ્ત ટીકાઓ કરી. કરસનદાસે ૨૧ પત્રોમાંની ટીકાઓ હેવાલને અંતે ઉતારી પણ છે. આ રીતે આથી લોકજાગૃતિ બહુ સારી થઇ. આ રીતે ૨૮ વર્ષના યુવકે આ મહાભારત કાર્ય કર્યું.

કરસનદાસની જીવાઈ કાંઇ "સત્ય પ્રકાશ" માંથી નીકળે તેમ હતું નહિ. પેટને માટે તો તેઓ હજી કોટની બ્રાંચ સ્કુલમાં નોકર જ હતા. આ બ્રાંચ સ્કુલ એલફીનસ્ટન ઈન્સ્ટીટયુટની શાખા હતી. ૧૮૫૯ માં તેમણે "નીતિવચન" નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં તેમણે જુદા જુદા પત્રોમાં લેખો લખ્યા હતા તેનો સંગ્રહ કર્યો હતો. તેની ભાષા સરળ અને સચોટ હતી. તેમજ તેમાંના લેખો ધર્મ તથા નીતિને પોષક હતા. આ ઉપરાંત તેમણે ગુજરાતી અંગ્રેજી કોષ પણ રચવા માંડયો. મહારાજ સાથેના ઝગડા સમયે તે કામ અધુરૂં રહ્યું હતું. પણ ત્યાર પછી તરતજ તે કામ પૂરૂં કરીને તે કોષ તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૮૬૦) આ સમય પછી કરસનદાસની વૃત્તિ પરદેશ ગમન કરવાની થઇ. પરદેશ જનારાને હજી નાત તરફનો ત્રાસ હતો. વળી રા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ વિલાયત જઈ આવ્યા હતા. તેમને તેમની નાતે નાત બહાર મૂકયા હતા. તેમને તો નાત જોડે ટંટો પણ નહોતો; પરંતુ મહારાજ સાથેના કજીયાને લીધે કરસનદાસના તો ઘણાયે વેરી બન્યા હતા. આમ છતાં કરસનદાસ તેથી ડરે તેમ ન હતા. શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ તરફથી પોતે નોકરી લઇને ઈંગ્લંડ જવા નીકળ્યા (૧૩ મી માર્ચ, ૧૮૬૩). આ પ્રસંગે સેંકડો કહેવાતા સુધારકો તેમને વળાવવા બંદર ઉપર ગયા અને મોટા આનંદના ઘોષોથી વિલાયત જનારને શાબાશી આપી.

કરસનદાસ વિલાયત ગયા તો ખરા પણ તેમને ફેફસાંનું દરદ હતું. સાત માસમાં ત્યાં તેમની તબિયત સુધરી, પણ દાક્તરોએ એમ જણાવ્યું કે શિયાળામાં વિલાયતમાં રહેવાથી તેમની તબિયત બગડશે, તેથી તેઓ પાછા ફર્યા. તેઓ પાછા ફર્યા તે વખતે એમને હીંમતે આપનાર વીર સુધારકોમાંના કોઈની હીંમત તેમની સાથે બેસીને ભોજન લેવાની હતી નહીં. પ્રથમ તો તેમની નાતે તેમને નાતબહાર મૂકયા. ફક્ત એક બહાદુર મિત્ર–કરસનદાસ માધવદાસ–વચનનો સાચો રહ્યો. તે અતિ ધનવાન હોવાથી

તેને નાત કાંઈ કરી શકી નહિ. તેથી મુંબાઈના મોટા વણિક મહાજનમાં હોહાટ થઈ રહ્યો. અને અંતે વીસા નાગરની આખી કોમને મહાજન બહાર મુકી. વણિક જેવી વહેપારી કોમ—જેને પરદેશ ગમનથી ચોક્કસ લાભ જ હતો.—તે પણ આ લાભ ન સમજતાં પરદેશ ગમન કરનારને તથા તેના મિત્રોને પીડે, તે બતાવી આપે છે કે લોકોનાં મન રૂઢિથી કેવાં અંધ થઈ જાય છે.

૧૮૬૪માં મુંબાઈમાં શેરોનું ઘેલપણ આવ્યું. આમાં કરસનદાસ મૂળજી અને કરસનદાસ માધવદાસ બન્ને સપડાયા. કરસનદાસ મૂળજી મહા મહેનતે પોતાની આંટ આબરૂ જાળવી શકયા. કરસનદાસ માધવદાસ પાયમાલ થયા એટલે એમની નાતવાળા જાગ્રત થયા. નાતે મહાજનમાં દાખલ થવા યાચના કરી, અને કડક શરતે મહાજને તે સ્વીકારી. આખી નાત વાલકેશ્વર બાણગંગા ઉપર જાય, સ્ત્રી પુરૂષ બાળક સૌ, પ્રાયશ્ચિત કરે, અને પુરૂષો મુછ બોડાવે તો, નાત મહાજનમાં દાખલ થઈ શકે આ સર્વ શરતો કબુલાઇ, તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત થયાં, અને નાત મહાજનમાં આવી. આ સર્વ પ્રાયશ્ચિત શેને માટે હતું? પરદેશગમન કરનાર સાથે ભોજન લેનારને નાત બહાર ના મૂકવાના ભયંકર ગુન્હા માટે!! કરસનદાસ માધવદાસ પંડે પણ પાછળથી લાચારીયે તેમ કરી નાતની જોડે પાછા મહાજનમાં દાખલ થયા.

વિલાયતથી પાછા ફર્યા પછી કરસનદાસ મૂળજી તો નાત બહાર જ હતા. તેમણે હવે જાતિભેદ સંબંધી પણ ચર્ચા કરવા માંડી હતી. ૧૮૬૫ માં તેમણે પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેના અંત ભાગમાં લાયબલ કેસની અગત્યની સાક્ષીઓ, તથા કેટલાંએક વર્તમાન પત્રોની ટીકાઓ દાખલ કરી. આ પુસ્તક તેના પ્રકટ કરનારનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન, તેની બુદ્ધિ અને તેની મહેનત બતાવી આપે છે. વળી આ વર્ષમાં 'નીતિ વચન'ની બીજી આવૃત્તિ પણ સુધારી વધારીને બહાર પાડી. ૧૮૬૬ માં "વેદ ધર્મ અને વેદધર્મ પછીનાં ધર્મ પુસ્તકો" એ નામે નાની ૩૧ પાનાંની ચોપડી કરસનદાસે પ્રસિદ્ધ કરી. આ પુસ્તકમાં હિંદુધર્મને આર્ય-ધર્મ એમ નામ આપવાની ભલામણ કરીને તેઓ લખે છે કે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ વેદમાં છે. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર જ અન્ય વર્ણોને વેદનાં પુસ્તકોથી અજ્ઞાન રાખ્યા છે એ વગેરે ચર્ચા કરી છે. આ ગ્રંથની ભાષા પ્રૌઢ છે.

પરંતુ જે મોટા ગ્રંથથી કરસનદાસ મૂળજીની કીર્તિ વધી તે તો તેમનો "ઇંગ્લંડમાં પ્રવાસ" છે. આ પુસ્તક ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયું. તે પુસ્તકમાં ચિત્રો મુકેલાં હોવાથી તે ઘણું આકર્ષક બન્યું હતું. આ ગ્રંથ કરસનદાસની અવલોકન શક્તિ અને લખવાની છટાના નમુના રૂપ છે. આ પુસ્તકને આશ્રય પણ સારો મળ્યો હતો. તેનું મરાઠીમાં ભાષાંતર પણ થયું છે. આ પુસ્તકમાં પરદેશગમનની જરૂરિયાત વિષે–રાજકીય, સંસારી અને વેપાર ધંધાની સ્વાધીનતા વિષે ચર્ચા કરી છે. તેમજ જે ગુણોથી અંગ્રેજ પ્રજા આગળ વધી છે, તે ગુણોનું વિવેચન પણ તેમાં સારૂં કર્યું છે. પુસ્તક એવી ખુબીથી લખ્યું છે કે વાંચનારને વિલાયત જવાનું મન થઈ જાય.

૧૮૬૭ની સાલમાં "કુટુંબ મિત્ર" નામનું પુસ્તક તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. આનંદ સાથે જ્ઞાન મળે તે હેતુથી નાની નાની વાર્તાઓ રૂપે, જુદા જુદા વિષયો ઉપર તેમણે અવારનવાર, "સત્ય પ્રકાશ" આદિ પત્રોમાં લેખો લખેલા તેનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કુરૂઢિઓની ઘણી મશ્કરી કરી છે તથા આદર્શ ગૃહજીવનનાં ચિત્ર પણ આપ્યાં છે.

આ સમયમાં પાલીતાણાનાં જૈનો મંદિરો સંબંધી ત્યાંના રાજા તથા જૈનો વચ્ચે કાંઈક મતભેદ પડયા અને કજીયો થયો. જૈનોએ તે સંબંધી દાદ મેળવવા વિલાયત અરજી કરવા નિશ્ચય કર્યો, અને તે કામ સારૂ અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઇ મારફતે કરસનદાસ મૂળજીને વિલાયત મોકલવાનું કર્યું. શેઠ પ્રેમાભાઇયે જૈનો તરફથી વચન આપ્યું કે તેઓ તેમની સાથે જમણ વ્યવહાર તોડશે નહિ. ૧૮૬૭ના માર્ચ માસમાં કરસનદાસ બીજી વાર વિલાયત ગયા અને શિયાળો બેસતાં તો પાછા પણ ફર્યા. શેઠ પ્રેમાભાઇએ પોતાનું વચન પાળ્યું હતું અને પોતે તેમની જોડે ભોજન લેવામાં વાંધો લેતા ન હતા.

બીજીવાર વિલાયતથી પાછા ફર્યા બાદ કરસનદાસે કાઠિયાવાડમાં નોકરી લીધી. તેનું એક કારણ એમ કહેવાય છે કે તેઓ નાતબહાર હતા તેનું દુઃખ તેમને પોતાને તો નહોતું પણ તેમનાં સ્ત્રીને તે બહુ સાલતું હતું. તેથી જો બધાં કાઠિયાવાડ હોય તો આ દુઃખ ઓછું લાગે. પાલીતાણાના કામસર તેઓ વિલાયત જતા પહેલાં પોલીટીકલ એજંટને મળવા રાજકોટ ગયા હતા, અને ત્યાં એક માસ રહ્યા હતા. આ સમય દરમિ-

યાન ત્યાંના લોકોને તેમનો સારો પરિચય થયો હતો. તે વખતે રાજકોટની "વિદ્યા ગુણ પ્રકાશક સભા"માં "કાઠિયાવાડને સુધારવાને શા શા ઉપાય કરવાની જરૂર છે" એ વિષય ઉપર તેમણે ભાષણ પણ આપ્યું હતું. આ રીતે તેમને ત્યાં થોડી ઘણી ઓળખાણ થઈ હતી. રાજકોટનો રાજા બાળવયમાં હોવાથી બધો કારભાર પોલીટીકલ એજંટના હાથમાં મૂકાયો હતો. કરસનદાસ મૂળજી ત્યાં આગળ આસિસ્ટંટ સુપરિન્ટેડંટ નિમાયા. (ડિસેંબર, ૧૮૬૭).

રાજકોટનો કારભાર તેમણે બહુ સારી રીતે ચલાવ્યો હતો. પ્રથમ લાંચીયા માણસોને દૂર કર્યા. પછી ઉપજની અંદરજ ખર્ચ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. પોલિસનો બંદોબસ્ત કર્યો. રાજકોટ ગામમાં તથા પરામાં માર્કીટ બંધાવ્યાં. પુસ્તકાલય અને વાચનગૃહ સ્થાપ્યાં. નિશાળો માટે મકાનો બંધાવ્યાં. આ સાથે ગામની વિદ્યાવૃત્તિને પણ પોષી. વળી 'વિદ્યાગુણ પ્રકાશક સભા'માં ભાષણો અને ચર્ચાઓ કરવા ઉપરાંત એક ચોપાનીયું કાઢવાની વ્યવસ્થા પણ કરી. ૧૮૬૯માં "પાખંડ ધર્મખંડન નાટક" તથા "સંસાર સુખ" એ બે પુસ્તકો એમણે મુંબાઈમાં છપાવી પ્રકટ કર્યાં. "પાખંડ ધર્મખંડન નાટક" રેવાકાંઠે રહેનાર કોઈ દામોદર ભટ્ટે મૂળ ૧૬૯૩ માં સંસ્કૃતમાં લખ્યું હતું. એમાં વલ્લભાચાર્યના પંથની અનીતિનો ચિતાર છે. "સંસાર સુખ" માં 'સ્ત્રીબોધ' માસિકમાં કરસનદાસે જે લેખો લખ્યા હતા તે સુધારી વધારીને છપાવ્યા હતા. તે ૧૮૬૦ માં પ્રથમ છપાવેલું તે ખપી જવાથી આ તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢી. એમાં ઘરગત્તુ વાતોથી સંસારના રિવાજોનો તાદૃશ ચિતાર આપી તેમાં સુધારો કરવા તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરવા યત્ન કર્યો હતો.

૧૮૭૦ માં કરસનદાસ લીમડીની વધારે પગારની જગા ઉપર ગયા. હોદ્દો તો ત્યાં પણ તે જ હતો. અહીં પણ તેમણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત સારો કર્યો અને ઘણા લોકપ્રિય થયા. વળી કેલવણીને ઉત્તેજનનાં કાર્યો કર્યાં, નિશાળોને મદદ કરી તથા પુસ્તકાલયોને પણ મદદ આપી. લીમડીમાં આવ્યા પછી તેમણે ફક્ત એકજ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીયામાં તેમણે જે નિબંધો લખેલા તેનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં છે. ૧૮૬૦ ની સાલ સુધીનાં તેમનાં લખાણોનો આમાં સમાવેશ થયેલો છે.

તેઓ લીમડીમાં હતાં તે દરમિયાન સંસારસુધારાના એક મોટા કાર્યમાં

તેઓએ બહુ સારી મદદ કરી. કરસનદાસનો મૂળથી અભિપ્રાય એવો હતો કે બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે જ્ઞાતિઓમાં વિધવાને ફરી પરણવાની મના છે તે ગેરવાજબી છે. એથી અનીતિ, ગર્ભપાત, અને બાળહત્યા થાય છે. વળી હિંદુશાસ્ત્રોમાં વિધવાપુનર્લગ્નની છુટ છે. માટે અત્યારની વિધવાલગ્નની બંધી ન્યાય, વિવેક, અને શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે. પ્રથમ તેમણે તથા તેમના મિત્રોએ એક બ્રાહ્મણ વિધવાનું પુનર્લગ્ન કરાવ્યું હતું. તેમાં પુનર્લગ્ન કરનાર મૂર્ખ નીકળવાથી તેમની હાંસી થઈ હતી; છતાં તેઓ કાંઇ નિરાશ થયા નહોતા. કપોળ વાણીયાના શેઠ અને મુંબઇના નગરશેઠના ઘરની કન્યા બાઇ ધનકોર પરણ્યા પછી થોડા વખતમાં વિધવા થઇ. મોટા વૈભવમાં ઉછરેલી આ બાળાને, તેથી ઘણું જ દુઃખ પડ્યું. અને ફરજીયાત વૈરાગ્ય પાળવાથી તેની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ બહુજ ખરાબ થઈ ગઈ. તેમનાં બધાં ઓળખીતાંઓ આ બાઇની દયા ખાતાં હતાં; પણ દુષ્ટ રૂઢિના ત્રાસમાંથી તેને છોડવવાની કોઈની હિંમત નહોતી. તેમની આ સ્થિતિ જોઇને શેઠ માધવદાસ રૂગનાથદાસના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઇ. તેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હતી. એટલે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ પડે તે સહીને પણ ધનકોર સાથે પુનર્લગ્ન કરવું. કરસનદાસની તેને પુરી હુંફ હતી. તેને મદદ કરવા કરસનદાસ ખાસ લીંમડીથી મુંબાઈ આવ્યા હતા. પ્રથમ માધવદાસે ધનકોરને સાબીત કરી આપ્યું કે પુનર્લગ્ન શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ નથી. મહામહેનતે આ વાત તે દુઃખી બાઈના લક્ષમાં ઉતરી. ત્યાર પછી તેઓએ લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. કરસનદાસે તે માટે બધી ગોઠવણ કરી. લોક તોફાન ના કરે તેટલો બંદોબસ્ત કરી લગ્ન જાહેરમાં જ કર્યાં. આ બનાવથી મુંબઇના વાણીયામાં હાહાકાર થઈ ગયો, અને કરસનદાસને મારવાની તજવીજ પણ થઇ. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે કરસનદાસને કાંઈ જ નડતર થયું નહિ.

આ જોડાને કરસનદાસે બહુ જ હિંમત અને સલાહ આપવા માટે લીંમડીથી કાગળો લખ્યા હતા. તેઓ મરણ પર્યંત તેમના સાચા મિત્ર રહ્યા હતા. તેમની ન્યાતે આ જોડાને નાત બહાર કર્યું હતું; પણ કરસનદાસની તેમને જબરી ઓથ હતી. પુનર્વિવાહના સબબથી માધવદાસે વેપારમાં નાણાં સંબંધી હરકત પડવાનો સંભવ જણાયાથી કરસનદાસને તેમને રૂપિયા ચાર હજાર ધીર્યા હતા. આ રીતે આ લોકોને તેમણે તન, મન અને ધનથી પૂર્ણ મદદ કરી હતી. સંસાર સુધારાની બાબતમાં કરસનદાસનું આ છેલ્લું કાર્ય હતું.

છેવટ

કરસનદાસને હરસનું દરદ હતું, આ દરદ ૧૮૭૧ ના ઓગસ્ટમાં ઉપડયું. લીંમડીના વૈદ્યદાકતરોનાં ઓસડ તેમણે કર્યાં; પણ કોઇ રીતે ફાયદો થયો નહિ. તેથી તેમણે રોગની હકીકત મુંબઇના દાકતર આત્મારામ પાંડુરંગ ઉપર મોકલી અને પોતાના મિત્ર શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી ઉપર કાગળ લખ્યો. આ કાગળમાં લખ્યું છે કે: " પરમેશ્વરની ખુશી મને તેના હજુરમાં બોલાવી લેવાની હશે તો મને નક્કી છે કે તમે મારા કુટુંબને સંભાળશો. તેમની જ્ઞાતિ સંબંધી અડચણો દૂર કરવાનું કાર્ય પણ હું તમને સોંપુંછું; પરમેશ્વર તમને એમાં સાહે કરશે. મારી શરીરની નબળાઇ ઉપર નજર કરીને આમ લખવું પડે છે." આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે કરસનદાસ ચેતી ગયા હતા કે મંદવાડ ભયંકર છે. દાકતર આત્મારામ લીંબડી જઈ શક્યા નહિ તેથી શેઠ સોરાબજીએ બીજા કાબેલ દાકતર પાંડુરંગ ગોપાળને મોકલ્યા. તેઓ લીંબડી પહોંચ્યા ત્યારે રોગ જ વધી ગયો હતો અને કાંઇ ઉપાય થઈ શકે તેમ હતું નહીં. કરસનદાસને તાત્કાળિક જરા હીંમત આવી; પણ પોતાનો અંતકાળ નજદીક છે એમ તો જાણી ગયા. તેમણે લીંબડીના પારસી દાકતર તથા કેટલાએક મિત્રોને નજદીક બોલાવી કહ્યું કે, " ભાઇ, મારા મરણની ક્રિયા મારાં સગાં જે પ્રમાણે કરવા માગે તે પ્રમાણે કરવામાં તમે વાંધો લેશો માં. મારે ગુસાંઈ મહારાજો તથા વૈષ્ણવો સાથે કાંઇ પણ વેર નથી. મે તેમના ભલા સારૂ તથા સુધારા સારૂ મહેનત કરી. મારા સામાવળીઆને હું માફ કરૂં છું. મારા મરણ પછવાડે આ તમે જાહેર કરજો."

ત્યારબાદ બીજે દિવસે વળી તબીયત વધારે બગડી. આ ઉપરથી દાકતર પાડુરંગને પાસે બોલાવી કહ્યું કે, "મેં મારૂં વસિયતનામું કર્યું છે, અને મારી મીલકત સબંધી ઠરાવ કર્યા છે. હવે હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે મારા મિત્રોને મારી છેલ્લી સલામ કહેજો. હું ધારૂં છું કે મે મારા ઓછા જ્ઞાનવાળા દેશીભાઈઓ પ્રતિ મારી ફરજ બજાવી છે. એમ કરવામાં મે કોઇને મારા દુશ્મન કર્યા હોય તો તેમ કરવાનો મારો હેતુ નહોતો. સારૂં અને પરોપકારી કામ કરતાં તેમ થયું એ માટે પરમેશ્વર પાસે હું જ્ઞાન અને દયા માગું છું. મારા મિત્ર અને શત્રુ બેઉને માટે હું પ્રાર્થના કરૂં છું કે તેમના ઉપર કૃપા કરે." આ પછી બીજે દિવસે એટલે તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટ

૧૮૭૧ ને દિવસે સવારે તેમનો પ્રાણ ગયો. આ સમયે તેમની ઉંમર ફક્ત ૩૮ વર્ષની હતી. એમના મરણની ખબર થતાં જ આખું લીમડી ગામ શોક કરવા લાગ્યું અને જાણે કોઈ પોતીકું જ માણસ મરી ગયું હોય એવી લાગણી દરેક જણને થઈ. કાઠીયાવાડના પોલીટીકલ એજંટે તથા સરકારે જણાવી એમને છેલ્લું માન આપ્યું.

એમના મૃત્યુબાદ ભલા શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીએ એમના કુટુંબની સંભાળ લીધી અને એમનાં પત્નીની ઘણીજ મરજી હોવાથી એમના કુટુંબને તેમની નાતમાં લેવાની પણ ગોઠવણ કરી આપી. કરસનદાસ તો જીવતાં સુધી નાત બહાર જ હતા. જોકે રાજકોટ અને લીંબડીમાં વણિકો અને શ્રાવકો ઉઘાડી રીતે તેમની સાથે જમતા હતા, અને વરામાં પણ તેમને નોતરતા હતા. કરસનદાસના સ્મારક માટે મુંબાઈમાં ટીપ પણ થઈ હતી. તેમનાં નાણાં મુંબાઇ યુનિવરસીટીને સોંપાયાં છે, અને તેમાંથી દરવર્ષે ગ્રેજ્યુએટો પાસે સુધારાને લગતા વિષય ઉપર નિબંધ લખાવી ઉત્તમ નિબંધ લખનારને “ કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ઈનામ ” આપવામાં આવે છે. પરંતુ એમનું ખરૂં સ્મારક તો એમણે કરેલાં કામ તથા લખેલાં પુસ્તકો છે. સુધારા માટે એમણે મહેનત કરી આત્મભોગ આપ્યા હતા, તેની કદર કરી તેમણે શરૂ કરેલા સુધારાઓ આપણે પુરા કરવા જોઇયે તથા તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો ફરી પ્રસિદ્ધ કરી લોકોમાં ફેલાવવાં જોઇયે.

ઉપસંહાર

૧૮૩૨ થી ૧૮૭૧ સુધી કરસનદાસનો જીવન સમય હતો તેમાં ૧૮૫૩ થી ૧૮૭૧ એટલે ફક્ત વીસ વર્ષ તેમણે કર્તવ્ય જીવન ગાળ્યું, છતાંયે તેઓ ખંત, ઉદ્યોગ, આત્મભોગ અને સાચા દિલને લીધે કેટલું બધું કાર્ય કરી શક્યા !! વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ તેઓ જાહેર પ્રશ્નો વિચારતા થયા હતા. સામાજીક દુષ્ટ રૂઢિયો પ્રત્યે તે સમયથી જ તેમને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેની સામે તેમણે લડત આરંભી હતી દેશાટન વિષેના તેમના તે સમયના નિબંધથી તે પ્રત્યે લોકરૂચી ઉત્પન્ન થઈ હતી. વળી બોલવા પ્રમાણે કરવા માટે તેઓ હંમેશાં તૈયાર હતા, તે તેમનો એક ખાસ અનુકરણીય ગુણ હતો. દેશાટનના ગુણ ગાયા અને પોતે દેશાટન કર્યું. વિધવા પુનર્લગ્નનો અપ્રસિદ્ધ લેખ લખવા માટે

તેઓ કુટુંબમાંથી બહિષ્કાર થયા. છતાંયે વખત આવ્યે તેઓ પુનર્લગ્ન કરનાર યુગલ સાથે ઉભા રહ્યા, અને છેવટ સુધી તે યુગલને મદદ કરી. આમ કહેવા પ્રમાણે કરવાની તૈયારી સર્વ સુધારકોમાં હોય તો જ સુધારાનું કાર્ય સુંદર રીતે આગળ વધે. કેલવણી, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો, ભાષણો, અને વ્યવહારૂ દાખલા; આ એમની કાર્ય સાધવાની ઉત્તમ રીતો હતી. અદ્યાપિ પર્યંત એથી બીજી રીતો આપણે જાણતાં નથી. શરૂઆતના સુધારકોના પ્રમાણમાં અત્યારે સુધારાનાં વિષયમાં ખંત તથા આગ્રહ ઉલટાં કમતી જોવામાં આવે છે, તે બહુ જ શોચનીય છે. જાતે દુઃખ વેઠયા વિના સમાજને આગળ લઈ જવો મુશ્કેલ છે. 'મહારાજ લાયબલ કેસ'માં ફક્ત ૨૮ વર્ષની ઉંમરે આખા સમાજ સામે કરસનદાસે બંડ કરી, બહુ બહુ શત્રુઓ કર્યા; તો પણ તે ડર્યા નહિ. આવો આગ્રહ, અને સાચું દિલ હોય તો જ સફળ કાર્ય કરી શકાય. આ ઉપરાંત નીતિ અને ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હતાં તેથી જ કરસનદાસ વિજયી નિવડયા. આપણા આગેવાનો ચારિત્ર્યવાન હોવા જ જોઇયે.

સાહિત્ય સેવા

સુધારાનાં ઉત્તમ કાર્યો કરવા ઉપરાંત, તે સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા પણ કરસનદાસે જેવી તેવી કરી નથી. તેમણે રચેલાં પુસ્તકોની નીચેની યાદી ઉપરથી તેમનું તે વિષયનું કાર્ય જોઇ શકાશે.

૧. ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ, ૨. પ્રવાસપ્રવેશક, ૩. નીતિવચન, ૪. સંસાર સુખ, ૫. કુટુંબમિત્ર, ૬. ગુજરાતી અંગ્રેજી કોષ, ૭. મહારાજ લાયબલ કેસનો હેવાલ, ૮. વેદ ધર્મ, ૯. દેશાટન વિશે નિબંધ, ૧૦. નીતિ સંગ્રહ, ૧૧. નીતિ બોધક (પત્રિકા), ૧૨. રામમોહનરાય (પત્રિકા), ૧૩. સુધારો અને મહારાજ (પત્રિકા), ૧૪. અમૂલ્ય વાણ–સર ચાર્લ્સ બાર્ટલ ફ્રીયરનું ભાષણ, ૧૫. નિબંધ માળા. આ ઉપરાંત "સત્ય પ્રકાશ"ના અધિપતિ ૧૮૫૫ થી ૧૮૬૦; રાસ્તગોફતારના અધિપતિ ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૨; "સ્ત્રીબોધ" ના અધિપતિ ૧૮૫૯ થી ૧૮૬૧. વળી મહારાજ લાયબલ કેસ અંગ્રેજીમાં પણ તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આવી દીર્ઘ સેવા સાહિત્યની તેમની હતી.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ

નર્મદજીવનની રુપરેખા

[ઈ. સ. ૧૮૩૩–૧૮૮૬]

મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્ય સાહિત્યના સર્જનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સ્થિર સ્વરુપ આપી જે અક્ષય કીર્તિ પ્રેમાનંદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવીજ અક્ષય કીર્તિ આપણા નવીન ગદ્ય સાહિત્યની શૈલીને રૂઢ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને હાથે પૂરો થતાં, નવીન યુગને આંકનાર ને ઘડનાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩માં સુરતમાં થયો હતો. એમની જ્ઞાતિ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરૂષોતમ દવે. એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા. લાલશંકર લહીઆનો ધંધો કરતા હતા. મુંબાઈની સદર અદાલતમાં એમણે કારકુની કરી હતી.

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગામઠી નિશાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૮૪૪માં એમની માતાનું મરણ થયું. આજ વર્ષમાં ગુલાબ નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું. ૪૫માં એ મુંબાઈ જઇ માધ્યમિક કેળવણી માટે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટયુટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થી જીવન તેજસ્વી હતું. સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા. એમણે કૉલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરી. ભાષા ઉપર એમણે સબળ પ્રભુતા મેળવી.

૫૧ માં જુવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી ઘર માંડયું. આજ વર્ષથી અમદાવાદના કવીશ્વર દલપતરામ સાથે એને આળખ થવા માંડી, ૫૨ માં એ રાંદેરમાં માસ્તર થયા. બીજે વર્ષે એમની પત્નિ ગુલાબનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ વખતે સુરત નાનપુરામાં પંદર રૂપીઆની માસ્તરની નોકરી એ કરતા હતા.

નર્મદની મહત્ત્વાકાંક્ષાને આરો નહતો. ફરીથી એ મુંબાઇ ગયો. અઢાર વર્ષના એ યુવકે ત્યાં "બુદ્ધિ વર્ધક સભા" સ્થાપી. સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાહસ, ઉદ્યોગ હુન્નર અને વિદ્યાકળા ઉપરનાં એનાં પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સભાને ગજવી મૂકી. ફરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ જારી રાખવા એણે કમ્મર બાંધી, પણ વર્ષ પૂરૂં થાય તે પહેલાં તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી.

જ્ઞાન મેળવવાની એની હોંસને કદી થાક લાગતો નહીં. આપણા ગદ્ય સાહિત્યના આ પિતાએ આપણા ઉગતા ગદ્યને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માંડ્યું.

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો. ધીરા ભક્તના એ પદોએ એના કાવ્ય સંસ્કારોના સતારને ઝઝણાવી મૂકયો. દાદુપંથી એક લાલદાસ સાધુએ એને છંદોના પ્રથમ પાઠો શિખવ્યા હતા.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, વ્રજ વગેરે ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવા વિચારવા માંડયાં. ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીનાં ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓના પ્રયત્નોનાં વર્ષો હતાં. એનું બીજું લગ્ન '૫૧ માં થયું. ૫૭ માં એણે "પિંગલ પ્રવેશ" પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો.' ૫૮ માં "રસપ્રવેશ" અને "અલંકાર પ્રવેશ" એણે રચી દીધાં. આજ અરસામાં વળી એ "લઘુકૌમુદી"ના વ્યાકરણ ગ્રંથમાં ને કાલિદાસના "વિક્રમોર્વશીય" નાટકના અભ્યાસમાં ગુંથાયો હતો. ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ એના વિચારોના મહામંથનમાં ગાળે છે. ૫૮ સુધીમાં ગ્રંથકાર થવાનું ભાથું પૂરૂં તૈયાર કરી રહ્યો.

નર્મદમાં નક્કી કરેલા જીવન ધ્યેય માટે સ્વાર્પણ કરવાની અજબ અને પારાવાર શક્તિ હતી. નોકરી કરવી કે સ્વતંત્રજ રહેવું એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો. પોતાની આત્મકથા મારી હકીકતમાં પચીસમે વર્ષે કરેલી પ્રતિજ્ઞા એ નોંધે છે.

"મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું ત્હારે ખોળે છઉં."

"નર્મકવિતા" ના લોકપ્રિય છૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા. કવિ લોકપ્રિય કવિ બન્યો. કાવ્ય રસિકોએ નર્મદદલપતની કાવ્યશૈલીઓને સરખાવવા માંડી. બંને કવિયો વચ્ચેની સ્પર્ધાનાં બીજ અહીં રોપાયાં, નર્મદની વાગ્ધારા આ કાળે જોશથી ફૂટી રહી. "ડાંડીઆ" માસિક દ્વારા એણે અંગ્રેજી જોસફ ઍડિસને "સ્પેકટેટર" માં કર્યા હતા તેના વાકપ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માંડયા. ૫૭ માં એમના ગદ્યલેખોનો અમર સંગ્રહ "નર્મગદ્ય" નામથી બહાર પડયો. એમાંનો "રાજ્યરંગ" લખવા

માટે એણે બસો પુસ્તકોનું વાચનને તારણ કાઢયું કહેવાય છે. આમ કવિની કીર્તિનો સૂર્ય ૫૬ થી ૫૮ સુધીમાં પૂર્ણ તેજે તપી રહ્યો. ૬૪ માં પોતાના કુલદીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ઘરડી આંખે જોઇ લાલશંકર દેવશરણ થયા.

પણ સાહિત્યદેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઇએ પણ એને તાવવામાં જરાએ બાકી રાખી નથી. પોતે પાટા બાંધી, મમરા, પૌંવા ફાકી આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મા ગરીબાઇ સામે મરણ સુધી ઝઝુમ્યો. ૬ માં એણે એનો અમર ગ્રંથ 'નર્મકોશ' શરૂ કર્યો. આ ભારે ગ્રંથને ૭૩ માં સમાપ્ત કરી સાથે "જય! જય! ગરવી ગુજરાત! એ અમર રાષ્ટ્રગીત ગાઈ એને છપાવવાના સાહસમાં પણ એણે ઝંપલાવ્યું. પરિણામે દેવાનો ડુંગર વધી ગયો.

ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે, દેવાને હઠાવવા માટે એણે ૭૬ માં નાટયાલેખન શરૂ કર્યું પણ એમાંથી થયેલી જૂજ આવકમાંથી એના ખાડા ન પૂરાઈ શકયા. ૮૨ માં પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયકે જીંદગી ભરનો ટેક મૂકયો. રડતી આંખે ને ભાગલે પગે "શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ દાનખાતા" માં એણે નોકરી લીધી. સાડા ત્રણ વર્ષ તે ખાતામાં કેટલાક સુધારા કરી તેમાંથી તે ફરગત થયો.' ૮૫ મા એમના માનસમાં પરિવર્તન સૂચવતો "ધર્મવિચાર" ગ્રંથ પ્રગટ થયો. ૮૬ માં કવિનું મૃત્યુ થયું. નર્મદ એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની જીવનભાવનાઓની સાક્ષાત મૂર્તિ. અમર રહો એ નર્મદ અને એનું–આપણું–પ્રિય ગુજરાત!

શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ

:: એમની કૃતિઓ ::

૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ	૧૮૫૦–૫૧
૨	વ્યભિચાર નિષેધક	૧૫૫૬
૩	મુઆં પછવાડે રોવા કુટવાની ઘેલાઇ	,,
૪	સ્વદેશાભિમાન	,,
૫	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ	,,
૬	પિંગળપ્રવેશ	૧૮૫૭
૭	સ્રીના ધર્મ	,,

૮	ગુરૂ અને સ્ત્રી	,,
૯	નર્મકવિતા અંક ૧-૨	૧૮૫૮
૧૦	અલંકારપ્રવેશ	,,
૧૧	રસપ્રવેશ	,,
૧૨	ગરીબાઇ વિષે ભીખારી દાસનોસંવાદ	,,
૧૩	કવિ અને કવિતા.	,,
૧૪	સંપ	૧૮૫૯
૧૫	વિષયી ગુરૂ	,,
૧૬	ગુરૂની સત્તા	,,
૧૭	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮	,,
૧૮	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦	૧૮૬૦
૧૯	દયારામકૃત કવ્યસંગ્રહ	,,
૨૦	પુનર્વિવાહ	,,
૨૧	લગ્ન તથા પુનલગ્ન	,,
૨૨	ભક્તિ	,,
૨૩	સાકાર	,,
૨૪	મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદ)	,,
૨૫	તુલજી-વૈધવ્યચિત્ર (સંવાદરૂપે)	૧૮૫૯-૬૩
૨૬	નર્મકોશ અંક ૧	૧૮૬૧
૨૭	ઋતુવર્ણન	,,
૨૮	નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ (સાતવર્ષની કવિતાનો સંગ્રહ)	૧૮૬૨
૨૯	નર્મકોશ અંક ૨	,,
૩૦	નર્મકવિતા પુસ્તક ૨	૧૮૬૩
૩૧	હિન્દુઓની પડતી.	૧૮૬૪
૩૨	નર્મકવિતા (સામટી પ્રસિદ્ધ કરી)	,,
૩૩	ડાંડિયો (પત્ર) શરૂ કર્યો.	૧૮૬૪
૩૪	નર્મકોશ અંક ૩	,,
૩૫	રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે	,,
૩૬	નર્મગદ્ય	૧૮૬૫
૩૭	કવિચરિત્ર.	૧૮૬૫

૩૮	દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.	૧૮૬૫
૩૯	નર્મવ્યાકરણ ભા. ૧.	,,
૪૦	સુરતની મુખ્તેસર હકીકત.	,,
૪૧	નર્મવ્યાકરણ ભા–૨, ખંડ ૧	,,
૪૨	નર્મકોશ અંક ૪	,,
૪૩	નાયિકાવિષય પ્રવેશ	૧૮૬૬
૪૪	મેવાડની હકીકત	૧૮૬૭
૪૫	સજીવારોપણ	૧૮૬૮
૪૬	સ્ત્રી કેળવણી	૧૮૬૮
૪૭	ગુજરાતીઓની સ્થિતિ	૧૮૬૮–૧૮૬૯
૪૮	કેળવણી વિષે	૧૮૬૯
૪૯	કુળમોટપ	૧૮૬૯
૫૦	ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ	,,
૫૧	સુખ	,,
૫૨	રામાયણનો સાર	૧૮૭૦
૫૩	મહાભારતનો સાર	,,
૫૪	ઇલીયડનો સાર	,,
૫૫	મહાપુરૂષનાં ચરિત્ર	,,
૫૬	નર્મકથાકોશ	,,
૫૭	નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત	,,
૫૮	પ્રેમાનંદ કૃત દશમસ્કંધ	૧૮૭૨
૫૯	નર્મકોશ (મોટો)	૧૮૭૩
૬૦	મહાદર્શન ૧ (ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન)	૧૮૭૪
૬૧	રાજ્યરંગ પુ. ૧લું (જગતના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ)	,,
૬૨	પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન	૧૮૭૫
૬૩	રામજાનકી દર્શન	૧૮૭૬
૬૪	શ્રી દ્રૌપદિદર્શનનાટક	૧૮૭૮
૬૫	સીતાહરણ નાટક (અપસિદ્ધ)	૧૮૭૮

૬૬	શ્રી સાર શાકુન્તલ	૧૮૮૧
૬૭	ધર્મવિચાર	૧૮૮૫
૬૮	બાળકૃષ્ણવિજય નાટક	૧૮૮૬
૬૯	કાઠિયાવડ સર્વસંગ્રહ	૧૮૮૭

બીન સાલના ગ્રંથો.

૭૦	રાજ્યરંગ પુ. ૨
૭૧	આર્યદર્શન
૭૨	કૃષ્ણાકુમારી નાટક
૭૩	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.
૭૪	ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ
૭૫	દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા*

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

* નર્મદશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

નંદશંકર અને તેમનો જમાનો

પ્રવાસમાં આગળ વધનારને હમેશાં વનરાજ સિંહની જેમ પાછળ પણ અવલોકન કરવાની જરૂર પડે છે, કે મજલ કેટલે આવી? ચીલો તો ભૂલ્યા નથી? બીજા સાથીઓ ક્યાં છે? એ સૌ કેટલે આવ્યા છે?

આવા આવા પ્રશ્નો વર્ષે વર્ષે કે સૈકે સૈકે વિચારી શકાય એવા ઉદ્દેશથી જીવનના અનેક પ્રદેશોમાં પ્રવાસ ખેડતા પુરૂષસિંહોની જયંતિઓ તથા શતાબ્દીઓ ઊજવવાની સ્ફૂર્તિદાયક પ્રથા, દુનિયાના બધા સુધરેલા દેશોમાં અસ્તિત્વમાં આવી છે. આપણે ત્યાં પણ લોકનાયકો, દેશસેવકો, આચાર્યો વગેરેની જયંતિઓ ઊજવીને વીરપૂજા વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિ ઈતિહાસજૂની છે.

કારણ કે ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય માણસો જન્મે છેઃ એ બધાની જયંતિ આપણે નથી ઉજવતા; પરંતુ જેમના જીવન રહસ્યનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થયો હોય તેમની જ જયંતિ આપણે ઉજવિયે છિયે. કેમ કે કરોડો લોકોનું જીવન તો આવેલો દિવસ જેમ તેમ કરીને પૂરો કરવામાં જ વીતે છે. તેથી, માનવ જાતિના વિકાસમાં આડે આવતા અસંખ્ય અંતરાયો સામે ઝઝનાર, અને વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપર વિજય મેળવનાર માનવ વીરોની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ હોય છે. આપણે એવા લોકોની જ જયંતિ ઉજવિયે છિયે.

અથવા બીજી રીતે કહિયે તો આપણી જયંતિઓ આવા મહાન પુરૂષોના શ્રાદ્ધનો દિવસ છેઃ શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધા વડે ભૂતકાળને જીવતો રાખવાનો એક અપૂર્વ ઉપાય. એ પુરૂષોત્તમોને થઈ ગયે આજે અનેક વર્ષો વીત્યા છતાં, હજી આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઇયે છિયે, સ્ફૂર્તિ લઈયે છીએઃ અખંડ સેવાની દીક્ષા લઇયે છિયેઃ અને આ રીતે તેવા મહાન પુરૂષોને આપણે આપણામાં જીવતા રાખિયે છિયેઃ આ શ્રાદ્ધ ક્રિયા મૃત વ્યક્તિને અમર કરે છેઃ તેને દેવકોટિમાં મૂકે છેઃ અને એવા અમર મહાજન પાસેથી આપણને આશીર્વાદ મેળવી આપે છે.

આવી જયંતિઓ દ્વારા વીરપૂજા એટલે સંસારના ગમે તે ક્ષેત્રમાં વિજય મેળવનાર વીર પુરૂષ પાસે પ્રેરણા મેળવવાની જે વૃત્તિ તેને સારૂં પોષણ મળી શકે છે. અને તેથી વીરનાં વીરકર્મમાંથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને

પ્રાણ મેળવવાની આપણને સૂઝ પડે છે : પરિણામે એવા વીરની ઉપાસના કરી, સ્વયં વીર બની જવાની ધગશ પણ આપણામાં પ્રગટી શકે છે.

વળી આવી જયંતિઓ દ્વારા અનેક વર્ષોના ગાળામાં થયેલી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓનું સરવૈયું અથવા 'હુંડી' પણ કાઢી શકિયે છિયે. કારણકે કોઈપણ જીવન્ત વ્યક્તિ કે સમાજનું જીવન જુવો, તો તેમાં ફેરફાર થતા જ જાય છે. અને જીવન એટલે જ પરિવર્તન. જીવન એટલે જ પ્રગતિ. પ્રતિવર્ષે, પ્રતિ દિવસે અને પ્રતિ ક્ષણે માણસનો અનુભવ વધતો જાય છે : માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે: અને માણસનું જીવન વિકસતું જાય છે : જેમ માણસનું તેમ સાહિત્યનું પણ :

આજે જે ગુજરાતીની જયંતિ આપણે ઉજવવા ભેગાં થયાં છિયે તેમનો જમાનો અને આજના દિવસ વચ્ચે એક સૈકુ વીતી ગયું છે. બળવા પહેલાંનું ગુજરાત બળવા પછી રહ્યું ન હોતું; અને કોંગ્રેસ તથા સ્વદેશીની ચળવળ વખતનું ગુજરાત હતું તે આપણા આજના મહાસભાવાદીઓના વખતનું પણ રહ્યું નથી.

આ ગુજરાતીની એકલ સાહિત્ય કૃતિ તે 'કરણઘેલો' તેની, આજ સુધીનાં લગભગ સીત્તેર વર્ષમાં આઠ આવૃત્તિઓ× થતાં, લગભગ પંદરથી વીસેક હજાર નકલોનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો હશે એમ અટકળી શકાય છે. સાહિત્યમાં એકજ પુસ્તક લખી અમર થનાર ધન્ય લેખકો વિરલ હોય છે. શ્રીયુત નંદશંકરના પુસ્તકની કિંમત તેમનામાં જ અંકાઇ હતી તેટલા એ વિશેષ ભાગ્યશાળી ગણાવા જોઈએ : અને તેમનું પુસ્તક પ્રકટ થયે લગભગ પોણું સૈકુ વીત્યા છતાં તેમની કૃતિની કીર્તિ ઝાંખી પડી નથી એ તેમને માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે.

કારણ કે એમ પણ બને છે કે અમુક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં જ પ્રજાને તેનો મોહ લાગે છે. તથાપિ કાળે કરીને એનો ઉભરો શમી જતાં, મોહ પણ ઉતરી જાય છે અથવા ઓછો થાય છે :

× પહેલી આવૃત્તિ : ૧૮૬૬; આઠમી આવૃત્તિ : હમણાં પ્રગટ થએલી સર મનુભાઈ તથા શ્રીયુત વિનાયકરાવ સંપાદિત આવૃત્તિ : ૧૯૩૪. કરણઘેલાની પહેલી આવૃત્તિ માટેની સાલ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી નોંધાઇ છેઃ પરંતુ શ્રી હીરાલાલ પારેખ મને લખી જણાવે છે તેમ, સોસાયટીમાં ૧૮૬૬માં છપાયલી નકલ મોજુદ છે. તેથી તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

પાણીમાં પડેલા પદાર્થ ઉંચા નીચા થઈ, ઝોલાં ખાઈ, આખરે પોતાના ગુરૂત્વના પ્રમાણમાં અમુક સ્થળે સ્થિર થાય છે: કેટલાક તળિયે બેસે છે: કેટલાક અધવચ રહે છે: અને કેટલાક સપાટીપર તરતા રહે છે: પુસ્તકોની બાબતમાં પણ આવો જ કંઈક નિયમ હોય એમ જણાય છે.

કેટલાંક પુસ્તકો થોડો કાળ 'વાહ વાહ' બોલાઈ, પછીથી વિસરી જવાય છે: ત્યારે કેટલાંક પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ સર્વદા રહીને વાંચનારને આનંદ આપે છે: કેટલાંકને ફરી ફરી વાંચતાં તેમાં નવો નવો આનંદ સ્ફુરે છે: એટલે જેમ પદાર્થ માટે તેમ પુસ્તકો માટે: તે કઈ જગાએ સ્થિર થશે, કિયું પદ પ્રાપ્ત કરશે તેનો નિર્ણય સમયને આધીન છે. કયાં કયાં પુસ્તકો કાળરૂપી અગ્નિની આંચમાંથી બચી શકે છે અને તેના ઉપર વર્તમાનકાળની શિષ્ટતાની classicalની મ્હોર-છાપ પડે છે તે પણ, આપણે તેમના જમાનાના રાગ દ્વેષથી ખૂબે દૂર હોવાથી આવી જયંતિઓ દ્વારા વિચારી શકિયે છિયે.

એક સામાન્ય નિયમ છે કે મનુષ્ય જીવનનું બંધારણ તેના જન્મ વખતની પરિસ્થિતિ તથા વાતાવરણ ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. ઘણા અંશે માનવી પોતાના જમાનાનું જ નિખાલસ પરિણામ હોય છે. તેથી ગ્રંથકારનો સમય, કૌટુંબિક સંસ્કાર, તેમના સમકાલીનો, વગેરે જ્ઞાન તેમનાં લખાણો સમજવામાં તેના બહુ ઉપકારક થાય છે.

ગુજરાતમાં અંગ્રેજી અમલની શરૂઆતમાં અને મરેઠી, નવાબી તથા મોગલાઇના સંપૂર્ણ અસ્તકાળમાં નવાં યુગ બળો ગુજરાતીઓના જીવનને હચમચાવી રહ્યાં હતાં, તેવા વખતમાં-એ પણ એક આકસ્મિક યોગ હતો કે નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં પ્રારંભનું ખોદ-કામ કરવા માટે, કેટલાક ખાસ માણસોએ જન્મ લીધો હતો.

ઓગણીસમી સદી શરૂ થતાં જ પેશવાઇનો સૂર્ય આથમ્યો અને સને ૧૮૧૮માં પેશવાના સીધા વારસ તરીકે અંગ્રેજોએ ગુજરાતનો કબજો લીધો અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો. પ્રારંભના બે દસકાના ગાળામાં જન્મેલા નિશાળ ખાતાના શ્રીગણેશ બેસવા સાથે જોડાયલા રણછોડદાસ ગિરધરભાઇ ૧૮૦૩માં, પ્રાથમિક કેળવણી તથા વહેમ ખંડનના અગ્રણી દુર્ગારામ મહેતાજી ૧૮૦૯માં, ડેપ્યુટી રા. સા. ભોગીલાલ ૧૮૧૮ માં, ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય સંગીતના અભ્યાસની પહેલ કરાવનાર સંગીતશાસ્ત્રી

આદિત્યરામ ૧૮૧૯માં, અને લગભગ આખા સૈકાની સમયમૂર્તિ ગણાયલા સંસાર સુધારા વિષયક તથા બીજી સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓના શાંત તથા અડગ અગ્રણી કવીશ્વર દલપતરામ ૧૮૨૦માં જન્મ્યા હતા. ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું વ્યાકરણ રચનાર ટેલર સાહેબ પણ આ જ વર્ષમાં જન્મ્યા હતા.

૧૯મી સદીનો ત્રીજો દસકો વળી આ બે દસકા કરતાં વધારે ક્રાન્તિકારક પુરૂષોના જન્મથી વિભૂષિત છે. તત્ત્વજ્ઞાન, શોધખોળ તથા રાજપ્રકરણનાં ક્ષેત્રોમાં વિહરનાર મણિશંકર કીકાણી ૧૮૨૨માં, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સુમેળ સાધવા માટે ગુજરાતમાં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના કરનાર તથા સંગીતપૂર્ણ પ્રાર્થનાઓનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇ પણ ૧૮૨૨ માં; કાપડ વણવાનું કારખાનું કાઢવાનું સાહસ કરવામાં પહેલ કરનાર તથા અમદાવાદના આર્થિક ઇતિહાસનું પરિવર્તન કરનાર રા. બા. રણછોડલાલ રેંટિયાવાળા ૧૮૨૩માં, જન્મ્યા: ધર્મના વિષયમાં અસલ આર્યધર્મનો ઉદ્‌ઘોષ કરનાર તથા પ્રાચીન વેદોમાંથી નવા યુગ માટેનો 'આર્ય સમાજ' સર્જવા માટે ઝંડાધારી બનનાર સ્વામી દયાનંદે ૧૮૨૪માં જન્મ લીધો હતો; લોકપ્રિય ડેપ્યુટી તથા હોપ વાંચનમાળામાં ભાગ લેનાર કેળવણીકાર પિતાના પુત્ર રા. બા. મોહનલાલ, અને પ્રસિદ્ધ (૧૮૩૦) સુધારક, પ્રાર્થના સમાજના સ્તંભ અને પરદેશગમનની પહેલ કરનાર રા. સા. મહીપતરામ-બન્ને એક વર્ષમાં ૧૮૨૯માં જન્મ્યા. સહજાનંદ સ્વામી પોતાનું કાર્ય આ દસકાના અંતરમાંજ અર્ધા સૈકાના જીવન કાળમાં કરી ગયા, ૧૮૩૦. આ બધાયે, ગુજરાતીઓના જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ક્રાન્તિકારક ઘટનાઓ ઉભી કરનાર મહાજનો, ત્રીજા દસકામાં જન્મી ગયા છે.

૧૯ મી સદીના ચોથા દસકામાં ગુજરાતમાં જન્મ લેનાર આત્માઓ ત્રીજા દસકાના આત્માઓ કરતાં ઓછા ગૌરવવન્તા નહોતા.

૧૮૩૨ માં જુવાન સુધારક કરસનદાસ મૂળજી—જેમનું સ્મરણ આપણે ગયે મહીને જ કરી ગયા તે જન્મ્યા.

પછી એટલે ૧૮૩૩ ના વર્ષમાં વીર નર્મદનો જન્મ થયો. આ "પ્રેમશૌર્ય અંકિત" નવયુગના કવિની શતાબ્દી પણ આપણે ગયે વર્ષે ઉજવી. આજ વર્ષમાં ગુજરાતમાં વસવાટ કરીને રહેલા અને વડોદરામાં કદર પામેલા પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય પ્રો. મૌલાબક્ષનો પણ જન્મ થયો હતો.

આ પછી બે વર્ષે એટલે ૧૮૩૫ માં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલ-

કથાનાં પગરણ માંડનાર આજની જયંતિના નાયક રા. બા. નંદશંકરનો જન્મ થયો.

દેશમાં વ્યાપેલા ઉત્સાહને પરિણામે, પુસ્તકો સારા પ્રમાણમાં લખાવા માંડે; એટલે પછી એ પુસ્તકોના ફાલની પરીક્ષા કરનાર તથા તેના ઔચિત્યની તુલના કરનાર વિવેચકની પણ જરૂર પડશે જ એમ માનીને ૧૮૩૬ માં એટલે નંદશંકરના જન્મ પછી બીજે જ વર્ષે પરમાત્માએ નવલરામનો ગુજરાતમાં જન્મ કરાવ્યો.

નવું સાહિત્ય સર્જવા માટે, ભૂતકાલમાંથી પ્રેરણાનાં પાન કરવાં પડે છે. તેટલા માટે સંસ્કૃત શાકુંતલનો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર ઑ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ પણ ૧૮૩૬ માં જ થયો હતો.

સમાજની અનિષ્ટ રૂઢિ તથા આચારવિચારને હસી કાઢવા માટે દશ્ય નાટક જેવું અસરકારક સાધન બીજું નથી. તેથી ગુજરાતીઓને નાટય સાહિત્યનું સફળ દર્શન કરાવનાર 'લલિતા દુઃખદર્શક' ના કર્તા દી. બા. રણછોડભાઇ ૧૮૩૮ માં જન્મ્યા હતા.

ગુજરાતમાં આમ જે વખતે જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં નવજીવનનો ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો, તે વખતે પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન થવા માટે ઇતિહાસ તરફ કેટલાક લોકોનું ધ્યાન ગયું હતું. પરંતુ કેવલ દંતકથાઓને ઇતિહાસ કહી શકાય નહીં. તેથી એ દંતકથાઓને જો પ્રાચીન અવશેષોના અસ્તિત્વ ઉપરથી સમર્થન મળે તો જ તેને ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારી શકાય. તેટલા માટે પુરાતત્વની શોધખોળની અગત્ય જણાવા લાગી. આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓનું નામ ઉંચે લાવનાર ડો. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી ૧૮૩૮માં અને આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત ૧૮૪૦ માં એમ એ બે સમર્થ શોધકોનો જન્મ પણ આ ચોથા દસકામાં થયો હતો.

સુધારાના તોફાની પવનમાં પ્રાચીન મતોનું સંરક્ષણ કરનાર વર્ગનું આગેવાનપણું લેનાર સમર્થ સાક્ષર તથા પ્રસિદ્ધ મુત્સદી એવા મનઃસુખભાઈનો જન્મ પણ આ ચોથા દસકાના અંતમાં (૧૮૪૦ માં) થયો હતો.

આમ આપણે જોઈ શકીયે છિયે કે ૧૯ મી સદીનો ચોથો દસકો જવલંત નામોથી દીપી ઉઠે છે, અને એમાં ખાસ કરીને ઇશ્વરે ત્રણ પ્રતિભાશાળી "નન્ના" ને સુરતમાં મોકલ્યા હતા.

નવા યુગનો પ્રારંભ થતી વખતે, અત્યાર સુધી નહી થયેલી તેવી,

અને હિંદુ સંસ્કૃતિથી ભિન્ન એવી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું સંઘર્ષણ થયું. નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જીવનના લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આવીને ખડાં થઇ ગયાં. નિર્માલ્ય અને નિરૂદ્યમી બની ગયેલા ગુજરાતીઓએ અચંબામાં આંખ ચોળવા માંડી.

ગુજરાતીઓના જીવનમાં એક એવો કાળ આવ્યો જે વેળા તેમના ચિત્તસાગરમાં ક્ષોભ ઉદ્ભવ્યો, પ્રશાન્ત જળ ડહોળાઈ ગયાં, મોજાં મોટાં થઈ, ફીણ ઉરાડતાં કિનારા સાથે અફળાયાં. પ્રાચીન જીવન સરિતાનાં જળનો વેગ જૂના સાંકડા કિનારામાં રોકાઈ શકાયો નહી. કિનારાની માટી અંદર પડી. પાણીમાં મલીનતા સ્થળે સ્થળે જણાવા લાગી. આવાં ડહોળાયલાં જળમાં પડેલા માણસથી માત્ર ચંચુપાત કરી નિકળાય જ કેમ? જે કોઇ જળપાન કરવાને તેમાં પડેલું તે વમળ તથા વંટોળિયાના ઝપાટામાં સપડાઈ વિહ્વળ થયા વિના બહાર નિકળી શકતું નહી. આવી સ્થિતિ અંગ્રેજ લોકના સંપર્કે તથા, તેમના વિવિધ સંસ્કૃતિમય શિક્ષણે દાખલ કરી.

હમણાં ગણાવ્યા તે અગ્રેસરોએ જે જમાનામાં જન્મ લીધો તે સમયનું વાતાવરણ કેવું હતું તે જરા જોઇયે. અંગ્રેજોનો અમલ એ મોગલાઇ અને મરેઠી અમલ કરતાં તેની અસરમાં બહુ જુદો પડી જાય છે. અંગ્રેજ પહેલાંના રાજાઓ દેશના આંતર જીવનપર અસર કરતા નહોતા; અને તેમ કરવાનો તેમને ખ્યાલ સરખો પણ રહેતો નહીં. તેઓ તો આવે, દેશ જીતે, રાજ્ય મેળવે, પૂજાય અને મહારાજાપદ પામે—એટલું જ એમને માટે બસ હતું; અથવા ધન અને કારીગરની કૃતિઓ લૂંટી ઝૂંટી લઇ જવી એજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો.

તેમને પોતાના દેશની સમૃદ્ધિ અર્થે, જીતેલા રાજ્યને પોતાના પર જીવનારો બનાવવો નહોતો. જીતેલા રાજ્યની સમૃદ્ધિથીજ તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી બનેલા ગણતા; અને તેથી દેશના આંતર જીવન પર, તેમની નજર સરખી યે જતી નહીં. એટલે પછી દેશની આંતર પ્રવૃત્તિઓપર તેમની ઝાઝી અસર કયાંથી થાય? આનાથી ઉલટું અંગ્રેજોએ દેશના સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ કૌટુમ્બિક જીવન પર ન અવગણી શકાય તેવી અસર, તેમની કેળવણી આપવાની પદ્ધતિદ્વારા કરી છે.

આ અરસામાં આપણા દેશમાં અને સાહિત્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય સંસ્કૃતિનું જોસભેર આક્રમણ થયું. આ આક્રમણના વિદ્યુત્તેજથી આપણો

દેશ અને દેશીઓ અંજાયા. આપણું સ્વત્વ—આપણી અસ્મિતા-શંકાની ઝોલાએ હીંચવા લાગ્યાં. પરિણામે આપણું ઘણુંક આપણે ગુમાવી બેઠા.

આપણો જીવનપ્રવાહ કેવી રીતે ફેરવવો, આપણા સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી—એ સર્વના પાઠ આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જ લેવા શરૂ કર્યા. આમ કરવામાં આપણે પ્રાચીન સત્યોથી વેગળા ગયા અને કંઈક અવળી દિશામાં દોરાયા.

અંગ્રેજી સાહિત્યના નવા સંસ્કારો ગુજરાતી ભૂમિમાં રોપાવા લાગ્યા. ગુજરાતનું નવજીવન તીવ્ર જ્ઞાનતૃષાથી તલસી રહ્યું. એમાં પુસ્તકો, વાચનમાળાઓ અને પુસ્તકાલયો ઉભરાવા લાગ્યાં. માસિકો, ભાષાંતરો અને સભાઓએ જન્મ લીધા. મંડળો, પ્રવાસો અને પરદેશગમનોએ નવાં પ્રસ્થાન આરંભ્યાં. જીવનમાં, શિક્ષણમાં, આદર્શોમાં, સાહિત્ય પ્રદેશમાં, અને સર્વમાં આમ પશ્ચિમના આદર્શોની ભરતી ચઢી. ઊંઘતું અને મૂગું બનેલું ગુજરાત જાગ્યું. એને વાચા ફૂટી

ગુજરાતના સંસ્કારસાગરનું મંથન થવા લાગ્યું. તેમાંથી નવનીતનાં ફીણ ઉપર તરી આવવા લાગ્યાં. કદી કદી માંહેથી રત્ન પણ નિકળતાં. આમ કેટલાક કાળ સુધી ગુજરાતીઓનું આત્મમંથન ચાલુ રહ્યું. અને આખો સમાજસાગર જ સંક્ષુબ્ધ થયેલો એટલે તેમાં સંયમ પામેલી દરેક મનુષ્યની જીવનસરિતામાં પણ મોડી વહેલી તેની અસર પહોંચ્યા વગર રહી નહીં, આ નવયુગનાં આંદોલનો સહસ્રમુખે વ્યક્ત થયાં.

છાપખાનાંઓની શોધથી વાંચન સીધ્ધું અને સરળ બન્યું, યાંત્રિક શોધખોળથી હુન્નરઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં અણચિંતવેલાં પરિવર્તન થયાં. પદ્ય સાથે ગદ્ય વિશેષ વપરાશમાં આવવા લાગ્યું. છાપાંઓના વાંચનથી જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલવૃત્તિ જાગ્રત થઇ. “ મંડળીઓ મળવાથી થતા લાભ ” લોકોએ જોયા, અને કંપની સરકારના વ્યવસ્થિત રાજ્યવહીવ-ટથી જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થા અને તાલીમદ્વારા મળતી સિદ્ધિ-ઓનો સાક્ષાત્કાર થયો. લોકોને લખતાં વાંચતાં શીખવવા માટે ગામઠી શાળાઓનું સ્થાન રાજ્યે સ્થાપેલી શાળાઓએ લીધું. ભાષાના પ્રાન્તિક ભેદો ટાળનારી વાંચનમાળાઓનો ગુજરાતીમાં પ્રચાર થયો. એ રીતે એક સંગઠિત ગુજરાત બનાવવાનો આ કેળવણીકારોનો પ્રયોગ કંઈક અંશે સફળ થયો. શાળાઓ અને કોલેજમાં અંગ્રેજ લોકોની સ્વાતંત્ર્ય પ્રિયતાની ભાવના

અંગ્રેજી ગ્રંથકારોદ્વારા અભ્યાસીઓના ધ્યાનમાં આવવા લાગી અને તેમ થવાથી, દેશના લોકોની મીંચાયેલી આંખ કંઈક ઊઘડી. તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદા વધી. એ આંખમાં નવાં તેજ પ્રવેશ પામ્યાં. તેની મગજ પર અસર થઇ. પશ્ચિમની એકે એક વસ્તુ માટે મોહ વધ્યો. એક જાતનો નિશો ચડ્યો. પોતાનું પ્રાચીનત્વ ભૂલાવા લાગ્યું. નજર એક તરફ જ લાંબે પહોંચવા લાગી. આમ નવી જાતના પ્રકાશથી અંજાઈ ગયેલી આંખોએ મગજને ભમાવ્યું. બીજી ઇંદ્રિઓને ઉશ્કેરીઃ શરીર ધમપછાડા કરવા લાગ્યું. આખા જીવનમાં એક પ્રકારનો તનમનાટ વ્યાપી ગયો. તેને પરિણામે નવાયુગની કવિતા અને નવું ગદ્ય લખાવા લાગ્યું.

નવ કેળવણીના સંસ્કાર ઝીલનાર થોડુંક અંગ્રેજી ભણેલો અને પદવી લેવા સુધી નહી પહોંચેલો એવો લેખકોનો પહેલો વર્ગ આગળ આવ્યો. નર્મદ, નંદશંકર, નવલરામ, સુરતમાં અને દલપતરામ,મહીપતરામ,ભોળાનાથ, છોટાલાલ–વગેરે અમદાવાદમાં–નવી કેળવણીનો પ્રકાશદીવડો સમાજને દોરવા ધરી રહ્યા.

આ લેખકોએ નવગુજરાતને પોતપોતાનો સંદેશો કવિતા દ્વારા, નિબંધોદ્વારા, ભાષણોદ્વારા, છાપાંદ્વારા, વાર્તાઓદ્વારા, રંગભૂમિદ્વારા અને ધર્મ પ્રવચનદ્વારા પહોંચાડ્યો.

જે કાળની હકીકતનો આપણે વિચાર કરિયે છિયે તે કાળનો ઉત્સાહજ કાંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. નવું ચાલવા શીખેલું બાળક, જેમ વધારે ચાલવાને પડતાં આખડતાં પણ પ્રયત્ન કર્યા જ કરે તેમ, આખી ગુજરાતી પ્રજા કરી રહી હતી. નવી મળેલી શક્તિ વાપરવાને બધાંનાં મનમાં ઉત્સાહ ઉછળી રહ્યો હતો.

સંક્રાંતિકાળની સ્ફુરણાને લીધે, જુદાં જુદાં સાહિત્ય સ્વરૂપોનાં પગરણ આ જ સમયમાં મંડાયાં હતાં. સભાઓ અને મંડળીઓની સ્થાપના ચાર મુખ્ય શહેરમાંઃ મુંબઇમાં ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રચારક સભા, સુરતમાં માનવધર્મ સભા, ભરૂચમાં બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી; એમ થવા પામી હતી.

પ્રાચીનકાવ્યોના સંપાદનના ક્ષેત્રમાં દલપતરામે ૧૮૬૨ માં “ કાવ્યદોહન ” તૈયાર કર્યો. નર્મદે ૧૮૬૦ માં “ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ ” ભેગો કર્યો; અને પછી પ્રેમનંદનો “ દશમસ્કંધ ” પણ સંશોધ્યો.

નવી કવિતા રચવાને માટે રસ તથા અલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, તથા પિંગળનું જ્ઞાન આવશ્યક જણાતાં નર્મદે તથા દલપતે 'રસપ્રવેશ' 'અલંકારપ્રવેશ' તથા 'પિંગળપ્રવેશ' રચ્યાં.

નાટકોના ક્ષેત્રમાં રણછોડભાઇએ ૧૮૬૪ માં લલિતા દુઃખદર્શકનો અપૂર્વ તથા સફળ નાટય પ્રયોગ રચી, નાટકનું પ્રસ્થાન શરૂ કરી આપ્યું.

ઝવેરીલાલે ૧૮૬૬-૬૭ માં શાકુંતલનો અનુવાદ કરી, સંસ્કૃતના સાહિત્યભંડાર તરફ ગુજરાતીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પહેલા ગદ્યનિબંધો પણ દલપત તથા નર્મદે લખ્યા. પહેલો ગુજરાતી કોશ, પહેલો ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પહેલાં જીવનચરિત્રો, પહેલાં હાસ્યરસનાં પુસ્તકો "મિથ્યાભિમાન નાટક" અને "ભટ્ટનું ભોપાળું" પણ આ અરસામાં લખાયાં.

પ્રવાસવર્ણનના વિભાગમાં કરસનદાસનો "ઈંગ્લંડનો પ્રવાસ" ૧૮૬૬માં, અને મહીપતરામની "ઇંગ્લંડની મુસાફરી" ૧૮૭૪માં લખાઇ.

પહેલાં માસિક 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૮૫૦માં, 'બુદ્ધિવર્ધક' ૧૮૫૬માં અને "ગુજરાત શાળાપત્ર" ૧૮૬૨ માં શરૂ થયાં.

ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં ફાર્બસ સાહેબે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા ગુજરાતી રાસાઓ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલો ગુજરાતના મધ્યકાળનો ઇતિહાસ ૧૮૫૬માં અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થયો; તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ૧૮૭૦ માં રણછોડભાઇએ કર્યો. નર્મદાશંકરે "રાજરંગ" લખ્યો.

આ ઉપરાંત, બીજા પ્રચારક સાહિત્યનો અલ્પજીવી ફાલ પણ આ સમયમાં ખૂબ થયો હતો :—એ બધી pioneer પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તમાન યુગના આંદોલનોને જ આભારી છે.

ચિંતનાત્મક તથા બોધક સાહિત્ય તરફ સૌ કોઇને સરખી રૂચિ ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી મનોરંજક વાર્તાઓ તથા વાર્તાના મિષ્ટ રસદ્વારા સદ્બોધ આપનાર "નવલકથા" નો જન્મ પણ આ યુગમાં થયો.

આપણી જયંતિના નાયક નંદશંકરનો "કરણઘેલો" એ આ યુગમાં, આ વિભાગનું એકલ પુસ્તક હોઇ, એની વાર્તા સાહિત્યમાં પહેલ તથા નવીનતાને લીધે એ જમાનામાં—પંચમહાલના વિશાળ મેદાનમાં એકલા ઉભેલા પાવાગઢ જેવી સ્થિતિ ભોગવે છે; અને આગામી શુદ્ધ નવીન યુગનો ડંકો વગાડનાર અગ્રેસર સવારનું સ્થાન લે છે.

નંદશંકરનો જન્મ સં. ૧૮૯૧ ના ચૈત્ર વદ ચોથે થયો હતો. અને સં. ૧૯૯૦ ના ચૈત્ર વદ ચોથને દિવસે એમના જન્મનું સોમું વર્ષ છે. નંદશંકરના સીત્તેર વર્ષના જીવનનો પૂર્વાર્ધ સુરતમાં વીત્યો હતો; અને તે વખતે કેળવણીખાતા સાથેના તેમના નિકટ સંબંધને લીધે તેમના સંબંધી થોડી વીગતો તેમના સમકાલીનોનાં ચરિત્રો ઉપરથી આપણને જાણવા મળે છે; પરંતુ પછીનાં એજન્સી તથા દેશીરાજ્યની નોકરીનાં વીસ વર્ષ અને નિવૃત્તિકાળનાં પંદર વર્ષની વીગતો–નંદશંકર સુરતની સુધારક દુનિયામાંથી ખસી જવાને લીધે–આપણે બહુજ ઓછી જાણીએ છીએ.

છતાં, તેમના જીવનની અને તેમના જમાનાની રસમય વીગતો તેમના ચિરંજીવ વિનાયકરાવે " નંદશંકરજીવન ચરિત્ર " માં નોંધી છે. તેથી આપણને સારું સાધન પ્રાપ્ત થયું છે.

નંદશંકરની જીવનકથા આપણે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈયે; અને મહત્ત્વના પ્રસંગો માત્ર સંભારીને સંતોષ માનિયે.

ઘણા મોટા માણસોની પેઠે, નંદશંકર સાધારણ સ્થિતિમાં જન્મ્યા હતા. તેમના જન્મ પછી, તેમની ત્રીજી વરસગાંઠને દિવસે જ એટલે ૧૮૩૭ માં સુરતની ભયંકર આગ થઇ હતી. સુરત બદસુરત થઇ ગયું. પુરાણા આચારવિચારને બાળી નાખનાર જે સુધારકો સુરતમાં જન્મ્યા હતાઃ તેની આગાહીરૂપ હોય તેમ, સુરતની આગથી ' સોનાની સૂરત ' કહેવાતું સુરત ' ત્રાંબાની સૂરત ' થઈ ગયું.

સુરતના પાપની ભસ્મ ન રહી જાય માટે આગ પછી તરત જ એક મોટી રેલ આવી અને આખા સુરતને ધોઇ ગઈ. ખાલી ખીસ્સે મોટાઇ રાખવાવાળાનો મદ પણ ઊતરી ગયો. તો પછી સામાન્ય વર્ગનું તો પૂછવું જ શું ? આ બનાવો પછી સુરતની સ્થિતિ બહુ દીન થઇ ગઇ.

વેપારધંધો મુંબાઇ ગયો હતોઃ છતાં પ્રાચીન વેપારની જાહોજલાલીને પરિણામે, તથા અધમ દશાએ પહોંચેલા નવાબોના ઠાઠમાઠને પરિણામે " સુંદર, નાજુક લોક વિચિક્ષણઃ શોખી, સફાઈ કરનારા "–આવી રીતે વર્ણવેલી સુરતી પ્રજામાં જ લહેરીપણું પેસી ગયું હતું તે છેક ગયું નહોતુંઃ નવલરામભાઇએ ગુજરાતની મુસાફરીમાં સુરતીઓ માટે લખ્યું છે કે મેળા, મેળાને વરઘોડા, નાચનેરંગ ઠામઠામરેઃ હસતાં રમતાં દીસે સદા સૌઃ કરતા હશે શું કામ ?–" રમિયે ગુજરાતે. એવો સુરતી લાલાઓનો સામાન્ય વ્યવસાય—મિષ્ટાન્નો ઉડાવવાં, નાચ રંગ કરાવવાં, નાટક ચેટક

જોવાં, અને ઉજાણીઓ ઉજવવી - એ બધાને પરિણામે દેવામાં તરબોળ રહેવું; છતાં મિથ્યા કુળ મોટપનું અભિમાન રાખવું—એ ગયું નહોતું.

ત્રીસેક વર્ષની વયે નંદશંકરે કરણઘેલો લખ્યો ત્યારે બાગલાણની આગનું વર્ણન, મોટી હોનારત પછી થયેલી પાટણની ખરાબી, આગમાં ઘરમાં ને ઘરમાં બળી મરેલાં માણસોનાં અવગતિયાં મૃત્યુને લીધે વ્હેમીલા લોકોના મનમાં ઉદ્‌ભવેલી હજાર તરેહની ભૂત, પ્રેત, વગેરેની વાતો ચાલવા માંડેલી—તેનુંજ આછું પ્રતિબિંબ-કરણઘેલાના લેખકે પાટણનું વર્ણન કરતાં ઊતાર્યું છેઃ કેશવ મરાયો, અને ગુણસુંદરી સતી થઈ ત્યાર પછી જે પાટણની ખરાબી થઈ, તેનું આબેહુબ વર્ણન બાળપણાના સંસ્કારોને લીધેજ એ ચીતરી શકાય છે.

બાલમાનસ ઉપર છપાઇ જતી અસર મોટપણે " જગ રૂપ ધરેલું નવાં જનવાં "–તેની પેઠે નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરે છે તેનું આ દૃષ્ટાંત છે.

દશ વર્ષના થતા સુધી નંદશંકર ગોપીપરાની ગુજરાતી જે શાળા ૧૮૨૬ માં ખોલવામાં આવી હતી તેમાં શીખ્યા. તે વખતે ગુજરાતી શાળાઓમાં ગણિતનું ઊંચું જ્ઞાન–મેટ્રીક કરતાં પણ વધારે અપાતું; અને તે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવાતું. ભૂમિતિ શીખવા માટે પણ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાયું નહોતું. નામું અને અક્ષર તો પાકાં જ થવાં જોઇયે એવો આગ્રહ રહેતો. માતૃભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બાળકોનો કેટલો અમૂલ્ય કાળ બચી શકે, તેનું આ સમયની શાળાઓ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. આ શાળાઓ માટેજ ત્રિકોણમિતિનો તરજુમો નંદશંકરે ગુજરાતીમાં કરેલો-તેની વાત આગળ આવશે.

૧૮૪૫ માં એટલે પોતાની દસ વર્ષની ઉમરે ત્રણ વર્ષ ઉપરેજ સ્થપાયલી અંગ્રેજી શાળામાં એ દાખલ થયા. જેમ ગુજરાતી શાળામાં માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ મેળવવાનો લાભ હતો તેમ આ વખતની અંગ્રેજી શાળાઓમાં ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે અંગ્રેજી શિક્ષકો મેળવવાનો લાભ પણ સહજ હતો.

આ કારણથી નંદશંકર મેટ્રીક્યુલેટ ન હોવા છતાં, મુખ્ય અંગ્રેજી કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો એમણે વાંચેલાં અને સમજેલાં. એમના સમયના અભ્યાસક્રમમાં બીજી એક વિશેષતા એ હતી કે, ઈતિહાસને સાહિત્યના અભ્યાસથી છૂટો પાડવામાં આવતો નહીં. તેમ થવાથી વિસ્તૃત ઐતિહાસિક ગ્રંથોજ વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા અને તે દ્વારા સાહિત્યના જ્ઞાનમાં

વધારો કરતા. વળી તે સમયમાં સ્મરણ શક્તિને કસવા માટે સારા લેખકોનાં લખાણ મોઢે કરાવવાનો બહુ રિવાજ હતો. નાનપણમાં કરાવવામાં આવતી આ પ્રકારની ગોખણપટ્ટી સામે ઘણું ઘણું કહેવાવાં આવે છેઃ છતાં નાનપણમાં પૂરૂં સમજાયા વગર પણ મોઢે થઈ ગયેલું એવું સાહિત્ય સંગ્રહ કરી રાખેલા દાણાની માફક મોટી ઉમરે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે.

આ સમયમાં ઠેર ઠેર અંગ્રેજ અમલદારી જોવામાં આવતી; તેથી તેમને કામ આવે તેવા અંગ્રેજી ભણેલા દેશી કારકુનોની જરૂર જણાતાં, કેળવણીની તાલીમ તે દૃષ્ટિએ અપાતી હતી.

આ વખતના અંગ્રેજ અમલદારો ખાનદાનીવાળા ભોળા, અને સદ્ભાવ શીલ તથા ઘણે ભાગે ફોજમાંથી લેવામાં આવતા હતા.

નંદશંકરને ગ્રીન સાહેબના સ્વભાવ ઉપરથી અંગ્રેજોના જાતિસદ્‌ગુણ સંબંધી ભારે અસર થયેલી.

"૧૮૪૯માં ૧૪ વર્ષની વયે અભ્યાસની સાથે સાથે નીચલાં ધોરણોમાં આપણા પ્રાચીન વડા નિશાળિયા" જેવા મોનીટર તરીકે શીખવવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવેલું.

આ પ્રમાણે અભ્યાસ ચાલી રહ્યો હતો. એટલામાં ૧૮૫૧માં તેમનો વિવાહ સોળ વર્ષની વયે થયો. આ વખતે નંદગૌરીની તેમનાં પત્નીની વય પાંચ વર્ષની હતી !

૧૮૫૨માં પોતે મોનીટર મટી, ઉત્તર વિભાગની શાળાના સુપ્રિ. ના કારકુન થયા. તેથી પ્રતિષ્ઠા વધી તથા પગાર પણ વધ્યો. પોતે સાહેબ સાથે ડીસ્ટ્રીકટમાં જતા; અને ઘોડેસ્વારી કરતા. તેમના સાહેબ ગ્રેહામે તેમને ઘોડે બેસતાં શીખવેલું.

વીસમે વર્ષે એટલે ૧૮૫૫માં તેમનાં લગ્ન થયાં: પ્રમાણમાં આ મોટી વયે થયેલાં લગ્ન કહેવાય; કારણ કે આ જમાનાના નવલરામનું પહેલું લગ્ન ૧૧મે વર્ષે અને બીજું લગ્ન ૧૪મે વર્ષે થયેલું. "બાળ લગ્ન બત્રીશી"ની ગરબીઓ લખનાર આપણા સાહિત્ય વિવેચકને આ પ્રશ્ને કેમ અસર કરી હશે તે જાણવાની હવે વિશેષ જરૂર રહેતી નથી.

૧૮૫૬માં એક બનાવ એવો બન્યો જેનાથી ગુજરાતીઓને તેમની અસ્મિતાનું ભાન જગાડનારી વૃત્તિને ટકોર થઈ. અ. કિ. ફોર્બસ સાહેબ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની રસભરી કથા પ્રાચીન રાસાઓ ઉપરથી

"રાસમાળા" નામથી અંગ્રેજીમાં ઉપજાવી કાઢી પ્રકટ કરી. આનું પ્રકાશન ગુજરાતી લેખકોના જીવનમાં કેટલું ઉપકારક થયું છે તે આગળ ઉપર જોઇશું.

લગ્ન પછી બે વર્ષે, પેશ્વાઇની અને સિખ સલ્તનતની ઊની રાખ-માંથી એક જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. સીપાઈઓના બળવા તરીકે ૧૮૫૭ માં જાગેલા આ તોફાન વખતે નંદશંકરની ઉમર સમજણી હતી. તે વખતે બળવાના સમાચારથી સુરતમાં કેવી અસર થઈ હતી તેનું જ્વલંત ચિત્ર તેમના કહેવા ઉપરથી આપણે આજે કલ્પી શકિયે છિયે:

"ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જાગેલા બળવાની ખબર સુરતવાસીઓએ જાણી ત્યારે એન્ડ્રૂઝ લાયબ્રેરી ઉપર ખૂબ જ ધમાલ પડવા માંડી. શાળામાંથી છૂટયા કે લાગલા જ ત્યાં અખબારોમાંથી તાજા હેવાલ જાણવા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ જવા લાગ્યા. તુર્કો અને મરેઠા—બન્નેથી ગુજરાતને ભારે હાનિ પહોંચેલી, તેથી બન્નેની રાજનીતિ ઉપર ઘણા લોકોને કંટાળો હતો. આ બળવામાં રજપૂતોએ ભાગ લીધો નહોતો. કુટુંબની મોટાઇનો જેમને ખ્યાલ હતો તે સઘળા બળવાખોરોથી દૂર જ રહેલા. એ તો પેટના ભૂખ્યા માત્ર પુકારી રહેલા. શિવાજીએ હિંદુપત પાદશાહી સ્થાપવા માટે સાધુ રામદાસની આજ્ઞાથી લઢાઇ ચલાવેલી. ગુરૂ ગોવિંદે ત્રાસને માટેજ મુસલમાનો વિરૂદ્ધ નવો ક્ષાત્ર ધર્મ સ્થાપી, શીખ લોકોને હસ્તીમાં આણેલા: એકે પોતાનું આખું રાજ્ય સાધુને અર્પણ કર્યું અને તેને હાથેથી માત્ર થાપણ તરીકે પોતે સ્વીકાર્યું: બીજાએ મુલ્ક ખાલસાને અર્પણ કર્યો હતો.

પરંતુ ૧૮૫૭ના તેમના વારસદાર બળવા આગેવાનોમાં આવો ઉચ્ચ આશય નહોતો. આમ હોવાથી પરરાજ્ય તો પરરાજ્યઃ પણ સડેલા મોગલો અને લુંટારા મરાઠા કરતાં તેમાં વધારે સુખ જણાતું હતું. તેથી નવી કેળવણી પામેલા-માંથી તો સોએ પંચાણું ટકા બળવાખોરોની વિરૂદ્ધ રહ્યા હતા. કેટલાક તોફાની જીવોને તો ઉથલપાથલનું ક્રાન્તિ—નામજ સ્વાદિષ્ટ ! એટલે તેઓ હરખાવા લાગ્યા કે હવે લુંટવાનો સમય આવ્યો. કેટલાક અણસમજુ લોકો તો મરાઠી પુસ્તકો મગાવી "કસા કામ" શીખવા, તથા મોડી લખવા લાગ્યા. મુસલમાન કોમમાં ગણગણાટ થવા માંડયો કે હવે "દીન" ભગવાનો ! જેવું સૈયદ એદ્રુસને ત્યાં ઢોલક વાગ્યું કે હુલ્લડ થવાનું ! મીયાંભાઇઓ ભેગા મળી તેમના બાપદાદાની બહાદુરીની બડાઈ હાંકવા લાગ્યા.

માલમતાવાળાઓને ભારે ફીકર પડી. પ્રોમીસરી નોટો તો નજીવી કીંમતમાં જવા માંડી. ડાહ્યા ખરીદનારાઓ ન્યહાલ થઈ ગયા. લોકો સુના

રૂપાની લગડી ખરીદી જમીનમાં દાટવા લાગ્યા—એટલામાં બળવાખોરોની હારની ખબર આવી.

આ બળવા વખતે લોક મતની અસ્થિરતા સાથે કંઈક સરખાવી શકાય એવા વીસમી સદીના બે ત્રણ પ્રસંગો અહીં સંભારવા મન થાય છે. ૧૯૧૪માં આખા જગતે જ્યારે જંગમાં ઝૂકાવ્યું ત્યારે સામ્રાજ્યને મદદ કરનાર હિંદમાં, આવી જ રીતે લોકોના જીવ પડીકે બંધાઇ ગયા હતા. ત્યાર પછી ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ ભરાઈ; સ્વરાજનો વાવટો ઉડવાની વાત સાંભળી ત્યારે કોઈ અજબ પ્રકારનો ઉત્સાહ લોકવાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. તે પછીનું છેક તાજું સ્મરણ મીઠા સત્યાગ્રહ અને ના–કર લડતનાં પ્રસંગોનું છે. લોકોમાં રાજ પ્રકરણી વિષય સંબંધી અજબ વિચાર પરિવર્તન થયું હતું; આ પ્રસંગોએ નોંધવું જોઇએ કે, લોકોના પીઠબળમાં ભારે અંતર હતું: બળવા વખતે અંગ્રેજી ભણેલા જ બળવાખોરોથી વિરૂદ્ધ હતા. ત્યારે આ પ્રસંગોએ અંગ્રેજી ભણેલાઓએ જ મુખ્યત્વે કરીને આ અશસ્ત્ર યુદ્ધોના મોરચા માંડયા હતા.

નંદશંકર ૧૮૫૪થી ૧૮૫૮ સુધી અંગ્રેજી શાળામાં એસિસ્ટંટ માસ્તર રહ્યા અને પછી પોતે જે શાળામાં ભણેલા તેજ શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક થવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. આ વખતે તેમનો પગાર અઢીસો હતો. પોતે પહેલા જ દેશી 'હેડમાસ્તર' હતા.

૧૮૬૨માં શાળા પદ્ધતિ જોવા માટે તેમને મુંબઈના એલફીન્સ્ટન કોલેજ જોવા મોકલવામાં આવ્યા. તે વખતે કોલેજમાં રાનડે, ફીરોજશાહ, વિકાજી, વાગલે જેવા આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થનાર વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં હતા. મુંબઇથી પૂના અને પંઢરપુર પણ એ જઈ આવ્યા. સર થીઓડોર હોપ તથા મી. અર્સ્કીનની મમતાને લીધે તેમને સરકારી પૈસે નવો પ્રદેશ, નવા લોકો તથા જુદા જુદા સ્થાનની શિક્ષણ પદ્ધતિ જોવાનો તેમને અવસર મળ્યો હતો. આ પ્રસંગે જ તેમને લાગ્યું હતું કે મહારાષ્ટ્રીઓનું ગદ્ય તે વખતે જેટલી શિષ્ટતા પામ્યું હતું તેટલી શિષ્ટતા ગુજરાતી ગદ્યે પ્રાપ્ત કરી નહોતી.

લગભગ આ જ અરસામાં અર્સ્કીન સાહેબે તેમને વિલાયતની શિક્ષણ પદ્ધતિ જોઇ આવવા સૂચના કરેલી: પરંતુ પોતે કહ્યું છે તેમ મારા વૃદ્ધ પિતાએ રોવા માંડયું કે તને વિખૂટો નહીં મૂકું. સાસરાવાળાં પણ જૂના

વિચારના;, ઘરમાં કંઇ દ્રવ્ય નહીં: કંઇનું કંઇ થાય અને ભવિષ્યમાં સાસરાવાળાં જોડે ટંટો રાખિયે તે કેમ પરવડે ?

તેથી પોતાના વૃદ્ધ પિતાની ખાતર પોતે પરદેશ ગમન કરવાની ના પાડી હતી. એના એ નંદશંકરને ૧૯૦૩માં લગભગ બે વીશી પછી પોતાના પુત્ર વિનાયકરાવને વિલાયત મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પોતાની વૃદ્ધ વયે એ તેમ કરવા તૈયાર થયા હતા એટલા ઉપરથી તેમનો પ્રદેશગમન પ્રત્યેનો અંગત મત જણાઈ આવે છે. એટલું જ નહીં; પરંતુ જ્યારે થોડાંક વર્ષો પછી મહીપતરામ વિલાયત જઇ આવ્યા અને પછી ન્યાતે તેમને પંક્તિ બહાર મૂકયા, તે વખતે તેમને જમવા નોતરી તેમની સાથે એક પંક્તિએ બેસી, એ જમ્યા હતા. અને નાતથી જુદા પડવા રૂપી પ્રાયશ્ચિત્તનો રૂ. ૨૭૦૦) દંડ મહીપતરામ પાસે ભરાવવાનું કબૂલાવી, તેમને ન્યાતમાં લેવરાવવાની નંદશંકરે જ જહેમત ઊઠાવી હતી.

લગભગ ૧૮૬૭ ના મે સુધીમાં અંગ્રેજી સ્કુલના એસિસ્ટંટ માસ્તર, હેડમાસ્તર, અને ટ્રેનીંગ કોલેજના હેડમાસ્તર-એમ ચઢતા દરજ્જાની શિક્ષકની નોકરીમાં તેમણે સમય ગાળ્યો હતો.

હેડમાસ્તર હોવાની સાથે, હોપ સાહેબ સુરતમાં જ્યારે કલેકટર થઇને આવ્યા ત્યારે તેમણે નંદશંકરને શાળા ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં રોકયા હતા.

તે વખતના કામકાજમાં આજે સંભારવા જેવાં બે મહત્વનાં લોકોપયોગી કાર્યો નજરે પડે છે: એક રાંદેર અને સૂરત : રન્નાદે અને સૂર્યપુરને : જોડનારો હોપ બ્રીજ અને બીજું દીલ્હીગેટનો ધોરી રસ્તો : આ સમયનું શહેર સુધરાઇના કામકાજનું જ્ઞાન નંદશંકરને લગભગ ત્રીસ વર્ષ વાનપ્રસ્થ થઇને રહ્યા પછી, સુધરાઇના ઉપ-પ્રમુખ તથા પ્રમુખ તરીકે કામ આવ્યું હતું. તે દૃષ્ટિએ આ વખતનો અનુભવ મહત્ત્વનો ગણવા જેવો છે. હાલમાં સામાન્ય ગણાતા અંગ્રેજી શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકની તે સમયની કલેકટરીમાં કેટલી ઇજ્જત તથા કેટલું વજન હતું તે પણ આપણને જાણવાને મળે છે.

૧૮૬૩-૬૪ નો રૂના સટ્ટાનો પવન તથા લોકોની થયેલી પાયમાલી અને પ્રસિદ્ધ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની સટ્ટાના નેપોલિયન તરીકેની ખ્યાતિ એનાથી આ વખતે સુરતમાં પણ અસર થયા વગર રહી નહોતી.

અમેરીકાની લઢાઇને લીધે હીંદનું રૂ, મેંચેસ્ટરને તેજ ભાવે ખરીદવું પડયું; એટલે ભાવ વધી ગયા. વ્યાપારીઓના લોભનો થોભ ન રહ્યો; પરંતુ એટલામાં લડાઇ ધાર્યા કરતાં વહેલી બંધ પડી : રૂના ભાવ બેઠા : અને સટ્ટો કરનાર માર્યા ગયા. સાથે લાગાં બેંકોએ, અને પેઢીઓએ દેવાળાં કાઢયાં. હજારો રાંડીરાંડની પૂંજી સટ્ટાની રેલમાં તણાઈ ગઈ. દેવાળિયાઓને અંગ્રેજી વ્યાપારી કાયદાનો લાભ મળ્યો : એટલે અપ્રમાણિક વેપારીઓને હજારો દગલબાજી સુઝી. દેશી રાજ્ય હોત તો દેવાળિયાઓને અવળી ઘાણીએ પીલત અને લોકોને સોળે સોળ આના અપાવત : પરંતુ યૂરોપની વ્યાપાર-અનીતિ મુંબઇમાં જામતી ગઈ. અને ત્યાંથી હિંદભરમાં પ્રસરી. આ આર્થિક ઉથલપાથલને લીધે જૂની પેઢીઓ ટૂટી ગઈ: અને નવી તરેહની નાણાંની વહેંચણી થવા પામી. જૂનાં જાળાં ખંખેરાઈ ગયાં: અને નવાં બંધાયાં. માખી જેવાં ભોળા લોકોને માટે, કરોળિયાની જેમ, વ્યાપારીઓ જાળ પાથરતાં શીખ્યા.

પ્રેમચંદ રાયચંદ તૂટયા તે પહેલાં ત્રણ મહિના ઉપર જ નંદશંકરની જુજ થાપણ તેમણે મોકલી આપી હતી. એટલે આ અકસ્માતમાંથી તેમને પરમેશ્વરે બચાવ્યા હતા.

આ અરસામાં નંદશંકરને કેટલાક મિત્રોના પરિચયનો લાભ થયો. રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇ સદર અમીન તરીકે સુરત આવ્યા. સંસાર તથા ધર્મની સુધારણા માટે આગ્રહવાળા આ અમદાવાદી નાગર ગૃહસ્થ. આદિ બ્રહ્મસમાજનું ગુજરાતી રૂપાંતર શોધવામાં તે વખતે મશગુલ હતાઃ શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીતના પણ એ ખૂબ શોખીન હતા.

અહીં સહજ જણાવી લઇયે કે નંદશંકરનું વલણ તેમના લહેરી જમાનામાં કંઈક અંશે Puritan "ચોખલિયા" જેવું હતું. તેથી ગાનારીઓના કૃત્રિમ અને અશ્લીલ સંગીતનો ત્યાગ કરવા જતાં તેમણે સંગીતની કલાને જ વર્જિત કરેલી. [ઔરંગઝેબના પ્યુરીટન ઝનૂને જેમ સીતાર, સારંગી વગેરે સંગીત સાધનોને ચિતાપર ચડાવ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે તેમ, આ જમાનામાં ગુણકાનું ગાયન સાંભળવાનું નીતિવિરૂદ્ધ ગણાવા લાગ્યું હતું.] જેથી તેમની મિત્રમંડળીમાંના લગભગ બધા સભ્યો ઉસ્તાદી ગાયનના શોખીન હોવા છતાં, નંદશંકર તેનાથી અલિપ્ત રહ્યા હતા. વિનાયકરાવ લખે છેઃ "તેમને કોઈપણ જાતનું વ્યસન નહોતું. ન

ખાય પાન, ન પીયે બીડી, ન ખાય તમાકુ : ભાંગ શરાબ તો બીલકુલજ દૂર. માત્ર " એ જમાનાના છાંટા મને આ ઊડયા છે "—એમ કહી એમની તપખીરની દાબડી હસતાં હસતાં એ બતાવતા."

શ્રી. નરસિંહરાવ પોતાના સ્મરણમુકુરમાં, (પૃ. ૧૦૭) " માસ્તર સાહેબ " એટલે નંદશંકરનું રેખાચિત્ર આમ દોરે છેઃ "રોજ સાંજે પાંચ દસ મિત્રોની બેઠક થાય. તેમાં નંદશંકર માસ્તર તકિયે બેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સૂંઘતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકુ બે બાજુ ધૂણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમજ હસવામાં પણ અનુનાસિક–એવા માસ્તર સાહેબની નિખાલસ મૂર્તિ...સ્મરણમાં પ્રકટ થાય છે."

શિક્ષણખાતામાં નંદશંકર હતા તે સમયમાં તેમણે "ગુજરાતમિત્ર"માં સંસાર–સુધારો તથા વહેમ ખંડન વિશે અંગ્રેજીમાં લેખો લખી, તથા ભાષણો કરી સુરતમાં સુધારા પક્ષને પોતાનાથી બનતી મદદ આપતા હતા. પુલારાણીમાં ભરાયલું ભૂત કાઢવા માટેનો ભુવાઓનો જે ચિતાર પોતે આપ્યો છે તે આજ જમાનાનાં દુર્ગારામ મહેતાજીનાં ભાષણોનું ભાન કરાવે છે. આજ 'ગુજરાતમિત્ર'માં નવલરામે 'કરણઘેલા' ઉપરનું વાર્તિક લખ્યું હતું; અને નંદશંકરે નવલરામના વીરમતી નાટકનું અવલોકન લખ્યું હતું.

નંદશંકરનાં કેળવણી ખાતાનાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોની પ્રવૃત્તિઓની આપણે ઉપર નોંધ લીધી. પરંતુ તે ઉપરાંત આ અરસામાં એક એવી પ્રવૃત્તિ તેમણે આદરી જેને લીધે તેમના જીવનભર તેમજ જીવન પછી પણ તેમનું નામ ઘણાના જાણવામાં રહ્યું.

નંદશંકરના ઉપરી અધિકારી રસલ સાહેબે તેમને સૂચના કરી કે " ગુજરાતી ગદ્યમાં વાર્તાનું એકકે પુસ્તક નથી તેથી તમે તે લખો." અંગ્રેજી ઓફીસરોને પોતાને દેશી ભાષાનો પરિચય કરવાનું સહેલું પડે તેથી તેમણે ઉત્તરહિંદમાં હિંદીમાં તથા ઉર્દુમાં ગદ્ય કથાઓ લખાવવાના અખતરા કર્યા હતા. તેવીજ રીતે ગુજરાતીમાં વાંચવી સરળ પડે તેવી વાર્તા લખવાની પ્રેરણા નંદશંકરને મળી.

આવી રીતે બીજાની પ્રેરણાથી લખાયલાં પુસ્તકોની તાત્કાલિક ખ્યાતિ તો થાય છે જ : પરંતુ તે ખ્યાતિ લાંબો કાળ ટકતી નથી : પરંતુ " કરણઘેલા "ના કર્તાના ચિત્તમાં ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિ-

હાસ, ફાર્બસ સાહેબે ૧૮૫૬ માં પ્રકટ કરેલી રાસમાળાના પરિચયથી રમી રહ્યો હતો; રજપૂત કાળના ગુજરાતનાં આછાં સ્વપ્નાં વાંચનારના મનમાં ખડાં થઇ જાય એવી રસાળ વાણીમાં આ "રાસમાળા" નો ઇતિહાસ લખાયો હતો. એટલે, વિનાયકરાવ લખે છે તેમ "એક જાદુગર આવ્યો અને પોતાના દંડનો શિલા ઉપર મંત્ર ભણી પ્રહાર કર્યો. પ્રહાર થતાં જ તે શિલા ફાટીને માંહેથી ગદ્યસરિત રેલાતી નિકળી."

રસલ સાહેબે સૂચના કર્યા પછી નંદશંકરના મનમાં વાર્તાનો વિષય પસંદ કરવાના વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. આવી વાર્તા લખવાનું બીડું ઝડપતા પહેલાં, નંદશંકરની કેટલીક પ્રાથમિક તૈયારી હોય એમ જણાય છે. ઐતિહાસિક વાર્તા લખવા માટે ઐતિહાસિક નવલકથા વાંચવાનો તેમને ભારે શોખ હતો.

સ્કોટ, લીટન, ડીકન્સ તથા થેકેરે–એ ચાર અને ખાસ કરીને પહેલા બે–ઇતિહાસના પાયાવાળી સંખ્યાબંધ નવલકથાઓ લખનાર પ્રસિદ્ધ–નવલકથાકારોનો–તેમનો પરિચય વિશેષ ગાઢ હતો.

ખાસ કરીને ઉચિત ઐતિહાસિક સમયની પસંદગી કરવામાં તેમને થોડી ઘડભાંગ થયેલી જણાય છે.

લીટનની ત્રણ નવલકથાઓ : "Last of the Barons", "Last days of Pompi" અને "Last of Tribunes" તથા સ્કોટનાં "Lay of the Last Minstrel" જેવાં પુસ્તકોમાંના Last–એટલે "છેલ્લો" એ શબ્દે તેમના મનનું નિરાકરણ કર્યું. જૂની–અસ્ત થતી પેઢીના પ્રતિનિધિને લગતી કોક ઘટના પસંદ કરવાનું તેમને આ ઉપરથી આપોઆપ સૂઝ્યું હોય એમ કહેવાનું મન થાય છે.

રાસમાળાનાં પાનાં ખૂબ આતુરતાથી એમણે ફેરવવા માંડયાં. ટોડનો "રાજસ્થાન" નો ગ્રંથ એમણે ઉપયોગમાં લીધો હોય એમ જણાતું નથી. તેથી એમની આંખ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર જ ઠરી: અને "ચાંપાનેરની પડતી" "સોમનાથનો નાશ" અથવા "અણહિલવાડનું પતન" અથવા "ગુજરાતની રજપૂત સત્તાનો અંત"—એ ત્રણ–નાટયકૃતિને માટે પણ ઉચિત ગણાય તેવી–ઘટનાઓ ઉપર પસંદગીનો કળશ ઢળ્યો.

ત્રણે વિષય ગુજરાતના રજપૂતકાળના ઇતિહાસને લગતા હતા :

પરંતુ આખરે તેનું ગમે તે કારણ હોય; તેમનો નિર્ણય "અણહિલવાડના પતન" માટે થયો. એમની નવલકથાનું ગુજરાતી પેટા મથાળું—કરણઘેલો: ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા " અને અંગ્રેજી Sub-title= Karan Ghelo–The Last of the Rajput Kings of Gujarat"-એ પ્રમાણે છાપેલું છે તે—લીટનની નવલકથાઓની સીધી અસરના સૂચક પુરાવારૂપ છે.

વાર્તાનું હાડપિંજર અથવા ખોખું રોમ, ગ્રીસ તથા એંગ્લોસેક્સન પ્રજાની પડતીના સમયની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી એમણે ઘડી રાખેલું–તે આ પ્રમાણે હતું: " એક જમાનો અસ્ત પામતો, બીજો ઉદય ગિરિ ઉપર ડોલતો : મગરૂબીનો માર : વ્યભિચારની હાર : ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય"+ આ ખોખામાં તેમને માત્ર ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી પ્રસંગ અને નામ ભરી દેવાનાં બાકી હતાં. લોકોના રીતરિવાજ, તેમનું સામાજિક, રાજકીય તથા ધાર્મિક વાતાવરણ–એ પ્રકારની ભોંય ઉપર વાર્તાનું ચિત્ર ખડું કરવાનું હતું.

રજપૂત કાળનો અંત ચીતરવામાં, નંદશંકરને સુરતની નવાબીના અસ્તકાળ સંબંધની અનેક વાતો પણ કામ લાગી હોય તો નવાઈ નથી.

આ વાર્તા જેમ જેમ લખાતી ગઇ તેમ તેમ નંદશંકર તેમના મિત્રમંડળમાં તે વાંચી બતાવતા હતા. જેમ જેમ પ્રકરણો લખાતાં ગયાં તેમ તેમ સાયંકાળે ભોળાનાથભાઈ, વિદ્યારામ પોતાના સસરા તથા મિત્ર મુનસફ દોલતરામજી–તેમની સમક્ષ પોતાના મકાનમાં તે વાંચી સંભળાવતા.*

+ જૂઓ " જીવનચિત્ર" પાનું ૧૬૬.

* શ્રી. વિનાયકરાવના આ વિધાનથી કંઇક વિરૂદ્ધ એવું બીજું વિધાન શ્રી. નરસિંહરાવે સ્મરણમુકુર (પૃષ્ઠ ૧૦૮)માં મૂક્યું છે: " કરણઘેલો એ વાર્તાગ્રંથ પ્રકટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો-મારા પિતા સહિત-આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાબોલા માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રંથ કયારે, શી રીતે, છાનામાના લખ્યો ! આ ભાવ દર્શાવનારા ઉદ્ગાર માસ્તરની સમક્ષ મારા પિતાએ કાઢયા, તે સાંભળી માસ્તર સાહેબે માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ રાખ્યું હતું. આટલો વાર્તા ગ્રંથ લખીને પછી માસ્તર બંધ જ પડયા તે અજબ જેવું લાગે છે. અને કેટલાક અનુદાર પુરૂષો એટલે સુધી જાય છે કે એ ગ્રંથ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહીં–એમ કહે છે: માસ્તર સાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવેલા અમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દુષ્ટતા ગણિયે છિયે."

નંદશંકર કેમ લખતા તે માટે નંદશંકરનાં પત્ની લખે છે: "પોતાને લખતાં લખતાં વિચાર એટલા ઉભરાતા કે ઘણીવાર એ અટકી જતા. કદાચિત જ એમને છેકવું પડતું. ઘરમાં એક લીંપેલી કોઠી હતી તેમાં લખેલાં કાગળિયાં રાખતા; જમીન ઉપર બેસી ઘુંટણ ઉપર કાગળ મૂકી સડસડાટ લખ્યા જતા: ન મળે મેજ કે ન મળે ખુરશી, પોતે ભલા ને પોતાની ચટાઈ ભલી: લખવામાં એટલા તલ્લીન થઈ જતા કે શાળામાં જવાનો વખત થઇ જતો ત્યારે મારે ઉપર આવીને તેમને ધૂનમાંથી જગાડવા પડતા. પોતાનું લખેલું મિત્રોમાં વાંચી સંભળાવતા, ને આગળ લખતા."

વાર્તા લખાતી જતી હતી તે સમયના, પોતાની માતુશ્રીના વિશેષ ઉદ્દ્ગાર વિનાયકરાવ ટાંકે છે: કે "શરમને લીધે હું બહાર ન આવું ને પાછળના ઓરડામાં એકલી બેસી સાંભળું: પણ કોઈ કરૂણારસમય વર્ણન સાંભળતી ત્યારે મારાથી રડાઈ જતું. તેથી મારાં ડસકાં સાંભળી ભોળાનાથભાઇ મને આગલા ઓરડામાં બોલાવતા.—"

કરણઘેલો એ નંદશંકરની ચિરંજીવ કૃતિ છે: ટીકાકારને તેની ન્યૂનતાઓ જણાય, તેની ભાષામાં દોષો દેખાય, અંગ્રેજીની ચોખ્ખી અસરની ગંધ આવે, સંવાદોની ન્યૂનતા અને કવચિત દીર્ઘસૂત્રી તથા અપ્રાસંગિક લાગતાં વર્ણનોથી નીરસતા પણ આવતી જણાય છતાં એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે પ્રારંભદશાની અપકવતા અનિવાર્ય હોવા છતાં નંદશંકરની વર્ણન શક્તિ અદ્દ્ભુત છે. જે વસ્તુનું એ વર્ણન કરે છે તે આપણી આંખ આગળ તરવા માંડે છે:–આ ગુણ સ્કોટની પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓના વાંચનથી વિકસ્યો હોય એમ અટકળી શકાય છે.

પરંતુ સ્કોટના જે નવલકથાકાર તરીકે ગુણ છે તેની ગુણ સીમા પણ સાથે સાથે છે તે સામે આંખમીચામણાં ન થઈ શકે. બહુધા બાહ્ય કુદરતનું અને પ્રસંગોનું વર્ણન કંઈક અંશે શામળભટ્ટની પદ્ય લોકવાર્તાઓમાં આવે છે તેવું તેમાં દેખાય છે. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનાં મુખ્ય પાત્રોના જેવાં માનસિક પૃથક્કરણ અને લાગણીઓમાં યુદ્ધનું માનુષી વર્ણન આપી, પાત્રોની જીવંત મૂર્તિઓ સર્જી શકવામાં કલાની ન્યૂનતા જણાય છે.

'કરણઘેલો' વાંચતાં આજના વાંચનારને બહુ નિરાશા લાગશે–એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. આ વાર્તામાં એકકે એવું પાત્ર નથી કે જેના ચારિત્ર ઉપર આપણે મોહી પડિયે. કનૈયાલાલ મુનશીનાં એ જ રજપૂત

કાળની જાહોજલાલીની ત્રણ વાર્તાઓનાં બોલતાં ચાલતાં ભવ્ય પાત્રો આ પ્રસંગે સંભારવાનું મન થાય છે.

ગુણસુંદરીનું ચારિત્ર વાંચકને રૂચે એવું છે; પણ તેની તો વાત શરૂ થાય છે અને ત્યાંજ પૂરી થાય છે. માધવની પહેલાં દયા આવે છે, પણ એ દેશદ્રોહી નિવડ્યો એટલે દયા કરતાં એના વિશેનો તિરસ્કાર વધી જાય છે. કરણઘેલાની પાછળથી દયા આવે છે; પણ એણે તો કર્યું તેવું પામ્યો એટલે એને માટે દયા આવવા છતાં એના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. રૂપસુંદરી, કમલારાણી અને દેવળદેવીને તો ચારિત્ર્યવાન ગણે જ કોણ ? અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી, મલેક કાફુર–એ તો આપણા ગૂજરાતના દુશ્મન એટલે એમને માટે આદર કેવો ? શંકરદેવ, ભીમદેવ ઠીક છે: પણ એ કાંઇ મુખ્ય પાત્રો નથી.

"કરણઘેલા"ના ઐતિહાસિક તંતુઓની યથાર્થતા સંબંધી કંઇક જોઇયે. લઘુકર્ણ અથવા કર્ણ બીજાના નામથી વંશાવળીઓમાં બતાવેલો કર્ણદેવ સં. ૧૩૫૩માં ગાદીએ આવ્યો હતો: અને સં. ૧૩૬૩માં તેનો કાળ થયો હતો. આજ સમયમાં રચાયલા જિનપ્રભસૂરિનામાં આપ્યા પ્રમાણે અલાઉદ્દીનના લશ્કરે સં. ૧૩૫૬માં-એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૦ની સાલમાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તે લશ્કર ઉલુઘખાન નામના સરદારની સરદારી નીચે આશાપલ્લી–આગળ આવ્યું× ચઢાઇના કારણ તરીકે–મંતી માધવપેરિઓ–મંત્રી માધવની પ્રેરણાને ગણાવેલી છે. એમાં મંત્રી કઇ નાતનો હતો તે જણાવ્યું નથી. મેરુતુંગાચાર્યની "સ્થવિરાવલિ" અથવા "વિચારશ્રેણી"માં સં. ૧૩૬૦ યવનાઃ માધવ નાગર વિપ્રેણ આનીતાઃ એમ ઉલ્લેખ છે: પરંતુ અહીં આક્રમણની સંવત ખોટી છે: એટલે માત્ર સાંભળીને આ હકીકત મૂકવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે.

પદ્મનાભે "માધવ મહિતુ સાથિ મોકલ્યુ પોસાતુ પરધાન" એમ માત્ર માધવનું નામ આપ્યું છે: તેની નાતજાત આપી નથી.* નવલરામ-

× વિશેષ માટે જુઓ: "પુરાતત્ત્વ" પુ ૪. 'ગુજરાતનો પહેલો સુબો':

* જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧, અંક ૩. (સં. ૧૯૭૭)ના પરિશિષ્ટમાં 'વીરવંશાવલિ' અથવા 'તપાગચ્છ વૃદ્ધ પટ્ટાવલિ' (પૃ. ૪૩) ઉપર નીચેનો ઉલ્લેખ છે:

"અહેવઈ-ગુજ્જરાતિ વીસલનગરા વાડવ મંત્રી માધવભાઈ કેશવ થકી રાજા શ્રી કર્ણ લડી નઇ. તૂરકાણી રાજ્ય હૂઓ......પુનઃ વિ. સં. ૧૩૬૪ વર્ષિ સિદ્ધપુર–નયરિ સિદ્ધરાયકૃત રુદ્રાલયનો છેદ હૂઓ" –એમ માધવને વીસલનગરા નાગર તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

ભાઈ એ " ઇતિહાસની આરસી " માં—ધિક્ નાગર નગુરા એમ દંતકથાને-આધારે—અથવા રાસમાળામાં ભાટચારણોએ મુસલમાનોની ચડાઈ ને વાસ્તવિક બનાવવા જે પ્રસંગ યોજ્યો છે-તેને આધારે જ એમણે એ વાક્ય લખ્યું જણાય છે.+

અલ્લાઉદ્દીનનું લશ્કર અમદાવાદથી સોરઠમાં સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરવા વળ્યું: અને શેત્રુંજાનાં મંદિરોને તોડયાં. એટલે કર્ણ, માત્ર લશ્કર આવવાથી નાસી છૂટયો જણાય છે.

પદ્મનાભના કથન પ્રમાણે ઉલુઘખાન પહેલાં પાટણ આવ્યો હતો: ત્યાંજ કર્ણદેવનો પરાજય કરી તે શહેરને લૂંટી, પછી આશાવલી આવ્યો હતો. પરંતુ જિનપ્રભે આપ્યા પ્રમાણે મોડાસાથી પેસતાં પહેલું આસાવલી આવે છે: છતાં કર્ણ જે નાસી છૂટયો તે પાટણથી કે આસાવલીથી તે બાબત, હજી પણ સંદિગ્ધ જ રહે છે.

કર્ણદેવની અનેક રાણીઓમાંની કમલારાણી-અથવા મુસલમાનો કહે છે તેમ કવલા—કૌલારાણી—પકડાઇ—તે બાબત પણ ઐતિહાસિક આધાર નથી: ભાટચારણની વાત સિવાય. તેની પુત્રી દેવળદેવી અલાઉદ્દીનના પુત્ર ખીજરખાં સાથે પરણાવી હતી: તે વાત પણ તેટલીજ ગલત છે એમ: "નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા"ના ૧૯૩૧ના માઘ અંકમાં બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે મજબૂત શંકા ઉઠાવી છે: તે તરફ આપ સૌનું ધ્યાન ખેંચવા હું રજા લઉં છું:

આ વિદ્વાન લખે છે કે: કૌલારાણી તથા દેવલદેવીની ઘટનાને ઐતિહાસિક બનાવનાર કેવલ અમીર ખુસરૂ છે: " દવલરાની વ ખિજૂખાં એ નામના ફારશી " " આશિકી " કાવ્યની રચના કલ્પિત અને અર્ધ-ઐતિહાસિક છે. અમીર ખુસરૂ રાજકવિ હતો: અને હિંદુઓ તરફ તેને ઘૃણા હતી. તેથીજ તેણે હિંદુ રાજાની નિંદા કરવાના આશયથી આ કલ્પિત કથાનકને પોતાના કાવ્યમાં દાખલ કર્યું છે:

કાવ્યનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

+ જુવો 'રાસમાળા' નું વાક્ય ભા.૧. પૃ. ૩૮૦

" રાજ્ય મેળવવાના લોભ આગળ, મુસલમાન હલ્લા કરનારાઓને એક કરતાં બીજા કારણની જરૂર હોય નહી. પણ હિંદના ભાટો, રાજ્ય સંબંધી મોટી વાતને ઘર વિશેનું ખાનગી કારણ લાગુ પાડી દેવામાં આનંદ પામે છે. તેઓએ હાલના પ્રસંગને માટે પણ નીચેની વાત લખી રાખી છે.

કાવ્યની શરૂઆતમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીનો દિગ્વિજય અને તે દ્વારા હિંદમાંથી હિંદુ ધર્મ નાબુદ કરવાના પ્રયાસોનું વર્ણન છે. પછી અલાઉદીનનું ગાદીનશીન થવું, ગુજરાતના રાજાને કેદ પકડવો અને સંપૂર્ણ ગુજરાતને આગથી તારાજ કરવું, ગુજરાતપર ફરી ચઢાઇ, તે પછી ગુજરાતના રાજાની સ્ત્રી કમલાદેવીને પકડીને અલાઉદીનની બેગમ બનાવવામાં આવે છે.

કમલાદેવીની બે પુત્રીઓ જેમાંની એક મરી ગઈ છે, બીજી પુત્રી છ મહિનાની છે, તેને તેડાવી ખિજ્રખાં સાથે તેનાં લગ્ન કરે છે. રાજા આ માગણી આનંદથી સ્વીકારે છે. દેવગિરિનો રાજા શંખલદેવ કરણની પુત્રી દેવળદેવીનું પોતાના ભાઇ ભિલમદેવ માટે માગું કરે છે, જે અનિચ્છાપૂર્વક કરણ સ્વીકારે છે, અને દેવળદેવીને દેવગિરિ મોકલે છે. રસ્તામાંથી ઉલુઘખાંના સૈનિકો તેને પકડી પોતાના સેનાપતિ પાસે લઈ જાય છે, અને ત્યાંથી તેને રાજધાનીમાં મોકલે છે. ત્યાં ખિજ્રખાં અને દેવળદેવી વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે. આ વખતે ખિજ્રખાંની વય ૧૦ અને દેવળદેવીની ૮ બતાવી છે ! ખિજ્રખાં, તે પછી અલપખાંની છોકરી સાથે પરણે છે, અને પાછળથી દેવળદેવી અને ખિજ્રખાં વચ્ચે પ્રેમ જામતાં છેવટે બન્ને પરણી જાય છે. ખિજ્રખાંના ઉત્તરજીવનની વાત કહી કાવ્ય પૂરૂં થાય છે. આ કાવ્ય એકંદર ૪૫૧૯ લીંટીનું છે.*

આ મહાકાવ્યના વસ્તુનો આધાર લઇનેજ ફરિસ્તાએ પોતાના ઇતિહાસમાં આ કાવ્યની હકીકતને ઐતિહાસિક હોવા બદલની મ્હોર છાપ આપ્યા જેવું કર્યું છેઃ અને આ સ્વરૂપમાં આમ પ્રચાર પામેલી આ જ આખી ઘટના, હિંદી કાવ્યોથી એટલે "ભાષા"થી પરિચિત એવા ભાટ ચારણોએ, ફાર્બસ સાહેબને પૂરી પાડી હોય એમ બહુ સંભવિત છે. તેને લીધે રાસમાળાનો આધાર લેવાઈ લખાયેલી નંદશંકરની વાર્તામાં તે ઘટના હવે ચોકકસ જામી ગઈ છેઃ અને આપણાં મગજમાં ઘર કરી બેઠી છે. ખરૂં જોતાં, કર્ણની પુત્રી તરીકે 'દેવળદેવી' એવું નામ જ કેવલ કલ્પિત છે. તો એ નામ અમીર ખુસરૂને મળ્યું કયાંથી ? ચિતોડ પાસે રણસ્થંભોરનો પ્રસિદ્ધ ગઢ છે. તેનો રાજા તે વખતે હમીરદેવ હતો. આના

*** આ સંબંધી "ગુજરાતી" અઠવાડિકના જુલાઈ ૧૯૩૧ ના એક અંકમાં "ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ" નામથી બાબુ જગનલાલ ગુપ્તના પ્રસ્તુત લેખની નોંધ પ્રકટ થઇ હતી.**

સંબંધી સંસ્કૃત **हम्मीरमहाकाव्य** નયચંદ્રસૂરિએ રચેલું છે. રણસ્થંભોરના પતનનું વર્ણન તે સિવાય બીજાં ઘણાં કાવ્યોમાં મળી આવે છેઃ એ પુસ્તકો પ્રમાણે હમીરદેવની એક પુત્રીનું નામ દેવલરાણી હતું. અને, જેવી રીતે સતી પદ્મિનીને પોતાની સ્ત્રી બનાવવાની અલાઉદ્દીનની મુરાદ બર આવી નહોતી, તેમ રણસ્થંભોરની રાજકુંવરી દેવલરાણીને પણ પોતાના પુત્ર સાથે પરણાવવાની તેની લાલસા પાર પડી નહોતી.

આવી બેવડી નિરાશામાંથી પાદશાહનું મન બહલાવવા, અને કર્ણનાં તથા દેવળદેવીનાં નામ બદનામ કરવા માટે અમીર ખુસરૂએ આ "ઇશ્કિયા" ની રચના કરી હતી—એમ માનવાની તરફેણમાં મજબૂત વ્હેમ ઉભો થાય છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ 'કરણઘેલા'માં દેખાતા એક કાલાતિક્રમ દોષ (anachronism) તરફ, ધ્યાન ખેંચ્યા વગર અભ્યાસીને ચાલે તેમ નથી. કરણઘેલામાં આપેલી હરપાળની વાત તથા તેની રાણી ફૂલાદેવીને વળગેલા ભૂતની વાત—એ બન્ને કર્ણના થઈ ગયા પહેલાંની ઘણાં વર્ષો ઉપરની વાત છે.

હરપાળ મકવાણો (રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૦૯૦–૧૧૩૦) કર્ણ બીજાનો—કરણ વાઘેલાનો સમકાલીન નહીં, પરંતુ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવ સોલંકીના સમયમાં હતોઃ અને હરપાળનો આશ્રયદાતા આ કર્ણ સોલંકી હતો. (ઈ. સ. ૧૦૭૨–૧૦૯૪) કેસરદેવને મારનાર હમીર સુમરાને, સિંધના સમા જામહાલાજીના કુંવર હિંગોળજી અને હોથીજીએ ઈ. સ. ૧૧૪૭માં માર્યો હતો.

આ હરપાળથી જ ઝાલાવંશ અને રાણાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેથી કરણઘેલામાં આપેલી હરપાળની વાત—એ ઐતિહાસિક વિરોધ છે

ફૂલાદેવીને વળગેલું ભૂત–વગેરે વાત પણ કર્ણ સોલંકીના સમયની છે. બાબરો ભૂત તેજ **बर्बरक** : તેને જીતવાથી સિદ્ધરાજને શિલાલેખોમાં **बर्बरकजिष्णु** કહીને ઓળખાવેલો છેઃ હરપાળે આ બાબરા ભૂતને વશ કરી, તેની છૂપી મદદથી ૨૩૦૦ ગામે તોરણ બાંધ્યાં હતાંઃ અને ફૂલાદેવી –કર્ણ સોલંકીની રાણીએ તેને પોતાનો ભાઈ ગણ્યો હતો વગેરે વાત— કર્ણ ૧ લો (સોલંકી) અને "લઘુકર્ણ"ના નામથી ઓળખાવાતો કર્ણ ૨ જો– (વાઘેલો)—એ બન્નેના નામસામ્યથી એકના સમયની વાત બીજાના

* જુવો "રાયસિંહજીની હથેલી" (ગુજરાતીની ૧૯૩૧ ની ભેટ) માં ઝાલાવંશ સ્થાપક હરપાળનો ઇતિહાસ પ્રકરણ ૧ પાદનોંધ પૃ. ૪. પૃ. ૫.

સમયની તરીકે ભ્રમથી ગૂંચવાઈ ગયેલી રાસમાળામાં પ્રચલિત થઈ છે: તેની તે ભૂલ "કરણઘેલા"માં ઊતરી આવેલી જણાય છે.

પરંતુ નંદશંકર ઇતિહાસ લખવા બેઠા નહોતા. એ તો ઇતિહાસના પાયાવાળી નવલકથા લખવા માગતા હતા. એટલે એમને આ દોષ માટે જોખમદાર ગણવા ઠીક નથી.

કરણઘેલાનું વસ્તુ જેમ રાસમાળામાંથી મળ્યું હતું તેમ નવલરામે ૧૮૬૯માં લખેલું "વીરમતી નાટક" પણ એજ આકર ગ્રંથની મદદથી લખાયું હતું. મહીપતરામનો "વનરાજ ચાવડો" અને "સિદ્ધરાજ જયસિંહ" તેમાંની વાર્તાઓ માટે 'રાસમાળા'નાં જ ઋણી છે.

'કરણઘેલા'ની એક વિશિષ્ટ મહત્તા ગણાવી, નંદશંકરની જીવન કથાનું સૂત્ર આપણે હાથમાં લઇયે. કરણઘેલાની લોકપ્રિયતા એટલી બધી થવા પામી કે તેના અનુકરણમાં મહીપતરામનાં ઉપર ગણાવી ગયા તે વનરાજ ચાવડો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ એ મધ્યકાલીન રજપૂત વંશના ચાવડા તથા સોલંકી વંશના ઇતિહાસનાં નવલ પુસ્તકો લખાયાં હતાં: "કરણઘેલો" જેમ સમાજોપયોગી તથા શાળોપયોગી ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યો તેમ 'વનરાજ ચાવડો' પણ શાળોપયોગી રહ્યો છે.

તોપણ "કરણઘેલાનું" સફળ અનુકરણ તો અનંતપ્રસાદનું 'રાણુક-દેવીનું પુસ્તક જે ૧૮૮૪માં છપાયું તે હતું:આમ જે પુસ્તક અનુકરણ કરવા લાયક ગણાય તેની કીર્તિ આજ સુધી ચાલી આવે તેમાં નવાઇ નથી.

૧૮૬૮ની સાલ નંદશંકરના જીવનમાં ક્રાન્તિકારક ગણાવી જોઇયે. હોપ સાહેબે તેમની શક્તિઓના વિકાસ માટે તેમને કેળવણી ખાતામાંથી રેવન્યુ ખાતામાં ખેંચ્યા અને નંદશંકર માસ્તર ' માસ્તર ' મટી જતાં, ગુજરાતે એક સારો શિક્ષક ખોયો. તેમના પુત્ર સર મનુભાઈ—જે આ જ જીવનક્રાન્તિની સાલમાં જન્મ્યા હતા તેમના જીવનમાં પણ કોલેજના અધ્યાપકપદમાંથી રાજ્યના મહામાત્યપદ પર આવવા રૂપી પરિવર્તન થયું હતું : એક રસિક પ્રશ્ન ખડો થાય છે: માસ્તર સાહેબ માસ્તર રહ્યા હોત, અને પ્રોફેસર મનુભાઈ ગુજરાતના ભાવિ વિદ્યાપીઠના આચાર્ય તરીકે કુલપતિ થયા હોત તો ? ગુજરાતને કેટલીક પ્રેરણા તેમના સંસ્કૃત તથા સંસ્કારી જીવનમાંથી મળત–તે પ્રશ્ન આજે અનુત્તરજ રહે છે.

કેળવણીખાતાને લગતી તેમની છેલ્લી કામગીરી ૧૮૬૮માં એ હતી કે હોપ વાંચનમાળા તથા બીજાં પાઠ્ય પુસ્તકોની આ સાલમાં બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો

પ્રસંગ આવતાં, જોડણીના નિયમો ફરીથી તપાસી જવા માટે હોપ સાહેબ, મોહનલાલ રણછોડદાસ, મહીપતરામ તથા નંદશંકરની સમિતિ નીમાઈ હતી. પાછળથી તેમાં દુર્ગારામ મહેતાજી, કવિશ્વર દલપતરામ, કવિ નર્મદ અને શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાલીદાસનાં નામ ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં. આ કમિટીનું કામ લાંબો વખત માન્ય રહ્યું જણાતું નથી.

૧૮૬૯ માં નંદશંકરે સુરત છોડયુંઃ અને અંકલેશ્વર મામલતદાર તરીકે તેમની નીમણુંક થઈ. આ વખતે તેમને સંતતિમાં ૭ વર્ષની પુત્રી હરસિદ્ધાગૌરી, પાંચ વર્ષના માર્કંડરાવ અને એક વર્ષના મનુભાઈ એટલાં હતાં.

વિનાયકરાવ, નંદશંકરના પ્રસ્થાનને ઉદ્દેશીને લખે છે " નર્મદ, નવલ અને નંદશંકર—ત્રણે સુરતનાં પંખેરૂ પુખ્ત થતાં, પોતપોતાના માળા બાંધવા સુરત બહાર ઊડી ગયાં. આ મોંઘાં રત્નો સુરતથી નિકળી દૂર બજારમાં ગયાં ત્યારે કીંમત થઈ ".

૧૮૭૦–૭૧માં અંકલેશ્વરથી ધંધુકે મામલતદાર તરીકે બદલી થઈ. તે વખતે અમદાવાદ લગી રેલગાડી હતી. ધંધુકાનાં હવાપાણી વખોડાતા છતાં નંદશંકરને હરવાફરવાનું વધારે મળ્યું તેથી તબિયત સારી થઈ.

ધોળકા–ધંધુકાની એમની નોકરી દરમ્યાન, એક પ્રસંગમાં તેમની સત્યનિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા ઇત્યાદિ વીરનરનાં લક્ષણ જણાઈ આવ્યાનું 'સ્મરણ-મુકુર' કારે નોંધ્યું છે. તે વખતે હાલના ઇનિકમટેક્ષનું પૂર્વાશ્રમનું રૂપ લાઇસેન્સ ટેકસ હતો. તે કરની આકારણી માસ્તરે કરેલીઃ તે કલેકટરને ઓછી લાગીઃ અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનું પત્રક બનાવી લાવો. માસ્તરે તરત ગૂંઝામાંથી નોકરીનું રાજીનામું લખી રાખેલું તે કાઢીને મૂકયુંઃ અને કહ્યું, 'મારાથી ગેરવાજબી આકારણી નહીં થાયઃ કલેકટર સાહેબ આ હિમ્મસનું વર્તન જોઈ અપ્રસન્ન ના થયો" (સ્મરણમુકર પૃ. ૧૧૦)

ધંધુકેથી તેમની બદલી દેવગઢ બારીએ " આસીસ્ટંટ પોલીટીકલ એજન્ટ " તરીકે થઇ. બારીઆનાં પાણી પાલિયાં ગણાય છે. ત્યાંથી તેમને ખરજવાનો વ્યાધિ વળગ્યો હતો. એને પોતે ખુશમિજાજથી કહેતા કે " એ તો બારીઆનું મડુ વળગ્યું છે ".

૧૮૭૫માં દેવગઢ બારિયેથી લુણાવાડે બદલી થઈ. લુણાવાડા સાથે સુંથ રામપુરની વ્યવસ્થા પણ કરવાની હતી. અહીં છોકરાઓને ભણાવાની સવડ નહીં હોવાથી, તેમને ભાવનગર, છોકરાંનાં માતામહ વિદ્યારામભાઇ જે સરન્યાયાધીશ હતા તેમને ત્યાં રાખ્યાઃ અને તે ૧૮૮૨ સુધી ત્યાં રહ્યા હતા.

૧૮૭૭માં એ મહિના કામચલાઉ પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે વડોદરે રહેવાનું થયું હતું. કારણ કે દીલ્હી દરબારમાં રેવાકાંઠા સંસ્થાનના રાજાઓને તેડીને બાર્ટન સાહેબ ગયા હતા. આ સાલમાં જ પોતે 'રાવ બહાદુર' થયા.

૧૮૮૦માં લુણાવાડેથી એડમિનિસ્ટ્રેશન ઉઠતાં સુંથ જવાનું નક્કી થયું. પરંતુ એટલામાં જ તેમની માગણી કચ્છમાં દીવાન તરીકે થઇ. આ વખતે કચ્છમાં દી. બા. મણીભાઈ હતા. તેમને મેજર રીઞ્ઝ જોડે ન બનતાં વડોદરે પાછા આવ્યા. એટલે નંદશંકર ત્રણ વર્ષ માટે નીમાયા.

કચ્છમાં રહી તેમણે નિશાળો સ્થાપી. લોકોને ન્યાય મેળવી આપ્યો. રાજ્યના હિતની ખાતર અંગ્રેજ અમલદારો સાથે લડત ચલાવતાં ડર્યા નહિ.

૧૮૮૩માં મણીભાઈ પાછા કચ્છમાં નીમાયાઃ અને નંદશંકરને મુદત પુરી થતાં પહેલાં મૂળ જગાએ જવું પડ્યું. તેમના કામની કદર તરીકે રૂ. ૧૦) હજારનું ઇનામ તેમને કચ્છ સ્ટેટે આપ્યું.

૧૮૮૩માં ગોધરા મૂળ જગાએ આવ્યા. અહીં પંચમહાલ મેવાસમાં ફરતાં ફરતાં ઇતિહાસો ફરીફરી, ગેઝેટિયરમાંનાં લખાણનો વિસ્તાર કરી ગેઝેટિયરના વ્યવસ્થાપક ઉપર મોકલી આપ્યું હતું.

૧૮૮૪માં રાજપીપળામાં જોઈન્ટ એડમિનિસ્ટર નીમાયા.

૧૮૮૯માં નાશકત્રંબકની યાત્રા કરી.

૧૮૯૦માં આંખ નબળી પડવાથી નાંદોદ છોડી, સુરત આવ્યા.

બાવીસ વર્ષના પર્યટન પછી જિજ્ઞાસુ મુસાફર કૃતકૃત્ય થઇ જન્મનગરમાં પાછો ફર્યો. તેમનો "વન" માં પ્રવેશ થઇ ચૂકયો હતો.

૧૮૯૦ થી ૧૯૦૫ સુધી પંદર વર્ષ નિવૃત્તિ નિવાસમાં ગાળ્યો. આ વખતે સુધરાઇમાં ચુંટણીથી સભ્ય થયા, અને તેના ઉપપ્રમુખ ચુંટાયા. સુરતમાં નળ લાવવાના પ્રશ્ન માટે ખૂબ મથ્યા.

એમનો વાનપ્રસ્થ સમય ગણિતના દાખલા ગણવામાં અને ભૂસવામાં તે ગાળતા હતા, જેથી બેકાર મગજ ખવાઇ નહી.

૧૯૦૫માં આ શાંત પ્રકૃતિના ગૃહસ્થનું અવસાન થયું. તેમના જમાનાના સમોવડિયા પુરૂષોની સરખામણીમાં દી. બા. રણછોડભાઈના અપવાદ સિવાય એમનું જીવન લાંબું હતું. નંદશંકર ગયાઃ પણ એમનો કરણઘેલો જીવે છેઃ અને જ્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષા વંચાશે ત્યાં સુધી જીવશે.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

श्री कृष्णः

શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ

જોડણીના ટૂંકા અને સ્હેલા નિયમો

૧. ભાષામાં તત્સમ અને તદ્ભવ બન્ને રૂપોને સમાન રીતે સ્વીકારવાં: જેમકે, કઠિન–કઠણ, આશ્ચર્ય–અચરજ વગેરે.

૨. મૂળ અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગૂજરાતી ભાષામાં કઢંગા ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા. જેમકે, અરજી, ખુશબો, દરદી, સિપાઈ વગેરે.

૩. સ્વરાન્ત તત્સમ શબ્દો મૂળ પ્રમાણે લખવા: જેમકે, મતિ, ગુરુ, કાબૂ, બાજૂ વગેરે.

૪. ગૂજરાતીમાં આવેલા વ્યગ્જનાન્ત તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાન્ત (= અ ઉમેરી) કરવી. જેમકે, પરિષદ, અકસ્માત, ક્વચિત, અકબર, ઇન્સાફ, સ્ટેશન, પેન્સિલ, બ્લૉટીંગ વગેરે.

૫. શિષ્ટજનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યાં બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી. જેમકે, ડોશી–ડોસી; દશ–દસ; માયાલુ–માયાળુ; (વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી–) નદીઓ–નદીયો–નદિયો, લીંબૂઓ–લીંબુઓ; દડિયો–દડિઓ, ઘોડિયૂં–ઘોડિઊં, દરિયો–દરિઓ, ઘડિયાળ–ઘડિઆળ, કાઠિયાવાડ–કાઠિઆવાડ, કરિયે–કરિએ; આંખ્ય–આંખ, આવ્ય–આવ, દિયે–દિએ–દે–દ્યે, દિયો–દિઓ–દો–દ્યો, લિયે–લિએ–લે–લ્યે, લિયો–લિઓ–લો–લ્યો; (એજ પ્રમાણે પી–બ્હીનાં રૂપો); જુવો–જુઓ–જોવ, જુવે–જુએ–જોય, જાવ–જાઓ, કમાવ–કમાઓ, ગયેલૂં–ગએલૂં વગેરે.

૬. એક સ્વરવાળા કે અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અન્ત્ય નિરનુનાસિક અને અન્ત્ય કે અનન્ત્ય સાનુનાસિક ઈ–ઊ દીર્ઘ છે. જેમકે, ઘી, છી, વીંછી, તહીં, અહીં, નહીં, વિનન્તી–વીનતી; હૂં, શૂં; હતૂં, બધૂં; કરૂં, ફરૂં; હસૂં; બોલવૂં, પોચૂં; જૂ, લૂ; ચાલૂ, રજૂ, લાગૂ; સીંચણિયૂં, ટૂકૂં, ઊંચૂં, ઊંઘૂં; લીંબૂ, આદૂ, જાંબૂ વગેરે.

અપવાદ—જ્યાં સ્વર ભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર ઊપર છે, તેવા છૂટા ઈ–ઉ માત્ર હ્રસ્વ છે. જેમકે, કાંઇ, જનોઇ, ભાઇ; જોઇ, રોઇ; કમાઉ, તેમજ થાંઉ, જાંઉ, કમાંઉ (થાઊં, જાઊં, કમાઊં, તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં દીર્ઘતા છે, તે માત્ર તત્સમ લેખે સ્વીકારવી હોય તો વિકલ્પે સ્વીકારવી.)

૭. અનેક સ્વરવાળા તદ્‌ભવ શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઊપર અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય ત્યાં વિશેષ કરીને વ્યુત્પત્તિ ઊપર ધ્યાન રાખવૂં. જેમકે, દૂધ, શીખવવૂં, ઊઠવૂં, નીવડ઼વૂં; ગૂજરાત–ગુજરાત; ઊપર–ઉપર વગેરે.

૮. દીર્ઘ ઈ–ઉકારવાળા **પ્રાથમિક** શબ્દો ઊપરથી ઘડાતા શબ્દોમાં **પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી** કાયમ રાખવી. જેમકે, દૂધ, દૂધપાક, દૂધાળી; ભૂલ, ભૂલથાપ, ભૂલામણ, ભૂલાવો; ઊઠવૂં, ઊઠાડ઼વૂં, ઊઠાવ; શીખવૂં, શીખવવૂં, શીખવાડ઼વૂં, શીખામણ; પીવૂં, પીવડ઼ાવવૂં; મીઠૂં, મીઠાઇ, મીઠાશ; જૂઠૂં, જૂઠાણું વગેરે.

૯. શબ્દમાં આવતા જોડ઼ાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને થડ઼કો લાગતો હોય ત્યાં ઇ–ઉ હ્રસ્વ કરવા. જેમકે, કુક્કર, હિસ્સો, કિસ્સો, ખુલ્લૂં વગેરે.

૧૦. જે શબ્દોમાં 'ઐ' અને 'ઔ' એમ એક સ્વરવાળો ઉચ્ચાર હોય ત્યાં 'ઐ' અને 'ઔ' થી જોડણી કરવી. જેમકે, પૈસો, ખૈબર, ચૌટૂં, કૌંસ; જૌં (જઊં પણ, તેજ રીતે દૌં–દઊં, લૌ–લઊં; વગેરે) ન્હૈં, હૈં, ત્હૈં, જ્હૈં (સાથોસાથ નહિ–નહીં, અહીં, તહીં, જહીં પણ ખરા.)

૧૧. (અ) તત્સમ–તદ્‌ભવ શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને પરસવર્ણનો વિકલ્પ રાખવો. અનુસ્વાર રાખવો ત્યારે પોલા મીંડાથી બતાવવો. જેમકે, ગન્ધ–ગંધ, કઙ્કણ–કંકણ, અણ્ટસ–અંટસ સય્યમ–સંયમ, સંવ્વાદ–સંવાદ, સંલ્લાપ, સંલ્લાપ, વંશ, માંસ વગેરે.

(**બ**) સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ એટલે કે અનુસ્વારનૂં ફ્હેવાતૂં પોચૂં ઉચ્ચારણ ચાલૂ બિન્દુથીજ બતાવવૂં. જેમકે, લખવૂં, ખાવૂં, ઊંચૂં, કાંતવૂં, માંડવૂં વગેરે.

૧૨. તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ વિકલ્પે રાખવું. જેમકે, ચોખ્ખું-ચોકખું, ચિઠ્ઠી-ચિટ્ઠી, પથ્થર-પત્થર. પરન્તુ દ્-ધ્, ચ્-છ્ માં દ્-ચ્ બતાવવા. જેમકે, અદ્ધર, અચ્છેર વગેરે.

૧૩. મૂર્ધન્યતર ડ઼-ઢ઼ જોડણીમાં નુક્તાવાળા ડ઼-ઢ઼ થી બતાવવા. જેમકે, ઘોડ઼ો, વડ઼ું, હાડ઼કું; કાઢ઼વું, ચઢ઼વું, લોઢ઼ું. મોઢ઼ું, વઢ઼વું વગેરે.

૧૪. (अ) જ્યાં જ્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે, તેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં હકાર પૂર્વનો વ્યગ્જન અકાર રહિત અથવા અકાર સહિત એમ બન્ને રીતે લખવો. જેમકે મ્હેરો-ચહેરો, ચ્હેર-નહેર, ન્હોર-નહોર, પ્હાડ઼-પહાડ઼, ક્હે,-કહે, ર્‌હે-રહે વગેરે.

(ब) શિષ્ટ ઉચ્ચારમાં કેટલાક સ્થળમાં લઘુપ્રયત્ન હકાર છે અને કેટલાકમાં નથી, ત્યાં વિભાષા સ્વીકારવી. જેમકે, નહાર-નાર, ખોહ-ખો, ચાહ-ચા, જેહ-જે, તેહ-તે, એહ-એ, કુહાડો-કહાડ઼ો વગેરે.

(क) ગૂજરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ લઘુ પ્રત્યય હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરન્તુ કેટલાક ભાગમાં એનું શ્રવણ નથી, ત્યાં હકાર વિકલ્પે બતાવવો. જેમકે, ન્હાનું-નાનું, પ્હાની-પાની, પ્હાનો-પાનો, ક્હાન-કાન, પ્હરોણો-પરોણો, વ્હેંત-વેંત, મ્હોટું-મોટું, વ્હાલમ-વાલમ વગેરે.

માંગરોળ:
તા. ૧૫-૪-૩૪

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી.

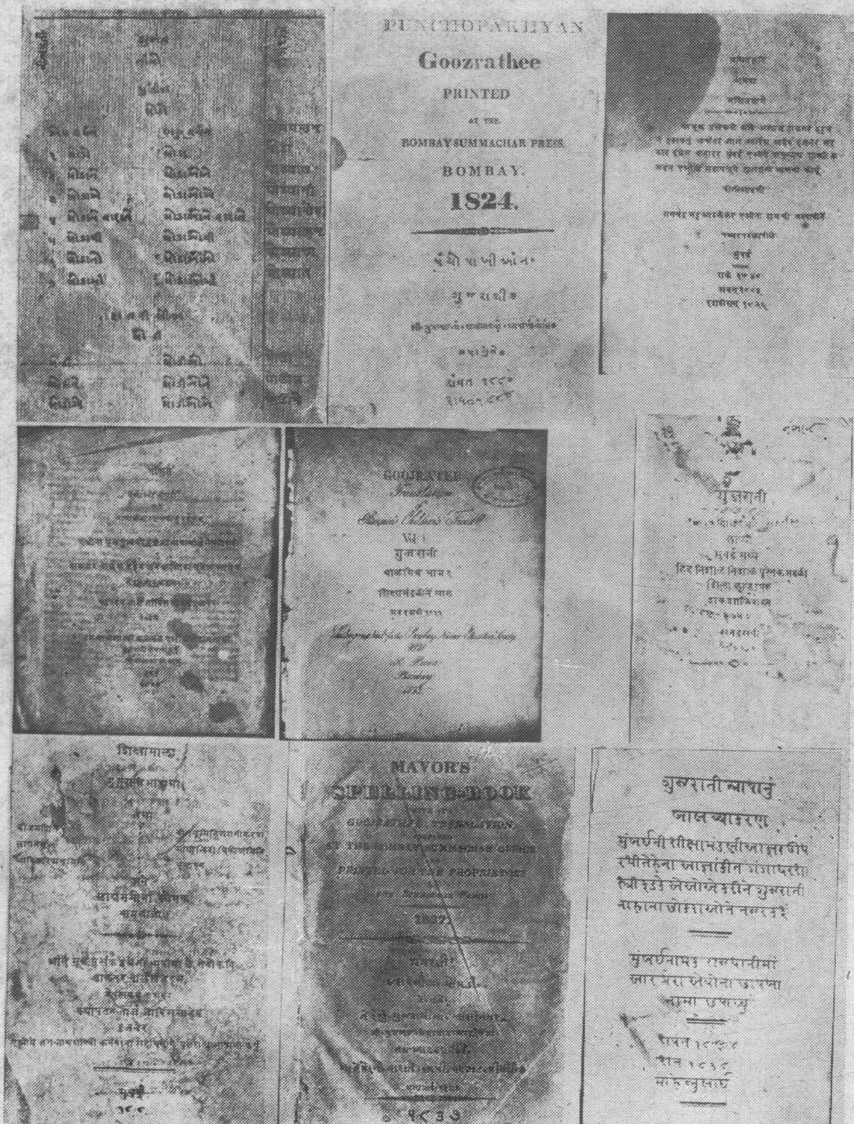

ચિત્રપ્લેટ નં. ૧–આજથી લગભગ સો સવાસો વર્ષ પરના ગુજરાતી મુદ્રણના નમૂનાઓ

મથાળેથી: આજથી લગભગ સવા સો વર્ષ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૦૮માં છપાએલો ગુજરાતી બીબાં-છાપનો આજસુધીમાં મળી આવેલો જૂનામાં જૂનો નમૂનો:'ડ્રમંડ કૃત વ્યાકરણ'ના એક પૃષ્ઠમાંથી; મુંબઈ સમાચાર પ્રેસમાં ૧૮૨૪માં છપાએલું પંચોપાખ્યાન; ગણિતકૃતિ (૧૮૨૬); ગણિત-વ્હેવારની ચોપડી (૧૮૨૮); ગુજરાતી બાલમિત્ર (૧૮૩૩); ગુજરાતી બોધવચન (૧૮૨૬); શિક્ષામાલા (૧૮૨૮); મેવર્સસ્પેલિંગ બુક (૧૮૩૭); ગુજરાતી ભાષાનું બાલવ્યાકરણ (૧૮૩૮).

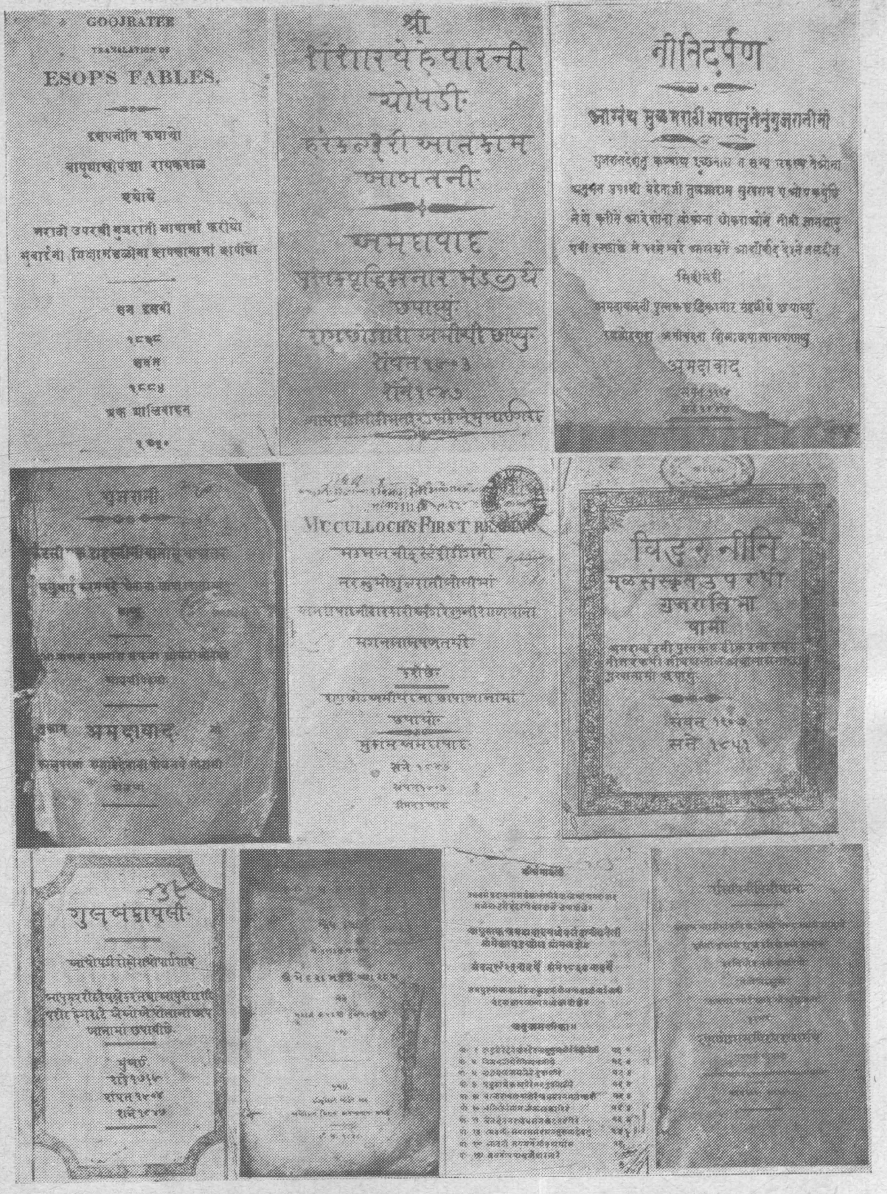

ચિત્રપ્લેટ નં. ૨—જૂનામાં જૂનાં ગણી શકાય તેવાં થોડાં વધુ પુસ્તકોનાં અગ્રપૃષ્ઠો

ઈસપનીતિકથાઓ (૧૮૨૮); સંસારવહેવારની ચોપડી (૧૮૪૭); નીતિદર્પણ (૧૮૪૭); ડાડ્સ્લીની વાતોનું ભાષાંતર; મકલખની ફર્સ્ટ રીડિંગ (૧૮૪૭); વિદુરનીતિ (૧૮૫૧); ગુલબંકાવલી (૧૮૪૭); બોધકથા (૧૮૪૮); કીર્તનાવલિ (૧૮૬૭); ઈસપનીતિની વાતો (૧૮૫૪).

ચિત્રપ્લેટ નં. ૩—અગ્રપૃષ્ઠો પર સુશોભનોની પદ્ધતિઓ

‘વિવેકસાગર’ના શોભનની પ્રમાણબદ્ધ, સાદી, નિરાડંબરી શૈલી, ‘ભદ્રાભામની’ તથા ‘ગરબા-વળી’માં ખૂણા ભાંગેલી બોર્ડરોની તથા બીજી પશ્ચિમની અસર, ‘બત્રીસ પુતળીની વાર્તા’માં આધુનિક ઢબની બૉર્ડર અને બ્લૉકનો થએલો પ્રવેશ, તથા બાકીનાંમાંના, હ્રાસ પામતી જતી પ્રાચીન પરંપરાના અવશેષો,—એ શોભનોના અભ્યાસ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

ચિત્રપ્લેટ નં. ૪—જૂના પુસ્તકોમાં આલેખાતાં કથાચિત્રોની પદ્ધતિનો નમૂનો શરૂઆતના બે નમૂનાઓમાં જળવાએલા પ્રાચીન ગ્રંથચિત્રણાના વિશુદ્ધ અવશેષોને મુકાબલે ત્રીજા ચિત્રમાંનું લૂલું થતું જતું ને અવનત દશાને પામતું આલેખન તથા 'મદનમોહના'માંની વિકૃત દશાએ પહોંચેલી સલાટી આલેખનની પદ્ધતિ આપણા પ્રાચીન ચિત્રાલેખનના થએલા હ્રાસનાં પગથિયાં બતાવે છે. ડાબી બાજુના નીચલા મોટા ચિત્રનું આલેખન પ્રાચીન ચિત્ર-શૈલીની વિશુદ્ધ લાક્ષણિકતા ધારતું ન હોવા છતાં તેના ઘણા અંશ સાચવી રાખતું જણાય છે અને તેમાં કરાએલાં પક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓનાં આલેખન ધ્યાનપૂર્વક ધારીને જોવાં જેવાં છે.

(સામેના પૃષ્ઠ પર) ચિત્રપ્લેટ નં. ૫—અગ્રપૃષ્ઠોની રચનાની વિવિધ પદ્ધતિઓ જૂની પ્રણાલીના વધારેમાં વધારે અંશો ધારતું તથા અગ્રપૃષ્ઠો ઉપર જ કથાબોધનાં સૂચક ચિત્રો દર્શાવતું 'બાળબોધ તથા ગુજરાતી લિપીનો ભેદ'નું, પ્રસ્તાવનારૂપ વિવેચનવાળું 'બાળકોને ઉપદેશ'નું તથા કવિ નર્મદના વિખ્યાત 'ડાંડિયા'નું—એમ ત્રણ અગ્રપૃષ્ઠો ધ્યાન ખેંચે તેવાંછે.

ડાંડિયો.

અંક ૬ ઠો. તારીખ ૧ લી જુન સન ૧૮૬૬. સા૦ અં૦

(ઝુલણા—રાગ સિંધુડો.)

પીર પર પીર પર પીર પર સિંહ જુઓ, પીર પરવાપરી હીર રહેજો ;
[illegible]

NITI BODH KATHA

નીતિબોધકથા.

એ પુસ્તકનું ભાષાંતર

રણછોડદાસ, ગિરધરભાઈએ

મરેઠી ઉપરથી ગુજરાતીમાં

કર્યું તે

ગુજરાતના લોકોને વિશે

આ પ્રાંતના લોકોને

વાસ્તે

અમદાવાદમાં.

[illegible]

સંવત ૧૮૧૪

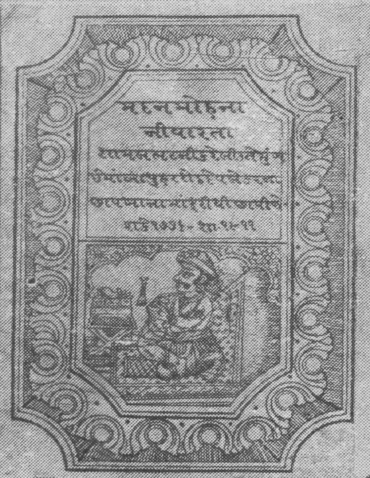

વાંચનારને ભલામણ.

આ ગ્રંથ ગુજરાતી નીશાળમાં
શીખનારા છોકરાઓને ઉપયોગી પડને
[illegible]

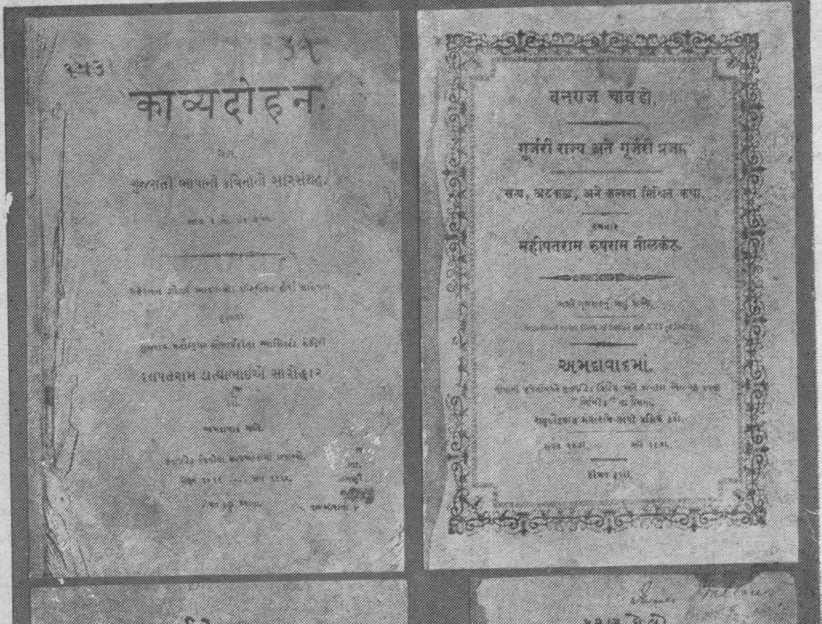

ચિત્રપ્લેટ નં. ૬—જાણીતા લોકપ્રિય ગ્રંથોની પ્રથમાવૃત્તિઓનાં અગ્રપૃષ્ઠો

ગુજરાતના વાઙ્મયવિકાસના સભાન અને ખંતીલા પ્રયત્નો શરૂ થયા તે કાળની ચાર લોકપ્રિય અને સંસ્કારી કૃતિઓ: કવિ દલપતરામે સારોદ્ધાર કરેલું પહેલવહેલું કાવ્યદોહન (૧૮૬૨); મહીપતરામ કૃત જનતાપ્રિય 'વનરાજ ચાવડો' (૧૮૭૬); ગુજરાતની પહેલી સંસ્કારી નવલકથાનો યશ પામેલો નંદશંકરનો 'કરણઘેલો' (૧૮૭૬); તથા કવિ નર્મદે પહેલાં છુટાછુટા અંકરૂપે બહાર પાડેલા, તેના લોકવિશ્રુત અને મહાભારત કાર્ય 'નર્મકોશ'નો પહેલો ભાગ(૧૮૬૧). આ પ્રથમાવૃત્તિઓ આજે લગભગ દુષ્પ્રાપ્ય છે, એ દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય ઘણું છે.

પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહ

જૂનાં પુસ્તકો સંઘરવાનો શૉખ

આ આર્ષિક ગ્રંથમાં છેલ્લાં ચાર વર્ષથી પુસ્તકના ઉત્પાદનને લગતી માહિતી આપતા લેખોની જે માળા આવ્યા કરી છે તેના વિષયની સાથે ઉપરનું મથાળું પહેલી નજરે જરા અસંગત લાગશે. વળી, ગયા વર્ષના લેખને અનુસંધાને આપવાનો 'ગ્રંથશોભનો અને ચિત્રાલેખનો'નો વિષય બાકી રાખીને આ નવી બાબત ઉપાડેલી જોઈ આશ્ચર્ય પણ થશે. પરંતુ, હમણાં તાજેતરમાં જ સોસાએટી તરફથી ભરાએલી પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ્‌ને પ્રસંગે સોસાએટીએ ભરેલા જૂનાંનવાં પુસ્તકોના પ્રદર્શનને અંગે જે કેટલીક સાધનસામગ્રી પ્રકાશમાં આવી તથા ઉપલબ્ધ થઈ તેનો વહેલો ઉપયોગ કરવો ઉચિત લાગ્યો; અને ગ્રંથકારો તથા પુસ્તક પ્રેમીઓને રસદાયી આ વિષય આ લેખમાળા સાથે અસંગત નથી એ પણ લેખ આગળ વાંચતાં લાગશે.

પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહ, એટલે પ્રાચીન પુસ્તકો સંઘરવાનો શૉખ પ્રધાનતઃ પશ્ચિમમાં જ છે. ત્યાં એને Book-collecting કહે છે, અને એવો શૉખ ધરાવનાર માણસ collector કલેક્ટર કહેવાય છે,–જે શબ્દ આપણે ત્યાં 'પ્રાંતનો સરકારી સુબો' એ જ અર્થમાં સમજાય. ત્યાં કલેક્ટર એટલે 'બુક-કલેક્ટર.' પશ્ચિમના સંસ્કારવાંછુઓનો એ પ્રિય નાદ છે.

પ્રાચીન હસ્ત લિખિત ગ્રંથો, છાપકળાની બાલ્યાવસ્થા સમયનાં અથવા અતિ જૂના કાળનાં શીલાછાપનાં તેમજ પ્રાથમિક બીબાં વડે છપાએલાં પુસ્તકો, નામચીન ગ્રંથોની દુષ્પ્રાપ્ય થઈ પડેલી પહેલી આવૃત્તિઓ વગેરે પુરાણા ગ્રંથો, ગુટકાઓ કે પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ શોધવાનો ને સંઘરવાનો એ શૉખ આપણે ત્યાં નહિવત્ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો ઘણાખરા સંસ્કારસ્વામીઓ તથા વિદ્યાસેવી શ્રીમાનો એ શૉખ ધરાવે છે. અને એ શૉખ તે કેવળ નાણાં કે સમય વેડફવાની નિરૂદ્દેશ ધૂન માત્ર નથી, પણ દેશની પ્રાચીન સંસ્કારસમૃદ્ધિના મોંઘા અવશેષો સાચવવાનું એક અતિ મહત્ત્વનું સેવાકાર્ય છે. પ્રજાની વિકાસયાત્રાના અગત્યના સીમાસ્તંભો જેવા એ અવશેષો દેશનાં સમાજજીવન, સંસ્કારિતા અને પ્રજાઘડતરના ઇતિહાસનાં અતિ મૂલ્યવાન સાધનો થઈ પડે છે.

ઉદ્ભવ

ઘણીખરી સદ્પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં બન્યું છે તેમ આ શૉખની શરૂઆત પણ વિરોધ અને દમનમાંથી, ઇંગ્લંડમાં આઠમા હેન્રીના વખતમાં જ્યારે ધર્મગુરુઓના મઠો વિખેરી નંખાયા અને પુસ્તકનાશનું સત્ર મંડાયું ત્યારથી, થઇ. એ વેળાએ તો વિદ્યાશૉખીનોએ વિલાઇ જતા એ જ્ઞાનધનને બચાવવાને માટે જ શરૂઆત કરેલી. આજે યુરોપ–અમેરિકાનાં ઘણાંખરાં સમૃદ્ધ પ્રજાકીય પુસ્તકાલયોમાંનાં પુસ્તકોનો મોટો ભાગ આ શૉખને જ આભારી છે. આપણે ત્યાં પણ એવાં આક્રમણો (જે જુદી રીતે પણ અસંખ્ય વાર આવી ગયાં તે)ની સામે જૈનોના ભંડારોએ એ જ પ્રકારનું ગ્રંથસંરક્ષણ કર્યું છે. પરંતુ હવે આ વિદ્યાશૉખ અને કદરશનાસીના જમાનામાં હજી પણ તેઓ એ જૂના ચીલાને અંધ માન્યતાથી વળગી રહીને ગ્રંથોને ગોંધી રાખે છે તેની પ્રશંસા થઇ શકે તેમ નથી. આપણું એ પુરાતન જ્ઞાનધન એમણે જે કાળજી અને પ્રેમથી સાચવી રાખી તેનું રક્ષણ કર્યું તેની ખરી ઉલટભરી કદર તો પ્રજાના ઉપયોગ માટે એ ખુલ્લાં મૂકાય ત્યારે જ થાય.

પ્રકાર

પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહના આ શૉખની પાછળ કારણરૂપે જુદી જુદી દૃષ્ટિ, કે વૃત્તિ રહેલી હોય છેઃ (૧) પોતાનો કોઇ પ્રિય વિદ્યાશૉખ; (૨) સંસ્કાર–સાધનોના સંરક્ષણની દૃષ્ટિ; (૩) વિરલ વસ્તુઓનું સ્વામિત્વ ધરાવવાની મનોવૃત્તિ; (૪) સૌન્દર્યદૃષ્ટિ; (૫) વિચિત્ર વસ્તુસંગ્રહનો નાદ.

આ શૉખ ધરાવનારાઓના લગભગ સિત્તેરથી એંશી ટકા ભાગનો મુખ્ય મુદ્દો તો મોટે ભાગે પોતાની પ્રિય એવી કોઈ અમુક વિદ્યા-શાખાને વિકસાવવાનો હોય છે. જ્ઞાનની જે અમુક શાખા (ઇતિહાસ, પુરાણ, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય, કાવ્ય કે એવી કોઈ) માટે પોતાને શૉખ હોય તેના વિશાળ ને ઊંડા અભ્યાસ માટે બની શકે તેટલાં જૂનાં અને મળી શકે તેટલા વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો ખોળવાં અને સંગ્રહવાં એ ઉદ્દેશ. આપણે ત્યાં આપણા વિદ્યાપ્રેમી સાક્ષરો વગેરે મોટે ભાગે આ જ ઉદ્દેશથી પુરા–ગ્રંથ–સંગ્રહ કરે છે.

બીજો મુદ્દો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં સાધનો તરીકે તેમને સંઘરવાનો. આ દૃષ્ટિબિંદુ વધારે વિશાળ, અગત્યનું, રસભર્યું અને ઉપયોગી છે. એમાં કોઇપણ એક વિદ્યાશાખાના નહિ, પણ બધા વિષય અને પ્રકારના ગ્રંથોનો

સંગ્રહ થાય છે, અને જતે દહાડે એ પ્રજાનો અણમોલો ભંડાર બની રહે છે. પ્રજાનાં જ્ઞાન અને વિચારણા, ઇતિહાસ અને જીવન, રાહ-રસમ અને રસવૃત્તિ, સુખદુઃખ અને ચડતીપડતી, ધર્મપલટા અને ઉદ્યોગ-કારીગરીના વારાફેરા—એ બધાંનું દર્શન છુટા છુટા અંકોડા રૂપે પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી આપણને જાણવા મળે છે. જ્યાં એ સંગ્રહ જેટલો વિપુલ ત્યાં એ સાંસ્કૃતિક દર્શન એટલું કડીબંધ અને સમૃદ્ધ.

આ દૃષ્ટિએ અમેરિકા જેવા દેશમાં આ શૉખ અતિઘણો વિસ્તરે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. ત્યાંની પ્રજાને પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસગૌરવનાં સાધનોની અછત; કેમકે એ દેશની વસાહત સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં હજી માત્ર ત્રણસો વરસ પર જ થઈ. અને વસાહતીઓ આવેલા બધા ઈંગ્લંડ-યુરોપથી, એટલે એમની પોતાની પાસે તો પુરાણા ઐતિહાસિક ગૌરવના સ્મૃતિ-અવશેષ કે સાંસ્કૃતિક સીમાચિહ્નોરૂપ કશું હોય જ નહિ. આથી એમને એ બધું બહારથી ખરીદી લાવીને પોતાના દેશ માટે વસાવવું રહ્યું. અને ઉદ્યોગધંધાની પ્રગતિ તથા રસકસવંતા દેશને કારણે કમાયા ખૂબ; એટલે અમેરિકનોનો આ શૉખ ખીલ્યો પણ બહુ અને તેને માટે પૈસા પણ એમણે લખલૂટ ખરચ્યા. ધનાઢયોએ તો આવા સંગ્રહો કરીકરીને પોતપોતાના ગામ કે પ્રાંતને ભેટ આપી દીધા, અને એવા એક નહિ પણ અનેક પરિણામે અમેરિકાની એ સમૃદ્ધિ આજે યુરોપની બરોબરી કરતી થઇ ગઇ છે. અમેરિકનોના ખંત અને ઉત્સાહની આ ઝલક આપણે માટે અનુકરણીય છે.

આજે ત્યાં આ શૉખ પ્રજાવ્યાપી થઇ ગયો છે. પરંતુ અતિ પ્રાચીન પુસ્તકો તો કેવળ શ્રીમાનો જ ખરીદી શકે એટલાં મોંઘાં હોય, એટલે સામાન્ય સ્થિતિના માણસોમાં હવે પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિઓ સંઘરવાનો નાદ લાગ્યો છે. કેટલાક પ્રકાશકો વળી અમુક વિશિષ્ટ અને પ્રતિભાશાળી લેખકોનાં પુસ્તકોની 'ગણતરીની ખાસ આવૃત્તિઓ' (limited editions) કાઢે છે. તે ઊંચા, સુંદર, મજબૂત કાગળ પર, બડા શૉખ અને રસ વૃત્તિથી છાપીને કાઢેલી હોય છે. એમાંની મોટા ભાગની આવૃત્તિઓમાં કર્તાની સહી પણ હોય છે. આવી આવૃત્તિ માત્ર ૭૫૦, ૫૦૦, ૨૫૦, કે કોઈવાર ૧૦૦ નકલની જ હોય છે, અને તે પર મનમોંઘી કીમત રાખવામાં આવી હોય છે. આ પ્રકારની આવૃત્તિઓ સંઘરવાનો શોખ પણ એ દેશમાં આજે ઘણો જ છે. આ રીતે ત્રીજા પ્રકારના સંગ્રાહકોનો વર્ગ ઊભો થયો.

સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી પુસ્તક સંઘરનારાઓનો મોટો ભાગ પણ આ પ્રકારની આવૃત્તિઓ સંઘરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એનો મૂળ તાર તો પરંપરાથી પ્રજાની સૌંદર્યદૃષ્ટિ કેવા પ્રકારે કેળવાતી આવી તેનો રેખાઉતાર ઇતિહાસ રાખવાનો હોય છે. છેક મુદ્રણકલાના પ્રારંભકાળે પૃષ્ઠરચના કેમ થતી, પ્રથમાક્ષરો કેમ મૂકતા, અગ્રપૃષ્ઠો કેમ રચાતાં, બીબાંના મરોડ કેવા હતા અને તેનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર કેમ થતો ગયો, તેમાં નવી જાતો કેટલી ઉમેરાઇ, સુશોભનો કેવાકેવા પ્રકારે ફૂલ્યાંફાલ્યાં કે વિકૃત થયાં, ચિત્રણાની પદ્ધતિએ કેવા-કેવા પલટા લીધા, પુસ્તકની બાંધણીનાં સ્વરૂપો કેવાકેવા ઘડતરમાંથી પસાર થયાં, એના શણગાર ને મજબૂતી કેવાં હતા ને આજ કેવાં છે,—આ અને આવા અસંખ્ય મુદ્દાઓનો ક્રમિક, કડીબંધ ઇતિહાસ ગ્રંથ–સંગ્રહો વડે જ મળી શકે અને મળ્યો છે. વિવિધ નમૂનાઓમાં સચવાએલી ગ્રંથ–દેહના બંધારણની એ સૌંદર્યયાત્રા એટલી રસભરી અને મનોગ્રાહી હોય છે કે એ જોતાં આશ્ચર્યમુગ્ધ જ થઈ જઈએ, અને ગ્રંથમાં સંઘરાએલા મહામોલા જ્ઞાન અને પુરા–વિદ્યા કરતાં આ મુદ્દો પણ કોઇ રીતે ઊતરતો ન લાગે.

ઘણાને કેવળ કોઈ એક વિશિષ્ટ અને વિચિત્ર પ્રકારના જ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાનો નાદ હોય છે. કેટલાકો પંચાંગો જ સંઘર્યાં કરે છે,—તે પ્રચીનતમમાં પ્રાચીનતમ મળે તે કાળથી અને ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપ તેમજ પ્રકારનાં. કેટલાક શિકારને લગતાં, કેટલાક વહાણવટાને લગતાં, કોઈ પાકશાસ્ત્રનાં તો કોઇ વળી મધમાખી ઉછેરવાનાં જ, મળી શકે તેટલાં ને ત્યાંથી પુસ્તકો સંઘરે છે. આ નાદ પણ વિશિષ્ટ વિદ્યાશોખનું આગળ લંબાએલું જ સ્વરૂપ છે.

આપણે ત્યાં

આપણે ત્યાં, (હિંદુસ્તાનની વાત કરવાની કદાચ હિંમત ન કરીએ, પણ ગુજરાતમાં તો) એવા પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહના શોખીનો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા માંડ હશે. ફૉર્બ્સ સાહેબનાં પ્રેરણા અને ઉત્તેજનથી કવીશ્વર દલપતરામે એ કાર્યની ગુજરાતમાં પ્રથમ શરૂઆત કરી; અને તે પછી આજ સુધીમાં એ દિશામાં સહૃદય ને સભાન પ્રયત્ન કરનારાઓમાં સૌથી આગળપડતું સ્થાન કદાચ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટીના આસિ. સેક્રેટરી શ્રી હીરાલાલ પારેખનું છે;—આગળપડતું એટલા માટે કે બીજા ઘણા વિદ્યાપ્રેમીઓ પોતપોતાની વિશિષ્ટ મનપસંદ વિદ્યા અને

શાખાને અંગેનાં જ પ્રાચીન પુસ્તકો સંગ્રહવાના શૉખીન હશે, પરંતુ શ્રી પારેખની દૃષ્ટિ વધુ સર્વદેશીય, વિશાળ અને શાસ્ત્રીય બુદ્ધિથી પ્રેરિત છે; અને તેથી જ પ્રજાના સંસ્કાર-અવશેષોના એક અગત્યના અંગનો મૂલ્યવાન ફાળો એકઠો કરવાનું બહુમાન એમનું છે. પડદા પાછળનો એમનો એ શૉખ આજ સુધી વણપ્રીછાયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૨માં સોસાએટી તરફથી 'કવિ દલપતરામ હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સૂચિ' બહાર પડી ત્યારે જ જાણ થઈ કે આજ વર્ષોથી તેઓએ શૉખ ધરાવે છે. અને પોતાની લાંબા સમયની શોધ, મહેનત, ખર્ચ અને ઉમંગથી એકઠો કરેલો શુમારે છસો પ્રતો જેવડો એ સંગ્રહ, કવિ દલપતરામ સમા એ કાર્યના આદિ પુરૂષના નામ સાથે જોડી એમણે સોસાએટીને અર્પણ કર્યો છે એ હકીકતથી તો એમના પ્રત્યેનો આપણો આદરભાવ વધે છે; કેમકે, ઘણા નહિ જાણતા હોય કે એ પ્રતસંગ્રહનું મૂલ્ય પુરા–ગ્રંથ–સંગ્રાહકોની દૃષ્ટિએ સેંકડા નહિ પણ હજારની સંખ્યાના રૂપિયામાં અંકાય એવું છે.

પોતાના એ શૉખને વિષે શ્રી પારેખ 'કવિ દલપતરામ હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સૂચિ'ના પ્રવેશક–લેખમાં નોંધે છે કે "અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં સાતમા ધોરણમાં શીખતો હતો તે વખતે હેડમાસ્તર સ્વ એદલજી દોરાબજી તલાટીએ ઉપદેશ કરેલો કે, દરેકે ચાલુ વ્યવસાય–અભ્યાસની સાથે બીજો એકાદ શૉખનો વિષય પસંદ – ગ્રહણ કરવો, તેને ખીલવવો, અને તેમાંથી આનંદ તેમજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાં. એ સૂચનાથી પ્રેરાઈને મેં જૂના શિક્કાઓનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. એ કાર્યમાં સદ્‌ગત રેવ. ડૉ. જ્યૉર્જ પી. ટેલરે મને બહુ પ્રોત્સારન આપ્યું હતું; પણ ગુજરાત સલ્તનતના શિક્કાઓનો મોટો સંગ્રહ, અને તે ઘણોખરો સંપૂર્ણ, એમની પાસે એકઠો થએલો હતો, એટલે, શુક્રવારની ગુજરીમાં જતાં, કોઈ વિરલ નવો શિક્કો, અને તે પણ તાંબાનો, કવચિત જ મળી આવતો. પણ તે પછી સોસાએટીની નોકરીમાં જોડાતાં, જુના શિક્કાની તપાસ સાથે જૂની લખેલી હાથપ્રતો (manuscripts) સંઘરવા પ્રતિ લક્ષ જવા માંડ્યું; અને ચારપાંચ હાથપ્રતો, ભાલણ–ભીમના ગ્રંથોની, ત્રણસેં ચારસેં વર્ષ પર લખાએલી પ્રાચીન, શરૂઆતમાં મળી આવતાં મને અત્યંત આનંદ થયો તથા એ કાર્યમાં ઉત્સાહ પણ ખૂબ વધ્યો. સોસએટીના માજી પ્રમુખ સ્વ. દી. બ. અંબાલાલભાઈ તે સમયમાં ઑફિસમાં સાંજે કલાક—અરધો કલાક ગુજરાત કેળવણી મંડળના કામ સારૂ આવીને બેસતા. તેમને એ પ્રતો બતાવતાં,

અને તે વિષે વાત કરતાં, એઓએ મને તેને સારો સંગ્રહ થવા દઇ પછી તે આખો સોસાએટીને સોંપવાનું સૂચવ્યું. તે સૂચના પ્રમાણે વર્તતાં સન ૧૯૨૪ સુધીમાં લગભગ ૪૫૦ પ્રતો ભેગી કરવાને હું શક્તિમાન થયો; પછી તે સાચવવા-સંગ્રહવાનું પણ અઘરૂં થઈ પડયું તેથી એ વર્ષમાં સોસાએટીને સદરહુ હાથપ્રતોનો આખો સંગ્રહ સોંપી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. તે સબંધી કમિટિને પત્ર લખ્યો તેમાં એક સરત એ મૂકી હતી કે સંગ્રહની સાથે કવીશ્વર દલપતરામનું નામ જોડવું. એ મહાપુરુષના સ્થાને બેસવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થએલું છે એ મારા માટે ગૌરવનું કારણ છે; પણ એમના જેવાં બુદ્ધિસામર્થ્ય અને કાર્યશક્તિ મારામાં નથી એનું મને સતત ભાન રહે છે જ. તેથી જે કાર્યની—હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની શરૂઆત એમના હસ્તે થઈ હતી તેની સાથે એમનું નામ કાયમ અંકિત થઈ રહે એ સર્વથા ઉચિત અને માનાસ્પદ લાગ્યું; તેમ મને તે સંતોષ અને આશ્વાસન આપનારૂં છે''.

સોસાએટીનો સંગ્રહ

ગયા એપ્રિલ માસમાં અમદાવાદમાં ભરાએલી ગુજરાત સમસ્તની પહેલી પુસ્તકાલય પરિષદના સંમેલનના પ્રસંગે, દેશમાં પુસ્તકપ્રકાશનના છેક આરંભકાળથી એ દિશામાં કેવા કેવા પ્રયત્નો થયા તેના નમૂનાઓ દર્શાવતું જે પ્રદર્શન યોજાયું હતું તેમાં શ્રી પારેખના.(હવે ભલે સોસાએટીના) એ સંગ્રહમાંના કેટલાક ચૂંટેલા નમૂનાઓ રજુ થયા હતા. મુદ્રણકલા, પ્રકાશનકાર્ય, વાઙ્મયવિકાસ તથા ચિત્રાલેખન અને મુદ્રણનાં રૂપવિદ્યાનની દૃષ્ટિએ એ સંગ્રહમાં ઘણા અગત્યના મુદ્દાઓ જોવા જાણવાના છે. પ્રદર્શન જોવાનો લાભ ન મળ્યો હોય તેમને દર્શનીય થઇ પડે (તેમજ પ્રદર્શન જોયું હોય તેમની પાસે પણ એ મોંઘા સંગ્રહની પ્રતિકૃતિઓ સચવાઈ રહે) એ ઉદ્દેશથી આ સાથે તેમાંના કેટલાક ગ્રંથોના ફોટોગ્રાફો, તેને વિષેની ટૂંકી નોંધ સાથે આપ્યા છે.

ગુજરાતી બીબાંનો આદિ વડવો

પ્રાચીન પુસ્તકોના આ આખાયે સંગ્રહમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચે તેવો, તથા પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહ અને મુદ્રણકલાના ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી નમૂનો તે નં. ૧ની ચિત્રપ્લેટના મથાળાનો પહેલો નમૂનો છે. તે અંગ્રેજી, મરાઠી અને ગુજરાતી ત્રણે ભાષાનાં બીબાં વડે છેક ઈ. સ. ૧૮૦૮માં મુંબઈમાંથી બહાર પડેલા 'ડ્રમંડ કૃત વ્યાક-

રણ' ના પાનાનો એક ભાગ છે. એ મૂલ્યવાન એટલા માટે છે કે આજ લગીમાં મળી આવેલાં ગુજરાતી ભાષાનાં જૂનામાં જૂનાં બીબાંની છાપનો એ નમૂનો છે. મુંબઈના જાણીતા પારસી પત્ર ' જામે જમશેદ ' ની શતાબ્દી હમણાં થોડા વખત પર ઉજવાઈ તે પ્રસંગે એણે કાઢેલા 'સેન્ટીનરી વૉલ્યુમ' માં મિ. રૂ. બ. પેમાસ્તરે ' સૌ પહેલાં ગુજરાતી બીબાં ' વિષે એક લેખ લખેલો છે. તેમાં સૌ પ્રથમ ગુજરાતી બીબાં જીજીભાઈ બહેરામજી છાપગર નામના કોઈ પારસીએ પાડેલાં હોવાનું વિધાન કર્યું છે, અને એ બીબાં વડે ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં ' બૉમ્બે કુરીઅર ' નામના છાપામાં છપાએલી જાહેર ખબરનો તાદૃશ નમૂનો પણ એ વૉલ્યુમમાં છાપેલો છે. પરંતુ સોસાએટી તો તેનાથી ત્રણ વરસ પહેલાંનું જૂનું, ઈ. ૧૮૦૮ નું પુસ્તક પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ધરાવે છે, અને આજસુધી મળી આવેલી હકીકતોને આધારે તો ગુજરાતી બીબાંછાપનો તે જૂનામાં જૂનો અવશેષ છે. સોસાએટીને માટે આ જેવાતેવા અભિમાનનો વિષય નથી. ઉપરના લેખમાં મિ. પેમાસ્તરે ઉતારેલા એક વ્યાખ્યાનના અવતરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ' બૉમ્બે કુરીઅર 'માં છેક ઇ. સ. ૧૭૯૭ થી ગુજરાતી ભાષામાં જાહેરખબર છપાતી આવી છે. પણ તેટલો જૂનો કોઈ નમૂનો હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી તો ઉપર જણાવેલો ઈ. ૧૮૦૮ વાળો નમૂનો તે જૂનામાં જૂનો હયાત નમૂનો છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના ' ગુજરાતી 'ના દીવાળીના અંકને પહેલે પાને ' ગુજરાતી મુદ્રણકલાની શતવર્ષી ' નામનો એક ઉપયોગીને માહિતીપૂર્ણ લેખ છે. તેમાં લેખકનું નામ આપેલું નથી; પરંતુ જાણકારો તરત જાણી શકે કે અર્વાચીન ગુજરાતી મુદ્રણકળાના ક્ષેત્રમાં રસપૂર્વક ને પ્રગતિકારક પ્રથમ પગલાં માંડનાર શ્રી મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇનો એ લખેલો છે. એમણે ગુજરાતી મુદ્રણકલાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં ગણી ઇ. ૧૯૧૨ માં તેની શતવર્ષી હોવાનું ગણાવ્યું છે તે ન સમજાય એવું છે. એ લેખમાં પ્રથમ ગુજરાતી બીબાં વિષે એવી માહિતી છે કે ' ઈ. સ. ૧૭૯૦માં " બૉમ્બે કુરીઅર " છાપું પ્રગટ થયું...... બૉમ્બે કુરીઅર છાપખાનામાં રહેલા કોઈ પારસી, કે જેનું નામ આજે પ્રસિદ્ધિમાં નથી, તેણે ઇ. ૧૭૯૭ માં કેટલાક ગુજરાતી અક્ષર બનાવી " બૉમ્બે કુરીઅર " પત્રના એક અંકમાં જાહેર ખબરમાં તેનો ઉપયોગ કીધેલો જણાય છે. એ લેખે ઇ. ૧૭૯૭ એ ગૂજરાતી બીબાંનું જન્મવર્ષ ગણી શકાય. ' 'બૉમ્બે કુરીઅર'

વાળાં એ બીબાં કયાં, આ ' ડ્રમંડ કૃત વ્યાકરણ ' એમાં જ છપાયું હશે કે કેમ, નહિ તો એ બીબાંની છાપનો નમૂનો આજે હયાત હશે કે કેમ એ બધી જિજ્ઞાસાપ્રેરક બાબતો માટે આજે આપણે માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહે છે. એમ પણ કેમ ન હોય કે એ ' બૉમ્બે કુરીઅર ' ની પહેલાં પણ કોઇ ગુજરાતી બીબાં કોરાયાં હોય ! મુદ્રણકલા વિષે આપણો રસ આજે કેળવાતો જાય છે એ શુભ ચિહ્ન આશા આપે છે કે ભવિષ્યમાં એ વિષયની શોધખોળ કોઇ જૂના ઉપયોગી નમૂના અને બીબાંના મૂળની બાબતમાં વધુ પ્રકાશ પાડશે. ત્યાંસુધી, કલ્પનાવિહાર છોડી દઈને અત્યારે નજર આગળ પડેલી ઈ. ૧૮૦૮ ની સાલની—આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં છપાએલી આ છાપનાં બીબાંને જ ગૂજરાતી બીબાંના આદ્ય વડવા ગણીએ તો ખોટું નથી.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો મુદ્દો તો એ છે કે આ બીબાંનો મરોડ ઘાટીલો, એકધારો, ચોકખો ને સુંદર છે. આજના કરતાં એ વેળાનાં શરૂઆતનાં બીબાં ઘાટ તથા મરોડમાં કેટલાં જુદાં પડતાં તે સરખાવી જોવા માટે ચિત્રપ્લેટ નં. ૭ ઉપર ઇ. ૧૮૨૨માં એ જ મુંબઇ સમાચાર પ્રેસમાં છપાએલા ' અંગ્રેજી વ્યાકરણ ' ના અગ્રપૃષ્ઠનો મોટા કદનો નમૂનો છાપ્યો છે, તે જોવો રસદાયક થઇ પડશે.

૧૮૦૮ના વ્યાકરણ અને તેની જ જોડે છાપેલા ૧૮૨૪ના પંચોપાખ્યાન પછી ધ્યાન ખેંચે તેવો નમૂનો ૧૮૨૬માં બહાર પડેલી 'ગણિતકૃતિ અથવા ગણિતમાર્ગ'ની બીજી આવૃત્તિનો છે. તેની પહેલી આવૃત્તિ એથી પણ વહેલી બહાર પડી હશે. શિક્ષણનો પ્રચાર એ જમાનામાં કેવી ઝડપે આગળ વધ્યો હશે તે કેળવણીનાં વિધવિધ વિભાગોનાં મળી આવતાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. આ નમૂનાઓમાં બારાખડીનાં ને સ્પેલિંગ-બુકનાં પુસ્તકો છે; વ્યાકરણ ને ગણિત છે; વાચનને માટે મકલખ (મૅક કુલ્લૉકMac Cullock-નો એ વેળાનો ગુજરાતી ઉચ્ચાર)ની 'ફ્સ્ટ રીડિંગ'નો તરજુમો અને ડાડ્સ્લીની કેટલીએક વાતોનું ભાષાંતર' છે; તેમજ પંચોપાખ્યાન (૧૮૨૪) ગુજરાતી બોધવચન (૧૮૨૬), ઇસપનીતિની કથાઓ (૧૮૨૮), ગુજરાતી બાલમિત્ર (૧૮૩૩), નીતિદર્પણ(૧૮૪૭) તથા ગરબાવળી પણ છે. ગણિતનાં એક નહિ પણ વધારે પ્રકારનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હશે તે આ સંગ્રહમાંના ત્રણ નમૂના—ગણિતકૃતિ (૧૮૨૬), ગણિતવ્હેવારની ચોપડી (૧૮૨૮) તથા શિક્ષામાલા (૧૮૨૮)—ઉપરથી જણાય છે. શિક્ષામાલામાં બીજગણિત,

આદિકારણ ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ અને લાગ્રતંમ (લૉગૅરિધમ્સ) સુદ્ધાંનો સમાવેશ થાય છે. જનસામાન્યને ઉપયોગી વાચન પણ ઘણું છે. તે વેળાની વ્યવહારની હૅન્ડબુક જેવી, સર્વ જ્ઞાનના સારરૂપી 'શંશારવહેવાર'ની વિયાત ચોપડી અને ગુલબંકાવલી તથા સદેવંત સાવળીંગાની વાતો જેમ એક વર્ગને રૂચતી, તેમ બીજા વર્ગને ઉદ્ધવગીતા, વિદુરનીતિ, અખાજીના છપ્પા તથા કીર્તનાવલિ રૂચતી. ભદ્રાભામની, બત્રીસ પુતળી, કામધેનુ અને ઉદ્યમ-કર્મ સંવાદ એ સામાન્ય વાચનની કક્ષા બતાવે છે.

ગ્રંથરચનામાં સૌંદર્યદૃષ્ટિ

ઉપર બીબાં વિષે જેનો ખાસ નિર્દેશ કર્યો છે તે સિવાયનાં બાકીનાં ઉપલાં પુસ્તકો શીલાછાપનાં છે બીબાંછાપનાં પુસ્તકોમાં સાધનોની મર્યાદાને લીધે એક ચોક્કસ પ્રકારનું જે ધોરણ સ્થાગ છે તેમજ ભૌમિતિક ચોકસા-ઈવાળાં રૂપરંગ રચાય છે તેનું સૌંદર્ય એક પ્રકારનું છે; જ્યારે શિલાછાપમાં લખવા આલેખવાનું લહીઆને હાથ વડે કરવાનું હોવાથી તેમાં માનવ કળાને વિહાર કરવાનો જે અવકાશ રહે છે તેને લીધે આવતું સૌંદય જુદા પ્રકારનું હોય છે. બીબાંના મરોડ એક કે બે ચોક્કસ પ્રકારના હોય છે, જ્યારે શિલાછાપમાં વ્યક્તિગત આલેખ થતા હોવાને લીધે જુદાજુદા મરોડ જોવા મળે છે. શોભનો મૂકવામાં બીબાછાપનાં સાધનો હાથ બાંધી રાખે છે, જ્યારે લહીઆની લેખિની, ફલવતી હોય તો, ચાહે તેટલી લીલા બતાવી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ આ બધા નમૂના અવલોકવાથી, તેનાં અગ્રપૃષ્ઠોનાં રૂપવિધાન અને પૃષ્ઠરચનાની પદ્ધતિઓમાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળશે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નમૂનાઓનો મોટો ભાગ શીલાછાપથી છપાએલાં પુસ્તકોનો જ છે. બીબાંછાપના નમૂનાઓમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ ચિત્રપ્લેટ નં ૧ માંનું ડ્રમંડ કૃત વ્યાકરણ (૧૮૦૮) પ્લેટ નં. ૭ માંનું અંગ્રેજી વ્યાકરણ (૧૮૨૨), પ્લેટ નં. ૧ નાં પંચોપાખ્યાન (૧૮૨૪), તથા મેવર સ્પેલિંગ બુક (૧૮૩૭) એટલામાં બીબાંનો મરોડ જોવા જેવો છે. આજનાં બીબાંનો એ આદિ પૂર્વજ શીલાલેખનની ઢબને મળતો છતાં બીબાંપદ્ધતિની ધોરણબંધીથી નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામેલો છે. તે પછી કોતરાએલી તેની બીજી પેઢીઓ વચ્ચે લાક્ષણિકતાનો એટલો ભેદ જણાતો નથી, એ 'બોધકથા' (૧૮૪૮) અને ડાંડિયો (૧૮૬૬)નાં બીબાં તપાસવાથી જણાશે. ડાંડિયો નીકળ્યો ત્યારે તો મુદ્રણકલા ઠીક વિકાસ પામી ગઈ હતી. તાજેતરમાં ઉજવાએલી નર્મદ શતાબ્દીને અંગે કવિ નર્મદાશંકરના એ લોકમાન્ય પાક્ષિકના અપ્રાપ્ય અંકો જોવા વિષે લોકોની જે જિજ્ઞાસા જાગૃત થએલી તે તેની પ્રતિકૃતિની આ રજુઆથી તૃપ્ત થશે.

ગ્રંથોમાં સુશોભનો અને ચિત્રોનું આલેખન પણ ગ્રંથલેખનની સાથોસાથ જ જૂના કાળથી આપણે ત્યાં ચાલતું આવેલું છે,—બલ્કે ઘણા કિસ્સાઓમાં તો ચિત્રાલેખન જ ગ્રંથનું અગત્યનું અંગ બનેલું છે, એ ઘણાં પ્રાચીન ઓળિયાં તથા હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી જણાય છે; એટલે ઉપર જણાવેલા મુદ્રિત ગ્રંથોમાં તે પણ ઊતરે એ સ્વાભાવિક છે. જે પુસ્તકો આ સંગ્રહમાં છે તે ઉપરથી જોકે તેની વિપુલતા જણાતી નથી, તેમજ ગુજરાતની લાક્ષણિક આલેખનપદ્ધતિની પ્રાચીન પ્રણાલિ પણ મોટે ભાગે લુપ્તપ્રાયઃ થએલી તેમાં જણાય છે અને પશ્ચિમની અસરનો પાશ ધીમે ધીમે વધતો ને વધતો લાગતો આવેલો સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

કથાચિત્રો (Book-Illustrations)નાં આલેખનોની સાથોસાથ ગ્રંથશોભન (Decoration) ના નમૂના પણ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે કિનારો અને વેલપત્તીઓનાં શોભનો જે પાનેપાને થતાં તેને બદલે હવે માત્ર અગ્રપૃષ્ઠ (Title Page) ને જ શણગારવામાં એ શોભનોની પરિસમાપ્તિ થાય છે. તેનું કારણ મુદ્રણમાં શોભનોની વિપુલતા કદાચ પોસાતી નહિ હોય એ હોઇ શકે. જેટલાં થયાં છે તેટલાં શીલાછાપમાં જ; બીબાંવાળા મુદ્રણમાં તો એનો સંભવ નથી; કેમકે એન્ગ્રેવિંગ કે બ્લૉકની પદ્ધતિ મુદ્રણમાં દાખલ થવાને હજી ઘણી વાર છે. ઉપરાંત ચિત્રાલેખનની પરંપરા પણ આથમવા આવી હશે એમ તેના ઊતરતી દશાને પામતા જતા આલેખન પરથી જણાય છે.

ગુજરાતના વાઙ્મયવિકાસના સભાન અને ખંતીલા પ્રયત્નો શરૂ થયા તે કાળની ચાર લોકપ્રિય અને સંસ્કારી કૃતિઓની પહેલી આવૃત્તિઓનાં અગ્રપૃષ્ઠોની પ્રતિકૃતિઓ ચિત્ર પ્લેટ નં. ૬ માં આપેલી છે. કવિ દલપતરામે સારોદ્ધાર કરેલું પહેલવહેલું ‘કાવ્યદોહન’, મહીપતરામનો જનતાપ્રિય ‘વનરાજ ચાવડો’, ગુજરાતની પહેલી સંસ્કારી નવલકથાનો યશ પામેલો નંદશંકરનો ‘કરણ ઘેલો’, તથા કવિ નર્મદાશંકરે પુસ્તકાકારે પ્રકટ કર્યા પહેલાં છુટા છુટા અંક (ભાગ) રૂપે બહાર પાડેલા તેના લોકવિશ્રુત અને મહાભારત કાર્ય ‘નર્મકોશ’નો પહેલો ભાગ—એ ચારે પુસ્તકોની પ્રથમાવૃત્તિઓ જે આજે દુષ્પ્રાપ્ય જેવી છે તેનું સ્વરૂપદર્શન આ સંગ્રહમાં આપણને જોવા મળે છે, એ યશ પણ પુરા-ગ્રંથ-સંગ્રહના શૉખને જ છે.

કાળના વિશાળા પટપર વેરવિખેર પડેલા, પ્રજાસંસ્કારના ઈતિહાસના રત્નકણ સમા અવશેષો સંઘરવાના શૉખ વિષેનો આ અંગુલિનિર્દેશ એ પ્રત્યે કોઇને પણ પ્રેરવામાં નિમિત્ત રૂપ થશે તો આ લેખ સફળ થયો લેખીશ.

બચુભાઈ રાવત

સૂચી

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧-૨-૩-૪-૫)

	ગ્રંથકારનું નામ	પુસ્તક નંબર	પૃષ્ઠ નંબર
૧	અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી	પહેલું	૩
૨	અરદેશર ફરામજી ખબરદાર	પહેલું	૫
૩	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દ્વિજકુમાર)	ત્રીજું	૩
૪	અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ	ચોથું	૧૧૬
૫	આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી	પહેલું	૭
૬	આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	પહેલું	૯
૭	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	પહેલું	૧૨
૮	અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની	પહેલું	૧૪
૯	અંબાલાલ નૃસિંહલાલ શાહ	ત્રીજું	૫
૧૦	ઉચ્છરંગરાય કેશવલાલ ઓઝા	,,	૯૦
૧૧	ઇબ્રાહીમ દાદાભાઈ પટેલ ('બેકાર')	બીજું	૩
૧૨	ઇમામશાહ લાલશાહ બાનવા	બીજું	૪
૧૩	રા. સા. ઇશ્વિરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ	ત્રીજું	૭
૧૪	ઇન્દિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત	ત્રીજું	૯
૧૫	ઇન્દુલાલ ફૂલચંદ ગાંધી	ચોથું	૧૧૭
૧૬	ઇમામુદ્દીન દરગાહવાલા	બીજું	૧૧૭
૧૭	ઇમામખાન કયસરખાન ખાન	પાંચમું	૧૫૦
૧૮	ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી	ચોથું	૧૧૮
૧૯	એરચ જહાંગીર તારાપોરવાલા	બીજું	૬
૨૦	કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી	પહેલું	૧૬
૨૧	કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા	,,	૧૮
૨૨	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	પહેલું	૩૫
૨૩	કરીમ મહમદ માસ્તર	બીજું	૭
૨૪	કનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઇ	ત્રીજું	૯
૨૫	કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વિદેહી]	ચોથું	૯૪

૨૬	કરસનદાસ મૂળજી [વિદેહી]	પાંચમું	૧૯૩
૨૭	કાલિદાસ ભગવાનદાસ કવિ	બીજું	૧૧૮
૨૮	કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયા	પહેલું	૨૦
૨૯	કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા (પ્રેમી)	બીજું	૯
૩૦	કાશીબ્હેન બેચરદાસ જડીયા	,,	૧૧૯
૩૧	કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા	બીજું	૧૧
૩૨	કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા	,,	૧૩
૩૩	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	પહેલું	૨૨
૩૪	કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	,,	૨૪
૩૫	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	,,	૨૬
૩૬	કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર	પાંચમું	૧૫૧
૩૭	કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા	પહેલું	૪૩
૩૮	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પહેલું	૩૮
૩૯	કૃષ્ણલાલ જેદાલાલ શ્રીધરાણી	બીજું	૧૪
૪૦	ખુશવદન ચંદુલાલ ઠાકોર	પહેલું	૪૫
૪૧	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડયા	પહેલું	૪૬
૪૨	ગગનવિહારી લલ્લુભાઇ મહેતા	ત્રીજું	૧૩
૪૩	ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ	ચોથું	૧૧૯
૪૪	ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ (વિદેહી)	,,	૭૪
૪૫	ગિજુભાઈ ભગવાનજી બધેકા	પહેલું	૪૭
૪૬	ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	પાંચમું	૧૫૫
૪૭	ગુણવંતરાય આચાર્ય	ત્રીજું	૧૬
૪૮	રા. બા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઈ	બીજું	૧૬
૪૯	ગોકળદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા	ત્રીજું	૧૭
૫૦	ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા	ચોથું	૧૨૧
૫૧	ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન	પાંચમું	૧૫૬
૫૨	ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઇ એન્જીનીયર	,,	૧૫૮
૫૩	ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી	પહેલું	૫૦
૫૪	ચતુર્ભુજ માણકેશ્વર ભટ્ટ	પહેલું	૫૦
૫૫	ચતુરભાઇ શંકરભાઈ પટેલ	ત્રીજું	૧૯

૫૬	ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા	પહેલું	૫૩
૫૭	ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ	પહેલું	૫૮
૫૮	ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા	,,	૫૯
૫૯	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	બીજું	૧૮
૬૦	ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુકલ	બીજું	૨૦
૬૧	ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	,,	૧૪૧
૬૨	ચંદ્રવદન ચુનીલાલ શાહ	ત્રીજું	૨૧
૬૩	રા. બા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડયા	ચોથું	૧૨૩
૬૪	ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	ચોથું	૧૨૪
૬૫	ડૉ. ચાર્લોટે ક્રૌઝે, ઉર્ફે (સુભદ્રાદેવી)	બીજું	૧૩૬
૬૬	ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	પહેલું	૬૦
૬૭	ચિમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી	પહેલું	૬૧
૬૮	ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	પહેલું	૬૨
૬૯	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	પહેલું	૬૪
૭૦	છગનલાલ હરિલાલ પંડયા	,,	૬૬
૭૧	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી	બીજું	૧૩૨
૭૨	છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	પહેલું	૭૦
૭૩	છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદાર	ત્રીજું	૨૨
૭૪	છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	,,	૨૪
૭૫	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	બીજું	૧૨૨
૭૬	જન્મશંકર મહાશંકર બુચ	પહેલું	૭૨
૭૭	જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર	,,	૭૩
૭૮	જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ	,,	૭૪
૭૯	જયરામદાસ જેઠાભાઈ નયગાંધી	બીજું	૨૧
૮૦	જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી ('સાગર')	,,	૧૨૦
૮૧	જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપુરા	,,	૨૨
૮૨	જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી	ત્રીજું	૨૫
૮૩	જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ	,,	૨૬
૮૪	શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી	,,	૨૮
૮૫	જયન્ત વિજયજી	,,	૩૦
૮૬	જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	,,	૩૩

૮૭	રા. સા. જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ	ચોથું	૧૨૬
૮૮	રા. બા. જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી (વિદેહી)	ચોથું	૬૯
૮૯	જટાશંકર જયચંદ આદિલશાહ	પાંચમું	૧૫૯
૯૦	જીવનલાલ અમરશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૯૧	ડો. સર જીવનજી જમશેદજી મોદી	પહેલું	૭૯
૯૨	જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	બીજું	૨૫
૯૩	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૯૪	જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૯૫	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૩૫
૯૬	જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી	પાંચમું	૧૬૨
૯૭	જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે	પહેલું	૭૫
૯૮	ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણી	ત્રીજું	૨૬
૯૯	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૦૦	ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	પહેલું	૯૦
૧૦૧	શ્રીમતી તારાબ્હેન મોડક	પહેલું	૯૧
૧૦૨	તારાચંદ પોપટલાલ અડાલજા	બીજું	૨૯
૧૦૩	ત્રિકમલાલજી મહારાજ	બાજું	૧૨૩
૧૦૪	ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	બીજું	૩૧
૧૦૫	ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ	ત્રીજું	૩૬
૧૦૬	ત્રિભુવનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ લુહાર (સુન્દરમ્)	ચોથું	૧૨૭
૧૦૭	દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (કાકા સાહેબ)	બીજું	૩૩
૧૦૮	સૌ. દીપકબા દેસાઈ	બીજું	૩૫
૧૦૯	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	પહેલું	૯૩
૧૧૦	દુલેરાય છોટાલાલ અંજારીઆ	ત્રીજું	૩૮
૧૧૧	દુર્લભજી ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી	ચોથું	૧૨૮
૧૧૨	દેશળજી કહાનજી પરમાર	પહેલું	૯૬
૧૧૩	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	પહેલું	૯૮
૧૧૪	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	,,	૧૦૦
૧૧૫	ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ત્રીજું	૪૦
૧૧૬	ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	બીજું	૩૬
૧૧૭	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	ચોથું	૧૨૯

૧૧૮	ધીરસિંહ વ્હેરાભાઇ ગોહિલ	ચોથું	૧૩૧
૧૧૯	નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૨૦	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ	,,	૧૦૪
૧૨૧	નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	,,	૧૦૮
૧૨૨	નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડયા	,,	૧૧૨
૧૨૩	નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી	,,	૧૧૪
૧૨૪	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	,,	૧૧૫
૧૨૫	નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ	બીજું	૩૭
૧૨૬	નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ	,,	૪૦
૧૨૭	મહાત્માશ્રી નથુરામ શર્મા	,,	૪૨
૧૨૮	પંડિત નરહરિ બી. શર્મા	ત્રીજું	૪૧
૧૨૯	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	,,	૪૫
૧૩૦	નટવરલાલ મૂલચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૩૧	નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૩૨	નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ	પાંચમું	૧૬૬
૧૩૩	નાગરદાસ ઇશ્વિરભાઇ પટેલ	બીજું	૪૯
૧૩૪	નાગરદાસ અમરજી પંડયા	ત્રીજું	૪૨
૧૩૫	નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	,,	૪૩
૧૩૬	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૬
૧૩૭	ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૩૮	નૃસિંહપ્રસાદ કાલીપ્રસાદ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૩૯	પાલનજી બરજોરજી દેસાઇ	પહેલું	૧૨૨
૧૪૦	પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	ત્રીજું	૫૧
૧૪૧	પોપટલાલ પુંજાભાઇ શાહ	બીજું	૪૯
૧૪૨	પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	પહેલું	૧૨૭
૧૪૩	પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીજું	૪૯
૧૪૪	પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	પહેલું	૧૨૫
૧૪૫	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીજું	૪૯
૧૪૬	પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ	ચોથું	૧૩૮
૧૪૭	ફુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ	ત્રીજું	૧૨૯
૧૪૮	બટુભાઇ લાલભાઇ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૫૨

૧૪૯	બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	પહેલું	૧૩૧
૧૫૦	બચુભાઈ પોપટલાલ રાવત	બીજું	૫૨
૧૫૧	બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ	બીજું	૫૪
૧૫૨	બાલકૃષ્ણ ચુનીલાલ જોશી ('જ્યોતિ')	ત્રીજું	૫૪
૧૫૩	પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	બીજું	૫૬
૧૫૪	ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	બીજું	૫૮
૧૫૫	ભગવાનલાલ લક્ષ્મિશંકર માંકડ	ત્રીજું	૬૬
૧૫૬	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૫૭	ભાઇચંદ પૂજાદાસ શાહ	બીજું	૬૦
૧૫૮	ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ	,,	૬૨
૧૫૯	ભીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૯
૧૬૦	ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીજું	૫૭
૧૬૧	ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૮
૧૬૨	ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	પાંચમું	૧૬૯
૧૬૩	મગનલાલ ચતુરભાઇ પટેલ	પહેલું	૧૩૯
૧૬૪	મહમદ સાદીક	,,	૧૪૧
૧૬૫	મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	,,	૧૪૩
૧૬૬	મણિલાલ નથુભાઈ દોશી	,,	૧૪૫
૧૬૭	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	,,	૧૪૮
૧૬૮	મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા	બીજું	૬૩
૧૬૯	મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઇ	,,	૬૪
૧૭૦	મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	,,	૬૭
૧૭૧	મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	,,	૬૮
૧૭૨	મનમોહનભાઇ પુરુષોત્તમ ગાંધી	,,	૭૦
૧૭૩	મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ	,,	૭૩
૧૭૪	મણિલાલ જગજીવનભાઈ દ્વિવેદી	,,	૭૫
૧૭૫	મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર	,,	૧૨૪
૧૭૬	ડૉ. મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	ત્રીજું	૫૯
૧૭૭	મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર	,,	૬૩
૧૭૮	મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૪૦
૧૭૯	મનુ હ. દવે (કાવ્યતીર્થ)	,,	૧૪૨
૧૮૦	મનુભાઇ લલ્લુભાઈ જોધાણી	,,	૧૪૪

૧૮૧	મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ શેઠ	ચોથું	૧૪૬
૧૮૨	મયારામ શંભુનાથ (વિદેહી)	,,	૬૨
૧૮૩	માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	બીજું	૭૬
૧૮૪	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	ત્રીજું	૬૫
૧૮૫	માવજી દામજી શાહ	બીજું	૧૨૦
૧૮૬	માણેકલાલ ગોવિંદલાલ જોશી	પાંચમું	૧૭૦
૧૮૭	મૂળશંકર માણેકલાલ યાજ્ઞિક	ત્રીજું	૬૭
૧૮૮	ખા. બા. મેહબુબમિયાં ઇમામબક્ષ કાદરી	ચોથું	૧૪૮
૧૮૯	મેહેરજીભાઇ માણેકજી રતુરા	,,	૧૫૧
૧૯૦	મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે	પહેલું	૧૫૧
૧૯૧	મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (મહાત્માજી)	બીજું	૭૯
૧૯૨	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	,,	૮૪
૧૯૩	રા. બા. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી(વિદેહી)	ચોથું	૨૭
૧૯૪	મંજુલાલ જમનારામ દવે	પહેલું	૧૫૨
૧૯૫	મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર	,,	૧૫૬
૧૯૬	મુનીશ્રી મંગલવિજયજી	પાંચમું	૧૭૧
૧૯૭	યજ્ઞેશ હરિહર શુકલ	પહેલું	૧૫૯
૧૯૮	યશવંત સવાઇલાલ પંડયા	બીજું	૮૬
૧૯૯	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પહેલું	૧૬૦
૨૦૦	રમેશ રંગનાથ ઘારેખાન	,,	૧૬૨
૨૦૧	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ	,,	૧૬૩
૨૦૨	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	બીજું	૮૭
૨૦૩	રમણિકલાલ જયચંદ દલાલ	,,	૮૯
૨૦૪	રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા	,,	૯૧
૨૦૫	રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	,,	૯૩
૨૦૬	મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર સ્વામી	,,	૯૫
૨૦૭	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	,,	૯૬
૨૦૮	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૬૯
૨૦૯	રણછોડદાસ ગીરધરદાસ (વિદેહી)	ચોથું	૧
૨૧૦	રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ	પાંચમું	૧૭૮
૨૧૧	રમણલાલ પી. સોની	પાંચમું	૧૭૬
૨૧૨	રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	પાંચમું	૧૭૪

૨૧૩	રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ	પહેલું	૧૬૬
૨૧૪	રામલાલ ચુનીલાલ મોદી	,,	૧૬૮
૨૧૫	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	,,	૧૭૦
૨૧૬	રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ	,,	૧૭૩
૨૧૭	રામચંદ્ર દામોદર શુકલ	ત્રીજું	૭૦
૨૧૮	રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેશાઈ	,,	૭૧
૨૧૯	રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુકલ	ચોથું	૧૫૨
૨૨૦	રૂસ્તમજી બરજોરજી પેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩
૨૨૧	રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા	બીજું	૯૭
૨૨૨	રંજીતલાલ હરિલાલ પંડયા	પહેલું	૧૭૫
૨૨૩	રંગીલદાસ લક્ષ્મિદાસ સુતરીઆ	ચોથું	૧૫૩
૨૨૪	શ્રી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોસાણી	બીજું	૯૯
૨૨૫	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી	ત્રીજું	૭૩
૨૨૬	લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી	,,	૭૪
૨૨૭	સૌ. લીલાવતી મુનશી	બીજું	૧૦૦
૨૨૮	વલ્લભજી ભાણજી મહેતા	બીજું	૧૦૨
૨૨૯	વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૫૫
૨૩૦	વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત	ત્રીજું	૭૫
૨૩૧	વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	પહેલું	૧૭૬
૨૩૨	વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય	,,	૧૭૮
૨૩૩	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	,,	૧૮૦
૨૩૪	લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ	,,	૧૮૨
૨૩૫	સૌ. વિમળાગૌરી મોતિલાલ સેતલવાડ	,,	૧૮૪
૨૩૬	વિદ્યાશંકર કરૂણાશંકર આચાર્ય	બીજું	૧૦૩
૨૩૭	વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ વ્યાસ	,,	૧૦૪
૨૩૮	મુનિ વિદ્યાવિજય	,,	૧૨૮
૨૩૯	વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ	ત્રીજું	૭૭
૨૪૦	શ્રી. વિનોદિની રમણભાઇ નીલકંઠ	,,	૭૯
૨૪૧	વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	,,	૮૦
૨૪૨	વિજયેન્દ્રસુરી આચાર્ય	પાંચમું	૧૭૯
૨૪૩	વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી	ત્રીજું	૮૧
૨૪૪	સૌ. શારદાબ્હેન સુન્મત મહેતા	પહેલું	૧૮૫

૨૪૫	શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	પાંચમું	૧૮૧
૨૪૬	શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ	પહેલું	૧૮૭
૨૪૭	શંભુપ્રસાદ છેલશંકર જોષીપુરા	,,	૧૯૩
૨૪૮	શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	બીજું	૧૦૬
૨૪૯	શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત	પહેલું	૧૯૦
૨૫૦	સૌ. સરોજિની મહેતા	બીજું	૧૦૭
૨૫૧	સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા	પાંચમું	૧૮૨
૨૫૨	સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	પહેલું	૧૯૪
૨૫૩	સાંકળેશ્વર આશારામ (વિદેહી)	ચોથું	૭૨
૨૫૪	સીતારામ જેસીંગભાઈ શર્મા	પહેલું	૧૯૫
૨૫૫	સુરેશ ચતુરલાલ દીક્ષિત	ત્રીજું	૮૪
૨૫૬	સુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ	પાંચમું	૧૮૫
૨૫૭	સુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી	,,	૧૮૪
૨૫૮	મીસ મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી	ત્રીજું	૮૫
૨૫૯	સૈયદ મોટામીયાં	બીજું	૧૦૯
૨૬૦	સૈયદ સદરૂદ્દીન દરગાહવાલા	,,	૧૧૦
૨૬૧	સોરાબજી મં. દેશાઈ	પહેલું	૧૯૭
૨૬૨	રા.બા. રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા	પહેલું	૨૦૨
૨૬૩	હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી	,,	૨૦૫
૨૬૪	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ	,,	૨૦૬
૨૬૫	હરિરાય ભગવંતરાય બુચ	,,	૨૦૯
૨૬૬	હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ (‘ મસ્તફકીર ’)	ત્રીજું	૮૬
૨૬૭	હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી	,,	૮૯
૨૬૮	હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆ	ચોથું	૧૫૬
૨૬૯	હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	,,	૧૫૭
૨૭૦	હરિશંકર ઓઘડભાઈ ઠાકર	પાંચમું	૧૮૭
૨૭૧	હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ	પહેલું	૨૧૦
૨૭૨	હિંમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	બીજું	૧૧૧
૨૭૩	હિમાંશુવિજયજી	પાંચમું	૧૮૮
૨૭૪	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	બીજું	૧૧૨
૨૭૫	સૌ. હંસા મહેતા	બીજું	૧૧૫

INTERY, AHMEDABAD